

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 3(111)/2023

ISSN 2518-7236 (Print)

ISSN 2663-5100 (Online)

Индексі 74621

Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN

OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 3(111)/2023

Шілде–тамыз–қыркүйек

30 қыркүйек 2023 ж.

Июль–август–сентябрь

30 сентября 2023 г.

July–August–September

September 30th, 2023

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды, 2023

Караганда, 2023

Karaganda, 2023

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**

Жауапты хатшы
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD д-ры, Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
В.В. Бутякин

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2023. — № 3(111). — 286 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.09.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 35,75 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 93.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2023

Главный редактор
д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**

Ответственный секретарь
д-р PhD **С.Б. Стамбулов**

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани, д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- А.К. Жолдубаева,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Г.Т. Телебаев, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
Д.К. Кусбеков, канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, д-р PhD, Карагандинский технический университет им. А. Сагинова (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор

д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

В.В. Бутяйкин

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2023. — № 3(111). — 286 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.09.2023 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 35,75 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 93.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2023

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**

Responsible secretary

PhD S.B. Stambulov

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of historical sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD G.B. Sarzhanova

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

V.V. Butyaikin

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2023. — № 3(111). — 286 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscout certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.09.2023. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 35,75 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 93.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2023

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдраимов Е.А., Садыков Т.С.</i> Этникааралық қатынастар және Қазақстанның этникалық саясатының үлгісі: мәселелері және келешегі.....	7
<i>Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.</i> Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1918–1941 гг.: анализ нормативно-правовой базы (1 и 2 этапы).....	14
<i>Байжиенова К.Т., Канжыл Ш.</i> Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің қалыптасуы мен дамуындағы нормативті актілерді және мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырудың маңызы мен рөлі: тарихы, мәселелері және келешегі	28
<i>Жумашиев Р.М., Мырзахметова А.Ж., Кожабеков Д.С.</i> Алькей Маргулан: сюжет интеллектуальной биографии	35
<i>Ильдеряков Н.Н., Ярыгин С.А., Ганиева А.С.</i> Типология и генезис циркульных знаков петроглифов Кайракколь и Аксу	44
<i>Kassimova S.S., Temirgaliev K.A., Nugman B., Smagulov N.B.</i> Saken Seifullin and the introduction of the Kazakh language in office work.....	58
<i>Макалаков Т.Ж., Шотбакова Л.К.</i> Народы Северного Кавказа в Центральном Казахстане: насильственное переселение и адаптация.....	69
<i>Mondira Dutta.</i> Disappearing Afghan Women from Public Spaces — Collapse of Women’s Rights in Afghanistan	79
<i>Мырзаханов А.Е., Мусажалиева А.С.</i> Вопросы реабилитации жертв политических репрессий в Акмолинской области (конец 1980-х–1990 гг.).....	90
<i>Narymbet G.B., Baibosynova G.</i> Historical significance of Kazakh heroic epics during the period of Jochi Ulys	100
<i>Сактаганова Э.Б.</i> Тарихи тұлғаны зерттеудің әдіснамалық негізі: мәселенің тарихнамасы	106
<i>Смагулова Г.М., Тулеуова Б.Т., Стамбулов С.Б., Кенжегали Ж.М.</i> Семей полигоны: тарихы, ядролық сынақтар және оның зардаптары.....	113
<i>Темирбекова М.Е., Мырзахметова А.Ж., Васильев Д.В.</i> Проблема феномена визуальности в современном англо-американском научном дискурсе	121
<i>Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М., Тулеуова Б.Т., Бейсенбекова Н.А.</i> Развитие народного образования в Каркаралинском районе в 20–30-е годы XX века: успехи, проблемы, перспективы.....	129
<i>Ярыгин С.А., Сакенов С.К.</i> Рельефный гранитный блок из мегалитического комплекса Таскамал в Бурбае.....	140

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Arinova O.T., Sambuu Ch.</i> The factor of labor relations in the politics of modern societies: the experience of Mongolia and Kazakhstan	152
<i>Балтабаева А.Ю., Ахметова Г.К.</i> Сопылық тариқаттар философиясындағы әйел бейнесі.....	161
<i>Бекенова Ж.Н., Нұрышева Г.Ж., Амиркулова Ж.А.</i> Цифрлық қоғамдағы тұлға болмысының ерекшеліктері және жауапкершілік мәселесі.....	170
<i>Buketova N.I., Aratayeva A.T., Turkenova S.S., Amrenova A.S., Jussupov B.I.</i> Intertextual implications of E.A. Buketov’s philosophy of humanism and multiculturalism	180
<i>Kairbekov N.E.</i> Linguistic, Structural and Rhetorical Analysis of Surah “Al-kāfirūn” in the Qur’an .	190
<i>Караконисова С.Г., Солощенко П.П.</i> Қазақстанның өркениеттік даму перспективаларын философиялық тұрғыдан ұғыну контекстіндегі жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар	199

<i>Manassova M.M., Seifullina G.R., Klishina M.V., Semedov S.A.</i> Transformation of the system of value preferences in the conditions of the urban environment.....	208
<i>Наурыз Г.О., Каирбеков Н.Е.</i> Особенности индустрии экстремальной музыки на Ближнем Востоке	216
<i>Рыскалиев Т.Х., Есенгалиева В.А., Саркулова Г.С., Саркулова М.С.</i> Своеобразие казахской философии.....	226
<i>Рыскиева А.А., Амребаева Ж.Т., Абжалов С.У., Куранбек А.А., Базарбаев К.К.</i> Эзотерический смысл мира «непреходяще ценных суетей» Жусупа Баласагуни в «Кутту билим».....	236
<i>Сариева А.Т., Жолдубаева А.К.</i> Постпандемия кезеңіндегі жаңа құндылықтар: «жаңа норма» ұғымының рөлі	246
<i>Сейтахметова Н.Л., Турганбаева Ж.Ж.</i> Исламская идентичность как полиаспектный конструкт социокультурных реалий Казахстана.....	254
<i>Темиргалиев К.А., Джамалиева Ғ.Ж., Атеши О.Ф., Ахметова И.А.</i> Маргиналдылық элеуметтік-мәдени құбылыс ретінде	261
<i>Shormanbayeva D.G., Sharipova R.M., Sivodedova A.V., Ivleva Ye.N., Shebalina O.A.</i> Social and cultural transformation of the information society and its impact on new individuality formation.....	269

ЖАҢАЛЫҚТАР. ОҚИҒАЛАР. ФАКТІЛЕР
НОВОСТИ. СОБЫТИЯ. ФАКТЫ
NEWS. EVENTS. DATA

Парадигмы мегапроекта «Большое Евразийское партнерство» (информация о Международной конференции).....	278

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	283

<https://doi.org/10.31489/2023HPh3/7-13>

ӘОЖ 342.97:334.02(574)

Е.А. Абдраимов*, Т.С. Садықов

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: erla-n@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz)*

Этникааралық қатынастар және Қазақстанның этникалық саясатының үлгісі: мәселелері және келешегі

Қазақстан Республикасы үшін этникалық саясат пен этникааралық қатынастар ерекше маңызға ие. Осы себептен, мақалада этникааралық қатынастарға және Қазақстанның этникалық саясатының үлгісіне талдау жасалған, этникааралық келісім үлгілерінің негізгі аспектілері көрсетілген. Авторлар этникааралық келісім еліміздің саясатының басым бағыттарының және қазақстандық қоғамның негізгі құндылықтарының бірі ретінде назар аударған. Мақалада демографиялық өзгерістер, этникалық тарих және этностардың мәдениеті, олардың еліміздегі орны жөніндегі зерттеулерге және мәліметтерге салыстырмалы талдау жасалған. Сонымен бірге, мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясы этникааралық және мәдениетаралық қатынастар саясатын қамтамасыз ету үшін құрылған институт ретінде қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, этникалық саясат, этникааралық қатынастар, Қазақстан халқы Ассамблеясы, институт, демография, этникалық азшылдық, этностар мәдениеті.

Kipicne

Өзімізге белгілі, Қазақстан Республикасы үшін этносаралық келісімді қамтамасыз ету міндеті өте маңызды саналады. Себебі Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінен бергі жылдары 130-ден астам этнос өкілдерінің бірлесіп өмір дағдысын кешуі, ортақ реттеуші институттың қарқынды жұмысы қажеттілігін тудыратыны рас. Осымен бірге, этносаралық қарым-қатынасқа әсер етуші экономикалық, әлеуметтік, дипломатиялық, ақпараттық дамушы технологиялық жаңашылдықтарды қолдануының сапалы түрде болуы, қажеттілік. Аталған тақырыпқа байланысты ұлтаралық мәселелердің реттеуші институтының мақсат-міндеттерінің мәні ол «бейбітшілік орнату» болып табылатыны айғақ. Осымен бірге, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бергі уақыттан «этнология» ғылымының өзіндік даму қарқыны пайда болып, ерекше мәнге ие болуы, еліміздің басқа ұлттарға «толерантты» саясатын ұстану үшін қажеттілік болатыны анық. Бұл саланың (этнология) жаңашыл инновациялы әлем дағдысындағы Қазақстан үшін бір қалыпты динамикалық дамуы, басқа салалармен ықпалдаса жұмыс атқаруына әкеліп соқтырды. Соның ішінде ұлтаралық қарым-қатынас мәнісіндегі «ақпараттық қауіпсіздік» мәселесі дамыған ақпараттық заманда қарым-қатынастарды реттеуші әрі ұшықтырушы инструмент ретінде қолдануға болатыны рас.

Қазақстан — Еуропалық және Азиялық қасиеттері тоғысқан, әлемдегі әртүрлі мәдени және саяси үлгілерді бір жерде қордалаған ерекше сипаты бар, Орталық Азиядағы бірегей мемлекет. Онда қазіргі кезеңде әртүрлі халық өкілдері бірге өмір сүруде, сондықтан елдегі ұлт саясаты «көп түрліліктің бірлігі» тұжырымдамасын ұстанады. Әрине, түрлі мәдениеттер мен дәстүрлердің үндесуі кездейсоқ болған жоқ, оның астарында көптеген тарихи себептер бар. Дегенмен біздерге қазіргі заманауи

* Хат хабарларға арналған автор. E-mail: erla-n@mail.ru

кезенде еуразиялық және азиаттық мәдениеттің үздік жетістіктерін игеруге мүмкіндіктер ашылып отыр. Осылайша, Қазақстан өзінің этносаяси кеңістігінде «ұлттаралық бірлік» ұлттық идеясын өзара қарым-қатынастардың үндестігі деңгейінде тәжірибе жүзінде іске асырып жатты және бұл Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуынан, оның қызметінен анық көрінеді. Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, қазіргі кезеңдегі еліміздегі этносаралық қатынастарды және Қазақстанның осы саладағы саясатын зерттеудің маңызы бар.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында историзм мен объективтілік принциптері басшылыққа алынды және танымның жалпы ғылыми әдістері — жүйелілік, құрылымдық-функционалдық әдістер және зерттеудің арнайы әдістері — салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылды. Жүйелілік әдісі Қазақстандағы этникааралық қатынастардың даму жүйесін зерттеуге мүмкіндік берді. Қазақстан халқы Ассамблеясының этникааралық қатынастарды реттеудегі рөлін анықтауда және этникалық үрдістердің жүйесін, оларды мемлекеттік реттеудің мәселелерін қарастыру құрылымдық-функционалдық әдісі қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс Қазақстанның этникалық саясатының даму кезеңдерін өзара салыстыра қарастыруға мүмкіндіктер тудырды.

Мәселені талқылау

Қазіргі Қазақстан жағдайында этносаралық қатынастарды үйлесімді мағынада өрбіту қажеттілігі бар екені даусыз. Тек оны басқа этникалық мәдениет үлгілерінен Қазақстанның негізгі ұлты — қазақтардың құндылықтар әлемін оқшаулау арқылы емес, сондай-ақ қайта басқа этнос қауымдас-тықтарының мәдени кеңістігіне жақындату арқылы жүргізу керек екені байқалады. Қазақ халқының мәдени құндылықтары жалпы адамзаттық құндылықтар сипатына барынша сәйкес келген жағдайда ғана жалпы еліміздің мәдени кеңістігінде этносаралық мәдени синтезге, сиысушылыққа, өзара ықпалдасуға негіз болатынын кейбір зерттеулерде атап өтіледі [1; 37].

Қазақстанның тәуелсіздік тарихындағы жолын этноәлеуметтік кезеңдеудің бірнеше нұсқасын гуманитарлық салада кездесуге болады. Солардың ішінде қазақстандық зерттеуші Ә.Н. Нысанбаевтың авторлық позициясына тоқтала кетелік. Оның кейбір көзқарастары «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасына енген. Алматыдағы Философия және саясаттану институты шығарған «Қазақстанның тәуелсіздігіне 15 жыл: жаңа қоғамдық сананың қалыптасуы» деген еңбегінде мынадай жәйттер жөнінде ойлар қозғалады. Автор «Шығыс пен Батыс, Оңтүстік пен Солтүстік жолдары кездесетін еуразиялық держава ретіндегі Қазақстанның ерекшелігін өркениеттік кеңістікте қалай сақтауға болады?» деген проблемалық мәселені алға тарта отырып, осындай күрделі сұрақтарға жауаптар этникалық мәселелерді шешу тәсілдерімен анықталып, астасып жататындығына тоқталады. Қоғамдық ғылымдарда мәселенің шешімін табудың бірнеше варианттары мен сценариялары болғаны және олардың барлығы қоғамдық сана деңгейінде ұсынылғаны тұжырымдалады. «Бірінші жауап қазақтың ұлттық санасының жоғары биіктеуімен байланыстырылды. Халықтың тарихын жадын құртуға немесе жоюға болмайтындығын растайтынын туған елдің тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылық күшейе түсті. Бірақ бұл тарихи жағынан алғанда заңды және ақтауға тұрарлық көңіл-күй бірақтан этнократиялық бағыттағы үрдістерді өрбітті. 1993 жылдың Конституциясы өзінің алғашқы позицияларында этнократизм идеологиясын бекіткен еді. Оған жауап ретінде орыс тілді тұрғындардың жаппай миграциясы басталды. Этникалық орыстар — Ресейге, этникалық немістер — Германияға көше бастады. Қазақстаннан кеткен адамдар негізінен жоғары білімдері бар мамандар болатын. Осының нәтижесінде республика тұрғындары 1 миллионға қысқарып, экономика еңбекке жарамды кадрлардан айрылды» деген ойды ғалым пайымдайды [2; 66].

1992 ж. желтоқсанда Қазақстан тәуелсіздігінің бір жылдық мерейтойы қарсаңында Алматыда Қазақстан халықтарының Форумы өткен болатын. Елімізде өмір сүріп жатқан ұлттардың 700 өкілі қатысқан Форумда көпұлттық Қазақстанда бейбітшілікті сақтау мәселесі қарастырылды. Бұл мәселені шешуге қол жеткізу үшін Қазақстан халықтарының Ассамблеясын құру идеясы ұсынылды. Соңынан, 1995 ж. 1 наурызында Президент жанындағы консультативтік-кеңесші органы ретінде Ассамблеяны құру жөніндегі Жарлыққа қол қойылды. Осы Жарлыққа сәйкес Ассамблеяның мақсаты республикадағы оқиғаларға баға беру мен саяси ахуалды болжамдау негізінде қоғамның топтасуын қамтамасыз ететін практикалық ұсыныстар әзірлеу, сондай-ақ нәсілдік, ұлттық, әлеуметтік тегіне, діни сенімі мен нанымына қарамастан Қазақстан азаматтарының құқықтары мен бостандықтары

сақталуының кепілі ретіндегі Қазақстан Республикасы Президентінің қызметіне жәрдемдесу болып табылды. Осымен бірге Ассамблеяның қызметі келесі міндеттерді шешуді көздеді: елдегі ұлтаралық татулық пен тұрақтылықтың сақталуына жәрдемдесу; Қазақстан аумағында тұрып жатқан ұлттар өкілдерінің арасында достық қарым-қатынастардың дамуына ықпал ететін мемлекеттік саясатты жүргізу жөнінде ұсыныстар әзірлеу, тең құқылық принципін сақтау негізінде олардың рухани-мәдени түлеуі мен дамуына жәрдемдесу; азаматтардың өркениеттілік пен демократиялық нормаларға сүйенетін саяси мәдениетін қалыптастыру; мемлекеттің жүргізіп отырған ұлттық саясатында әр алуан ұлттық мүдделердің ескерілуін қамтамасыз етуге жәрдемдесу; қоғамда туындаған әлеуметтік қарама-қайшылықтарды шешу үшін мәмілелер іздестіруге бағытталған [3].

Осылайша 1995 ж. наурызында өткен I Сессияның және осы жылдың маусымындағы II Сессияның барысында Ассамблеяның айқын құрылымын құру жөнінде шешімдер шығарылды. Ассамблеяның 1996 ж. өткен III Сессиясында Қазақстан халқын әртүрлі ұлт өкілдерінің қауымдастығы ретінде қарастырған қоғамдық құрылыстың жаңа үлгісі ұсынылды. Ал 2000 жылдың желтоқсанда өткен Қазақстан халықтарының Ассамблеясының VII Сессиясында қазақстандық патриотизмнің негізінде азаматтық қауымдастықты қалыптастыру жөніндегі жаңа міндет қойылды. Сондықтан, бұл міндет Ассамблеяның IX Сессиясындағы қабылданған Стратегиясының негізгі бағыттарының біріне айналды. Ассамблеяның бұл 2002-2011 жылдарға арналған Стратегиясында қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді нығайту мен қазақстандық халықты қалыптастыру, ашық азаматтық қоғамды құру үрдісіндегі Ассамблеяның рөлін нығайту қажеттілігі атап көрсетілген. Стратегия мемлекеттік тіл мен қазақ халқының мәдениетінің өзекті рөлін арқау ете отырып, азаматтық және рухани-мәдени біртұтастық негізінде Қазақстан этностарын топтастыру жолымен қазақстандық сәйкестікті қалыптастыруды; ұлтаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен өзара тиімді іс-қимылды қамтамасыз ету; Қазақстанда үйлесімді ұлтаралық қатынастарды қамтамасыз етуде этномәдени бірлестіктердің күш-жігерін біріктіру; ұлтаралық қатынастар саласындағы келеңсіз үрдістердің алдын алу және ықтимал қатерлерді жою жөніндегі сақтандыру тетіктерінің жүйесін қалыптастыру, этникалық факторды саясаттандыруға жол бермеу; ұлтаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметін жетілдіру және саяси жүйені демократияландыру, қоғамдық дамудың өзекті мәселелерін шешуде оның рөлін арттыру міндеттері қойылған [4].

2005 ж. сәуірде «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы институтын нығайту жөніндегі» Жарлығы қабылданды. Бұған сәйкес Ассамблеяның белсенді қоғамдық институт ретіндегі ұстанымдары нығайтылды. Осылайша, азаматтық қоғамның әмбебап институты халықтық дипломатияның органына айналды.

Осы орайда ұлтаралық қарым-қатынас мәселелесін шешудің қазақстандық жолының ерекшелігі әлемге танылғаны анық. Мәселен Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің құрылған кезінен бастап орасан біріктірушілік және зияткерлік әлеует жинақтап және халықтық дипломатия институты үлгісіне бейімделе отырып, ұзақ даму жолынан өтті. Еліміздегі 100-ден аса этностың басын біріктіретін бірегей құрылым тұрақтылықты сақтап, республиканың ілгерілей дамуы үшін маңызды роль атқарды. Қазақстан халқы Ассамблеясы бүкіл әлемге Қазақстанның этносаралық қатынастар саласында жүргізіп отырған саясатының табысты екенін паш етіп келеді. Жалпы алғанда негізінен Ассамблея жұмысының арқасында біздің елімізде этносаралық және конфессияаралық келісімнің бірегей моделі, әрбір азамат этникалық және діни ерекшелігіне қарамастан Конституцияда кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен бостандықтарын толық пайдалана алатындай ерекше сенім, ынтымақ, өзара түсініктік ахуалы қалыптасты.

Елімізде 2014 ж. Ассамблеяның қызметін қамтамасыз ету бойынша ҚР Президенті жанындағы Республикалық мемлекеттік мекеме «Қоғамдық келісімнің» атқаратын қызметін атап кетуге болады. Сонымен бірге аймақтардағы ассамблея қызметін қамтамасыз ететін аймақтық мекемелердің құрылуы Қазақстан халқы Ассамблеясының қазақстандық бірегейлікті нығайтудағы жұмысын күшейте түсті. Мысалы, «Қоғамдық келісім» Республикалық мемлекеттік мекемесінің мақсаты Ассамблеяның жұмыс істеуін ұйымдастырушылық, қаржылық және материалдық-техникалық қамтамасыз етудің тиімді жүйесін құру болып табылады, ал нысаны ретінде Ассамблеяның жұмысын ұйымдастырушылық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету; Ассамблея қызметін ғылыми-сараптамалық, ақпараттық, талдамалық қолдауды ұйымдастыру; этномәдени және басқа да қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдардың Ассамблеяның міндеттерін іске асыруға бағытталған жұмыстарына

қолдау көрсетуді ұйымдастыру алынды. Осымен бірге, 2014 ж. Ассамблея жанында Аналар кеңесі құрылды. Бұл кеңестің негізгі атқаратын міндеттері отбасы және аналық институтты нығайту арқылы қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті сақтауға және нығайтуға ықпал етумен байланысты болды.

Сонымен қатар 2015 ж. даулар мен шиеленістердің сотқа дейін алдын алу және реттеу мақсатында Ассамблея жанында Медиация орталығының құрылуы маңызды қадамдардың бірі болды. Өйткені, әлемде қоғамның трансформациялануы негізінде ақпараттық қызметтің объектісінен субъектісіне өту нәтижесінде жаңа акторларды тарту негізінде қатерлер туындайды солардың нәтижесінде этносаралық келісім бұзылып, ақпараттық терроризм, экстремизм, радикалды ойларды тарату секілді кері қағидаттар орын алады. Қазақстандық қоғамның ішінде осы жағдайларды туғызбау мақсатында Қазақстан халықтарының Ассамблеясы кең рөл атқарады және қазіргі қоғамдағы бірлік пен кезінде ұлттық элита айтып кеткен ұлттық құндылықтарды сақтауды және отанға деген сүйіспеншілікті нығайтуға атсалысып отыр. Ассамблеяның ерекше статусы оның заңшығарушы функциясымен негізделген және қазақ қоғамында өмір сүріп жатқан этностардың ортақ қызығушылықтарын жүзеге асыруға бағытталған.

Этникааралық қарым-қатынастар саласындағы қазақстандық саясат ұлтшылдық факторын тек қауіп-қатер көзі ретінде қарастырады. Соңғы оқиғалар көрсеткендей, жалпықоғамдық кеңістікте кез келген ұлтшылдық көріністері билік тарапынан қарсы әрекеттер тудырады (айыппұлдар және басқа да шектеу шараларын пайдалану арқылы). Фашизмді насихаттады және экстремизмді ақтады деген айыппен «Аңыз адам» журналының редакциясына қомақты сомаға айыппұл салынды. Ұлтаралық алауыздықты қоздырғаны үшін жауапкершілікке тартылған азаматтар да аз емес. Этникалық тиістілік негізіндегі қандай да бір дискриминацияға жол бермеу — Қазақстандағы ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуінің маңызды шарттарының бірі болып табылады. Ел ішінде, сондай-ақ басқа елдер тарапынан да этносаясаттың қазақстандық моделі кеңес дәуірінен кейінгі кеңістіктегі аса сәтті үлгілердің бірі екендігі туралы жиі айтылады. Сарапшылардың мұндай баға беруіне елдегі қабылданған заңдардың сипаты мен Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстанда сақталған этносаралық тұрақтылықтың сақталуы түрткі болады. Бірақ соңғы жылдары этносаралық қарым-қатынастар саласындағы билік саясатын тиімді деп атау қиын. Дүркін-дүркін лап ететін жергілікті қақтығыстар орталық биліктің жағдайға алдын ала мониторинг жүргізбейтінін көрсетеді. БАҚ шолуы көрсеткендей, ресми билік өкілдері осы мәселені қоғамдық кеңістікте жариялау мен талқылау құқығын толық монополизациялап алған. БАҚ редакторлары жеке кездесу барысында этносаралық қарым-қатынастар тақырыбына сыни баға беретін жарияланымдарға цензура бар екенін растайды. Оның орнына кеңестік үгіт-насихат стиліндегі Қазақстанды халықтар достығының мүлтіксіз үлгісі кылып көрсететін материалдар шығару ұсынылады. Этносаралық келісім мәселесін шамадан тыс идеологизациялау жағдайында жергілікті билік органдары да түрлі этностар арасында орын алуы мүмкін қарама-қайшылықтарды жария етуге құлықсыз [5].

Дегенмен, барлық шектеулерге қарамастан, этносаралық қарым-қатынастар мен ұлтшылдық тақырыбы қоғамда белсенді түрде талқылануда. Украинада орын алған соңғы оқиғалардан соң бұл мәселелердің өзектілігі арта түсті. Көбінесе қоғамдық кеңістікте қазақ ұлтшылдығының күшеюі мен оның елдегі жағдайға әсер ету мүмкіндігі талқыланады. Әлеуметтік желілердің дамуы осы мәселелерді талқылауға қатысатын адамдардың санының артуына алып келді, ал бұл өз кезегінде түрлі драмалық жағдайлардың туындауына себеп болып отыр.

2021 жылғы 21 қазанда Қазақстан халқы Ассамблеясы кеңесінің кеңейтілген отырысында — «Мүмкіндіктер теңдігі қағидаттарына негізделген аймақтық даму. Өңірлерді дамыту проблемаларын, ең алдымен, этнодемографиялық салада үйлесімділікке қол жеткізудің айрықша маңыздылығы тұрғысынан қарастыру қажет. Адам әлеуетінің сапасын дәйекті түрде арттыру да осыған байланысты. Ерекше атап өткім келеді: мемлекет этностардың әлеуметтік-экономикалық интеграциясы саясатын мақсатты түрде жүргізеді және олардың қақтығыстарға айналуын болдырмау үшін осы негіздегі кез-келген үйкелісті тоқтатады. Сонымен қатар, біз мұндай қақтығыстардың барлығы зиянды арандатушылардың ісі екенін жақсы білеміз. Мұндай арандатушылармен біз күресеміз және аяусыз жазалайтын боламыз», — деді Қасым-Жомарт Тоқаев. Әлеуметтік-экономикалық параметрлердің нашарлауы негізінде этносаралық қақтығыстардың туындауының алдын алу мақсатында әлеуметтік-экономикалық факторларды: кәсіпкерлік, мамандану және еңбек нарығы (жұмыспен қамту және жұмыссыздық), қадағаланбайтын экономика, әлеуметтік-экономикалық мәртебе (осалдық, экономикалық санаттар) жүйелі түрде реттеу қажет. Бұл ретте шешім қабылдау практикасына

әдептілік факторын енгізе отырып, әлеуметтік-экономикалық даму параметрлерін жақсарта отырып, өңірдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға болады [6].

Қазіргі кезеңде Ассамблеяның қызметі ҚР Президентінің 2022 жылдың 15 қыркүйектегі Жарлығымен бекітілген «Қазақстан халқы Ассамблеясының 2022-2026 жылдарға арналған» Концепциясының негізінде жүзеге асырылып жатыр. Бұл Концепцияға сәйкес Ассамблеяның қызметі әртүрлі этнос өкілдері арасында жағымды қатынастарды орнату және өзара ортақ мүдделерді іздестіруге, азаматтық бірегейлікті нығайту үрдісіндегі мәдени және этникалық шекараларды еңсеру және барлық халық топтарын біріктіретін ортақ құндылықтар мен мүдделерді іздестіруге, этнос өкілдерінің бірін-біріне қоғамға интеграциялануын жүзеге асыруға бағытталған. Концепцияны жүзеге асырудың басты нәтижесі ретінде болашақта Ассамблея институтын бұдан әрі дамыту, табысты модернизацияның және мемлекеттің дамуының стратегиялық міндеттеріне қол жеткізудің негізгі факторы ретінде қоғамдық келісім мен жалпы ұлттық бірлікті нығайту үшін қолайлы жағдайларды қалыптастыру күтілуде.

Әлемдік тәжірибеде ұлттық мәселені шешудің үш тәсілі қалыптасқан. Біріншісі — мемлекеттен басқа ұлт өкілдеріне қатаң заңдарды енгізу, мемлекеттен кетуін талап ету және тікелей қорқыту арқылы «қысым көрсету» саясаты, екіншісі — ұлттық мәселенің өздігінен шешілетіндігіне үміт артып, оны елемеу тәсілі, еліміздің таңдап алған ең дұрыс үшінші тәсілі — халықтар арасындағы келісім мен өзара сенім зонасын кеңейту және түйістіру тәсілі болып саналады. Сондықтан, Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігінің алғашқы күндерінен бастап халықтарды біріктіру және әртүрлі диаспоралардың мәдениетін дамыту саясатын жүргізіп келеді.

Қорытынды

Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстанда жалпыазаматтық сананың ерекшеліктерін, дәстүрлі қазақ менталитетін және басқа халықтардың ұлттық сана-сезімін біріктіретін этникааралық қатынастардың үйлесімді жүйесі құрылғандығын көре аламыз. Осы себептен, Қазақстанның ұлтаралық саясатының негізгі принциптері (ұлтына, сенімі мен тіліне қарамастан барлық азаматтардың теңдігі) мемлекетіміз үшін негізгі әрі басым болып саналады.

Этникааралық бейбітшілік, келісім және барлық ұлт өкілдері арасындағы достық қатынастар — бұл мемлекетіміздің дамуының факторы емес, сонымен қоса Қазақстан Республикасының мемлекеттілігін сақтаудың негізгі жағдайы болып табылады. Сондықтан, этноұлтшылдық әрқашанда бастапқыда локальды, соңынан ірі көлемдегі (мысалы, Югославиядағы, Молдова, Грузия, Украинадағы шиеленістер) әскери қақтығыстарға әкелетіндігін естен шығармауымыз керек.

Қазақстандағы барлық этникалық және конфессиялық топтардың ауыз бірлігі мен ынтымақтастығының және Ассамблея қызметінің маңыздылығын елімізде орын алған қаңтар оқиғасы және әлемдік деңгейдегі Украинадағы жағдайды дәлелдеп берді. Сондықтан, Қазақстан халқы Ассамблеясы қазіргі заманның талаптарына сай қызмет етіп, Жаңа Қазақстан құрудағы өзінің рөлін жаңа деңгейге шығару қажет. Әрине, Қазақстан халқы Ассамблеясы этностардың мүдделерінің үйлесімділігін қамтамасыз ететін республикамыздағы ұлттық саясаттың басты құралы, ал еліміз әртүрлі діни конфессияларға жататын әртүрлі этнос өкілдерінің өмір сүріп отырған әлеуметтік-мәдени өлшемдегі толеранттылық принципін қолданудың үлгісі болып отыр.

Дегенмен, жалпы Орталық Азия аймағының, соның ішінде Қазақстан территориясының этношиеленістік қуаты жоқ емес. Сондықтан, еліміздің этникалық саясатын және Қазақстан халқы Ассамблеясының қызмет ету механизмдерін қазіргі заманның талаптарына сай одан әрі жетілдіру қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кадыржанов Р.К. Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе / Р.К. Кадыржанов. — Алматы: Ақыл кітабы, 1997. — 220 с.
- 2 Нысанбаев Ә.Н. Егемендікке ие болу мен нығаюы жағдайындағы қоғамдық сананың эволюциясы және жаңа құндылықтар жүйесінің қалыптасуы / Ә.Н. Нысанбаев. — Астана: Аударма, 2006. — 544 б.
- 3 Положение об Ассамблее народов Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002066>.

4 Стратегия Ассамблеи народа Казахстана на среднесрочный период (до 2011 года). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000856>.

5 Қазақ ұлтшылдығы феномені қазіргі саясат контекстінде: теріске шығарудан ұғынуға дейін. — [Электрондық ресурс]. https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2015/09/2015_23_09_03_42_52_873.pdf.

6 Глава государства провел расширенное заседание Совета Ассамблеи народа Казахстана. — [Электронный ресурс]. <https://akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-rasshirennoe-zasedanie-soveta-assamblei-naroda-kazahstana-2194733>.

7 Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана на 2022-2026 годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014>.

Е.А. Абдраимов, Т.С. Садыков

Межэтнические отношения и модель этнической политики Казахстана: проблемы и перспективы

Вопросы этнической политики и межэтнических отношений имеют для Республики Казахстан особое значение. В связи с этим в статье проведен анализ межэтнических отношений и модели этнической политики, раскрыты основные аспекты модели межэтнического согласия в Республике Казахстан. Акцентировано внимание на том, что межэтническое согласие является ведущим приоритетом государственной политики и основополагающей ценностью казахстанского общества. Авторы статьи провели сравнительный анализ исследований и данных о демографических изменениях, этнической истории и культуре этносов, их местонахождении в стране. Кроме того, Ассамблея народа Казахстана рассмотрена ими как уникальный институт, созданный для обеспечения политики межэтнического и межкультурного взаимодействия.

Ключевые слова: история Казахстана, этническая политика, межэтнические отношения, Ассамблея народа Казахстана, институт, демография, этнические меньшинства, культура этносов.

E.A. Abdaimov, T.S. Sadykov

Interethnic relations and the model of ethnic policy of Kazakhstan: problems and prospects

Issues of ethnic policy and interethnic relations are of particular importance for the Republic of Kazakhstan. In this regard, the article undertakes an analysis of interethnic relations and a model of ethnic policy, reveals the main aspects of the model of interethnic harmony in the Republic of Kazakhstan. Attention is focused on the fact that interethnic harmony is the leading priority of state policy and the fundamental value of Kazakhstani society. The article provides a comparative analysis of studies and data on demographic changes, ethnic history and culture of ethnic groups, their location in the country. Also, in the article, the Assembly of the people of Kazakhstan is considered as a unique institution created to ensure the policy of interethnic and intercultural interaction.

Keywords: history of Kazakhstan, ethnic policy, interethnic relations, Assembly of the people of Kazakhstan, institute, demography, ethnic minorities, culture of ethnic groups.

References

- 1 Kadyrzhanov, R.K. (1997). Obshche chelovecheskie i natsionalnye tsennosti v izmeniaiushchemsia obshchestve [General human and national values in a changing society]. Almaty: Aqyl kitaby [in Russian].
- 2 Nysanbaev, A.N. (2006). Egemendikke ie bolu men nygaiuy zhagdaiyndagy qogamdyq sananyn evoliutsiasy zhane zhana qundylyqtar zhuiesinin qalyptasy [The evolution of public consciousness and the formation of a new system of values in the context of gaining and strengthening independence]. Astana: Audarma [in Kazakh].
- 3 Polozhenie ob Assamblee narodov Kazakhstana [Regulations on the Assembly of Peoples of Kazakhstan]. Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002066> [in Russian].
- 4 Strategiia Assamblei naroda Kazakhstana na srednesrochnyi period (do 2011 goda) [Trategy of the Assembly of the People of Kazakhstan for the medium-term period (until 2011)]. Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000856> [in Russian].
- 5 Qazaq ultshyldygy fenomeni qazirgi saiasat kontekstinde: teriske shygarudan ugnuga deiin [The phenomenon of Kazakh nationalism in the context of modern politics: from denial to understanding]. Retrieved from: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2015/09/2015_23_09_03_42_52_873.pdf [in Kazakh].

6 Glava gosudarstva provel rasshirennoe zasedanie Soveta Assamblei naroda Kazakhstana [The head of state held an extended meeting of the Council of the Assembly of the People of Kazakhstan]. Retrieved from: <https://akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-rasshirennoe-zasedanie-soveta-assamblei-naroda-kazahstana-2194733> [in Russian].

7 Kontsepsiia razvitiia Assamblei naroda Kazakhstana 2022-2026 gody [Development Concept of the Assembly of the People of Kazakhstan for 2022-2026]. Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014> [in Russian].

К.К. Абдрахманова*, З.Г. Сактаганова

*Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru, zauresh63@mail.ru)*

Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1918–1941 гг.: анализ нормативно-правовой базы (1 и 2 этапы)

В статье рассмотрена советская нормативно-правовая база репрессивной политики в отношении к несовершеннолетним. Авторами были проанализированы основные законы, постановления, а также иные директивные документы, раскрывающие суть и масштабы политики репрессий детей. Определены и охарактеризованы основные категории детей, подвергшиеся репрессиям. Систематизировав имеющуюся нормативную базу, авторы выделили пять этапов с 1918 по 1958 гг., где основным критерием стали законодательные документы, направленные на ужесточение или смягчение репрессивной политики в отношении к несовершеннолетнему контингенту страны. Рассмотрели нормативные документы двух первых этапов с января 1918 г. по 7 июля 1941 г. В заключение авторы пришли к выводу, что советскими органами была разработана специальная нормативно-правовая база под грифами «Совершенно секретно» и «Секретно», которая позволяла признавать репрессированных детей изгоями общества и воспитывать их жесткими методами в местах изоляции. Принудительный труд для детей стал главным методом в их воспитании. Данная правовая база не соответствовала нормам и принципам международного права.

Ключевые слова: нормативно-правовая база, детский дом, воспитательная трудовая колония, детская беспризорность, детская безнадзорность, несовершеннолетние осужденные, дети ГУЛАГа.

Введение

Массовые политические репрессии вошли в историю XX века как один из самых трагичных периодов советской эпохи. Жертвами репрессивной политики стали все слои населения, в том числе и дети. С этой целью советской властью была разработана нормативно-правовая база, позволившая на законодательной основе осуществлять репрессии в отношении несовершеннолетних лиц. В данной статье мы (отойдя условно от общепринятого возрастного содержания понятия «дети») используем как синонимы термины «несовершеннолетние» и «дети», под которыми имеем в виду детей, подростков и молодежь до 18 лет.

Репрессированные несовершеннолетние, находившиеся в местах заключения (спецпоселения, исправительно-трудовые лагеря, детские колонии, приемники-распределители и др.) могут быть разделены на несколько категорий:

- дети труд- и спецпереселенцев (депортированные/насилъственно переселенные в Казахстан или другие места вместе с семьей и/или родившиеся в местах депортации);
- дети родителей, подвергнутых политическим репрессиям, в том числе дети, родившиеся в ГУЛАГе;
- дети из репрессированных крестьянских слоев населения, проживавшие в Казахстане или других местах;
- дети, осужденные по 58-й статье УК РСФСР 1926 г.;
- дети из категории «беспризорные» и «безнадзорные», оставшиеся таковыми в результате политических репрессий в отношении их семей, также голода 20-х–30-х гг. XX века и др.;
- дети, осужденные по уголовным статьям УК РСФСР.

Объектом нашего исследования стали нормативно-правовые документы, принятые преимущественно в отношении несовершеннолетнего контингента пяти первых категорий.

Считаем нужным отметить, что в Толковом словаре С.И. Ожегова значение слов «беспризорный» и «безнадзорный» имеют разное содержание. «Беспризорный — бездомный, живущий на улице ребенок» и «безнадзорный — лишенный надзора, присмотра ребенок» [1]. Термины «детская беспризорность» и «детская безнадзорность» начали употребляться в официальных документах еще в

* Автор-корреспондент. E-mail: kimbat_abd@mail.ru

1920–1930-х гг. В 1920-х гг. зачастую эти термины употреблялись, как синонимы, и четких разграничений в содержании данных понятий не было. Однако 8 марта 1926 г. ВЦИК и СНК РСФСР Декрет «Об утверждении положения о мероприятиях по борьбе с детской беспризорностью в РСФСР», где под «беспризорными» признавались дети до шестнадцати лет, находившиеся в условиях, опасных для их физического или общественно-трудового развития. Это были круглые сироты, а также не имевшие старших братьев и сестер, которые бы могли бы принять на себя заботу о них; дети, потерявшие связь с родителями и родственниками; дети, изъятые постановлением суда или комиссией по делам о несовершеннолетних из семьи, вследствие «преступной или порочной жизни их родителей или лиц, у которых они воспитывались, или вследствие злоупотреблений в отношении их родительскими правами»; подкинутые дети [2; 238].

В Декрете была выделена еще одна категория детей, нуждающихся «в мерах временной или частичной помощи и воспитания». Это дети, оказавшиеся «безнадзорными» вследствие тяжелой болезни или инвалидности, лишаящей полной трудоспособности, родителей или лиц, у которых они воспитывались; дети, находящиеся на попечении одной только матери, лишенной всякого заработка и не получающей материальной поддержки от мужа, родственников или других лиц. Также были выделены дети, оказавшиеся безнадзорными/беспризорными вследствие временного отсутствия их родителей или лиц, на содержании которых они находились и воспитывались (как-то: лишения их свободы, нахождения в больнице на излечении и проч.) [2; 238].

Таким образом, под «безнадзорностью» понималось отсутствие над ребенком надзора, а под «беспризорностью» — отсутствие у детей постоянного места жительства, семейного или государственного попечения в результате смерти либо вообще отсутствия родителей, ухода из семьи, бегства из воспитательного учреждения.

Методы, источники, этапы репрессивной политики в отношении несовершеннолетних

При написании работы применялись общенаучные методы: анализ; синтез; дедукция и индукция, методы аналогии, обобщения, системного подхода, методы, а именно: сравнительно-исторический, историко-типологический, проблемно-хронологический, которые позволили систематизировать имеющиеся нормативно-правовую базу по теме исследования.

Источниковой базой послужили нормативные документы — Конституция, законы, кодексы, постановления, указы, директивные инструкции и т.д., опубликованные в нормативной базе или в сборниках документов [3–5].

При написании научной статьи методологической базой послужили теоретические работы предшествующих авторов — историков, юристов и социологов. В частности, это труды российских исследователей по изучению законодательной базы советской репрессивной политики в отношении к несовершеннолетним (Г.М. Иванова, В.Д. Ермаков, Н.Н. Крюкова, С.В. Журавлев, А.К. Соколов и другие) [6–8].

Проблемы политических репрессий в отношении несовершеннолетних наиболее подробно были освещены в исследованиях Е.Ю. Шутковой [9]. В кандидатской диссертации ею были выделены пять этапов политических репрессий в отношении несовершеннолетних: 1) с октября 1917–1924 гг.; 2) 1925–1934 гг.; 3) 1935–июнь 1941 гг.; 4) июнь 1941–май 1945 гг.; 5) май 1945–1953 гг. Главными критериями при выделении этапов для нее послужили: 1) законодательно утвержденные меры наказания и воздействия на несовершеннолетних; 2) государственные институты, занимающиеся воспитанием и профилактикой социальных проблем среди несовершеннолетних; 3) внутренние и внешние политические события. В данной работе автором предложен вариант периодизации политических репрессий в отношении несовершеннолетних. На наш взгляд, обозначенные автором критерии выделения этапов политических репрессий в отношении к несовершеннолетним являются слишком общими для такой систематизации: не всегда те или иные события, например, начало Великой Отечественной войны в мае 1941 г., могли сразу же повлиять на изменение репрессивной политики.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

Подвергнув анализу законодательные и иные документы, мы выделяем пять этапов в формировании нормативно-правовой базы политических репрессий в отношении несовершеннолетних: 1) с 14 января 1918 г. до 7 апреля 1935 г.; 2) с 7 апреля 1935 г. до 7 июля 1941 г.; 3) с 7 июля 1941 г. до 18 января 1945 г.; 4) с 18 января 1945 г. до 24 марта 1956 г.; 5) с 24 марта 1956 г. до 25 декабря 1958 г. Главным критерием для нас послужили принятые нормативные документы, которые оказали

влияние на изменение траектории (ужесточение/смягчение) репрессивной политики в отношении к несовершеннолетнему контингенту страны.

1 этап: с 14 января 1918 г. до 7 апреля 1935 г. Данный период связан с установлением советской власти и началом формирования нормативной базы репрессий в отношении несовершеннолетних. Одним из первых документов принято считать Декрет СНК РСФСР «О комиссиях для несовершеннолетних» от 14 января 1918 г. [3; 27]. Декрет состоял из 6 статей, где четко было прописано упразднение судебных процессов и тюремных заключений в отношении несовершеннолетних детей до 17 лет. Все дела по несовершеннолетним должны были вести специальные комиссии, которые включали в свой состав представителей таких ведомств, как общественное презрение, народное просвещение и юстиция в количестве не менее трех лиц. После вынесения окончательного решения комиссия могла либо освободить их от ответственности, либо направлять в одно из убежищ Народного Комиссариата общественного презрения в зависимости от характера совершенного деяния.

Постановление СНК РСФСР «О делах о несовершеннолетних, обвиняемых в общественно-опасных действиях» от 4 марта 1920 г. внесло ряд поправок [3; 28]. В частности, Комиссией была предусмотрена передача дел несовершеннолетних в возрасте от 14 до 18 лет в Народный Суд, если к ним было невозможно применить медико-педагогическое воздействие.

В Инструкции Комиссии по делам о несовершеннолетних, принятой 30 июля 1920 г. Народным комиссариатом просвещения, Народным комиссариатом здравоохранения и Народным комиссариатом юстиции РСФСР, были прописаны следующие меры медико-педагогического воздействия: а) беседа, разъяснение, замечание воспитателя; б) выпущение и оставление на свободе под присмотром родителей, родственников и обследователей; в) определение на ту или иную работу; г) помещение в школу; д) отправка на родину; е) помещение в детский дом или в одну из лечебно-воспитательных колоний и учреждений; ж) помещение в специальные изоляционные отделения психиатрических лечебниц; з) передача несовершеннолетних вместе с делом в Народный Суд, в случае признания недостаточными вышеуказанных мер: при упорных рецидивах систематических побегах из детских домов, при явной опасности для окружающих оставления несовершеннолетнего на свободе» [10].

Политические (Октябрьская революция 1917 г., установление советской власти, гражданская война 1918–1920 г.) и социально-экономические процессы (политика «военного коммунизма», ее последствия и др.) привели к резкому всплеску детской беспризорности. Масштабы распространения этого явления вынудили власть в январе 1921 г. создать Комиссию по улучшению жизни детей, в состав которой входили такие службы, как Народный комиссариат просвещения, Народный комиссариат здравоохранения, Народный комиссариат продовольствия, Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции, Всероссийский центральный совет профессиональных союзов и Всероссийская чрезвычайная комиссия [11; 354, 355].

1 июня 1922 г. был принят первый Уголовный кодекс РСФСР, где в статье 18 относительно несовершеннолетних указывалось: «Наказание не применяется к малолетним до 14 лет, а также всем несовершеннолетним от 14 до 16 лет, в отношении которых признано возможным ограничиться мерами медико-педагогического воздействия» [12; 63]. К тем несовершеннолетним, которые всё-таки подверглись уголовному наказанию из-за своих противоправных действий применялось обязательное смягчение: «1. Для несовершеннолетних от 14 до 16 лет налагаемое судом наказание подлежало обязательному смягчению наполовину против наивысшего установленного соответствующими статьями предела. 2. Для несовершеннолетних от 16 до 18 лет налагаемое судом наказание подлежало обязательному смягчению на одну треть против наивысшего установленного соответствующими статьями предела» [12; 63].

Если сравнивать Постановление СНК РСФСР от 4 марта 1920 г. с Уголовным кодексом 1922 г., то видим снижение возрастного порога ответственности и наказания в отношении детей с 18 до 16 лет. Согласно материалам Стенографического отчета заседаний III сессии ВЦИК такая поправка была вынужденной мерой. Один из членов Президиума ВЦИК Д.И. Курский (народный комиссар юстиции, прокурор) обосновал эту поправку так: «Необходимо было понижение этого возраста, ибо преступность в этом возрасте настолько велика, что ограничиться только способом медико-педагогического воздействия, по мнению товарищей с мест, невозможно» [12; 63]. В итоге на заседании было принято решение о передаче всех дел, не рассмотренных до 1 июня 1922 г. о преступлениях, совершенных лицами в возрасте от 16 до 18 лет, из Комиссии по делам несовершеннолетних в народный суд [12; 65].

В 1926 г. советской властью был принят новый Уголовный кодекс РСФСР, который вступил в силу с 1 января 1927 г. [13]. Данный Кодекс был основным источником уголовного права для Казахской АССР, поскольку она до 1936 г. входила в состав РСФСР в качестве автономной республики. Однако, несмотря на то, что по Конституции 1936 г. была образована новая союзная республика — Казахская ССР, на ее территории по-прежнему продолжал действовать УК РСФСР. Основная причина была связана со статьей 14 Конституции СССР, которая установила, что уголовное, а равно гражданское и процессуальное законодательство относятся к ведению СССР [14; 13].

Особых изменений в Уголовном кодексе 1926 г. в отношении детей мы не наблюдаем. Как и в редакции 1922 г. в отношении к несовершеннолетним от 14 до 16 лет меры социальной защиты судебно-исправительного характера применялись лишь в случаях, когда комиссией по делам о несовершеннолетних было признано невозможным применение к ним мер социальной защиты медико-педагогического характера. Смягчающие условия у несовершеннолетних в случае применения уголовного наказания остались те же. Не изменились условия и для несовершеннолетних, приговоренных к лишению свободы и помещенных в трудовые дома для несовершеннолетних. Они оставались там до исправления, но не дольше достижения ими 18-летнего возраста. Если к моменту достижения ими этого возраста они еще не отбыли назначенного приговором суда срока лишения свободы, они могли быть досрочно освобождены либо переведены в другие исправительно-трудовые учреждения [13].

Постановление ВЦИК РСФСР и СНК РСФСР от 1 августа 1933 года «Об утверждении Исправительно-трудового кодекса РСФСР» установило пределы несовершеннолетия — от 15 до 18 лет. Согласно этому документу несовершеннолетние правонарушители направлялись на воспитание в специальные школы фабрично-заводского ученичества особого типа. Основанием должны были послужить или приговор суда, или постановление комиссии по делам о несовершеннолетних и других уполномоченных органов [15].

В 1920–1930-е гг. советская власть планировала совершить быстрый экономический рост за счет подъема народного хозяйства и сверхиндустриализации. Для реализации этой идеи власти использовали имеющийся потенциал карательно-репрессивной системы. По мнению исследователей, перед властью стояла цель — создать систему принудительного труда, которая обозначила перед собой две задачи: уничтожение идеологических врагов и использование бесплатного труда [9; 65]. В этот период был подписан значительный пласт нормативных документов, которые четко регламентировали условия, методы и способы уничтожения «врагов советского народа» и членов их семей с помощью таких мер, как лишение свободы, ссылка, высылка на спецпоселения и т.д. В этой связи хотелось бы отследить ряд законодательных документов, которые имели отношение к политике репрессий детей. Это постановление Политбюро ЦК ВКП (б) от 30 января 1930 г. «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» [4; 126–130] и Постановление ЦИК и СНК от 1 февраля 1930 г. «О мерах по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством» [16; 50, 51], которые стали одними из основных документов при проведении политики коллективизации. В частности, в первом документе говорилось о немедленной высылке кулаков в отдаленные местности СССР. Члены семей кулаков, высланных (вторая категория кулаков) и заключенных в концлагеря (первая категория кулаков), при согласии местных властей, могли остаться в своем районе проживания [16; 50].

Однако уже на следующий день, 2 февраля 1930 г. вышел приказ ОГПУ «О мероприятиях по ликвидации кулачества как класса», где были внесены существенные корректировки [4; 163–167]. Во-первых, было предписано «массовое выселение (в первую очередь, из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков и их семейств в отдаленные северные районы СССР и конфискация их имущества». Во-вторых, было отмечено, что «семьи арестованных, заключаемых в концлагеря или приговоренных к высшей мере наказания, должны быть высланы в северные районы Союза, наряду с выселяемыми при массовой кампании кулаками и их семьями, с учетом наличия в семье трудоспособных и степени социальной опасности этих семейств». В-третьих — «имущество таких семейств конфискуется в том же порядке, что и у выселяемых семейств кулаков» [4; 163–167]. То есть, если в документе от 1 февраля семьям выселяемых и заключенных кулаков давалась возможность при согласии местных властей остаться на месте, то согласно второму документу (от 2 февраля) вопрос о высылке даже не подлежал обсуждению.

Постановление ЦИК СССР и СНК СССР от 7 августа 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собст-

венности» [3; 119–120] также затронуло детей. Данный нормативный документ получил в народе название как «Закон о трех (пяти) колосках», который предписывал расстрел с конфискацией всего имущества или при смягчающих условиях лишение свободы на срок от 5 до 10 лет за хищение государственного имущества. К сожалению, государство пренебрегало тем фактом, что сельское население существовало в полуголодном состоянии, люди были вынуждены идти на воровство, чтобы прокормить себя и свою семью. При осуществлении данного постановления дети не стали исключением. Об этом в своем труде писал А. Солженицын: «И не дрогнул никто из партийных прокуроров, имевших таких же детей своих! — они незатрудненно ставили визы на арест. И не дрогнул никто из партийных судей! — они со светлыми очами приговаривали детишек к трем, пяти, восьми и десяти годам общих лагерей! И за стрижку колосьев этим крохам не давали меньше 8 лет! И за карман картошки — один карман картошки в детских брючках! — тоже восемь! Огурцы не так ценились. За десяток огурцов с колхозного огорода Саша Блохин получил 5 лет» [17; 361]. Жестокость данного закона выражалась в отсутствии амнистии в отношении к осужденным лицам. Только после смерти И. Сталина появилась возможность реабилитации, но только в судебном порядке.

8 июня 1934 г. было опубликовано Постановление ЦИК СССР «О дополнении положения о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления) статьями об измене Родине» [5; 35]. Согласно п.3 Постановления, члены семьи изменников Родины подлежали лишению избирательных прав и ссылке в отдалённые районы Сибири на 5 лет.

В целом, нормативная база против кулачества, принятая в начале 1930-х гг., в значительной степени приумножила армию беспризорных детей. До сих пор неизвестно количество погибших от голода и холода детей. Оставшиеся в живых дети не всегда брались на попечение родственниками, так как люди голодали сами либо боялись преследований со стороны органов государственной безопасности.

Таким образом, за период с 14 января 1918 г. до 7 апреля 1935 г. было характерно усиление карательных мер в отношении к несовершеннолетнему населению страны. С целью ликвидации беспризорности, безнадзорности и преступности среди несовершеннолетних неоднократно пересматривались не только возрастные пороги, но и меры наказания. Если по январскому Декрету 1918 г. к детям до 17 лет строго не применялись судебные процессы и тюремное заключение, то по мартовскому Постановлению СНК 1920 г. специальной комиссией была предусмотрена передача дел несовершеннолетних в возрасте от 14 до 18 лет в Народный Суд, если к ним было невозможно применить медико-педагогическое воздействие. В связи с резким увеличением преступности среди детей, принятый в 1922 г. Уголовный кодекс РСФСР, снизил возрастной порог наказания с 18 до 16 лет. Данная мера позволила применять более строгие меры наказания к несовершеннолетним в возрасте с 16 лет. Более жестокими были различные указы и постановления, принятые в рамках борьбы советской власти против кулачества. В большей степени они не только не соответствовали существующим основным нормативным документам (Конституции, законам, кодексу), но и кардинально шли с ними вразрез.

2 этап: с 7 апреля 1935 г. до 7 июля 1941 г. Этот период связан с началом массовых политических репрессий, в том числе ужесточением репрессий в отношении к несовершеннолетним. Насилие стало использоваться властью как одно из главных орудий для изменения общественного поведения. Постепенно избирательный террор против отдельных групп населения был сменен на крупномасштабные преследования целых социальных слоёв общества и, как результат, — «большой террор» 1937–1938 гг. Именно в этот период значительно расширилась нормативная база репрессивной политики, которая беспощадно затронула детей.

7 апреля 1935 г. за подписью председателя ЦИК СССР М. Калинина, председателя СНК СССР В. Молотова и секретаря ЦИК СССР И. Акулова было принято Постановление «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних» [3; 182, 183]. Данный документ привел к ужесточению мер в отношении к несовершеннолетним, так как снизил возрастной порог уголовной ответственности до 12 лет. Дети, уличенные в совершении кражи, в причинении насилия, телесных повреждений, увечий, в убийстве или в попытках к убийству, привлекались к уголовному суду с применением всех мер уголовного наказания. Как предписывал закон, все это делалось для быстрой ликвидации преступности среди несовершеннолетних.

Данное нововведение было внесено в статью 12 действующего Уголовного кодекса РСФСР (редакция 1926 г.) после подписания Постановления ВЦИК и СНК РСФСР «Об изменении действующего законодательства РСФСР о мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних, с детской

беспризорностью и безнадзорностью» от 25 ноября 1935 г. [18]. Резкий рост численности беспризорников и безнадзорников требовал от государства открывать новые детские учреждения для разных категорий детей. К примеру, 31 мая 1935 г. Постановлением СНК СССР и ЦИК ВКП (б) «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» были введены новые типы детских учреждений: а) в ведении наркомпросов союзных республик — детские дома нормального типа для детей, лишенных средств к существованию, а также детские дома, содержащиеся на средства родителей, и детские дома для трудно-воспитуемых; б) в ведении наркомздравов союзных республик — специальные детские дома для детей, которые нуждаются в длительном лечении; в) в ведении наркомсобесов союзных республик — специальные детские дома для инвалидов-детей; г) в ведении Наркомвнудела СССР — изоляторы, трудовые колонии и приёмники-распределители [3; 184]. Как мы видим, государство четко распределило категории детских учреждений между Наркомпросом, Наркомздравом и НКВД СССР. Причем была строго прописана необходимость установить во всех детских домах и колониях в соответствии с возрастом трудовой режим, который должен был привить детям трудовые навыки и помочь овладеть определенной профессией. Всех детей старше 14 лет должны были направить в школы ФЗУ и совхозучи или в промышленные предприятия, в совхозы, МТС, колхозы для работы и обучения в производственных бригадах [3; 184].

7 июня 1935 г. был подписан приказ НКВД СССР «Об организации работы по ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» [3; 187–191]. В приказе было дано указание организовать в составе Админхозуправления НКВД СССР Отдела трудовых колоний для несовершеннолетних. На данный отдел была возложена задача организовать приёмники-распределители и трудовые колонии НКВД, а также осуществлять руководство всей их производственной, школьной и учебно-воспитательной работой [3; 188]. Таким действием силовые структуры, используя как основной метод — воспитание трудом, пытались снизить количество безнадзорных детей и преступность среди подростков.

9 июня 1935 г. был обнародован приказ НКВД СССР № 074 «О порядке применения Постановления ЦИК И СНК СССР от 7 апреля 1935 г. «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних» [3; 191, 192]. Приказ был очень суровым и по современным меркам беспощадным. Он предписывал уголовную ответственность с применением всех мер уголовного наказания среди несовершеннолетних с 12-летнего возраста и старше в случае совершения краж, в причинении насилия, телесных повреждений, увечий, в убийстве или попытках к убийству. Конечно, в приказе прописывалось, что сотрудники должны проявить максимальную чуткость и внимание к детям и т.д. Пункт 5 приказа прописывал, что нельзя подвергать аресту и привлекать в уголовном порядке тех несовершеннолетних, которые совершили незначительные преступления впервые, в силу детского озорства и не являются рецидивистами (как например, кражи конфет, фруктов в саду, овощей на огороде и т.п.) [3; 192]. Однако, учитывая, с одной стороны, колоссальный наплыв контингента беспризорников, с другой — период «бдительности» и повышенной подозрительности, думается, что сотрудники НКВД не всегда детально разбирались с обстоятельствами каждого дела. Их основной задачей было разгрузить детприемники и распределить детей по детским учреждениям.

23 июля 1935 г. всем начальникам отделов трудовых колоний НКВД союзных республик и УНКВД краев, областей было разослано распоряжение от наркома «О типизации трудовых колоний НКВД» [3; 194, 195]. В документе под грифом «Совершенно секретно» НКВД СССР установил следующую типизацию трудовых колоний: 1) трудовые колонии обычного типа отдельные для мальчиков и отдельные для девочек; 2) трудовые колонии с особым режимом для мальчиков и девочек; 3) изоляторы для подсудимых в тюрьмах, находящиеся в системе ОМЗ.

Согласно положению «О трудовой колонии НКВД для несовершеннолетних» от 29 июля 1935 г. в трудовых колониях содержались несовершеннолетние преступники в возрасте от 12 до 16 лет и беспризорные в возрасте от 14 до 16 лет. Основная их задача — трудовое воспитание. Причем было установлено четкое разделение на членов и кандидатов колонии. Членами колонии считались те несовершеннолетние, которые выполняли производственное задание или принимали активное участие в общественной жизни колонии. Все остальные — кандидаты в члены колонии [3; 195–197].

23 мая 1937 г. был подписан приказ НКВД СССР № 205 «Об организации трудколоний закрытого типа» за счет реорганизации открытых трудколоний [3; 229]. Данный тип учреждения был создан для воспитанников, состоящий из рецидивистов, «бегунов», хулиганов и дезорганизаторов производства, на которых общие меры воспитания не действовали. Всего было открыто 4 учреждения на тер-

ритории Пензенской (Куйбышевской области), Верхотурской (Свердловской области), Пушкинской (Ленинградской области) и Ахтырской (УССР).

К 1937 г. репрессивная машина непосредственно коснулась женщин и детей. На заседании Политбюро ЦК ВКП (б) от 5 июля 1937 г. членами было принято предложение НКВД о заключении в лагеря на 5–8 лет всех «жен изменников родины». Было дано предписание об организации специальных лагерей на территории Нарымского края и Тургайского района Казахстана. Дети репрессированных родителей в возрасте до 15 лет брались на государственное обеспечение в детские дома и закрытые интернаты. Вопрос с детьми старше 15 лет решался индивидуально [3; 229, 230].

Спустя месяц, 15 августа 1937 г., наркомом НКВД СССР Н.И. Ежовым был подписан приказ № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины», который стал одним из самых первых документов, регламентирующих наказание детей «врагов народа» [3; 234–238]. Данный приказ прописывал следующие этапы осуществления репрессии: 1. Подготовка операции — полный сбор сведений о каждом члене семьи и составление общей справки. 2. Производство арестов и обысков — перечень условий ареста. 3. Порядок оформления дел. 4. Рассмотрение дел и меры наказания. 5. Порядок приведения приговоров в исполнение. 6. Размещение детей осужденных. 7. Подготовка к приему и распределению детей. 8. Порядок отправки детей в детские дома. 9. Учет детей осужденных. 10. Наблюдение за детьми осужденных и 11. Отчетность.

Документ регламентировал четкие действия в подготовительной операции. В частности, репрессированная семья подлежала полной проверке, далее составлялась справка на каждого члена семьи — жену, всех детей, родителей репрессированного. После ареста главного подозреваемого, аресту и заключению в лагерь сроком от 5 до 8 лет подлежала жена. Социально опасные дети осужденных, в зависимости от их возраста, степени опасности и возможностей исправления, подлежали заключению в лагерь или исправительно-трудовые колонии НКВД, или водворению в детские дома особого режима Наркомпросов республик. Причем в документе четко прописывалось, что грудные дети направлялись вместе с их осужденным матерями в лагерь. После их достижения возраста 1–1,5 лет передавали в детские дома и ясли Наркомздравов республик. Дети, которые на момент ареста были в возрасте от 3 до 15 лет, через приемники-распределители передавались в детские дома. В отношении детей старше 15 лет вопрос решался индивидуально. Их направляли в детские дома или направляли в другие республики, края и области для трудового устройства или определения на учебу, или на иждивение родственников. Но, в действительности, родственники, с одной стороны, боялись брать на иждивение детей «врагов народа», с другой — не чем было их прокормить.

Следует отметить, что приказ НКВД способствовал резкому увеличению арестов женского населения, а вместе с ним росту безнадзорного и беспризорного контингента. Институт семьи претерпел колоссальное разрушение, так как дети остались не только без родителей, но и без родных братьев и сестер. Преднамеренное предписание НКВД о содержании детей в разных детских и исправительно-трудовых учреждениях привело к потере семейной связи. Сконцентрировав большой контингент заключенных женщин и беспризорных детей, власти имели огромную возможность привлекать их к принудительному труду.

В пик массовых политических репрессий 1937–1938 гг. произошел резкий рост детей, оставшихся без попечения родителей. В связи с этим государственная власть на высшем уровне утверждает нормативные карательные документы, которые предусматривали распределять детей после репрессирования их родителей. Это Циркуляр НКВД СССР от 7 января 1938 г. «О порядке выдачи на опеку родственникам детей, родители которых репрессированы» [3; 275, 276], Циркуляр НКВД СССР от 20 мая 1938 г. «О порядке устройства детей репрессированных родителей в возрасте свыше 15 лет» [3; 298] и т.д. К примеру, в Циркуляре НКВД СССР № 4 народным комиссарам союзных и автономных республик, начальникам УНКВД краев и областей «О порядке выдачи на опеку родственникам детей, родители которых репрессированы» говорилось о выдаче на опеку родственникам детей, родители которых репрессированы. Согласно нормативному документу был установлен следующий порядок выдачи детей на опеку: «Начальник УНКВД по месту жительства лиц, желающих взять детей на опеку, самостоятельно разрешает выдачу детей, о чем ставит в известность начальника НКВД по месту проживания ребенка (в детдоме). Последний дает указание зав. детдомом о выдаче ребенка на опеку, с соблюдением при этом предъявления соответствующих документов (паспорт или доверенность лица, получившего разрешение)» [3; 275]. Причем при выдаче ребенка органы НКВД тщательно проверяли и самого опекуна по отделам УГБ на предмет выявления о нем компрометирующих данных. После передачи ребенка опекуну органы НКВД обязаны были установить систематическую

проверку за состоянием воспитания детей, их настроениями, поведением и знакомствами, а также тем влиянием, которое оказывают на детей лица, взявшие детей на опеку. После таких предписаний не все соглашались брать опеку над детьми «врагов народа».

Органами НКВД также были разработаны правила передачи несовершеннолетних детей в трудовые колонии из тюрем и приемников-распределителей. Для придания этим порядкам нормативного статуса 9 января 1938 г. под грифом «Секретно» НКВД СССР подписало приказ № 03 «О порядке направления несовершеннолетних в трудовые колонии из тюрем и приемников-распределителей» [3; 276–278].

В целях упорядочения комплектования трудовых колоний и пресечения случаев задержки осужденных несовершеннолетних в тюрьмах, а также ликвидации побегов из трудколоний, на местные отделы трудовых колоний и ОМЗ (отдел мест заключения) УНКВД — НКВД была возложена ответственность за своевременный вывод осужденных подростков в возрасте от 12 до 16 лет по вступлении приговора в законную силу. Был установлен строгий алгоритм передачи подростков. Согласно ему ОМЗ УНКВД — НКВД сначала должны были представить в соответствующий ОТК своей области списки на осужденных несовершеннолетних преступников с установочными данными и характеристикой на каждого осужденного и от ОТК получить наряды на вывод их в трудовые колонии этой области. Доставка осужденных подростков из тюрем в трудовые колонии производилась этапным порядком силами конвойных войск и милиции. При конвоировании подростков запрещалось применять оружие, однако оговаривалось о необходимости соблюдать все меры к недопущению побегов.

Положение в трудколониях было весьма тяжелым. Подростки периодически совершали побег. С этой целью в закрытых трудколониях для несовершеннолетних по приказу НКВД СССР № 049 от 14 марта 1938 г. была введена военизированная охрана [3; 279–281], которая имела право использовать на наружных постах (на вышках) и у ворот вне колонии охотничье одноствольное оружие 20 калибра.

1 апреля 1938 г. был подписан приказ НКВД СССР № 054 «О порядке вывода осужденных несовершеннолетних старше 16 лет из трудовых колоний НКВД в лагерь, тюрьму и исправительно-трудовые колонии ГУЛАГа НКВД» [3; 282–283]. Согласно документу, если осужденный (достигший 16 лет) был ударником на производстве, отличником учебы и в быту, с неоконченным сроком наказания до 2 лет, то его оставляли в трудовой колонии до конца срока наказания. Но если осужденный несовершеннолетний не был ударником, то его переводили для отбытия оставшегося срока наказания в места заключения ОМЗ УНКВД и НКВД или в лагерь, в зависимости от характера, совершенного ими преступления и оставшегося срока наказания.

В пик массового террора в законную силу был введен Циркуляр Народного комиссара внутренних дел СССР № 106 «О порядке устройства детей репрессированных родителей в возрасте свыше 15 лет» от 20 мая 1938 г. [3; 298]. Данный циркуляр был дополнением к приказу НКВД СССР № 00486 от 15 августа 1937 г. в части размещения детей старше 15 лет, родители которых были осуждены Военной коллегией и Военным трибуналом по первой и второй категориям. Согласно Циркуляру дети репрессированных родителей от 15 до 17 лет включительно, которые не несли своим поведением социальную опасность и не проявляли антисоветские и прочие настроения, при наличии родственников (не репрессированных) могли быть переданы последним на полное их иждивение. Если таких родственников не было, то детей в возрасте от 15 до 17 лет помещали в детские дома в пределах области, края, республики (за исключением мест, где были репрессированы их родители), давая им возможность окончить среднее учебное заведение. Направление таких детей в детдома Управления НКВД производилось самостоятельно по согласованию с местными органами Наркомпроса. Дети репрессированных родителей старше 15 лет — не учащиеся, подлежали трудоустройству на предприятиях и учреждениях в пределах области (кроме городов, в которых репрессированы их родители) и за исключением предприятий и учреждений оборонного значения. Дети репрессированных родителей всегда находились под контролем и агентурным наблюдением органов НКВД. В случае уличения их в антисоветской деятельности, сразу могли предать суду и направить в лагерь по персональным нарядам ГУЛАГа НКВД.

К данному Циркуляру 3 августа 1938 г. вышел приказ Народного комиссара внутренних дел СССР и Народного комиссара просвещения № 0144 «О порядке выпуска и трудоустройства переростков — детей репрессированных родителей» [3; 299, 300]. Согласно документу трудоустройству подлежали переростки, достигшие 15-летнего возраста, но в том случае, если они учились не выше пятого класса. Дети, обучавшиеся в шестых, восьмых и девятых классах, должны были окончить не-

полную среднюю и среднюю школу. Детей-переростков трудоустроивали на предприятиях местной промышленности, в совхозах и МТС, а также в фабзачах и дозачах. Дети репрессированных родителей, которые несли социальную опасность, систематически нарушали порядок и дисциплину в детских домах, привлекались к ответственности и направлялись в трудовые колонии и лагеря НКВД в установленном порядке.

Таким образом, в отношении детей репрессированных родителей нормативная база была составлена властью более детально, чем в отношении к детям спецпереселенцев. Дети спецпереселенцев младше 16 лет вписывались в анкету главы семьи и отдельно на них дело не заводилось. В последующем при реабилитации детей спецпереселенцев это создало массу проблем [5; 367, 368].

5 сентября 1938 г. был опубликован приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 0171 «С объявлением нового положения о трудовых колониях закрытого типа» [3; 300–306]. Новое положение было значительно расширено, чем предыдущая редакция. Трудовая колония НКВД закрытого типа ставила задачу — воспитание несовершеннолетних правонарушителей в условиях трудового режима и строгой дисциплины, привитие им трудовых навыков, обучение профессии. Возрастные пороги (от 12 до 16 лет) не изменились. Минимальный срок содержания воспитанников в закрытой трудколонию — один год, после чего при наличии хорошего поведения управление колонии обязано было представить в ОТК НКВД СССР заключение для разрешения вопроса о переводе воспитанника в открытую трудколонию, выводе на трудоустройство или возвращении к родным. Поскольку в колонии несовершеннолетние преступники занимались трудом, то, согласно возрасту, были установлены суточные нормы: 4 часа в день для возраста 12–16 лет и 6 часов для возраста 16–18 лет.

Произошли изменения согласно приказу наркома НКВД СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины» от 15 августа 1937 г. Новая редакция была принята 17 октября 1938 г. [3; 307]. По нему было предписано: «1. В дальнейшем репрессировать не всех жен арестованных или осужденных изменников родины, врагов народа, право-троцкистских шпионов, а только тех из них: а) которые по имеющимся материалам были в курсе или содействовали контрреволюционной работе своих мужей; б) в отношении которых органы НКВД располагают данными об их антисоветских настроениях и высказываниях и которые могут быть рассматриваемы как политически-сомнительные и социально опасные элементы» [3; 307]. Был отменен пункт 36 оперативного приказа № 00486 об обязательности ареста жен врагов народа одновременно с мужьями. Остальное — порядок ареста и дальнейшего направления жен врагов народа, а также порядок размещения их детей, установленный приказом № 00486 от 15 августа 1937 года, — остались без изменения. Таким образом, данный приказ вел к некоторому послаблению в арестах жен и детей «изменников родины».

22 октября 1938 г. было принято Постановление СНК СССР № 1143-280 с «О выдаче паспортов детям спецпереселенцев и ссыльных» [3; 308]. Согласно постановлению, детям спецпереселенцев и ссыльных, при достижении ими 16-летнего возраста, если они лично ничем не были «опорочены», разрешалось выдавать паспорта на общих основаниях. Кроме того, предписывалось не составлять им препятствий к выезду на учебу или работу. Однако в паспорте ставилась отметка, что они имеют ограничения въезда в режимные местности.

Массовые репрессии были несколько приостановлены после публикации Постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) № П 4387 от 17 ноября 1938 г. «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия» [18; 305–308]. Во всех «перегибах» были обвинены так называемые «враги народа», которые «пробрались» в органы НКВД и Прокуратуры. В частности, в Постановлении отмечалось: «Такого рода безответственным отношением к следственному производству и грубым нарушением установленных законом процессуальных правил нередко умело пользовались пробравшиеся в органы НКВД и Прокуратуры — как в центре, так и на местах — враги народа. Они сознательно извращали советские законы, совершали подлоги, фальсифицировали следственные документы, привлекая к уголовной ответственности и подвергая аресту по пустяковым основаниям и даже вовсе без всяких оснований создавали с провокационной целью «дела» против невинных людей, а в то же время принимали все меры к тому, чтобы укрыть и спасти от разгрома своих соучастников по преступной антисоветской деятельности. Такого рода факты имели место как в центральном аппарате НКВД, так и на местах» [18; 305]. Органам НКВД и Прокуратуры было дано предписание о запрете производить какие-либо массовые операции по арестам и выселению, а также были ликвидированы судебные тройки, созданные в порядке особых приказов НКВД СССР. Постановление ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 г. означало лишь только формальное завершение политических репрессий в СССР. Безусловно,

репрессии уже не имели массовый характер, который был присущ 1937–1938 гг. Однако в стране по-прежнему продолжались преследования и аресты, а общество жило в атмосфере страха, «бдительности» и доносительства. Все это оказывало серьезное воздействие на моральное-психологическое состояние советских людей.

15 января 1939 г. за подписью Наркома внутренних дел СССР Комиссаром государственной безопасности 1-го ранга Л. Берия был опубликован Циркуляр № 7 «О порядке выдачи справок о детях репрессированных» [3; 309], который впервые разрешил на общих основаниях переписку между детьми, находящимися в детских домах, и их родителями, отбывающими наказание в тюрьмах и лагерях.

Ужесточение мер в отношении к несовершеннолетним также было связано с подписанием приказа НКВД СССР № 0221 от 16 июля 1939 г., который утвердил инструкцию «Об изоляторе для несовершеннолетних преступников» [3; 313–315]. В положении указывалось, что изолятор является детским учреждением закрытого типа со строгим режимом. Он предусматривал размещение в них с санкцией прокурора подростков в возрасте от 12 до 16 лет, приговоренных судами к различным срокам заключения, когда обычные меры перевоспитания не дали нужного результата.

В соответствии с приказом НКВД СССР № 609 «О включении отдела трудовых колоний несовершеннолетних в состав ГУЛАГА НКВД» от 10 сентября 1939 г. в целях объединения руководства воспитанием и трудовым использованием несовершеннолетних заключенных, на Отдел трудовых колоний НКВД СССР было возложено руководство всеми трудовыми колониями несовершеннолетних в возрасте до 18 лет» [3; 315–316]. В связи с этим предписывалось передать в трудовые колонии несовершеннолетних заключенных всех заключенных ИТЛ, коим не исполнилось 18 лет. Отдел трудовых колоний несовершеннолетних заключенных был включен в состав ГУЛАГА НКВД в качестве самостоятельного подразделения. Однако это положение трудовых колоний продлилось недолго. Уже 1 октября 1940 г. вышел приказ НКВД № 001233 «Об упразднении отделов, отделений и инспекций трудовых колоний несовершеннолетних и передаче и их приемников-распределителей в систему УИТЛК — ОИТК НКВД Республик, УНКВД краев и областей» [3; 339].

После «большого террора» был подписан приказ НКВД № 0335 «О пересмотре решений бывших троек НКВД, УНКВД по делам о несовершеннолетних преступниках» (7 октября 1939 г.), который осуждал решения троек НКВД, принятые в 1937–1938 гг. [3; 316]. В результате было установлено, что в трудколониях НКВД СССР содержалось значительное количество несовершеннолетних, осужденных бывшими тройками НКВД, УНКВД без достаточных оснований. Поэтому было приказано начальникам трудовых колоний НКВД СССР составить списки всех содержащихся в колониях несовершеннолетних, осужденных тройками, и направить их в НКВД республик, УНКВД краев и областей. В месячный срок требовалось пересмотреть все дела и принять решение. Начальникам трудколоний всех освобожденных несовершеннолетних, имеющих родителей, необходимо было сдать на их попечение. Несовершеннолетних, которые остались без родителей: до 16-летнего возраста передавали в детские учреждения Наркомпроса, свыше 16 лет предполагалось трудоустроить.

Таким образом, к 1940 г. в стране была создана репрессивно-карательная модель профилактики беспризорности и детской преступности. С высоких трибун велась пропаганда о том, что теперь проблема с детской беспризорностью решена, а если она имело место быть, то главная причина — недостаток воспитательной работы со стороны партийных и общественных органов. Если количество беспризорных детей уменьшалось, параллельно увеличивалось количество безнадзорных и осужденных детей. Об этом отмечалось в письме наркома НКВД Л. Берии и прокурора СССР М. Панкратьева в ЦК ВКП (б), адресованном на имя И. Сталина. Согласно данным Л. Берии, если в 1935 г. судебными органами было осуждено несовершеннолетних в возрасте от 12 до 16 лет 6725 чел, то в 1938 г. — 20166 чел. [3; 328], то есть мы видим трехкратное увеличение. Тогда как количество несовершеннолетних, задержанных милицией за беспризорность, сократилось с 156 тысяч в 1936 г. до 91 тысячи в начале 1939 г. [3; 329].

Весьма впечатляющая статистика была дана в докладе заместителя начальника ГУЛАГА А.П. Лепилова на имя Л. Берии от 1 марта 1940 г., где писалось: «Действующие в системе ГУЛАГА 162 приемника-распределителя за четыре с половиной года своей работы пропустили 952834 подростка, которые были направлены как в детские учреждения Наркомпроса, Наркомздрава и Наркомсобеса, так и в трудовые колонии ГУЛАГА НКВД. В настоящее время в системе ГУЛАГА действуют 50 трудовых колоний закрытого и открытого типа. В колониях открытого типа находятся несовершеннолетние преступники с одной судимостью, а в колониях закрытого типа содержатся, в условиях

особого режима, несовершеннолетние преступники от 12 до 18 лет, имеющие за собой большое количество приводов и несколько судимостей. С момента решения ЦК ВКП (б) и СНК, через трудовые колонии пропущено 155506 подростков в возрасте от 12 до 18 лет, из которых 68927 судившихся и 86579 не судившихся» [3; 331].

Большая концентрация детей в исправительных учреждениях, отсутствие условий привело к высоким показателям смертности и заболеваемости. По этой причине 23 октября 1940 г. вышел Приказ НКВД СССР № 0457 «С объявлением инструкции по санитарной службе тюрем НКВД СССР» [3; 343–345]. Инструкция состояла из таких разделов, как общее положение; содержание детей в тюремных яслях; содержание детей в детских комнатах, Особенности содержания матерей, имеющих при себе детей, и беременных. Данная инструкция прописывала алгоритм действий и условия по содержанию детей и матерей. Однако, как показала действительность, прописанная инструкция практически не соблюдалась. И это было связано в большей степени с отсутствием условий соблюдать эту инструкцию, так как не хватало зданий, медикаментов, врачей, финансов и т.д. Главная причина — резко растущий контингент детей. Согласно записке начальника ГУЛАГа НКВД СССР В.Г. Наседкина и наркома СССР Л.П. Берии от 19 апреля 1941 г. в исправительно-трудовых лагерях и колониях НКВД СССР содержалось вместе с осужденными матерями 9400 детей в возрасте до 4-х лет, из них из-за отсутствия мест только 8000 детей помещены в детские учреждения, функционировавших в лагерях и колониях. В тюрьмах НКВД также содержалось 2500 женщин с малолетними детьми. Кроме того, в лагерях, колониях и тюрьмах имелось 8500 беременных женщин, из них на 9-м месяце беременности около 3000 человек [3; 366, 367].

7 июля 1941 г. был подписан один из антигуманных Указов Президиума Верховного Совета СССР в отношении детей — «О применении судами Постановления ЦИК и СНК СССР от 7 апреля 1935 г. «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних» [19]. С этого документа начинается 3 этап в формировании нормативно-правовой базы репрессивной политики в отношении несовершеннолетних граждан советской страны. Третий, четвертый и пятый этапы будут проанализированы нами в статье в следующем номере журнала Вестника Карагандинского университета.

Заключение

Таким образом, на данном этапе репрессии в отношении детей были прерогативой карательно-репрессивных органов. Законодательная база позволяла применять все меры уголовного наказания к детям с 12-летнего возраста. Начиная со второй половины 1930-х гг., количество нормативных документов возросло из-за усиления идеологической войны в отношении к депортированным, спецпереселенцам, репрессированным по политическим статьям. Власть изменила отношение к людям данной категории, они автоматически лишались всех прав. Детский принудительный труд стал главным ключом в воспитании беспризорных и безнадзорных детей. Государство занималось бесперебойной доставкой рабочей силы, в том числе и детской, в систему народного хозяйства страны. Нормативная база 1930-х гг. регламентировала создание различных исправительных учреждений для несовершеннолетних, а труд считался основным методом воспитания нового советского человека. Существенно изменилось и направление деятельности детских трудовых колоний. Если в 1920-е гг. они являлись коммунами сельскохозяйственной или производственной направленности, то в 1930-е гг. они были перепрофилированы в исправительно-трудовые учреждения. Основной функцией приемников-распределителей стала фильтрация беспризорных и безнадзорных несовершеннолетних с последующим распределением их в соответствующие учреждения органов просвещения, лечебные заведения или в трудовые колонии НКВД.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР14871138 «Дети ГУЛАГа: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений» (ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан) на 2022–2024 гг.

Список литературы

- 1 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка (А–Д) / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. — М.: Изд-во «Азъ», 1992. — 907 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegow_a_d.txt
- 2 Директивы ВКП (б) и Постановления Советского правительства о народном образовании: сб. док. за 1917–1947 гг. / Сост. канд. пед. наук Н.И. Болдырев. — М.–Л.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1947. — 320 с.

- 3 Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / под ред. акад. А.Н. Яковлева. Сост. С.С. Виленский и др. — М.: МФД, 2002 — 631 с.
- 4 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: [В 5 т.]. — Т. 2. Ноябрь 1929–декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. — 927 с.
- 5 Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: [В 2-х ч.] / под общ. ред. Г.Ф. Весновской. — Курск: Курск, 1999. — Ч. 2. — 410 с.
- 6 Иванова Г.М. Законодательная база советской репрессивной политики / Г.М. Иванова // История политических репрессий и сопротивления в СССР. — М.: Мосгорархив, 2002. — 510 с.
- 7 Ермаков В.Д. Несовершеннолетние преступники в России / В.Д. Ермаков, Н.Н. Крюкова. — М.: Ин-т междунар. права и экон. им. А.С. Грибоедова. — М.: ИМПЭ, 1999. — 225 с.
- 8 Журавлев С.В. Счастливое детство / С.В. Журавлев, А.К. Соколов // Социальная история. Ежегодник. — 1997. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1998. — С. 159–202.
- 9 Шуткова Е.Ю. Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних: 1917–1953: дис. ... канд. ист. наук / С.В. Журавлев. — Ижевск, 2003. — 302 с.
- 10 Постановление Наркомпроса РСФСР, Наркомздрава РСФСР, Наркомюста РСФСР «Инструкция Комиссиям по делам о несовершеннолетних» от 30.07.1920 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_739.htm.
- 11 Декреты Советской власти. Т. XII. Декабрь 1920 г. — январь 1921 г. — М.: Политиздат, 1986. — 428 с.
- 12 Уголовный кодекс РСФСР от 01.06.1922 г. с предисл. Д.И. Курского. — М.: Изд. Военной коллегии Верховного трибунала ВЦИК, 1924 — 446 с.
- 13 Уголовный кодекс РСФСР: ред. 1926 г. — Изд. офиц. — М.: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1926. — 78 с.
- 14 Конституция СССР 1936 г. — М.: Изд. ЦИК СССР, 1937. — 37 с.
- 15 Постановление ВЦИК РСФСР и СНК РСФСР «Об утверждении Исправительно-трудового кодекса РСФСР» от 01.08.1933 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3915.htm.
- 16 Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: высылка, спецпоселение. 1930–1940: [В 2-х кн.] / отв. ред. Н.Н. Покровский. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН). — Кн. 1. — М., 2005. — 909 с. — Кн. 1. — М.: РОССПЭН, 2005. — 912 с.
- 17 Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956: опыт художественного исследования / А.И. Солженицын. — Екатеринбург: Изд-во «У-Фактория», 2006. — 564 с.
- 18 История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х–первая половина 1950-х годов: Собрание документов: [В 7-ми т.]. — Т. 1. Массовые репрессии в СССР. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. — 728 с.
- 19 Указ Президиума Верховного Совета СССР «О применении судами Постановления ЦИК и СНК СССР от 7 апреля 1935 г. "О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних"» от 7.07.1941 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131175>

К.К. Абдрахманова, З.Г. Сактаганова

Кеңес өкіметінің кәмелетке толмағандарға қатысты репрессиялық саясаты 1918–1941 жж: нормативтік-құқықтық базаны талдау (1 және 2 кезеңдер)

Мақалада кәмелетке толмағандарға қатысты репрессиялық саясаттың кеңестік нормативтік-құқықтық базасы қарастырылған. Авторлар балаларды қуғын-сүргін саясатының мәні мен ауқымын ашатын негізгі заңдарды, қаулыларды, сондай-ақ өзге де директивалық құжаттарды талдаған. Қуғын-сүргінге ұшыраған балалардың негізгі категориялары анықталып, сипатталған. 1918 жылдан 1958 жылға дейін қолданыстағы нормативтік-құқықтық базаны жүйелей отырып, авторлар бес кезеңді анықтаған. Мұнда негізгі критерий кәмелетке толмаған контингентке қатысты репрессиялық саясатты қатандатуға немесе жеңілдетуге бағытталған заңнамалық құжаттар болды. Мақалада 1918 жылдан 1941 жылдың маусымына дейінгі алғашқы екі кезеңнің нормативтік құжаттары зерттелген. Қорытындылай келе, авторлар кеңестік органдар әлеуметтік қауіпті балаларды қоғамнан тыс деп тануға және оларды өз әдістерімен тәрбиелеуге мүмкіндік беретін «Өте құпия» және «Құпия» деген арнайы гриппен нормативтік-құқықтық база әзірледі деген қорытындыға келді. Балаларға арналған мәжбүрлі еңбек оларды тәрбиелеудің негізгі әдісіне айналды. Бұл құқықтық база халықаралық құқықтың нормалары мен қағидаттарына ғана емес, сонымен қатар ресми кеңестік құқықтық жүйеге де сәйкес келмеді.

Кілт сөздер: нормативтік-құқықтық база, балалар үйі, тәрбиелік еңбек колониясы, балалар панасыздығы, балалар қараусыздығы, кәмелетке толмаған сотталғандар, ГУЛАГ балалары.

K.K. Abdrakhmanova, Z.G. Saktaganova

Repressive policy of the Soviet government in relation to minors in 1918–1941: analysis of the regulatory framework (stages 1 and 2)

The article considers the Soviet legal framework for repressive policies towards minors. The authors analyzed the main laws, regulations, as well as other policy documents that reveal the essence and scope of the policy of repression of children. The article defines and characterizes the main categories of children subjected to repression. Having systematized the existing regulatory framework, the authors identified five stages from 1918 to 1958, where the main criterion was legislative documents aimed at tightening or softening the repressive policy towards the country's minor contingent. This article discusses the regulatory documents of the first two stages from 1918 to June 1941. In conclusion, the authors concluded that the Soviet authorities developed a special regulatory framework under the heading “top secret” and “secret”, which naturally allowed recognize socially dangerous children as outcasts of society and educate them with their own methods. Forced labor for children has become the main method in their upbringing. This legal base not only did not comply with the norms and principles of international law, but was also contrary to the official Soviet legal system.

Keywords: regulatory framework, orphanage, educational labor colony, child homelessness, child neglect, convicted juveniles, children of the GULAG.

References

- 1 Ozhegov, S.I., & Shvedova, N.Yu. (1992). *Tolkovyi slovar russkogo yazyka (A–D)* [Explanatory dictionary of the Russian language (A–D)]. Moscow: Izdatelstvo Az. *lib.ru*. Retrieved from http://lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegov_a_d.txt [in Russian].
- 2 Boldyrev, N.I. (Ed.). (1947). *Direktivy VKP (b) i Postanovleniia Sovetskogo pravitelstva o narodnom obrazovanii: Sbornik dokumentov za 1917–1947 gody* [Directives of the CPSU (b) and resolutions of the Soviet government on public education: A collection of documents for 1917–1947]. Moscow: Leningrad: Izdatelstvo Akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR [in Russian].
- 3 Yakovleva, A.N., & Vilenskii, S.S. (Eds.). (2002). *Deti GULAGa. 1918–1956* [Children of the Gulag. 1918–1956]. Moscow: MFD [in Russian].
- 4 Danilov, V.R., Manning, R., & Violy, L. (Eds.). (2000). *Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. [V 5-ti tomakh]. Tom 2. Noiabr 1929 — dekabr 1930* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials. In 5 vols. Vol. 2. November 1929 — December 1930]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 5 Vesnovskoi, G.F. (Eds.). (1999). *Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiiakh i rehabilitatsii zhertv politicheskikh repressii v 2-kh chastiakh* [Collection of legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of victims of political repression in 2 parts]. Kursk: Kursk [in Russian].
- 6 Ivanova, G.M. (2002). *Zakonodatelnaiia baza sovetskoi repressivnoi politiki* [Legislative base of the Soviet repressive policy]. *Istoriia politicheskikh repressii i soprotivleniia v SSSR — The history of political repression and resistance in the USSR*. Moscow: Mosgorarkhiv [in Russian].
- 7 Ermakov, V.D., & Kriukova, N.N. (1999). *Nesovershennoletnie prestupniki v Rossii* [Juvenile delinquents in Russia]. Moscow: Institut mezhdunarodnogo prava i ekonomiki imeni A.S. Griboedova [in Russian].
- 8 Zhuravlev, S.V., & Sokolov, A.K. (1998). *Schastlivoe detstvo* [Happy childhood]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 1997. — Social history. Yearbook 1997*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 9 Shutkova, E.Yu. (2003). *Sovetskie politicheskie repressii v otnoshenii nesovershennoletnikh: 1917–1953* [Soviet political repressions against minors: 1917–1953]. *Candidate's thesis*. Izhevsk [in Russian].
- 10 *Postanovlenie Narkomprosa RSFSR, Narkomzdrava RSFSR, Narkomiusta RSFSR «Instruktsiia Komissiiam po delam o nesovershennoletnikh» ot 30.07.1920* [Resolution of the People's Commissariat for Education of the RSFSR, the People's Commissariat of Health of the RSFSR, the People's Commissariat of Justice of the RSFSR “Instruction to Commissions on juvenile cases” dated 30.07.1920]. (n.d.). *libussr.ru*. Retrieved from https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_739.htm [in Russian].
- 11 (1986). *Dekrety Sovetskoi vlasti. T. XII. Dekabr 1920 g. — yanvar 1921 g.* [Decrees of the Soviet government. Vol. XII. December 1920 — January 1921]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 12 Kursky, D.I. (1924). *Ugolovnyi kodeks RSFSR ot 01.06.1922 g.* [The Criminal Code of the RSFSR of 01.06.1922]. Moscow: Izdanie Voennoi kollegii Verkhovnogo tribunala VTsIK [in Russian].
- 13 (1926). *Ugolovnyi kodeks RSFSR: redaktsii 1926 goda* [The Criminal Code of the RSFSR: editions of 1926]. Moscow: Yuridicheskoe izdatelstvo NKYu RSFSR [in Russian].
- 14 (1937). *Konstitutsiia SSSR 1936 g.* [The Constitution of the USSR 1936]. Moscow: Izdanie TsIK SSSR [in Russian].
- 15 *Postanovlenie VTsIK RSFSR i SNK RSFSR «Ob utverzhdenii Ispravitelno-trudovogo kodeksa RSFSR» ot 1.08.1933 g.* [Resolution of the Central Executive Committee of the RSFSR and the Council of People's Commissars of the RSFSR “On approval

of the Correctional Labor Code of the RSFSR” dated 1.08.1933]. (n.d.). *libussr.ru*. Retrieved from https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3915.htm [in Russian].

16 Pokrovskii, N.N. (Eds.). (2005). *Politbiuro i krestianstvo: vysylka, spetsposelenie. 1930-1940: vysylka, spetsposelenie. 1930-1940* [The Politbureau and the Peasantry: expulsion, special settlement. 1930-1940: expulsion, special settlement. 1930-1940]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

17 Solzhenitsyn, A.I. (2006). *Arhipelag GULAG 1918-1956: opyt khudozhestvennogo issledovaniia* [Archipelago GULAG 1918-1956: the experience of artistic research]. Ekaterinburg: Izdatelstvo “U-Faktoriia” [in Russian].

18 (2004). *Istoriia stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaiia polovina 1950-kh godov: Sbranie dokumentov v 7-mi tomakh* [The history of Stalin's Gulag. The end of the 1920s — the first half of the 1950s: A collection of documents in 7 volumes]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

19 Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR O primenenii sudami Postanovleniia TsIK i SNK SSSR ot 7 apreliia 1935 g. «O merakh borby s prestupnostiu sredi nesovershennoletnikh» ot 7.07.1941 g. [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR On the application by the courts of the Decree of the CEC and the Council of People's Commissars of the USSR of April 7, 1935 “On measures to combat juvenile delinquency” of 07.07.1941]. (n.d.). *libussr.ru*. Retrieved from <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131175> [in Russian].

К.Т. Байжиенова^{1*}, Ш. Канжил²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Астана Медицина университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru; kanzhil@mail.ru)

Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің қалыптасуы мен дамуындағы нормативті актілерді және мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырудың маңызы мен рөлі: тарихы, мәселелері және келешегі

Әлеуметтік өмірдің маңызды салаларының бірі — денсаулық сақтау ісі болып табылады. Сондықтан, халықтың денсаулығын сақтау және оны нығайту әрбір өркениетті елдің мемлекеттік саясатының маңызды мүдделерінің біріне айналуға мұмкін. Денсаулық сақтау ісінің тарихын зерттеу денсаулық сақтау саласындағы өткен тәжірибені бағалауға көмектеседі және оның келешектегі сапалы дамуын бағдарлауға мүмкіндік береді. Осы себептен, мақалада Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің даму кезеңдері зерттелген және денсаулық сақтау ісіне қатысты қабылданған заң актілеріне және мемлекеттік бағдарламаларға басты назар аударылған. Зерттеу барысында денсаулық сақтау саласына қатысты қабылданған нормативті-құқықтық актілерге және мемлекеттік бағдарламаларға енгізілген көптеген өзгерістер мен қосымшалар анықталды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, денсаулық сақтау жүйесі, даму кезеңдері, әлеуметтік жағдай, денсаулық сақтау ісіне қатысты заң актілері, мемлекеттік бағдарлама, денсаулық сақтауды реформалау.

Кіріспе

Денсаулық — бұл ең маңызды игілік және ең басты құндылық екендігін адамзат тарихының дәлелдеп бергені белгілі. Соңғы кезеңде орын алған әлемдік пандемияның нәтижесінде әлемдік қауымдастық, соның ішінде Қазақстан қарапайым адамның өмірі мен денсаулығын негізгі құндылық ретінде және әрбір мемлекеттің дамуы мен гүлденуі үшін қажетті маңызды стратегиялық ресурс ретінде мойындатты. Сондықтан еліміздегі денсаулық сақтау ісінің қалыптасуы мен дамуына зор ықпал еткен құқықтық нормалар мен мемлекеттік бағдарламалардың маңызы жоғары саналады.

Өзімізге белгілі, тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу үрдісі күрделі саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларда жүрді. Мұнан басқа, еліміздің денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы қаржының, материалдық және кадрлық ресурстардың тапшылығы кезеңінде қалыптасты. Әрине, мұның өзі денсаулық сақтау ісі мен жүйесіне кері ықпал етті. Осындай жағдайлардың орын алу нәтижесінде елімізде денсаулық сақтау саласын дамытуды мақсат еткен қажетті нормативті-құқықтық актілер қабылданып және кезең-кезең бойынша мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырыла бастады. Осылайша, басқа да дамыған мемлекеттердегі сияқты Қазақстанда денсаулық сақтау ісі ең басты басым салалардың бірі саналады және оған ерекше назар аударуда. Бұл денсаулық сақтау саласының оң адами капиталды қалыптастыратын негізгі салалардың қатарына кіруімен және әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық прогрестің қозғалтқышы екендігімен түсіндіріледі.

Қазіргі уақытта елімізде денсаулық сақтау ісін жетілдірудің тиімді іс-шаралары жүргізіліп жатқаны белгілі. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап қазіргі уақыт аралығында денсаулық сақтаудың отандық жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған нормативті-актілер мен мемлекеттік бағдарламалардың кең спектрі қабылданды. Сондықтан, қазіргі уақытта ұлттық деңгейдегі осындай маңызды құжаттарға тарихи тұрғыдан талдау жасап, зерттеудің маңыздылығы туындауда.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамасы жалпы ғылыми әдістерге негізделеді. Солардың қатарында тарихи және логикалық бірегейлік әдісі, салыстыру әдістері бар. Зерттеудің әдіснамалық және ақпараттық негізін Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің үлгілерін сипаттайтын нормативті-құқықтық актілер мен

* Хат хабарларға арналған автор. E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru

мемлекеттік бағдарламалар құрады. Осымен бірге, тақырыпты қарастыру барысында историзм, объективтілік және жүйелілік принциптері басшылыққа алынды. Елімізде қабылданған нормативті актілердің және мемлекеттік бағдарламалардың қабылдану бірізділігін және оларда орын алған айырмашылықтарды анықтауда тарихи-салыстырмалы, контент-талдау, тарихи-жүйелілік, ретроспективті зерттеу әдістері қолданылды. Хронологиялық және кезеңдеу әдістері нормативтік-құқықтық құжаттар мен мемлекеттік бағдарламалардың қабылдану мерзімдерін, даму барысын және даму кезеңдерін анықтауға мүмкіндік берді. Осымен бірге, 2018-2019 жылдардағы Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің дамуына талдау жасауда SWOT талдау әдісі қолданылды. Бұл әдістің негізінде денсаулық сақтау ісінің күшті, әлсіз, қауіпті жақтары қарастырылды, мүмкіндіктері анықталды.

Мәселені талқылау

Еліміздің Конституциясында жарияланғандай Қазақстан Республикасы өзін «...әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы — адам және адамның өмірі» [1]. Бұл үшін ең алдымен адамның табиғи құқықтары мен бостандықтары, әлеуметтік тұрғыдағы, соның ішінде азаматтардың денсаулығын қорғау саласындағы нормативтік-құқықтық базаны, тиісті құрылымдар мен механизмдерді қалыптастыру қажет.

Денсаулық сақтау саласын заңнамалық тұрғыда қамтамасыз ету мемлекеттік саясаттың басты мақсатының бірі — халық денсаулығын сақтау мен нығайтуға бағытталған. Сол үшін денсаулық сақтаудың ұлттық жүйесі денсаулық пен оған құқықты қорғау саласындағы ғылым мен тәжірибенің отандық және әлемнің алдыңғы қатарлы әдістерін сіңірген прогрессивті заңнамаға негізделуі тиіс.

Қазақстанда қабылданатын әлеуметтік маңызды және денсаулық сақтау аясын құқықтық реттеуге бағытталған барлық заңдар мен нормативтік-құқықтық актілер Конституцияның осы ережелерінің қағидаларынан туындап, оған қайшы келмеуі тиіс. Конституцияда бекітілген нормалардың құқықтық мемлекеттегі мәні де осыдан тұрады. Өйткені Қазақстан Республикасының Конституциясы елдің нормативтік-құқықтық жүйесінде ең жоғарғы заңды күшке ие, сонымен қатар басты құқық бекітуші нормативтік акт болып табылады және мемлекеттегі қолданыстағы құқықтың жүйесін анықтайды.

Демек, осындай қағидаларға негізделген азаматтардың денсаулығын сақтауға, заңмен белгіленген кепілді медициналық көмек көлемін тегін алуға құқығы Конституцияның 29-бабында белгіленген. Енді біз осы нормалардың одан әрі жүзеге асырылу жолдары мен мемлекеттің денсаулық сақтау саласындағы заңнамасына талдау жасасақ.

Қазіргі қолданыстағы «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодекс қабылданғанға дейін денсаулық сақтау саласында мынадай арнайы заңдар қолданылды: 1994 жылдың 5 қазанындағы «АҚТҚ инфекциясының және ЖҚТБ-ның алдын алу мен емдеу туралы», 1997 жылдың 16 сәуіріндегі «Психиатриялық жәрдем және оны көрсеткен кезде азаматтардың құқықтарына берілетін кепілдіктер туралы»; 1999 жылдың 10 желтоқсанындағы «Туберкулездің жұқпалы түрімен ауыратын азаматтарды мәжбүрлеп емдеу туралы»; 2002 жылдың 27 мамырындағы «Нашақорлықпен ауыратын адамдарды медициналық-әлеуметтік оңалту туралы»; 2002 жылдың 10 шілдесіндегі «Темекі шегушіліктің алдын алу және оны шектеу туралы»; 2002 жылдың 4 желтоқсанындағы «Темекі шегушіліктің алдын алу және оны шектеу туралы»; 2003 жылдың 4 маусымындағы «Денсаулық сақтау жүйесі туралы»; 2004 жылдың 13 қаңтарындағы «Дәрілік заттар туралы»; 2005 жылдың 28 маусымындағы «Қан мен оның компоненттерінің донорлығы туралы»; 2004 жылдың 16 маусымындағы «Азаматтардың ұрпақты болу құқықтары және оларды жүзеге асыру кепілдіктері туралы»; 2006 жылдың 7 шілдесіндегі «Азаматтардың денсаулығын сақтау туралы» заңдар.

Қазіргі қолданыстағы 2009 жылғы 18 қыркүйектегі «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодекс денсаулық сақтау саласындағы мәселелердің барлық жағын қамтуға талпынған алғашқы кешенді нормативтік-құқықтық акт болып табылады. Осы кодекстің қабылдануымен жоғарыдағы аталған арнайы заңдардың барлығының күші жойылды. Сонымен бір мезгілде оның негізгі нормалары жетілдіріле отырып, аталған кодексте сақталды [2].

Қазақстан Республикасы дамуының «Қазақстан-2030» Стратегиясы аясында 1999 жылы Денсаулық сақтау, білім беру және спорт министрлігі алғаш рет денсаулық сақтау жүйесінде «Халық денсаулығы» Мемлекеттік бағдарламасын әзірлеп, іске қосты, оның ең басты ұзақ мерзімді басымдылығы ретінде азаматтардың денсаулығын сақтау мен әл-ауқатын қамтамасыз ету болды.

«Халық денсаулығы» Мемлекеттік бағдарламасының мақсаты — Қазақстан халқының денсаулық жағдайын жақсарту, денсаулық сақтау саласы мен халыққа медициналық қызмет көрсету сапасын жаңа деңгейге көтеруге жәрдемдесетін орта мерзімді және ұзақ мерзімді іс-шаралар жоспарын әзірлеу болды. Ол 1998-2008 жылдарға жоспарланып, үш базалық кезеңнен тұрды. Бағдарлама мынадай қағидаларға негізделді:

1. Халыққа медициналық қызмет көрсетудің қолда бар деңгейін сақтау мен қолдауға және денсаулық сақтау жүйесін нарықтық жағдайларда дұрыс жұмыс істеуге бейімдеуге бағытталған экономикалық, құқықтық, ұйымдық шаралар кешенін жүзеге асыру.

2. Медициналық қызметтің ішкі нарығын қалыптастырудың экономикалық-құқықтық алғышарттарын құру.

3. Медициналық мекемелер қызметінің тиімділігін қамтамасыз ету, медициналық көмектің сапасын көтеру.

4. Мемлекеттің жауапкершілігі, жұмыс берушілердің және азаматтардың халық денсаулығын нығайту мен сақтауға қатысушылығы [3].

Денсаулық сақтау жүйесін реформалаудың келесі кезеңі, сол кезеңде жеке министрлік болған ҚР Денсаулық сақтау министрлігімен әзірленген «Қазақстан Республикасының 2005-2010 жылдарға арналған денсаулық сақтау саласын реформалау мен дамытудың» мемлекеттік бағдарламасы болды. Бұл бағдарлама бөлінетін қаражатқа сәйкес қорытынды нәтижеге сай бағдарламалық қаржыландыруды көздеді. Осы бағдарлама шеңберінде медициналық мекемелермен халыққа көрсетілетін тегін медициналық қызметтердің тобы анықталды, бұл қағида әлі күнге дейін сақталуда. Сонымен бір мезгілде талдау көрсетіп отырғандай, реформа елеулі қайта құруларға бағытталмады, түпкі мақсатына жетпеді және денсаулық сақтау жүйесіндегі жағдайларды түбірлі өзгерте алмады. Дегенмен, бұл бағдарлама ұлттық денсаулық сақтау жүйесін реформалауда шешуші рөл атқарды, өйткені ол мемлекет пен адам арасындағы жауапкершілікті бөлуге бағытталған, денсаулық сақтауды басқарудың жаңа үлгісін құруға бағыт алды [4].

2011 жылдан елімізде Денсаулық сақтаудың бірыңғай ұлттық жүйесі сенімді түрде енгізілді. Денсаулық сақтауды дамытудың 2011-2015 жылдарға арналған «Саламатты Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы енгізіліп, іске асырылды. Бұл жүйе денсаулық сақтаудың екі маңызды көрсеткіші — сапа мен қол жетімділікке негізделген, бұлар өз кезегінде адам дамуының тұжырымдамасы көрсеткіштеріне сәйкес келеді.

Аталған бағдарлама Денсаулық сақтаудың біртұтас ұлттық жүйесі шеңберінде жүргізілуде. «Саламатты Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруға 300 млрд. теңгеден (шамамен 2400 млн. АҚШ доллары) аса қаржы бөлінді. Бұл қаржылар — адамдардың өмір жасын ұзарту, жалпы және балалар өлімін азайту, туберкулезбен аурудың деңгейін төмендету және АҚТҚ таралуы мен өзге де қауіпті аурулардың алдын алуға қол жеткізу секілді мақсатты индикаторларға бағытталды.

Сапа мен қол жетімділік медициналық көмектің ғана емес, адамзаттық индикативтер, сондықтан «Саламатты Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы денсаулық сақтау жүйесі қызметкерлерінің шалғай ауылдардағы халық үшін де медициналық қызметкерлер үшін қол жетімді болуына назар аударуына бағытталған бағдарлама болды. Өйткені бүгінгі таңда елімізде 6000-ден аса объектілер (фельдшерлік пункттер, акушерлік-фельдшерлік пункттер мен амбулаториялар) жұмыс істеуде. Бұлар Қазақстан халқының орналасу тығыздығының аздығынан қол жетімділік проблемасын шеше алмауда. Сондықтан көліктік медицинаның дамуына назар аударылуда [2].

Қазақстанның денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік реформалаудың нәтижесі ретінде, туу көрсеткішінің 25 пайызға өскенін, өлімнің 11 пайызға кемігенін, халықтың табиғи өсімінің 1,7 есеге артқанын айтуға болады. Ал өмір сүру ұзақтығы 2012 жылы — 69,61 болса, 2013 жылы — 70 жас болды [5].

Осыған байланысты, 2011-2015 жылдарға арналған «Саламатты Қазақстан» бағдарламасының аяқталуымен, денсаулық сақтаудың 2016-2020 жылдарға арналған «Денсаулық» Мемлекеттік бағдарламасын әзірленіп, іске асырылуда.

Оның негізгі бағыттары:

- «халық денсаулығын сақтаудың негізі ретінде қоғамдық денсаулық сақтауды дамыту;
- МСАК-ты жаңғырту және басым дамытудың негізінде барлық денсаулық сақтау қызметтерін халықтың мұқтаждықтары айналасында интеграциялау;
- медициналық көрсетілетін қызметтердің сапасын қамтамасыз ету;

- ұлттық дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету саясатын іске асыру;
- ынтымақтастықты енгізу және жүйенің қаржылық тұрақтылығын арттыру негізінде денсаулық сақтау жүйесін жетілдіру;
- денсаулық сақтау саласындағы адами ресурстарды басқарудың тиімділігін арттыру;
- мемлекеттік-жекешелік әріптестік және қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде денсаулық сақтау саласының инфрақұрылымын одан әрі дамытуды қамтамасыз ету болып табылады» [5].

Алайда денсаулық сақтау саласының бүгінгі таңда шешілмей отырған бірқатар өзекті мәселелері де бар, олар: ауылды жерлердегі білікті мамандардың жетіспеушілігі; денсаулық сақтау саласындағы мамандар әзірлеудің әлсіздігі; медицина қызметкерлерінің еңбекақысының төмендігі мен әлеуметтік қорғаудың аздығы; аймақтық медициналық мекемелердің аспаптармен аз қамтылуы; мемлекеттік басқару органдарындағы жемқорлық; дәрігерлердің жіберген дәрігерлік қателіктері үшін жауапкершіліктің төмендігі; азаматтардың өзінің тұрғылықты жерінен тыс жерде медициналық көмекті ала алмауы; жергілікті бюджеттердің деңгейінің әртүрлі болуына байланысты медициналық көмекті көрсетудің көлемі мен сапасындағы аймақтар бойынша дифференциациясы; денсаулық сақтауды бюджеттік қаржыландыру үлгісі азаматтардың кепілдік берілген тегін медициналық көмектің ҚР заңдарымен анықталған мұқтаж көлемін жаба алмауда; медициналық көмек көрсеткені үшін бірыңғай тарифтік саясаттың болмауы.

Егер 2018-2019 жылдары Қазақстанның денсаулық сақтау ісіндегі жағдайларға тоқталар болсақ, осы кезеңдерде аурулар құрылымында өлім себептерінің арасында қан айналымы жүйесінің аурулары бірінші орында тұрған. 2018 жылы 100 000 адамға шаққанда ҚЖА-дан 167,38 қайтыс болған, бұл 2015 жылмен салыстырғанда 13%-ға төмен. Стационарларда ҚЖА-дан қайтыс болғандардың арасында 40,4 %-ы еңбекке жарамды жастағы адамдар (15–64 жас аралығында) болған. ҚЖА арасында жүректің ишемиялық ауруы көш бастап келеді, одан Қазақстанда жылына 11,3 000 адам қайтыс болады (100 000 адамға шаққанда 71,7); сондай-ақ ми қан айналымының жіті бұзылулары, жылына 11,1 мың пациент қайтыс болады (100 000 адамға шаққанда 71,8). Жіті миокард инфарктінен өткерген адамдардың ішінен 69%-ы диспансерлік есепке алынады, МҚЖБ-дан емделіп шыққан пациенттердің ішінен 24 %-ы диспансерлік есепке алынады, бұл жерде мақсат инсульт алған барлық адамдарды бақылау болып табылады. 2018 жылдың қорытындысы бойынша мемлекеттік денсаулық сақтау ұйымдарының медициналық техникамен жабдықталуы 72,5 % құрады. 272 денсаулық сақтау ұйымы күрделі жөндеуді қажет етеді. Медициналық техниканың тозуы 37 %-ды құрады, бүкіл медициналық техниканың 55 %-ы ғана, яғни 100 % пайдаланылған [6].

Яғни, денсаулық сақтау саласына бөлініп отырған қаржы көлемінің артып отырғанына, ірі медициналық орталықтардың салынып, ұлт денсаулығын сауықтыруға арналған бағдарламалар қабылданғанына қарамастан, қазақстандықтардың денсаулығы жақсармағандығын байқаймыз.

Аталған кезеңдегі (2018 ж.) еліміздегі денсаулық сақтау ісінің әлсіз жақтары және қауіптер ретінде келесілерді бөліп көрсетуге болады:

Әлсіз тұстары:

- 1) халықтың денсаулық сақтау мәселелері бойынша сауаттылығының жеткіліксіз деңгейі (мінез-құлықтық қауіп факторларының денсаулыққа әсер ету дәрежесі);
- 2) мемлекеттік денсаулық сақтау секторындағы медицина қызметкерлерінің бәсекеге қабілетсіз жалақысы;
- 3) медициналық ұйымдардың ескірген инфрақұрылымы және медициналық техникамен жеткіліксіз жарықтандырылуы;
- 4) денсаулық сақтау жүйесіндегі кадрлардың теңгерімсіздігі;
- 5) сервистің және медициналық көмек сапасының біркелкі емес деңгейі;
- 6) ақпараттық технологиялардың жетілдірілмеуі.

Қауіптер:

- 1) елден жоғары білікті кадрлардың кетуі;
- 2) ауаның, топырақтың және судың ластануы;
- 3) инфекциялардың пандемиясы және олардың тез таралуы;
- 4) инфекциялық емес аурулар ауыртпалығының өсуі;
- 5) дәрілік заттардың тиімсіз пайдаланылуы, микробқа қарсы резистенттілік;
- 6) халықтың күмәнді дереккөздер арқылы теріс ақпарат алуы, халықтың вакцинациялаудан бас тартуы;

7) пациенттердің комплаенттілігінің төмендеуі (медицина қызметкерлерінің ұсынымдарын сақтамауы).

Әрине, осындай әлсіз тұстары және қауіптермен қатар күшті жақтары мен мүмкіндіктерін атап өту қажет.

Күшті жақтары:

- 1) халықты денсаулық сақтау қызметтерімен кеңінен қамту;
- 2) денсаулық сақтау саласындағы шығыстарды тиімді бақылау;
- 3) клиникалық қызметті стандарттау;
- 4) дәрілік заттар мен медициналық бұйымдарды бірыңғай сатып алу (дәрілік заттар мен медициналық бұйымдардың сатып алу құнын төмендету);
- 5) денсаулық сақтауды цифрландыру;
- 6) медициналық жоғары оқу орындарының озық шетелдік университеттермен стратегиялық әріптестігі.

Мүмкіндіктері:

- 1) жасанды интеллектті енгізу және толық цифрландыру;
- 2) халықты хабардар ету және өз денсаулығын сақтауға тарту үшін мобильді және вебқосымшалар;
- 3) денсаулық сақтау мәселелері бойынша халықтың сауаттылық деңгейін арттыру және мінез-құлықтық қауіп факторларын төмендету;
- 5) дербестендірілген медицинаны дамыту;
- 6) емдеудің инновациялық әдістерін және технологияларын, оның ішінде биофармацевтика саласында енгізу;
- 7) денсаулық сақтаудағы мемлекеттік-жекешелік әріптестік;
- 8) денсаулық сақтауды қаржыландыруды ұлғайту.

Сонымен қатар, еліміздің азаматтары денсаулық үшін алдымен медициналық қызметкерлер, қала берді мемлекет жауапты деген түсінікті бойларына терең сіңіріп алған. Әркімде өз денсаулығын сақтау және нығайтуға деген мәдениеттілік те жетісе бермейді. Сауықтыру шараларына, тіпті жыл сайын көлемі ұлғайып келе жатқан, тегін жүргізілетін алдын алу–тексерілу шараларына да енжарлықпен қарауда. Екінші жағынан, біздің азаматтар мен медицина қызметкерлерінің денсаулық сақтау құқығына Конституциямен кепілдік берілгенін, мемлекет өзіне белгілі бір деңгейде медициналық көмектің, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз етудің, медициналық-сауықтыру тексерулеріне кепілдік берген көлемін міндеттемесіне алғанын толығымен түсіне бермейтіндігі жасырын емес [2; 40].

Жоғарыда көрсетілген әлсіз тұстар мен қауіптерді ескере отырып, қазіргі уақытта елімізде сапалы және қолжетімді денсаулық сақтауды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылып жатыр. Бұл бағдарламаға халықтың саламатты өмір салтын ұстануын қалыптастыру және қоғамдық денсаулық қызметін дамыту, медициналық көмектің сапасын арттыру және денсаулық сақтау жүйесін орнықты дамыту міндеттері жүктелген. Бағдарламаны іске асыруға арналған жалпы шығын 3,2 трлн. теңгені құрайды. Бағдарлама шеңберінде 2025 жылға дейін азаматтардың күтілетін өмір сүру ұзақтығының 75 жасқа дейін өсіру, жүрек-тамыр, онкологиялық, созылмалы респираторлық аурулар мен диабеттен 30-70 жас аралығында мезгілсіз қаза болу қаупінің деңгейін 15,43 %-ға дейін төмендету, аналар өлімін 100 мың тірі туғанға шаққанда 14,5-ке дейін төмендету, нәрестелер өлімін 1000 тірі туғандарға шаққанда 8,3-ке дейін төмендету көзделген [6].

Осымен бірге, аталған мемлекеттік бағдарламаға сәйкес елімізде халықаралық ұйымдар ұсынымдарының негізінде медициналық персоналды жоспарлау және болжау үшін денсаулық сақтаудың кадрлық ресурстарын есепке алудың ұлттық жүйесін құру қарастырылған. Бұл жүйе өңірлер, ұйымдар мен мамандықтар бөлінісінде кадрлар дербес есепке алынатын, медицина жұмыскерлерінің тіркеліміне негізделген. Институционалдық әлеуетті нығайту үшін денсаулық сақтаудың кадрлық ресурстары ұлттық обсерваториясының қызметі жетілдіріледі. Денсаулық сақтаудың еңбек ресурстары бойынша ұлттық шоттар енгізілген. Медициналық ұйымдар мен медициналық білім беру ұйымдары жұмыскерлерінің мәртебесін арттыруға — жалақыны арттыру, әлеуметтік қолдау шараларын күшейту, кәсіби жауапкершілікті қорғау және басқа да шаралар арқылы қол жеткізілетін болады. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруды енгізу шеңберінде жыл сайын дәрігерлер мен орта медицина жұмыскерлерінің жалақысы артады. Дәрігердің орташа

жалақысының экономикадағы орташа жалақыға арақатынасы 2023 жылы 1,8:1 деңгейге дейін жеткізіледі, ал 2025 жылы ҚР-да дәрігердің бір ставкадағы орташа жалақысы кемінде 550 000 теңге болады. Орта медицина жұмыскерлері үшін бұл арақатынас 2025 жылы 0,8:1-ге дейін ұлғаяды. Денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті орган мен үкіметтік емес сектор (медициналық қауымдастықтар, кәсіптік одақтар) тарапынан мемлекеттік медициналық ұйымдардағы медицина қызметкерлері еңбекақысының нақты деңгейіне мониторинг жүргізу жоспарланған [7].

Осылайша, қазіргі кезеңдегі жүзеге асырылып жатқан денсаулық сақтау саласын дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарлама еліміздегі денсаулық сақтау ісі мен жүйесін жетілдіріп, дамытудың барлық қырларын қарастырғандығын көре аламыз.

Қорытынды

Еліміздің денсаулық сақтау жүйесі мен ісін реттеген заңнамалар мен мемлекеттік бағдарламалардың белгілі бір деңгейде қалыптастырылғандығын және олардың еліміздің азаматтарының құқықтарының кеңеюі мен қорғалуын қамтамасыз ету, осы саладағы мемлекеттік басқаруды жетілдіруге, мемлекеттің әлеуметтік функциясын одан әрі жүзеге асыруға, денсаулық сақтау ісін жан-жақты дамытуға бағытталғандығын көре аламыз. Қазақстандағы жүргізілген реформалармен бірге денсаулық сақтау жүйесі де елеулі ұйымдық-құқықтық және мазмұндық сипаттағы өзгерістерден өтті. Денсаулық сақтау саласын реформалау үшін заңнамалық база құрылды, міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесін енгізуге әрекеттер жасалуда, салада түбірлі түрдегі қайта құрулар жүргізілуде, денсаулық сақтау саласындағы жеке меншік нысанға негізделген медициналық қызметтер көрсету дамып жатыр. Дегенмен, қазіргі уақытта Қазақстанның денсаулық сақтау ісіне қатысты бірқатар әлсіз тұстар мен қауіптер бар және осылардың шешімін табу барысында денсаулық саласын 2025 жылға дейін дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламаның мағызы ерекше болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы: 30 тамыз 1995 жылы Республикалық референдумда қабылданды (2011 ж. 02.02. күнгі жағдайы бойынша өзгерістер мен толықтырулармен). — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://www.constitution.kz/kaz/>.
- 2 Қожабек Қ.М. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын мемлекеттік басқаруды құқықтық реттеу / Қ.М. Қожабек. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 154 б.
- 3 «Халық денсаулығы туралы» Мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы ҚР Президентінің 1998 жылдың 16 қарашасындағы № 4153 Жарлығы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsb/dok_oeqgzi/.
- 4 Қазақстан Республикасының 2005-2010 жылдарға арналған денсаулық сақтау саласын реформалау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қыркүйектегі №1438 Жарлығы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://do.gendocs.ru/docs/index-279252.html>.
- 5 Средняя продолжительность жизни в Казахстане за 2012 г. выросла на 6 месяцев. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://news.mail.ru/inworld/kazakhstan/society/11781411/>.
- 6 Отчет о реализации Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2019 годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/documents/details/21971?lang=ru>.
- 7 Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020–2025 годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982>.

К.Т. Байжиенова, Ш. Канжил

Роль и значение реализации нормативных актов и государственных программ в складывании и развитии системы здравоохранения в Казахстане: история, проблемы и перспективы

Важнейшей сферой социальной жизни является здравоохранение. Укрепление и охрана здоровья населения являются одним из ключевых интересов государственной политики каждой цивилизованной страны. Изучение истории здравоохранения помогает оценить прошлый опыт здравоохранения и дает

возможность ориентировать основные направления в организации и управлении для его последующего качественного развития. В связи с этим в статье изучены этапы развития здравоохранения Казахстана в период Независимости. Значительное внимание уделено обзору принятых в период Независимости основных законодательных актов и государственных программ развития здравоохранения. Исследование позволило выявить многочисленные и сравнительно частые изменения и дополнения, вносимые в соответствующие нормативные правовые акты и государственные программы в сфере здравоохранения.

Ключевые слова: история Казахстана, система здравоохранения, этапы развития, социальное положение, законодательные акты по вопросам здравоохранения, государственная программа, реформы здравоохранения.

K.T. BaizhiyenoVA, Sh. Kanzhil

The role and significance of the implementation of regulations and government programs in the formation and development of the healthcare system in Kazakhstan: history, problems and prospects

The most important area of social life is healthcare. Strengthening and protecting the health of the population is one of the key interests of the state policy of every civilized country. The study of the history of health care helps to evaluate the past experience of health care, and the ability to orient the main directions in the organization and management for its subsequent qualitative development. In this regard, the article studied the stages of development of healthcare in Kazakhstan during the period of independence. Considerable attention is paid to the review of the main legislative acts and state programs for the development of healthcare adopted during the period of independence. The study made it possible to identify numerous and relatively frequent changes and additions made to the relevant regulatory legal acts and state programs in the field of healthcare.

Key words: History of Kazakhstan, healthcare system, stages of development, social status, legislative acts on healthcare issues, State program, healthcare reforms.

References

- 1 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiiasy: 30 tamyz 1995 zhyly Respublikalyk referendumda qabyldandy (2011 zh. 02.02. kungi zhagdayi boiynsha ozgerister men tolyqtyrularmen) [Constitution of the Republic of Kazakhstan: adopted in a republican referendum on August 30, 1995 (with changes and additions as of February 2, 2011)]. Retrieved from <http://www.constitution.kz/kaz/> [in Kazakh].
- 2 Kozhabek, K.M. (2020). Qazaqstan Respublikasynyn densaulыq saqtau salasyn memlekettik baskarudy quyqytyq retteu [Legal regulation of state management of health care of the Republic of Kazakhstan]. Almaty, "Qazaq universiteti" [in Kazakh].
- 3 «Qalyq densaulыgy turaly» Memlekettik bagdarlamasyn bekitu turaly QR Prezidentinin 1998 zhyldyn 16 qarashacyndagy No 4153 Zharlygy [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan on approval of the State Program "On Public Health" dated 11.16.1998, No. 4153]. Retrieved from http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemasb/dok_oeqgi/ [in Kazakh].
- 4 Qazaqstan Respublikasynyn 2005-2010 zhyldarga arnalgan densaulыq saqtau salasyn reformalau men damytudyn memlekettik bagdarlamasy. QR Prezidentinin 2004 zhyly 13 qyrkuiektegi No 1438 Zharlygy [State program of reform and development of health care sector of the Republic of Kazakhstan for 2005-2010. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated September 13, 2004, No. 1438]. Retrieved from: <http://do.gendocs.ru/docs/index-279252.html> [in Kazakh].
- 5 Sredniaia prodolzhitel'nost zhizni v Kazakhstane za 2012 g. vyrosla na 6 mesiatsev [Average life expectancy in Kazakhstan increased by 6 months in 2012]. Retrieved from <http://news.mail.ru/inworld/kazakhstan/society/1178141/> [in Russian].
- 6 Otchet o realizatsii Gosudarstvennoi programmy razvitiia zdavookhraneniia Respubliki Kazakhstan «Densaulыq» na 2016-2019 gody [Report on the implementation of the State program for the development of health care of the Republic of Kazakhstan "Health" for 2016-2019]. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/documents/details/21971?lang=ru> [in Russian].
- 7 Gosudarstvennaia programma razvitiia zdavookhraneniia Respubliki Kazakhstan na 2020–2025 gody [State program for the development of public health of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982> [in Russian].

Р.М. Жумашев*, А.Ж. Мырзахметова, Д.С. Кожабеков

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru; amyrzakmetova@gmail.com; kdarhanbek@gmail.com)*

Алькей Маргулан: сюжет интеллектуальной биографии

В статье рассмотрен ранее неизвестный сюжет научной интеллектуальной биографии А.Х. Маргулана, известного в мире науки как археолога, создателя научной биографии и собрания сочинений Ч. Валиханова, а также как собирателя и исследователя фольклора казахов. Авторами проанализирована история участия Алькея Маргулана в обсуждении первого фундаментального исследования по национальной истории республики «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней». Приведены отрывки из выступления А.Х. Маргулана на заседании Ученого совета Института истории АН СССР, в котором он аргументированно отстаивал концепцию книги. Применение историко-биографического метода в исследовании позволило использовать литературно-художественные приемы изложения материала, придать сюжету интеллектуальной биографии эмоциональность и сформировать авторскую позицию в оценке личности А.Х. Маргулана. Исследования Алькея Маргулана по древней, средневековой и новой истории казахов позволили представить мир казахского героического эпоса современникам, доказать преемственность истории казахов на протяжении нескольких тысячелетий. Статья основана на привлечении новых выявленных архивных источников и материалов периодической печати.

Ключевые слова: интеллектуальная история Казахстана, 1940-е годы, научная биография, Алькей Маргулан, «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» 1943 г., Академия наук СССР.

Введение

Сюжет интеллектуальной биографии А.Х. Маргулана связан с его участием в обсуждении книги «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» (1943) [1]. Известно, что в 1944 г. эта работа была выдвинута на соискание Сталинской (Государственной) премии, но в Москве, в ходе ее обсуждения, работа получила отрицательную оценку, удостоившись характеристики как «антирусская книга». После выхода рецензии М. Морозова в Москве 14 мая 1945 г. в Институте истории АН СССР состоялось специальное заседание Ученого совета, посвященное только обсуждению «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» [2]. Это заседание привлекло наше внимание участием в нем целого ряда казахстанских историков, среди которых только один А. Маргулан не согласился с рецензией М. Морозова и аргументированно отстаивал концепцию «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней».

В научном мире академик Алькей Хаканович Маргулан (1904–1985) для наших современников известен как основоположник археологической науки Казахстана, родоначальник археологии Центрального Казахстана, создатель научной периодизации памятников эпохи бронзы региона на основе исторической геологии. Также под руководством Алькея Маргулана группой казахстанских историков был осуществлен детальный сбор, систематизация и публикация пятитомного академического издания собрания сочинений Ч.Ч. Валиханова [3], чьи труды по праву занимают уникальное место в анналах востоковедческой науки XIX века. В исследованиях о жизни и научном творчестве Алькея Маргулана полностью преобладает жанр научной биографии, раскрывающий его вклад в развитие казахстанской археологии, поиск, сбор и подготовку к изданию собрания сочинений Чокана Валиханова [4]. Несколько статей небольшого объема посвящены описанию его исследований казахского фольклора, руководству экспедицией 1943 года в Тургайский регион для сбора материалов по изучению восстания под предводительством Амангельды Иманова [5]. Все эти труды создали внешний контур научной биографии выдающегося ученого, в значительной степени заданный современной казахстанской традицией создания аннотированных научно-справочных изданий о научных трудах ученых, во многом унаследованный от советской нормативной культуры. Книга из серии «Биобиблиография ученых Казахстана», посвященная Алькею Маргулану, не содержит фактов его научной

* Автор-корреспондент. E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru

биографии, а также публикаций периода 1941–1945 годов. До сих пор вне поля внимания историков остается участие и выступление Алькея Маргулана в дискуссии по книге «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней», состоявшейся 14 мая 1945 года в Институте истории Академии Наук СССР». Его выступление заслуживает особого внимания, потому что это было единственное выступление, которое решительно и бескомпромиссно отстаивало концепцию книги, ставшей объектом жесткой партийной критики за «серьезные идеологические ошибки» [6; 5]. На наш взгляд, выступление Алькея Маргулана в ходе дискуссии 14 мая 1945 является такой же вершиной в его интеллектуальной биографии, как и достижения в области археологии, исторической биографистики и фольклора.

Методология и методы исследования

Интеллектуальная история со времен выхода в свет знаменитой книги А. Лавджоя «Великая цепь бытия. История одной идеи» (1936) [7] в XX столетии прошла путь от истории идей к истории интеллектуалов и социальной истории идей (L. Kramer и другие), в которой акцентировалась роль социального контекста. Сегодня интеллектуальная история, не порывая с историей идей, занимает обширное исследовательское пространство и не является направлением, опирающимся на какую-либо одну научную парадигму. Близость исследовательских полей интеллектуальной истории и истории культуры и особенно новой культурной истории отмечена в работах Н.Е. Barness, D.R. Kelley. Основной задачей «новой культурно-интеллектуальной истории» видится исследование интеллектуальной деятельности и процессов в сфере гуманитарного, социального и естественнонаучного знания в их социокультурном контексте [8]. С точки зрения данного подхода сюжет интеллектуальной биографии А.Х. Маргулана показывает, что человеческая субъективность выступает в ее истинной целостности, неразрывно соединяющей категории сознания и мышления. Именно в этом контексте объединяются культурная и интеллектуальная истории. Первая фокусирует внимание на мифах, символах и языках, с помощью которых люди осмысливают свою жизнь или отдельные ее аспекты. Вторая накладывается на эту основу творческое мышление интеллектуалов.

Ф.М. Тернер в своем популярном курсе лекций для студентов–историков Йельского университета «Европейская интеллектуальная история. От Руссо до Ницше» постоянно говорил, «что интеллектуальная история должна быть более исторической, чем интеллектуальная» [9; 10, 11]. Изучение интеллектуальной истории Казахстана 1940-х–середины 1950-х годов через биографии известных ученых, внесших выдающийся вклад в становление и развитие нескольких направлений исторической науки, позволяет выявить и раскрыть скрытые аспекты мышления ученого ушедшей эпохи, идеи и аргументы которого не принимались во внимание потому что были забыты или были отвергнуты его современниками под давлением идеологических императивов того времени. В случае с А.Х. Маргуланом мы стремимся воссоздать ушедший мир, реконструировать по сохранившимся фрагментам точку зрения и идеи, воскресить их и попытаться объяснить, почему в прошлом, в годы Второй мировой войны, в которой казахи впервые массово приняли участие, имена героев и борцов за народные интересы из исторического прошлого будоражили умы так, что с их именами войны казахи шли в атаку и совершали свои подвиги. В этом плане сюжет интеллектуальной биографии А.Х. Маргулана рассматривается в контексте идеологического разворота в направлении великодержавия, руссоцентризма и идеологических кампаний начального периода позднего сталинизма.

Для раскрытия изучаемой личности во всей полноте интеллектуального творчества историко-биографический метод позволяет описать, реконструировать и проанализировать обстоятельства жизни и научного творчества ученого, результаты его деятельности. Анализ сохранившихся и впервые публикуемых документов позволяет описать уникальную ситуацию в научной карьере ученого, когда ему пришлось одному противостоять коллективному единодушию, признавшего унификацию национальной историографии. Особенности черты историко-биографического метода, позволяющие применять литературно-художественные приемы изложения материала, придают сюжету интеллектуальной биографии эмоциональность и формирует авторскую позицию в оценке личности такого разностороннего ученого-историка и энциклопедиста, каким был А.Х. Маргулан.

Обсуждение

С самого начала Великой Отечественной войны Алькей Маргулан, как и все ученые и писатели Казахстана, направил свои знания на исследование вопросов антиколониальной истории казахов, изучение героического эпоса и популяризацию образов известных в народе борцов за независимость

родной земли — Ер Едиге, Аблай-хана, хана Кенесары, Амангельды Иманова. Несмотря на чрезвычайно тяжелые военные условия, эти годы в его научной биографии были периодом интенсивной разноплановой работы, главной целью которой была всемерная идеологическая мобилизация на борьбу с врагом с опорой на этнокультурные истоки. Для молодых казахов эти темы были более понятны и близки, чем партийно-политические лозунги и призывы. Так, в 1941 году в газете «Әдебиет және искусство» вышли его статьи «Геройлық жыр тудырған бірінші дәуірі» («Первоначальная эпоха, породившая героические сказания»), «Мухамед-Хайдар — қазақтың тұңғыш тарихшысы» («Мухамед-Хайдар — первый казахский историк») [10]. Эти статьи были продолжением его исследований казахского героического эпоса. Об этом свидетельствуют его довоенные публикации — «Халық жырын туғызудағы мотивтері» («Мотивы, породившие героические сказания»), «Эпос — жыр туғызудағы тарихи мұралар» («Историческое наследие о происхождении эпических сказаний») 1940 года [11, 12].

Последние месяцы 1941 и 1942 гг. А. Маргулан посвятил совместной работе в большой группе историков Казахстана и эвакуированного в Алма-Ату Института истории Академии наук СССР во главе с Анной Михайловной Панкратовой. Результатом совместной работы стал выход летом 1943 года книги «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней». В том же 1943 году Алькей Маргулан возглавил южный отряд научной экспедиции Казахского филиала Академии наук СССР, который собрал воспоминания участников восстания 1916 года в Тургайской степи. Существенно был пополнен корпус документальных материалов об Амангельды Иманове свидетельствами его современников и соратников. Об итогах полевой работы в Джезказганском и Тургайском регионах А. Маргулан писал в газете «За медь», в которой он рассказал о новых ценных сведениях, полученных от сарбазов Амангельды — Садвакаса Искакова, Исмаила Копжасарова, Калмагамбета Сагиндыкова, Ермагамбета Карабатырова, акына Омара Шипина, Альмана Карабаева и Ибрая Атамбекова. Общие итоги экспедиционной работы были освещены А. Маргуланом в газете «Правда» 19 сентября 1944 года.

Полученные за время обучения в Ленинграде знания в области восточной лингвистики, прекрасное знание героического эпоса казахов, полевая экспедиционная работа и интервью с непосредственными участниками восстания 1916 года свидетельствует о широчайшем научном кругозоре, универсальности и аутентичности исторических знаний Алькея Маргулана.

Академические познания в области истории и культуры казахов были представлены им в вышедшей в 1943 г. книге «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней». Известно, что это было первое в СССР издание, в котором системно на основе марксистской схемы общественно-экономических формаций излагалась история национальной республики. Книга в Казахстане получила множество положительных отзывов. В том же 1943 г. в газете «Правда» 10 июля вышла рецензия А. Пяковского [13]. «Исторический журнал» также положительно отозвался о совместном труде казахстанских и московских историков [14; 85–90]. Получившая первоначально положительные отклики и рецензию и выдвинутая в январе 1944 г. на соискание Сталинской премии книга в процессе рецензирования в Москве со стороны историков «великодержавных шовинистов» (О.В. Гришаев) [15; 132–136] получила неблагоприятные отзывы и удостоилась ярлыка «антирусской книги» [6; 4, 5]. В мае–июне 1944 г. она стала одним из главных объектов критики на совещании историков в ЦК ВКП (б) [16]. Весной 1945 г. в журнале «Большевик Казахстана» — главном печатном органе коммунистов Казахстана вышла рецензия М. Морозова на книгу «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней», в которой книга объявлялась ошибочной, и рецензия завершалась категорическим требованием ее коренного пересмотра и нового переиздания. В это время Морозов являлся заместителем заведующего отделом в Управлении пропаганды и агитации в ЦК ВКП (б).

Критика книги заняла значительное место на совещании историков в мае–июле 1944 г. в ЦК ВКП (б). Вместе с тем необходимо отметить, что само совещание входило в категорию закрытых мероприятий ЦК партии и почти полвека никакой информации о нем не публиковалось. В работе совещания принял участие большой отряд ответственных работников ЦК ВКП (б), которые не выступали на нем, но они, по итогам дискуссии, определили границы использования советскими историками достижений русской дореволюционной исторической мысли, а также границы использования русского патриотизма и «руссоцентризма».

Казахстанские историки не принимали участия в совещании, но и для национальных историографий на совещании были установлены методологические доминанты, которые не могли быть пересмотрены. В отношении книги «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» за-

крепилась оценка, данная партийными идеологами, согласно которой «Россия изображается как злейший и самый опасный враг нерусских народов, а присоединение указанных народов к России рассматривается как абсолютное зло для них» [17; 197]. Для национальных историографий были директивно установлены фундаментальные основы, на которых должна опираться история национальных республик: показ прогрессивного значения присоединения к России и совместной борьбы русского народа и народов национальных республик против эксплуататоров, бескорыстная помощь великого русского народа другим народам, прогрессивное значение великой русской культуры для пробуждения классового сознания трудовых масс народа.

В 1945 г. в 4–5 номерах журнала «Большевик Казахстана», главном общественно-политическом журнале Республики, не без указаний центральной партийной номенклатуры, была опубликована рецензия на книгу «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней». Автором рецензии являлся М. Морозов. В 8-страничной по объему рецензии на половине страницы вначале рецензии автор отметил положительные стороны книги. В остальном — сплошная односторонняя критика, которая начиналась обвинительно: «Коренной порок книги заключается в одностороннем, неправильном исследовании истории Казахской ССР» [18; 28]. Односторонность, по утверждению М. Морозова, состояла в том, что авторы книги «представили историю казахского народа исключительно как процесс формирования боевых традиций борьбы казахов за свою независимость» [18; 28]. Автор рецензии, сославшись на цитату из сталинского «Краткого курса ВКП (б)» к числу «коренных ошибок», отнес изложенные в книге вопросы периодизации истории Казахстана, отсутствие характеристики экономических, общественных и политических отношений в казахском обществе. Также он заявил о «ненаучном объяснении образования казахской народности», что «кочевой быт способствовал сохранению пережитков родового строя, тормозил развитие более высоких форм феодализма в XV–XVIII вв. и обусловил сравнительно медленный исторический прогресс казахского народа» [18; 31]. По утверждению Морозова, история Казахстана XVIII–XIX веков также была представлена в искаженном виде и в «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» в одну кучу сваливаются и национально-освободительные движения казахов и феодальные разбойничьи набеги на соседние народы» [18; 32]. В завершении рецензии говорится, что «исторические факты свидетельствуют о том, что Россия отнюдь не являлась «основным» и «наиболее опасным противником Казахстана», а его присоединение к России нельзя рассматривать как «абсолютное зло». Не обошлось в рецензии и без указания на то, что с присоединением к России передовая часть казахского общества стала приобщаться к великой русской культуре. Русская культура в лице ее лучших представителей оказала мощное воздействие на развитие культуры казахского народа, способствовала формированию казахской национальной интеллигенции» [18; 35]. Заканчивалась рецензия указанием — «требуется коренная переработка и переиздание книги» и «ценная инициатива создания «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» должна быть доведена до конца» [18; 35]. По сути рецензия определила концептуальные рамки освещения многовековой истории казахов в границах актуального идеологического дискурса.

Экскурс в текст рецензии М. Морозова был необходим для того, чтобы показать всевластие партии — государства над научным творчеством и как историко-научное сообщество рефлексировало на принятие решения. В этом плане показательным является доклад Б.Д. Грекова, возглавлявшего в те годы Институт истории АН СССР. 14 мая 1945 г. прошло специальное совместное заседание Ученого совета Института истории и Института истории материальной культуры АН СССР, посвященное обсуждению вопросов, связанных с написанием «Истории Казахской ССР...». Академик Б.Д. Греков в 20-страничном докладе, как и другие руководители сталинского периода, много внимания уделил значению Октябрьской революции, «которая покончила с делением народов на исторические и неисторические и показала пути, как надо изучать эту историю» [2; 2]. Далее он отметил работу археографов, рассказал о ходе подготовки макетов книг по истории Узбекистана, о 2-х томнике по истории народов СССР, остановился на трудностях, с которыми приходится сталкиваться «не только в следствие недоработки тех или иных деталей или целых периодов времени, — мы встречаемся и с трудностями теоретического характера» [2; 2]. Безусловно, он был прав, говоря о трудностях теоретического характера и отчетливо осознавая невозможность соотнести историю кочевой цивилизации в пятизвенную формулу общественно-экономических формаций. После сетований на трудности теоретического характера Б.Д. Греков заявил следующее: «Сейчас перед нами несколько партийных документов, идущих нам на помощь. Я имею в виду напечатанные в «Пропагандисте» в 1944 году замечания ЦК относительно работ по истории Татарии, в

1945 году замечания, напечатанные в том же журнале по истории Башкирии, наконец, очень важную рецензию на нашу «Историю Казахстана», вышедшую совсем недавно в «Большевике» [2; 4]. Далее докладчик подробно, практически слово в слово, повторил тексты постановлений ЦК ВКП (б) о работах по истории Татарстана и Башкирии и особо отметил рецензию М. Морозова. Он детально остановился на каждом разделе рецензии, фактически пересказав ее содержание. В итоговой резолюции заседания Ученого совета Б.Д. Греков, следуя требованию рецензии, подчеркнул, что необходимо книгу переиздать с учетом всех замечаний рецензента и сделать это как можно скорее [2, л. 74].

Выступивший в обсуждении доклада М.П. Вяткин справедливо отметил, что рецензия М. Морозова не во всех частях равноценна и сказал, что не собирается спорить с рецензией и ушел от полемики по основным вопросам критики и отметил, что «общая значимость рецензии очень велика» [2; 28]. Выступившие затем на заседании Ученого совета Н. Сауранбаев, А. М. Панкратова, А. Якунин, А. Кучкин не выдвинули аргументов или возражений против содержащихся в рецензии утверждений.

Стенограмма заседания Ученого совета Института истории АН СССР на пяти страницах машинописного текста содержат выступление А.Х. Маргулана, в котором он по пунктам и аргументированно отстаивал концепцию книги «История Казахской ССР...». Алькей Маргулан особо остановился на вопросе о «наличии непонимания проблем истории Казахстана» и объяснил это тем, что в то время многие источники на восточных языках не использовались в книге. Поэтому, отметил он, многие авторы односторонне видят историю казахов и склонны относить оседлое население и земледельческую культуру к Узбекистану, всю письменную культуру к татарам, древние племена казахов к монголам, а от казахов остаются только кипчаки, обитающие в степи [2; 42]. Эти слова Алькея Хакановича констатировали фактическое состояние неразработанности ключевых вопросов истории казахов. И это, по мнению А. Маргулана, дало основание М. Морозову утверждать, что Казахское ханство не имело прочной экономической, социальной и политической основы. Говоря о проблемах изучения истории Казахстана, он сказал: «С моей точки зрения истинные судьбы Казахстана остаются еще в тени. Многие конкретные вопросы еще не изучены, факты не освоены, первоисточники остаются совершенно еще не разработанными» [2; 42]. Говоря об утверждении рецензента о непрочности Казахского ханства, Алькей Маргулан в качестве доказательства своей правоты привел факты наличия городской культуры на р. Сырдарья и Центральном Казахстане, а также о существовании культуры проса в Западном Казахстане. Не согласился Алькей Хаканович и с утверждением рецензента о прогрессивном характере захвата царизмом в середине XIX века: «Я должен сказать, что все-таки в завоеваниях царского правительства в середине XIX века, начиная с XVII–XVIII вв., трудно видеть какую-нибудь прогрессивную роль, и тем более, что у нас есть тезис о том, что царизм — это тюрьма народов. Если царизм — тюрьма народов, то почему он в Казахстане вдруг станет культуртрегером? Я не понимаю этого. Как это крепостническая монархия, угнетающая свою нацию и уничтожающая своих лучших людей, вдруг в Казахстане становится таким добродетельным культуртрегером?» [2; 45].

В последнем пункте своего выступления А. Маргулан остановился на вопросе о письменности: «У нас в истории проводится мысль, что письменность и письменная литература началась в Казахстане только с середины XIX века. Это не совсем точно. Вопрос этот такой же, как и хозяйственный вопрос. То, что хранится в архивах Москвы, Ленинграда, Алма-Аты на татарском языке, это не совсем то. Русские привыкли всю письменность казахов характеризовать только как татарскую, начиная с монголов. А когда вы читаете эти исторические документы в архивах, или какие-нибудь рукописи на татарском языке, это не совсем татарский язык, а тут казахский язык, можно отметить блестящие выражения казахского языка, — но все это считается за татарский язык. В этом отношении тоже нужно сделать и некоторые открытия для наших историков» [2; 46]. На вопрос А.М. Панкратовой: Казахская письменность возникла в XIX веке? Последовал ответ А. Маргулана: «Нет, она раньше существовала» [2, л. 46].

После обсуждения книги «История Казахской ССР...» в головном академическом институте последовало обращение сотрудников газеты «Правда» в Казахстане в ЦК ВКП(б) о фактах якобы проявления национализма в республике [19]. В июле 1945 г. в Казахстан была направлена группа ответственных работников ЦК ВКП(б) и партийно-литературных сотрудников, фактически цензоров, для проверки состояния идеологической работы, проводимой ЦК Компартии большевиков Казахстана. Результаты работы Комиссии были направлены на имя секретаря ЦК ВКП (б) Г.М. Маленкова [6].

В Докладной записке Алькей Маргулан упоминается трижды как автор, который «явно идеализирует Золотую орду и всячески восхваляет Едиге», а также как один из авторов сборника «Казахские батыры», в которой он «пытается доказать, что, например, хан Аблай является подлинным народным ханом» [6]. В подготовленной рукописи «Амангельды Иманов» А. Маргулана и его соавторов обвинили в том, что они не указали, что Амангельды Иманов формировался как вождь трудящихся казахов не в обстановке классово-борьбы внутри казахского общества и огромного влияния русского революционного движения, а благодаря особенностям Тургайской равнины, где родился Амангельды [6; 6].

Как известно, в том же 1945 г. ЦК КП (б) Казахстана принял решение о переиздании книги по истории Казахской ССР, вышедшей в 1949 году в двух томах и учитывавшей все установки партийных идеологов. Алькей Маргулан, по понятным причинам, не вошел в состав авторского коллектива нового издания. В условиях тектонического поворота в сторону «руссоцентризма» в научной, культурной и общественной жизни А. Маргулан оказался практически единственным, кто аргументированно, с подлинно академических позиций отстаивал преемственность и непрерывность истории казахов на протяжении древности, средневековья, нового и новейшего времени. Даже субъективные силы сопротивления, которые были мобилизованы Алькеем Хакановичем против давления системы тех лет, также повинуются ряду культурно определенных правил. Они, правда, возникли не в XX веке, а в героические эпохи казахской истории. Исторические времена Едиге, Кенесары и других лидеров освободительных войн казахского народа, то есть в периоды истории казахов, составлявшие тогда, в период 1941–1945 гг., излюбленный предмет изучения А.Х. Маргулана. Можно несколько заострив, сформулировать такой тезис: А.Х. Маргулан своим личным примером перенес и спроецировал биографические и поведенческие модели в советскую культуру Казахстана.

Научные изыскания А.Х. Маргулана на примере его научной биографии военных лет подтверждают динамику накопления патриотического национального нарратива. Принципиальная позиция Алькея Маргулана по защите концепции книги «История Казахской ССР...» 1943 года на заседании Ученого совета Института истории АН СССР с обоснованием легитимности национально-героического нарратива была обусловлена его востребованностью в условиях кровопролитной войны, когда жизненно важно было импортировать из далекого исторического прошлого образы борцов за свободу родной земли в реальную культурно-историческую обстановку и общественно-идеологический контекст. Насколько действенными и имеющими отклик в сердцах войнов-казахов были призывы и примеры героизма из народной памяти, свидетельствует сама книга «История Казахской ССР...». В 84 параграфе книги авторы привели многочисленные реальные примеры героизма фронтовиков-казахов.

В научном творчестве А. Маргулана основополагающие жизненные темы — любовь к своим близким, готовность к защите родной земли, свободолюбие предстали не просто как лейтмотив пропаганды тех лет, а как имитация культурных моделей, которые, начиная со средневековья и нового времени, утверждаются и распространяются прежде всего посредством литературы и устного народного творчества. Так, имена, биографии и подвиги защитников Родины стали ареной культуры и транслируемых образцов поведения. Если задаться вопросом, почему Алькей Хаканович выбрал имена и образы именно Едиге, Аблай-хана, Кенесары, то можно однозначно заключить, что его культурная стратегия обладала высочайшей концентрацией знаний о героических периодах казахской истории, сохранившихся в устном народном творчестве в виде героических сказаний о батырах. Огромный пласт героических сказаний, наряду с темами дружбы, любви являются преобладающими в народной памяти (Folk memory), поэтому А. Маргулан счел необходимым передать образы и биографии защитников Родины своим современникам и, прежде всего, молодым воинам-казахам, сражавшимся на фронтах Второй мировой войны. Похожие культурно определенные модели поведения, в которых история и литература в известной мере служит указаниям для жизни, мы находим и у других историков и литераторов. Но именно в творчестве А. Маргулана образы героев, защитников родной земли наиболее исторически аутентичны и поэтому они и вызывали у бойцов на фронте самый живой отклик.

Заключение

Произошедший в конце Великой Отечественной войны поворот к великодержавию и руссоцентризму был несовместим с тем миром, миром героики и романтических образов батыров, в котором жил и творил в те годы Алькей Маргулан. И этот мир впоследствии начал выталкивать его из себя

как чужеродное и враждебное явление, одновременно вынося его на обочину научной жизни. Мир этот мог предложить А. Маргулану жизнь, но на таких условиях, которых он не мог и не хотел принимать. Поэтому после нескольких волн идеологических кампаний периода позднего сталинизма (1946–1953) он выбрал другую, не менее яркую и значимую грань истории казахов — биографии просветителей и сферу археологии, в которых он достиг выдающихся результатов, которыми гордится современная казахстанская историческая наука. Пятитомное академическое издание собрания сочинений Ч.Ч. Валиханова, открытие Бегазы-Данбыбаевской культуры и другие научные открытия Алькея Хакановича стали для казахстанской науки поистине эпохальными. И поведав только об одном сюжете интеллектуальной биографии А.Х. Маргулана, относящемуся в 1945 году, можно сказать, что все последующие научные открытия великого ученого и патриота возвышаются на фундаменте национально-героического и патриотического нарратива военных лет.

Исследуя древнюю, средневековую и новую историю казахов, представив уникальный мир казахского героического эпоса современникам и создав культурно-исторический контекст творчества Ч.Ч. Валиханова, А. Маргулан связал в единую непрерывную цепь и доказал преемственность истории казахов на протяжении нескольких тысячелетий. Именно его интеллектуальный вклад в казахскую историю показал древние корни жителей Великой степи, земли, на которой жили и творили великие мыслители, бии и батыры. Алькей Хаканович высоко ценил своих героев и, как человек незаурядных способностей, «сотворил» себя проницательным ученым. Его объединяет со своими героями патриотизм, героизм, любовь к земле предков. «Сотворение истории», по А. Маргулану, подлежит двойному прочтению: с одной стороны, он воссоздает своих героев, а с другой — создает себя сам.

Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта по гранту AP14872088 «Национальное историознание — сердцевина интеллектуальной истории Казахстана 40-х–50-х годов XX века» (2022–2024 гг.) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / под ред. М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. — Алма-Ата: КазОГИЗ, 1943. — 671 с.
- 2 Стенограмма Заседания Ученого Совета от 14 мая 1945 года обсуждение вопросов, связанных с написанием «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» // Архив Российской Академии наук (далее — АРАН). — Ф. 1577. — Оп. 2. — Д. 104.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энцикл., 1984–1985.
- 4 Маргулан Алькей Хаканович: Материалы к биобиблиографии учёных Казахстана / гл. ред. З.А. Ахметов; сост. Ш.Н. Кульбаева, Д.Н. Казбекова. — Алма-Ата: Наука, 1984. — 67 с. — (Каз., рус. яз.)
- 5 Жаксымбетова Г.Т. Вклад академика А.Х. Маргулана в изучение личности Амангельды Иманова / Г.Т. Жаксымбетова // Научное наследие академика А.Х. Маргулана в преподавании археологии, этнологии и истории Казахстана: материалы Респ. науч.-практ. конф. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2004. — С. 111–117.
- 6 Докладные записки в ЦК ВКП (б) о состоянии идеологической работы в Казахстане (1945 г.) // Вопросы истории. — 2002. — № 5. — С. 3–13.
- 7 Лавджой А. Великая цепь бытия. История идеи [Электронный ресурс] / А. Лавджой. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/lovejoy>.
- 8 Kelley D.R. Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession / D.R. Kelley // The Journal of Modern History. — 1980. — 52(4). — P. 574–598.
- 9 Фрэнк М. Тернер Европейская интеллектуальная история. От Руссо до Ницше / под ред. А. Ричарда. Лофтхауса. — М. Кучково поле, 2016. — 384 с.
- 10 Марғұлан Ә.Х. Мухамед-Хайдар — қазақтың тұңғыш тарихшысы / Ә.Х. Марғұлан // Әдебиет және искусство. — 1941. — № 4.
- 11 Марғұлан Ә.Х. Халық жырын туғызудағы мотивтер / Ә.Х. Марғұлан // Халық мұғалімі. — 1939. — № 1.
- 12 Марғұлан Ә.Х. Эпос — жыр туғызудағы тарихи мұралар / Ә.Х. Марғұлан // Халық мұғалімі. — 1940. — № 4.
- 13 Пясковский А. «История Казахской ССР» / А. Пясковский // Правда. — 1943. — 10 июля. — С. 4.
- 14 Обсуждение в редакции «Исторического журнала» книги «История Казахской ССР» // Ист. журн. — 1943. — № 11, 12. — С. 85–90.

- 15 Гришаев О.В. Роль совещания историков 1944 года в ЦК ВКП (б) в развитии советской историографии русской истории / О.В. Гришаев // Научные ведомости. — Сер. История. Политология. Экономика. Информатика. — 2013. — № 1(144). — Вып. 25. — С. 132–136.
- 16 Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП (б) в 1944 году опубликована в журнале «Вопросы истории». — 1996. — № 2, 5–6, 7–9.
- 17 Новые документы о совещании историков в ЦК ВКП (б) 1944 г. // Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 188–205.
- 18 Морозов М. Об «Истории Казахской ССР» / М. Морозов // Большевик Казахстана. — 1945. — № 4, 5. — С. 28–37.
- 19 Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 17. — Оп. 125. — Д. 340. — Л. 80–86.

Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова, Д.С. Кожабеков

Әлкей Марғұлан: интеллектуалды өмірбаянның сюжеті

Мақалада ғылым әлемінде ең алдымен археолог, Ш.Ш. Уәлихановтың ғылыми өмірбаяны мен шығармалар жинағын құрастырушы, сондай-ақ қазақ фольклорын жинаушы және зерттеуші ретінде белгілі Әлкей Хақанұлы Марғұланның бұрын жарияланбаған ғылыми интеллектуалды өмірбаянның сюжеті қарастырылған. Авторлар Ә. Марғұланның республикамыздың ұлттық тарихына арналған, бірінші рет жүйелі түрде 1943 ж. жазылған «Көне заманнан бүгінге дейінгі Қазақ КСР тарихы» деп аталатын іргелі еңбектің 1945 ж. болған талқылауына қатысқанына талдау жасайды. А.Х. Марғұланның КСРО ҒА Тарих институтының Ғылыми кеңесінің отырысында сөйлеген сөзінен үзінділер келтірілген, онда ол кітаптың тұжырымдамасын дәлелді түрде қорғаған. Зерттеуде тарихи-өмірбаяндық әдісті қолдану материалды баяндаудың әдеби-көркемдік әдістерін қолдануға, интеллектуалды өмірбаянның сюжетіне эмоционалдылық беруге және А.Х. Марғұланның жеке басын бағалауда авторлық ұстанымды қалыптастыруға мүмкіндік берді. Қазақ халқының көне, ортағасырлық, жаңа тарихтарын зерттеу арқылы Ә. Марғұлан өзінің замандастарын қазақ батырлық эпостың әлемімен таныстырып, сонымен бірге, сан ғасырлар бойы қазақ халқы тарихының үзілмес бірегейлігін дәлелдеді. Мақала жаңа анықталған мұрағат көздері мен мерзімді баспа материалдарын тартуға негізделген.

Кілт сөздер: Қазақстанның интеллектуалдық тарихы, 1940-жылдар, ғылыми өмірбаян, Әлкей Марғұлан, 1943 ж. «Көне заманнан бүгінге дейінгі Қазақ КСР тарихы», КСРО Ғылым академиясы.

R.M. Zhumashev, A.Zh. Myrzakhmetova, D.S. Kozhabekov

Alkei Margulan: the narrative of intellectual biography

This article deals with a previously unknown subject of scientific intellectual biography of A.Kh. Margulan, known in the world of science as an archaeologist, creator of a scientific biography and collection of works of Ch. Valikhanov, as well as a collector and researcher of Kazakh folklore. The authors analyze the history of Alkei Margulan's participation in the discussion of the first fundamental research on the national history of the republic, "The History of the Kazakh SSR". The article quotes excerpts from the speech of A.Kh. Margulan at the meeting of the Academic Council of the Institute of History of the USSR, in which he defended the concept of the book with arguments. The application of historical and biographical method in the study allowed to use literary and artistic methods of presentation of the material, to give the subject of intellectual biography an emotionality and to form the author's position in assessing the personality of A.H. Margulan. Alkei Margulan's research on ancient, medieval and new history of the Kazakhs allowed to present the world of the Kazakh heroic epos to the contemporaries, to ensure the continuity of the history of the Kazakhs for several millennia. The article is based on the involvement of new identified archival sources and materials of the periodical press.

Keywords: intellectual history of Kazakhstan, 1940s, biography, Alkei Margulan, "History of the Kazakh SSR..." 1943, USSR Academy of Sciences.

References

- 1 (1943). Istoriiia Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day]. Alma-Ata: KazOGIZ[in Russian].
- 2 Stenogramma zasedaniia Uchenogo Soveta ot 14 maia 1945 goda obsuzhdenie voprosov, svyazannykh s napisaniem «Istorii Kazakhskoi SSR» [Transcript of the Meeting of the Academic Council on May 14, 1945, discussion of issues related to the writing of

the “History of the Kazakh SSR”). *Arkhiv Rossiiskoi Akademii nauk — Archive of the Russian Academy of Sciences*. F. 1577. — Op. 2. — D. 104 [in Russian].

3 Valikhanov, Ch.Ch. (1984–1985). *Sobranie sochinenii v piati tomakh* [Collection of Works in five volumes]. Alma-Ata: Glavnyi radaktor Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].

4 Akhmetov, Z.A. (Ed.). (1984). *Margulan Alkei Khakanovich: Materialy k biobibliografii uchenykh Kazakhstana* [Margulan Alkei Khakanovich: Materials for the biobibliography of scientists of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian, Kazakh].

5 Zhaksymbetova, G.T. (2004). *Vklad akademika A.Kh. Margulana v izuchenie lichnosti Amangeldy Imanova* [The contribution of Academician A. Kh. Margulan to the study of the personality of Amangeldy Imanov]. *Nauchnoe nasledie akademika A.Kh. Margulana v prepodavanii arkheologii, etnologii i istorii Kazakhstana. Materialy Respublikanskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Scientific heritage of academician A. Kh. Margulan in the teaching of archeology, ethnology, and history of Kazakhstan. Materials of the Republican scientific and practical conference*. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta, 111–117 [in Russian].

6 *Dokladnye zapiski v TsK VKP (b) o sostoianii ideologicheskoi raboty v Kazakhstane (1945 g.)* [Reports to the Central Committee of the All-Union Communist Party about the state of ideological work in Kazakhstan (1945)]. *Voprosy istorii — History issues*, 5, 3–13 [in Russian].

7 Lavdzhoy, A. (2001). *Velikaia tsep bytiia. Istoriia idei* [The Great Chain of Being. The Story of an Idea]. Moscow: Dom intellektualnoi knigi. <http://psylib.org.ua>. Retrieved from <http://psylib.org.ua/books/lovejoy/> [in Russian].

8 Kelley, D.R. (1980). Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession. *The Journal of Modern History*, 52(4), 574–598.

9 Turner, F.M., & Lofthouse, R.A. (2016). *Evropeiskaia intellektualnaia istoriia ot Russo do Nitshe* [European Intellectual History from Rousseau to Nietzsche]. Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].

10 Margulan, A.Kh. (1941). *Mukhamed-Khaidar — qazaqtyn tungysh tarikhshysy* [Mukhamed-Khaidar — the first Kazakh historian]. *Adebiat zhane iskusstvo — Literature and Art*, 4 [in Kazakh].

11 Margulan, A.Kh. (1939). *Khalyq zhyryn tугызudagy motivter* [Motives in the creation of folk songs]. *Khalyq mugalimi — People's Teacher*, 1 [in Kazakh].

12 Margulan, A.Kh. (1940). *Epos — zhyr tугызudagy tarikhi muralar* [The epic is a historical legacy in the creation of poetry]. *Khalyq mugalimi — People's Teacher*, 4 [in Kazakh].

13 Piaskovskii, A. (1943). «Istoriia Kazakhskoi SSR» [History of the Kazakh SSR]. *Pravda — Truth*, 4 [in Russian].

14 (1943). *Obsuzhdenie v redaktsii «Istoricheskogo zhurnala» knigi «Istoriia Kazakhskoi SSR»* [Discussion in the editorial board of the Historical Journal of the book “The History of the Kazakh SSR”]. *Istoricheskii zhurnal — Historical Journal*, 11–12, 85–90 [in Russian].

15 Grishayev, O.V. (2013) *Rol soveshchaniia istorikov 1944 goda v TsK VKP (b) v razvitii sovetskoi istoriografii russkoi istorii* [The role of the meeting of historians in 1944 in the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks in the development of Soviet historiography of Russian history]. *Nauchnye vedomosti — Scientific Bulletins*, 1(144), 132–136 [in Russian].

16 (1996). *Stenogramma soveshchaniia po voprosam istorii SSSR v TsK VKP (b) 1944 g.* [The transcript of the meeting on the history of the USSR in the Central Committee of the All-Union Communist Party (b) in 1944]. *Voprosy istorii — History issues*, 2, 5–6, 7–9 [in Russian].

17 (1991). *Novye dokumenty o soveshchaniia istorikov v TsK VKP (b) 1944 g.* [New Documents on the Meeting of Historians in the Central Committee of the All-Union Communist Party (of Bolsheviks) of 1944]. *Voprosy istorii — History issues*, 1, 188–205 [in Russian].

18 Morozov, M. (1945) *Ob «Istorii Kazakhskoi SSR»* [About “History of Kazakh SSR”]. *Bolshevik Kazakhstana — Bolshevik of Kazakhstan*, 4–5, 28–37 [in Russian].

19 RGASPI [Russian State Archive of Social and Political History]. — F. 17. — Op. 125. — D. 340. — L. 80–86 [in Russian].

Н.Н. Ильдеряков*, С.А. Ярыгин, А.С. Ганиева

*Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан
(E-mail: chuvach_nik@mail.ru; sergyuarygin80@gmail.ru; ganieva@mail.ru)*

Типология и генезис циркульных знаков петроглифов Кайраколь и Аксу

Петроглифы Кайраколь и Аксу входят в группу памятников археологического комплекса Таусамалы, расположенного в Аксуском районе Жетысуской области. В составе комплекса зафиксированы три могильника и поселение раннего железного века, одиночные и небольшие группы курганов, которые предварительно датированы эпохой Средневековья, и скопления разновременных петроглифов. Памятники занимают территорию от окраин поселка Таусамалы и восточных склонов гор Каракунгей до восточной оконечности плато Суук в горах Кайраколь. Исследование комплекса началось в 2019 году с аварийных раскопок сотрудниками ТОО «Археологическая экспедиция» на кургане, содержащем погребение пазырыкского типа, впоследствии включенном в состав крупного могильника Таусамалы. Уникальные материалы, полученные в ходе этой работы, позволили продолжить изучение памятника. С 2020 года ТОО «Археологическая экспедиция» и Жетысуское областное управление по охране и использованию историко-культурного наследия проводят совместные и планомерные исследования на вновь обнаруженном могильнике и в его окрестностях. В 2022 году на археологическом комплексе приступил к работе таусамальский отряд Института археологии им. А.Х. Маргулана. В результате проведенной археологической разведки выявлены новые памятники, скопления петроглифов, среди которых отмечается коллекция циркульных знаков. Полученные в 2022 году данные позволили успешно выполнить первоначальную попытку их систематизации. Публикуемая коллекция включает 25 циркульных знаков с пяти крупных скоплений петроглифов. В работе учтены характеристики как самих изображений, так и их пространственное и топографическое положение. На основе выделенных параметров построена первичная типология и осуществлена попытка анализа генезиса циркульных изображений. Составлены визуализированные комбинации исходных и производных групп изображений. В результате проведенного исследования знаки разделены на два основных вида — собственно циркульные и очковидные наскальные изображения. Каждый вид изображений с учетом фиксируемых характеристик разбит на три группы. В список выделенных циркульных знаков входят изображения замкнутых рогов животных, схематичные очертания колесниц, лунно-солярные и тамгообразные знаки.

Ключевые слова: археологический комплекс, петроглифы, циркульные знаки, типология, Таусамалы, Восточное Жетысу.

Введение

Целью данной статьи являются публикация, первичная типологизация, а также предварительный взгляд на генезис наскальных циркульных изображений на основе новой коллекции. Анализируемые в работе циркульные знаки собраны в скоплениях петроглифов Кайраколь и Аксу, входящих в состав археологического комплекса Таусамалы. Комплекс расположен в Аксуском районе Жетысуской области Республики Казахстан, в 2 км юго-восточнее поселка Жансугурово.

Начало изучения комплекса относится к 2019 году, когда сотрудниками ТОО «Археологическая экспедиция» были выполнены аварийные раскопки кургана, впоследствии отнесенного к могильнику Таусамалы и получившего номер 1. В 2020 году в результате разведывательных работ выявлены могильник и несколько скоплений петроглифов. С того времени и до 2022 года на могильнике в сотрудничестве с местными исполнительными органами проводились археологические исследования, которые позволили датировать его концом раннего железного века и соотнести с памятниками типа «кулажоргинских» и «позднепазырыкских» на Алтае и в Восточном Казахстане.

Параллельно с раскопками на территории комплекса проведена разведка, по результатам которой на юго-западных склонах Кайраколь, в непосредственной близости к могильнику, выявлено крупное святилище со скоплением тамг и тамгообразных знаков. Группы знаков и петроглифов восточного облика, имеющие аналогии на территории Алтая, Тывы и Минусинской котловины, обнаружены в

* Автор-корреспондент. E-mail: chuvach_nik@mail.ru

долине реки Аксу и на примыкающих к реке скальных поверхностях хребта Кайраколь. В их число входят идеограмматические знаки, антропоморфные рисунки, изображения всадников и петроглиф дракона [1; 193, 194].

В 2022 году работа на территории комплекса была продолжена таусамальским отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана. В ходе проведенных исследований выявлены поселение ранне-го железного века и новые скопления петроглифов в долине реки Аксу и в горах Кайраколь.

Предлагаемая для публикации и анализа коллекция включает 25 циркульных наскальных изображений с пяти скоплений петроглифов. Большая часть изображений, включающая четырнадцать знаков, расположена на верхних площадках гор Кайраколь и входит в два одноименных скопления. На нижней террасе больше половины из одиннадцати знаков расположено в скоплении Аксу 3, которое является самым крайним из доступных участков нижней террасы со стороны входа в ущелье. Тринадцать знаков из предлагаемой коллекции отнесены к собственно циркульным знакам. Остальные сложносоставные наскальные изображения причислены к очковидным или подобным им изображениям.

Методология и методы исследования

Работы по выявлению и фиксации наскальных изображений в горах Кайраколь носят системный характер. С этой целью была подготовлена секторальная карта поэтапного исследования местности, учитывающая как особенности рельефа, так и варианты безопасного доступа к территории проведения разведки. На основе предварительных результатов выявлены основные места концентрации наскальных изображений. Каждому из топографических объектов даны условные наименования. Среди прочих групп наскальных изображений, расположенных вдоль русла реки, выделены и группы петроглифов — Аксу I, II, III, материалы которых представлены в данной статье. Нумерация групп произведена по мере удаления от выхода одноименной реки с ущелья горной гряды. По этому же принципу пронумерованы и две группы наскальных изображений Кайраколь, охватывающие верхние площадки гор, включая доступные уклоны к руслу реки Аксу.

Сбор и фиксация материалов произведены комплексным методом контактной и цифровой съемки петроглифов. С целью минимизации негативного влияния в процессе исследований при определении применяемого метода учитывались сохранность наскальных изображений и качество камня [2–5; 79–81]. В процессе фиксации изображений учтены их топографическое и пространственное положение, характер исполнения, наличие дополнительных элементов и окружающего контекста. В ходе типологического разбора коллекции применен опыт классификации по ряду информативных признаков [6] с приведением ассоциативных параллелей. Данный метод позволил выстроить визуализированную комбинацию исходных и производных групп изображений.

В работе использовалось методическое руководство типологического деления. При составлении предлагаемой коллекции петроглифов учитывался следующий обширный перечень принципов и критериев:

- 1) пространственное положение (отдельное или вписанное в композицию изображения);
- 2) ассоциативные параллели (зооморфное, геометрическое, антропологическое, космологическое изображения, условные топографические знаки и пр.);
- 3) качество исполнения (способы нанесения, глубина, точность линий, объемность, параметры изображения);
- 4) хронологическое деление (уровень патинизации, палимпсест, ближайшие памятники, результаты анализов естественных наук), а также множество иных параметров, позволяющих в итоге с различной степенью уверенности рассуждать о времени и семантике изображения.

В рамках одной работы сложно рассмотреть все возможные таксонометрические аспекты проблематики. Даже к представленной выборочной коллекции изображений вариантов группирования может быть несколько, но при условии узко поставленной цели построения исходных и производных цепочек.

Материалы исследования

Основная публикуемая коллекция наскальных изображений зафиксирована в полевом сезоне 2022 года. Помимо новых данных в тексте, приведены ссылки на ранее опубликованный материал, включающий в числе прочего и рассматриваемые циркульные знаки, обнаруженные в горах Кайраколь и в долине реки Аксу.

Типологическому анализу подвергнуто 25 новых наскальных изображений, отнесенных к циркульным знакам. Материалы включают рисунки с пяти групп петроглифов, расположенных по правому берегу реки Аксу, обозначенных как Аксу I, II, III и Кайраколь I, II (рис. 1, 2).

Выборка изображений произведена по принципу наличия циркульного знака — кольца, как контурного, так и сплошного, с учетом дополнительных элементов (линии, точки, натурные изображения). Следует отметить, что лунки не включены в перечень приводимых знаков ввиду их типологического отличия и иного качества исполнения.

Подавляющее большинство указанных изображений выполнено довольно грубо. Судя по широким, частично заполненным линиям и широким диаметрам отдельных ударных лунок, можно предположить, что рисунки нанесены удлиненным инструментом, снижающим точность в процессе замаха для удара. Ширина лунок позволяет судить о довольно массивном и тупом конце ударного хозяйственного орудия. Глубина сколов выбивки представленной наскальной росписи небольшая, колеблется в пределах 0,1–0,3 см.

К общим характеристикам данных изображений следует отнести и ориентировку подавляющего большинства композиций на юго-запад — на закат солнца. Данный факт следует отнести к целенаправленному ориентированию композиций. Помимо локализованных групп петроглифов на юго-западных склонах гор Кайраколь, в пользу данного утверждения «говорят» горизонтальные или с уклоном в юго-западную сторону даже те одиночные композиции, что зафиксированы на вершинах скальных гряд или скальных участков левобережья реки Аксу и обращены в восточную сторону.

Скопление наскальных изображений на Аксу I:

- № 1 (рис. 3, 12). Изображение нанесено сепаратно на ровной вертикальной плите. Представлено округлой кольцевой выбивкой диаметром 2 см с тремя изогнутыми лучами длиной 1,0 см, 2,5 см и 3,5 см. Ширина линий выбивки не более 0,4 см. Все изогнутые лучи берут начало в одной половине кольца, визуальнo образуя «пламя». Дополняет данный эффект кривая соединительная линия левой крайней и центральной изогнутых длинных линий;

- № 2 (рис. 4, 12). Очковидный знак выполнен на вертикальной плите с небольшим уклоном, обращенным к юго-западу. Диаметр кольцевых выбивок, судя по наиболее сохранившейся, составляет порядка 6,0 см. Соединительный прямой отрезок длиной 21,0 см. Толщина линий в пределах 2,0 см.

Скопление наскальных изображений на Аксу II:

- № 3 (рис. 3, 2). Изображение следует отнести к сепаратному. Выполнено на крупной горизонтальной плите. Помимо данного изображения, прослежены волнообразно изогнутые линии, отдельные черточки и несколько зооморфных изображений, выполненных идентичной техникой выбивки. Рассматриваемое циркульное изображение представлено овальной кольцевой выбивкой размером 9×11 см, толщиной линии до 2,5 см. В узком основании кольцевой выбивки проходит ровная линия длиной 11 см, образуя лучи длиной по 3 см, шириной до 1,0 см. В верхней части кольцевой выбивки прослеживается отходящая во внутреннюю часть кольца линия длиной не более 2 см, образуя псевдоразрыв композиции. Общая композиция циркульного изображения с учетом дополнительных линий может рассматриваться как горный козел в несвойственной динамике. В непосредственной близости к рассматриваемому изображению контурной выбивкой выполнено качественное изображение архара со спиральным завитком рогов в полтора оборота. Общие размеры архара составляют 12×10 см. Отдельно выделен мужской половой признак;

- № 4 (рис. 3, 5). Композиция из расположенных в ряд точки, линии и кольцевой выбивки выполнена на краю горизонтальной ровной поверхности практически без загара. Элементы находятся на расстоянии по 6,0 см. Техника исполнения грубая. Диаметр точки порядка 1,5 см. Длина линии составляет 6,0 см, толщина до 2,5 см. Диаметр кольцевой выбивки в пределах 5,5 см при толщине линии до 2,0 см;

- № 5 (рис. 3, 1). Сепаратная композиция, выполненная на рванной горизонтальной поверхности без загара, имеющей небольшой уклон в западо-северо-западную сторону. Состоит из кольцевой выбивки с отходящей изогнутой Г-образной линией, полного изображения горного козла и отдельной черты.

Диаметр неровной кольцевой выбивки до 12,0 см при толщине отрезка до 2,5 см. Длина отходящей Г-образной линии составляет 10,0 см, изгиб — до 6,0 см. В основании изгиба выбита отдельная горизонтальная относительно общей композиции линия длиной 7,0 см.

Общие размеры изображения козла, расположенного в 3,0 см от кольцеобразной выбивки с линиями, составили 12×14 см. Туловище животного выполнено объемно, со сплошной выбивкой. Две

пары ног в статичной позе. Пара дугообразных рогов, начинающаяся от массивной морды, заканчивается на задней части туловища.

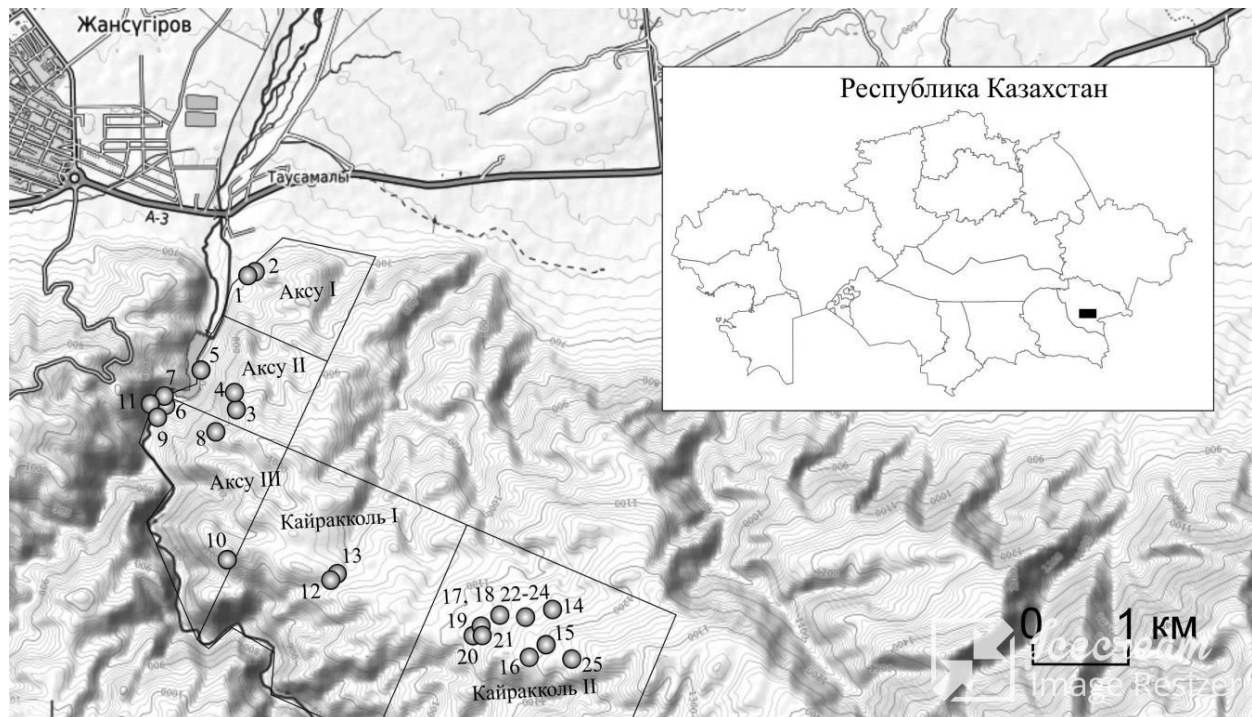

Рисунок 1. Карта расположения публикуемых циркульных наскальных изображений

Скопление наскальных изображений на Аксу III:

- № 6 (рис. 4, 9). Очковидный знак завершает расположенную выше композицию из сложно интерпретируемых пересекающихся и отдельных линий, точек и некачественных зооморфных изображений, общим размером 50 × 30 см. Редко встречающаяся восточная ориентировка композиции выполнена на вертикальной плите отдельного скального выступа со слабым загаром поверхности.

Кольцевые выбивки диаметров порядка 8,0 см соединены линией длиной 5,0 см. Толщина линий в пределах 1,0 см. В центральной части левого (южного) кольца выбита жирная точка диаметром 1,5 см. Параллельно соединительной горизонтальной линии, в 5,0 см ниже, выполнены две линии длиной 11,5 см на расстоянии 2,0 см друг от друга. Еще одна вертикальная линия длиной 9,0 см выполнена в 1,5 см от правой (северной) кольцевой выбивки. К рассматриваемой композиции можно отнести и жирную точку диаметром 2,0 см, расположенную чуть выше — в 4,0 см от вертикальной линии. Вторым дополнительным элементом можно рассматривать слабо читаемую вертикальную линию длиной 3,0 см, расположенную в 2,0 см правее (севернее) от нижних параллельных линий;

- № 7 (рис. 3, 6). Изображение выполнено на вертикальной приречной плоскости, обращенной в западную сторону, однако результат, ввиду низкого топографического положения — сильная затененность, загар поверхности весьма слабый. А небольшой изгиб плоскости каменной плиты разделяет композицию на два участка по степени загара, что производит визуальный эффект палимпсеста. Композиция представлена центральным горизонтальным отрезком 16,0 см длиной, 2,0 см шириной с отходящими от нее изогнутыми линиями. В северной расширяющейся оконечности центральная линия расходится на нижний отросток длиной 5 см и верхний отросток длиной до 10 см, также расширяющийся и оканчивающийся углом плиты. У южной оконечности центральной линии верхний расширяющийся отросток длиной 3,0 см также завершается углом плиты. Длина нижнего отростка порядка 6,0 см. От его основания в южную сторону отходит тонкая линия длиной 4,0 см, оканчивающаяся кольцевой выбивкой диаметром 5,0 см. Под кольцевой структурой выбита жирная точка диаметром 2,5 см;

- № 8 (рис. 4, 1). Изображение выполнено на горизонтальной плоскости, обращенной в юго-западную сторону. Композиция представлена двумя кольцевыми выбивками 5,0 см и 6,0 см в диаметре, соединенными отрезком длиной 10,0 см. В центре кольцевых изображений прослежены жирные

точки диаметром до 1,0 см. От соединительной линии перпендикулярно ей отходит боковая линия длиной 19,0 см, стыкующая на краю образовавшееся изображение «колесницы» с зооморфным рисунком, выполненным комбинированным методом ударной техники и прочерчиванием. Расширяющееся к задней части туловище и голова выполнены сплошной выбивкой. Парные прямые ноги, хвост, уши и «упряжь», соединяющая шею животного с концом боковой линии колесницы, выполнены методом прочерчивания. Общие размеры колесницы составили 23×23 см, размеры запряженного животного 20×14 см;

- № 9 (рис. 2, 1; рис. 3, 3). Композиция выполнена на горизонтальной бугристой поверхности. Представлена зооморфным изображением в статичной позе с двумя парами ног, дугообразным длинным хвостом и кольцевой выбивкой над головой. Кольцевая выбивка в диаметре 8,0 см, с кляксой в центральной части в диаметре порядка 2,5 см. Толщина линии кольцевой выбивки колеблется от 0,5 до 3,0 см. От кольцевой выбивки параллельно телу животного вперед выдается изогнутая кверху линия, образующая клин длиной 6,0 см, шириной 4,0 см. Размеры животного составляют 14×7 см по крайним точкам. Под его передними ногами выбита горизонтальная черта длиной 6,0 см, шириной 1,5 см. Вокруг описываемой композиции расположены простые линейные зооморфные изображения различной ориентировки и разного качества исполнения;

- № 10 (рис. 4, 11). Композиция выполнена на выпуклой уклонной плите, обращенной на юго-запад. Представлена двумя кольцевыми выбивками, соединенными линией длиной 1,5 см, толщиной 1,3 см. От одного кольца диаметром 3,0 см перпендикулярно соединительной линии отходят два выбитых луча длиной по 2,5 см. От второго кольца по кругу на равном расстоянии отходят пять равных лучей по 1,5 см длиной. Толщина линий основных элементов в пределах 0,8 см. Помимо описанной композиции, в 6,0 см расположена Х-образная выбивка длиной линий по 5,5 см;

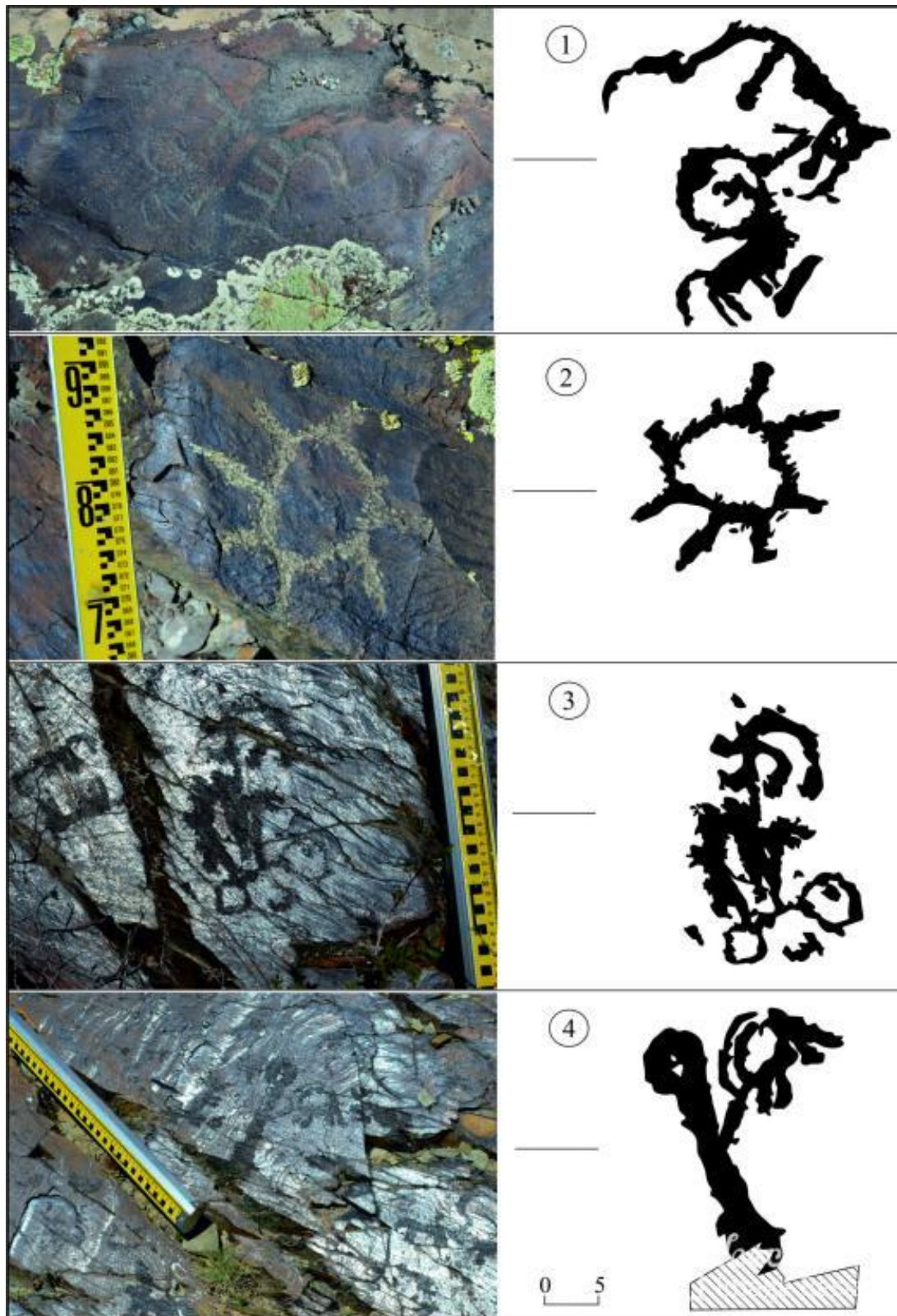
- № 11 (рис. 4, 4). Выполненная на отдельно лежащей горизонтальной плите композиция занимает все доступное пространство ровной плоскости. В основании длинного катета треугольной плиты с небольшим подъемом к гипотенузе изображен очковидный знак. Нижняя кольцевая выбивка в диаметре до 12,0 см и верхняя кольцевая выбивка диаметров 9,0 см соединены прерывающимся, слабо намеченным пунктиром длиной 21,0 см. Толщина линий очковидного знака варьируется от 1,0 до 4,0 см. Над очковидным знаком в 9,0 см расположен плотный ряд изображений из знака, похожего на римскую цифру «V» с нижним и верхним подчеркиванием, сплошной круговой выбивки и линейного изображения козла. Размеры V-образного знака составили $16,0 \times 14,0$ см. Диаметр круговой выбивки в пределах 9,0 см. У козла определены по две пары ног в статичной позе, выделены морда и короткий изогнутый рог. Общие размеры козла $27,0 \times 18,0$ см. В 15,0 см над описанным рядом изображений расположена выбивка из расходящихся линий и угловатой сплошной выбивки, ассоциирующаяся с перевернутым вниз головой человеком без выделенного туловища. Длина изображения равна 18,0 см, ширина разведенных «рук» 9,5 см. Угловатая «голова» размерами $9,0 \times 6,0$ см.

Вокруг всех изображений заметны отдельные мелкие и средние сколы и выбивки.

Скопление наскальных изображений на Кайракколь I:

- № 12 (рис. 2, 2; рис. 3, 13). Кольцевая выбивка с расходящимися лучами выполнена на вертикальной поверхности, обращенной на запад. Диаметр неровной кольцевой выбивки $12,0 \times 10,0$ см. Расходящиеся лучи расположены на расстоянии 3,0–6,0 см. Длина шести лучей в пределах 4,0 см, при этом самый короткий равен 1,0 см, а самый длинный — 6,0 см. Толщина линий колеблется в пределах 2,0 см. На среднем загаре поверхности плиты выделяется слабая патинизация выбивки изображения;

- № 13 (рис. 3, 9). Сепаратное по качеству исполнения и степени патинизации кольцевая выбивка с линией выполнена на вертикальной рванной поверхности плиты со слабым загаром. Плита обращена на запад. Неровная кольцевая выбивка диаметром до 6,0 см. Отходящий вниз отрезок длиной 4,0 см. Толщина линий композиции в пределах 2,0 см. Окружают данное построение линейные изображения козлов, судя по степени патинизации выбивки — более позднего периода.

1 — № 9; 2 — № 12; 3 — № 17; 4 — № 21

Рисунок 2. Разновидности циркульных наскальных изображений

Скопление наскальных изображений на Кайракколь II:

- № 14 (рис. 4, 8). Композиция входит в комплекс циркульных изображений (№ 14, 22–24), выполненных на ровной уклонной плите, обращенной к юго-западу. Состоит из двух кольцевых выбонок диаметром до 9,0 см, соединенных отрезком длиной 3,0 см. В центральной части кольцевых выбонок

бивок прослеживаются следы точечных ударов. На нижней кольцевой выбивке центральная точка более выражена и составляет в диаметре 2,0 см. Вниз от кольца отходит изогнутая черточка длиной 5,0 см. От соединительной линии перпендикулярно ей идет боковая линия длиной 4,0 см, оканчивающаяся поперечной в 8,5 см. Толщина всех линий не превышает 2,0 см. Общие размеры композиции составили 27×13 см. Интерпретировать композицию можно как незапряженную колесницу с дополнительными элементами;

- № 15 (рис. 4, 5). Композиция выполнена комбинированным методом на горизонтальной плите с небольшим уклоном, обращенным на юго-запад. Два сплошных овальных знака, соединенных отрезком, выполнены методом выбивки. Над образовавшимся очковидным знаком методом прочерчивания создано зооморфное изображение. Размеры овалов очковидного знака по 4,5×3,0 см каждый. Соединительная линия длиной 6,0 см. Размеры зооморфного изображения, смещенного в одну половину над очковидным знаком, составляют 6,0×3,5 см. Животное изображено в статичной позе. Выделены две пары ног, при этом передние в два раза длиннее задних. Довольно хорошо прямыми линиями выполнена морда с ушами. Судя по пропорциям частей тела, животное можно интерпретировать как медведя;

- № 16 (рис. 3, 7). Сепаратный *P*-образный знак, выполненный методом выбивки на ровном горизонтальном осколке скалы с небольшим наклоном, обращенным к западу. Диаметр кольцевого овального фрагмента изображения составил 6,0×5,0 см, длина боковой линии от кольцевого фрагмента — не более 2,5 см. Толщина линий изображения порядка 1,0–1,5 см. Над знаком, на 1,5 см выше, прослежена небрежная косая линия длиной 5,5 см, толщиной в пределах 1,0 см;

- № 17 (рис. 2, 3; рис. 4, 2). Композиция выполнена на вертикальной ровной плите, обращенной к юго-западу. Представлена изображениями запряженной колесницы, двух зооморфных фигур, расположенных валетом, и отдельным кольцевым знаком с чертой. Все элементы композиции выполнены методом выбивки на плите с сильным загаром поверхности. Нижнее изображение колесницы, состоящее из двух кольцевых выбивок диаметром 6,0 и 4,5 см, соединенных линией длиной 5,0 см, выполнено довольно качественно. Но, начиная с перпендикулярного относительно соединительной линии отрезка и далее к запряженным животным, качество выбивки резко падает и определить видовую принадлежность животных затруднительно. Помимо расположенных вдоль бокового отрезка двух удлиненных фигур зверей, относительно хорошо определяются два изогнутых рога над ними. Общие размеры запряженной колесницы составили 25×13,5 см, включая отдельный отрезок, выбитый в 4,0 см параллельно соединительной линии. Более четко определяется пара зооморфных линейных изображений животных, расположенных в 6,0 см от запряженной колесницы. У животных удлиненные тела, по две пары ног, голова, а также хвосты в виде изогнутых линий. Длина животных порядка 12,0 см, однако нижний рисунок несколько короче верхнего ввиду утеряннного вследствие трещины изображения головы;

- № 18 (рис. 3, 10). Кольцевая выбивка, расположенная в 19,0 см выше пары животных, диаметром 6,0 см. Вверх от нее отходит отрезок длиной 7,5 см. Толщина линий кольцевой выбивки с отрезком достигает 3,0 см, тогда как линии остальных изображений не превышают 1,5 см;

- № 19 (рис. 3, 11). Комплекс изображений выполнен на горизонтальной ровной плоскости обломка скалы. Плоскость с хорошим загаром, под небольшим наклоном обращена на юго-запад. Интересующая нас кольцевая выбивка с двумя параллельными равными отрезками во внешнюю сторону нанесена на более патинизированные и качественные зооморфные изображения. Диаметр кольцевой выбивки 13,0 см. Длина линий, расположенных на расстоянии 4,0 см друг от друга, составляет по 7,0 см. Толщина линий изображения в пределах 2,0 см. Более древние зооморфные изображения представлены тонконогими козлами, косулей и лосем. Туловища животных выполнены объемно как контурной, так и чаще встречаемой сплошной выбивкой. Непарные конечности большинства животных выполнены в динамике путем изгиба линий или косым положением линий конечностей вперед;

- № 20 (рис. 4, 10). Композиция из двух плотно расположенных круговых выбивок выполнена на ровной уклонной плите, обращенной на юг. Левая сплошная круговая выбивка диаметром 8,0 см. Правая сплошная выбивка с пробелами неровная, диаметром до 10,0 см. В 10,0 см ниже круговых выбивок прослеживаются слабо намеченные линейные изображения козлов и дугообразные линии;

- № 21 (рис. 2, 4; 4, 3). Очковидное изображение выполнено на наклонной ровной плите, обращенной на юго-запад. Рассматриваемое изображение вписано в разрозненную композицию, состоящую из однотипных по качеству, манере исполнения и степени патинизации зооморфных изображений, а также волнистых линий, отдельных точек и черточек. Кольцевые выбивки диаметром 6,0 см

соединены прямым отрезком длиной 13,0 см. Толщина линий порядка 2,5 см. Изображения козлов с удлинённым телом, парными ногами, выделенной мордой и хвостом выполнены линейной выбивкой;

- № 22 (рис. 4, б). Композиция входит в комплекс циркульных изображений (№ 14, 22–24), выполненных на ровной уклонной плите, обращенной к юго-западу. Состоит из четырех кольцевых знаков с дополнительными элементами. Первые две вплотную расположенные кольцевые выбивки с Т-образным знаком, стоящем на месте соприкосновения колец кольцевых выбивок, расположены в нижней части композиции. Диаметры кольцевых выбивок 8,0 см и 7,0 см. Во внутреннем пространстве кольцевых знаков прослеживаются хаотичные сколы. Размер вертикальной линии основания Т-образного знака составляет 5,0 см, верхняя горизонтальная линия также порядка 5,0 см. От верхней горизонтальной линии Т-образного знака параллельно большой правой кольцевой выбивки на расстоянии примерно 1,0 см прослеживается точечный контур линии, пройдя вокруг кольцевой выбивки, упирающийся в место пересечения колец. Толщина линий композиции в пределах 1,0 см. Правее, в 7,0 см от композиции, отмечена жирная грубая выбивка диаметром до 4,0 см;

- № 23 (рис. 3, 8). Третья кольцевая выбивка диаметром 8,0 см расположена на 12,0 см выше ранее описанной композиции. По толщине линий, степени патинизации и качеству исполнения данное изображение подобно нижней композиции. В 4,0 см левее данного изображения выбита горизонтальная линия длиной 7,0 см;

- № 24 (рис. 4, 7). Четвертая, верхняя кольцевая выбивка с линиями по внутреннему контуру отличается от ранее описанных как толщиной линий порядка 0,3 см, а соответственно и высокому качеству исполнения, так и большей степенью патинизации. Диаметр кольцевой выбивки до 5,0 см. От центральной части кольца до внешних границ относительно равномерно расходятся десять линий, образуя своеобразные спицы колеса;

- № 25 (рис. 3, 4). Композиция выполнена на ровной горизонтальной плите с уклоном, обращенным в юго-восточную сторону. Включает линейные изображения козла, антропоморфную фигуру с головным убором и зооморфное объемное изображение, включенный в кольцевую выбивку. У козла выделены непарное изображение ног, морды и один плавно загнутый рог. Размеры козла 5,5×5,0 см. Толщина линий не превышает 1,0 см. В 2,0 см от морды козла по одной линии изображен человек с расставленными ногами и упирающийся руки в бока. От головы по бокам обозначены небольшие конусы длиной по 1,0 см. Высота изображения составляет 9,0 см, ширина по локтям 5,5 см.

Результаты и их обсуждение

Руководствуясь задачей построения цепочки исходных и производных изображений по ряду информативных признаков, первое деление нашей коллекции циркульных знаков следует провести по ассоциативным параллелям. На основе первого деления предложенную коллекцию можно разделить на два вида изображений: циркульные (рис. 3) и очковидные (рис. 4).

Анализ комплекса аналогичных циркульных изображений с прослеживанием генезиса развития предложен рядом авторов на основе материалов петроглифов Кайши [7; табл. 1, 2], где отмечен генезис культа колесницы при переходе от оседлого образа жизни к кочевому. Также отдельно были отмечены и изображения с замкнутыми в кольцо рогами [8; 21; рис. 3, 11].

Другими исследователями, помимо ассоциативного анализа очковидных знаков с изображениями колесниц, изучается и солярно-лунная семантика подобных рисунков [9]. В приводимом перечне новых наскальных изображений как минимум два знака можно рассматривать в контексте солярно-лунной семантики (наскальные изображения № 10, 12), однако их недостаточно для выделения в отдельную группу.

На основе анализа очковидных изображений Восточного Жетысу было предложено трактовать их как передачу мифологических сюжетов [10; 277–284, 11; 184–212, 12]. Два изображения из Мойнака интерпретируются как две точки мифологического пространства — верх и низ, между которыми лежит путь Пушана на колеснице, запряженной двумя козлами [13; 179, 180]. Данной трактовке соответствует наскальное изображение № 17 из публикуемой нами коллекции.

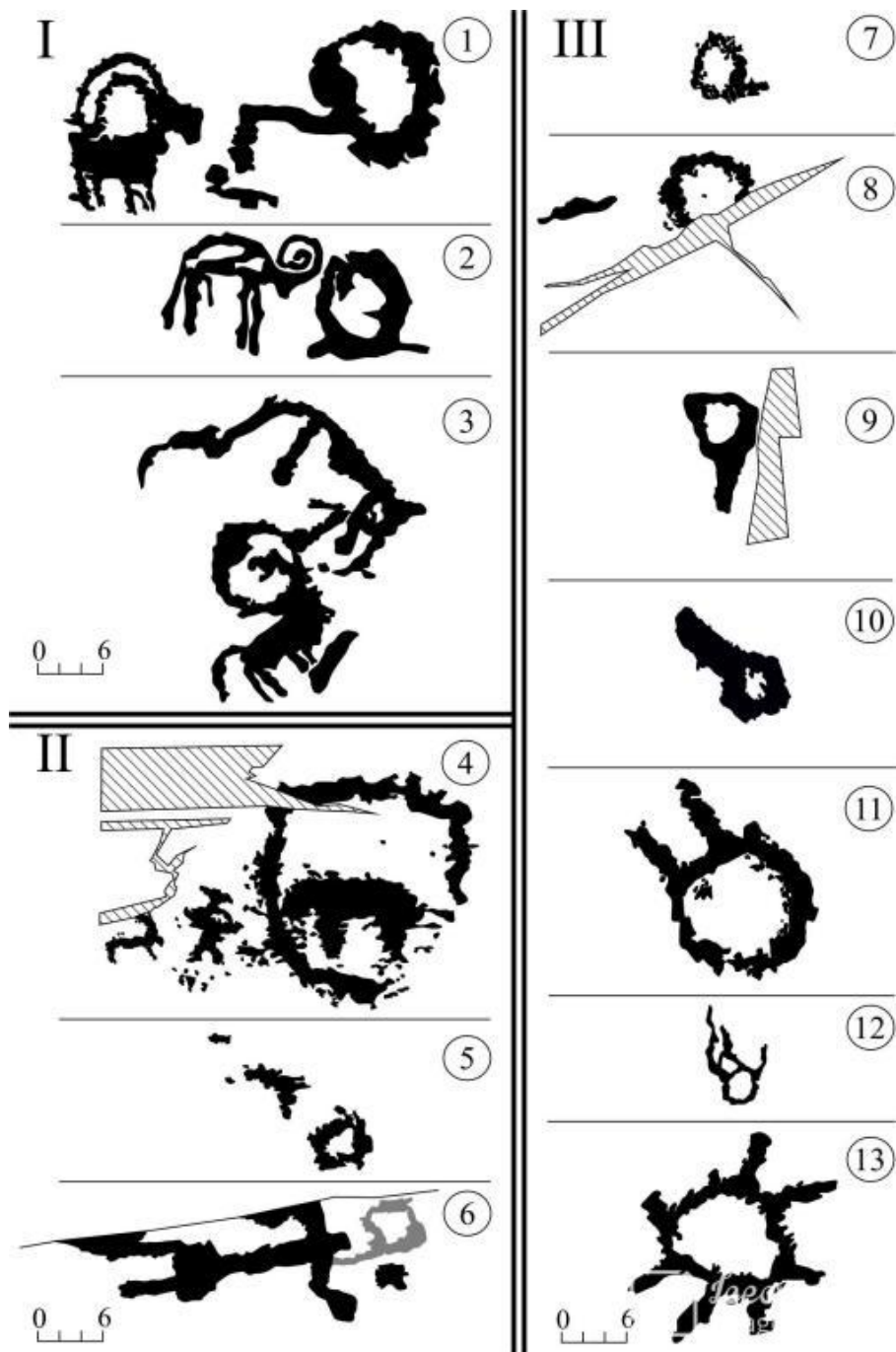

Рисунок 3. Циркульные наскальные изображения и знаки. *I* — исходные изображения замкнутых рогов животных;

I — № 5; 2 — № 3; 3 — № 9. *II* — исходные циркульные знаки (места охоты и карты): 4 — № 25; 5 — № 4; 6 — № 7. *III* — производные циркульные знаки и символы: 7 — № 16; 8 — № 23; 9 — № 13; 10 — № 18; 11 — № 19; 12 — № 1; 13 — № 12

При дальнейшей типологизации предложенной коллекции по принципу качественного деления необходимо учесть такие признаки, как качество поверхности и степень загара плиты, степень патинизации изображения, дополнительные элементы (линии, точки), метод и качество нанесения фигур и знаков. Еще один важный принцип состоит в определении пространственного положения рисунков.

Одним из первостепенных факторов пространственного положения рассматриваемых нами изображений является нанесение петроглифов на менее качественных породах камня с отсутствием загара даже при наличии в обозримом пространстве крупных гладких поверхностей. Данный факт, вероятно, связан с необходимостью оставить сообщение с территориальной привязкой (что-то вроде

топографической карты), например, передача информации о перспективных либо удачных местах охоты. Это действие можно рассматривать и как обряд, совершаемый для животных, и как дань уважительного к ним отношения [14; 164]. Другим фактором указанного обстоятельства может служить необходимость маркировки территории родовым или семейным знаком [15; 63].

Если обратиться к пункту отличий по признакам наличия или отсутствия дополнительных элементов, следует еще раз отметить довольно грубый стиль исполнения предлагаемых для анализа наскальных изображений. Расплывчатые контуры и наличие множества сколов от ударов за пределами рассматриваемых фигур часто затрудняют решение вопроса, является ли они результатом авторского замысла или же непреднамеренного удара. В подобных случаях ключевым показателем являются количество ударов, форма и сепаратное расположение композиции, где высока вероятность единовременного целенаправленного создания изображения. Чаще всего подобные дополнительные элементы — это своеобразные отличительные элементы фигуры, которые использовались в родовых и/или семейных тамгах и знаках. Отдельные линии и точки можно также рассматривать как незавершенное изображение животного или очертание чего-либо.

С учетом обозначенных выше отличий и особенностей как критериев предлагаемой типологии, по результатам проведенного анализа публикуемых наскальных изображений с юго-западных отрогов гор Кайраколь можно выделить следующие группы:

- *группа 1.* Изображения замкнутых рогов животных (наскальные изображения № 3, 5, 9) (рис. 3, I, 1–3). Отличается группа как высокой степенью патинизации изображений, так и хорошим качеством исполнения изображений. Линии изображений тоньше основной массы публикуемых петроглифов и довольно четко проработаны. Поверхности плит с сильным загаром в подавляющем большинстве обращены на юго-запад под углом;

- *группа 2.* Циркулярные изображения как топографические знаки: места охоты и карты (наскальные изображения № 4, 7, 25) (рис. 3, II, 4–6). Несмотря на визуальное сходство данной группы изображений с циркульными знаками и тамгами, важными отличительными характеристиками здесь выступает наличие таких дополнительных элементов, как находящиеся в непосредственной близости зооморфные или иные изображения, объединенные с ними в композицию;

- *группа 3.* Циркулярные изображения как символы и тамги (наскальные изображения № 1, 12, 13, 16, 18, 19, 23) (рис. 3, III, 7–13). Включает изображения широкого семантического круга в числе лунно-солярных, тамгообразных и маркерных знаков. Основными объединительными критериями выделения группы выступают сепаратность пространственного расположения знаков и низкий уровень загара поверхности плиты, на которой был изображен знак;

- *группа 4.* Изображения колесниц (наскальные рисунки № 8, 17) (рис. 4, I, 1, 2). Довольно однозначно определяемая группа как ввиду широкого распространения подобных изображений, так и по причине сложности составляющих элементов. Несмотря на то, что перед нами не стоит задача установления хронологии публикуемых петроглифов, данный тип можно отнести к эпохе бронзового века, а отличительное качество их исполнения и уровня патинизации от иных публикуемых даст возможность в следующих исследованиях поставить вопрос о хронологической привязке и генезисе циркульных знаков определенного типа;

- *группа 5.* Очковидные изображения как топографические знаки: места охоты и карты (наскальные изображения № 11, 15, 21) (рис. 4, II, 3–5). В данной группе наличие сопроводительного композиционного зооморфного изображения выделено даже более четко, чем в группе 2. Соединительные линии данной группы бывают как прямыми, так и изогнутыми. Частое сочетание очковидного знака в комплексе с зооморфными изображениями;

- *группа 6.* Очковидные изображения, интерпретируемые как символы и тамги (наскальные изображения № 2, 6, 10, 14, 20, 22, 24) (рис. 4, III, 6–12). Как и в случае с группой 3, основными критериями выделения выступают сепаратность пространственного расположения и рваные некачественные поверхности плит. К важным элементам группы относятся дополнительные элементы композиции, представленные линиями и точками. В данную группу включены и изображения, часто рассматриваемые как лунно-солярные знаки.

Предлагаемый типологический разбор рассматриваемого комплекса наскальных изображений позволяет рассуждать о генезисе и развитии (в том числе и о схематизации форм) циркульных знаков. Изначальный выбор циркульных знаков в комплексе с очковидными фигурами подразумевает две ветки исходных изображений — собственно циркульные и очковидные. Произведенный типологический разбор позволил в каждой из веток выделить по два типа исходных групп:

- 1) циркульные знаки (замкнутые рога животных; места охоты) и топографические обозначения (группы 1, 2);
- 2) очевидные изображения (элемент колесницы; места охоты) и топографические обозначения (группы 4, 5).

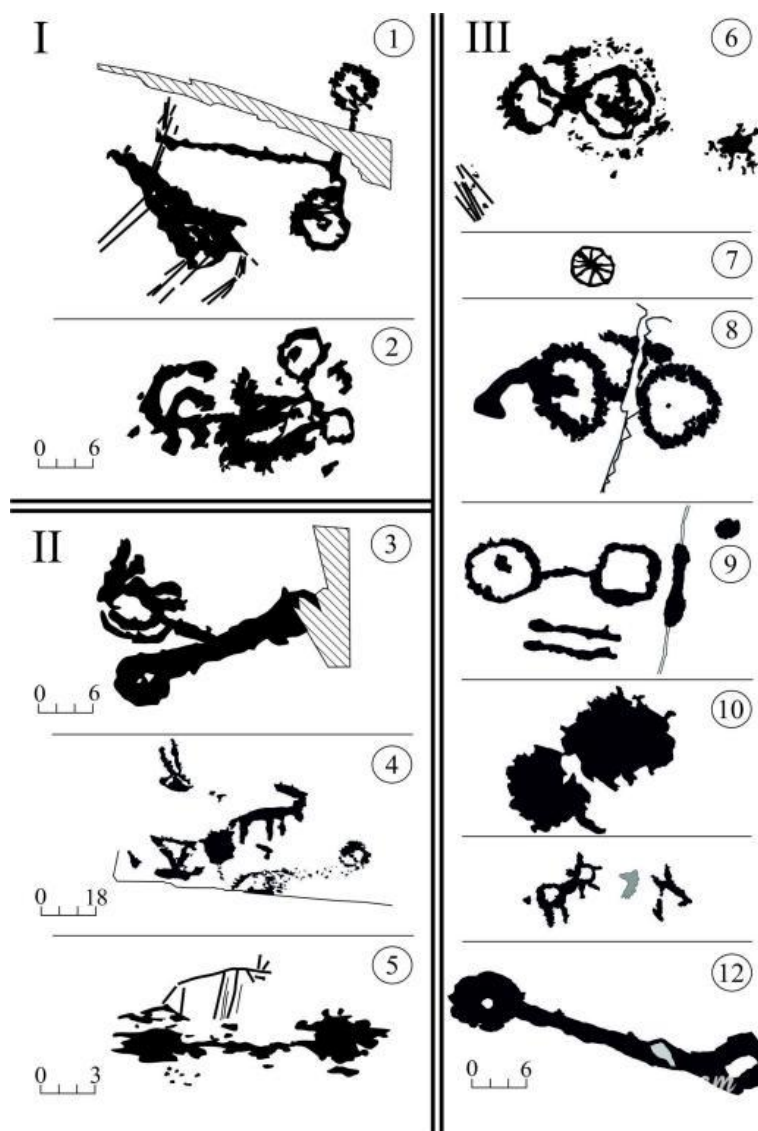

Рисунок 4. Очевидные наскальные изображения и знаки: *I* — исходные изображения колесниц: 1 — № 8; 2 — № 17; *II* — исходные изображения топографических знаков (места охоты и карты): 3 — № 21; 4 — № 11; 5 — № 15; *III* — производные очевидные изображения и знаки: 6 — № 22; 7 — № 24; 8 — № 14; 9 — № 6; 10 — № 20; 11 — № 10; 12 — № 2

Система мониторинга развития и исторической связи различных изображений в наскальном искусстве реализуется с помощью фиксируемых случаев палимпсеста, применения междисциплинарного подхода и естественно научных методов. Важным фактором в процессе создания культурно-исторической цепи изображений являются результаты исследований окружающих археологических объектов. Иногда для данного процесса могут привлекаться и хорошо датированные аналогичные рисунки [16]. В рамках же предлагаемой работы взаимосвязь изображений рассматривается прежде всего на основе построения ассоциативной цепочки от исходных изображений к производным от них знакам с фиксацией информативных признаков выделенных групп.

Если на основе предлагаемых типов исходных изображений произвести разбор оставшихся знаков довольно просто, то произвести семантический разбор образовавшихся производных групп знаков (группы 3, 6) будет более затруднительно. В каждую из групп производных знаков входят тамго-

образные, лунно-солярные и сложно интерпретируемые изображения. И если в результате проведенного первичного типологического разбора заложенные принципы группировки подтверждаются схожестью информативных признаков, то тех же принципов уже недостаточно для дальнейшего анализа образовавшихся производных групп. Для дальнейшего построения типологического ряда следует применять более широкие семантические ассоциации и привлекать данные более поздних версий подобных наскальных изображений, бесспорно являющихся, например, родовыми и семейными тамгами.

Заключение

По результатам типологического анализа всех публикуемых наскальных циркульных изображений обособлены два вида, представленных циркульными и очковидными знаками. Более детальный анализ позволил выделить по три группы каждого вида знаков. Наблюдается закономерность сочетания основных признаков трех пар групп в зависимости от их «функционального» или семантического содержания. Так, группы 1 и 4, относящиеся к исходным изображениям, характеризуются сильной патинизацией и более тонкими качественными линиями. Группы 2 и 5, также отнесенные нами к исходным знакам, выделяются композиционным сопровождением зооморфных изображений. В меньшей степени выражены особенности пространственного положения, характеризующиеся использованием некачественных плоскостей со слабым загаром и сепаратностью. Группы 3 и 6, отнесенные к производным изображениям, имеют ряд более выраженных характеристик предыдущей пары 2 и 5 групп. К особенностям последней пары относится развитая система дополнительных элементов из линий и точек, увеличивающие разнообразие изображений и расширяющие возможности семантической интерпретации.

К сожалению, пока небольшой объем выявленных наскальных изображений данного типа ограничивает возможность более количественного и качественного типологического разбора в рамках рассматриваемого генезиса циркульных знаков. Однако надеемся, что в настоящей работе наглядно показана перспективность применяемых критериев в процессе определения связи их развития.

Работа выполнена при финансировании Комитета науки Министерства высшего образования и науки Республики Казахстана (Грант AP14869290 «Исследование археологического комплекса гунно-сарматской эпохи Таусамалы в Восточном Жетысу»)

Список литературы

- 1 Ярыгин С.А. Петроглифы «восточного» облика в горах Кайракколь и долине реки Аксу / С.А. Ярыгин, Н.Н. Ильдеряков // Нижневож. археолог. вестн. — 2022. — Т. 21, № 1. — С. 193–207.
- 2 Дэвлет Е.Г. Памятники наскального искусства: изучение, сохранение, использование / Е.Г. Дэвлет. — М.: Научный мир, 2002. — 256 с.
- 3 Кашей О.А. Опыт документирования петроглифов наскальных галерей Каракиясыя и Ходжикента с помощью современной цифровой фотографии / О.А. Кашей // Международная археологическая школа в Болгаре: сб. материалов итоговой конференции (Казань, 2018). — Казань–Болгар: Orange Key, 2018. — Вып. 5. — С. 68–80.
- 4 Рогожинский А.Е. Проблемы изучения первобытного искусства / А.Е. Рогожинский // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2008. — № 4 (36). — С. 83–94.
- 5 Шер Я.А. Первобытное искусство: факты, гипотезы, методы и теория / Я.А. Шер // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2000. — № 2. — С. 77–87.
- 6 Кязим-Заде Айдын Кязим. Информативные признаки изображений наскальных рисунков различных стран / Айдын Кязим Кязим-Заде // Евраз. союз ученых. — 2020. — № 7 (76). — С. 47–51.
- 7 Потапов С.А. Петроглифы Кайши / С.А. Потапов, Б.А. Железняков, Л. Херманн // Изв. НАН РК. Сер. общественных наук. — 2012. — № 3 (283). — С. 25–30.
- 8 Горячев А.А. Древние петроглифы урочища Тесик / А.А. Горячев, С.А. Потапов, Т.А. Егорова, К.А. Егорова // Археология Казахстана. — 2022. — № 1 (15). — С. 15–42. DOI: 10.52967/akz2022.1.15.15.42.
- 9 Дэвлет Е.Г. Две личины из Внутренней Монголии и лунно-соляренный календарь / Е.Г. Дэвлет // Наскальное искусство Азии. — 1997. — Вып. 2. — С. 25–28.
- 10 Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии / Я.А. Шер. — М.: Наука, 1980. — 328 с.
- 11 Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья / З.С. Самашев. — Алма-Ата: Гылым, 1992. — 288 с.
- 12 Бейсенов А.З. Петроглифы раннего железного века Жетысу / А.З. Бейсенов, А.Н. Марьяшев. — Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. — 156 с.

13 Самашев З.С. Петроглифы Казахстана / З.С. Самашев. — Алматы: Онер, 2006. — 200 с.

14 Геннеп А. ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп; пер. с фр. Ю.Е. Ивановой, А.В. Покровской. — М.: Восточная литература РАН, 1999. — 198 с.

15 Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья / С.А. Яценко. — М.: Восточная литература РАН, 2001. — 190 с.

16 Бабаяров Г. К вопросу о генезисе тамг на монетах Западно-Тюркского каганата / Г. Бабаяров, А. Кубатин // Археология Казахстана в эпоху Независимости: итоги, перспективы: материалы Междунар. конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК (Алматы, 2011). — Алматы: Хикари, 2011. — С. 295–303.

Н.Н. Ильдеряков, С.А. Ярыгин, А.С. Ганиева

Қайрақкөл және Ақсу петроглифтеріндегі циркульдік белгілердің типологиясы мен генезисі

Қайрақкөл және Ақсу петроглифтері Жетісу облысының Ақсу ауданында орналасқан Таусамалы археологиялық кешенінің ескерткіштер тобына кіреді. Кешен құрамында ерте темір дәуірінің үш қорымы мен қонысы, орта ғасырлар дәуірінен және әр түрлі петроглифтердің жинақталуынан бұрын пайда болған қорғандардың жалғыз және шағын топтары тіркелген. Ескерткіштер Таусамалы ауылының шетінен және Қарақұңғай тауларының шығыс беткейлерінен Қайрақкөл тауларындағы Суық үстіртінің шығыс шетіне дейінгі аумақты алып жатыр. Кешенді зерттеу 2019 жылы «Археологиялық экспедиция» ЖШС қызметкерлерінің кейіннен Таусамалы ірі қорымының құрамына енген пазырық үлгісіндегі жерлеу орны бар қорғанға авариялық қазба жұмыстарынан басталды. Осы жұмыс барысында алынған бірегей материалдар ескерткішті зерттеуді жалғастыруға мүмкіндік берді. 2020 жылдан бастап «Археологиялық экспедиция» ЖШС және Жетісу облыстық тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану басқармасы жаңадан табылған қорымда және оның маңында бірлескен және жоспарлы зерттеулер жүргізуде. 2022 жылы археологиялық кешенде А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Таусамал отряды жұмысқа кірісті. Жүргізілген археологиялық барлау нәтижесінде жаңа ескерткіштер, петроглифтер шоғыры анықталды, олардың арасында циркульдік белгілер жинағы байқалған. 2022 жылы алынған мәліметтер оларды жүйелеуге алғашқы әрекетті жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Жарияланған топтамада петроглифтердің бес үлкен шоғырынан 25 циркульдік белгілер бар. Жұмыста суреттердің өздері де, олардың кеңістіктік және топографиялық орналасуы да ескерілген. Таңдалған параметрлер негізінде бастапқы типология жүргізіліп, циркульдік кескіндердің генезисін талдауға әрекет жасалды. Суреттердің бастапқы және туынды топтарының көрнекі комбинациялары құрастырылған. Зерттеу нәтижесінде белгілер екі негізгі түрге бөлінеді: циркульдік және көзілдірік тәрізді үңгір бейнелер. Бекітілген сипаттамаларды ескере отырып, кескіндердің әр түрі үш топқа бөлінеді. Белгіленген циркульдік белгілердің тізіміне жануарлардың тұйық мүйіздерінің суреттері, күймелердің эскиздік суреттері, ай-күн және таңба тәрізді белгілер кіреді.

Кілт сөздер: археологиялық кешен, петроглифтер, циркульдік белгілер, типология, Таусамалы, Шығыс Жетісу.

N.N. Ideryakov, S.A. Yarygin, A.S. Ganieva

Typology and genesis of circular signs of the Kairakkol and Aksu petroglyphs

The Kairakkol and Aksu petroglyphs are part of the group of monuments of the Tausamaly archaeological complex located in the Aksu district of the Zhetysay region. The complex includes three burial grounds and an early Iron Age settlement, single and small groups of mounds that are tentatively dated to the Middle Ages and clusters of petroglyphs of different times. The monuments occupy the territory from the outskirts of the village of Tausamaly and the eastern slopes of the Karakungei Mountains to the eastern tip of the Suuk plateau in the Kairakkol Mountains. The study of the complex begins in 2019 with the emergency excavations of the Archaeological Expedition LLP on the mound containing the burial of the Pazyryk type, subsequently included in the large burial ground of Tausamaly. Unique research materials allowed us to continue the work. Since 2020, Archaeological Expedition LLP and the Regional Department for the Protection and Use of Historical and Cultural Heritage have been conducting joint and systematic research on the newly discovered burial ground and in its vicinity. Since 2022, the Tausamal detachment of the Margulan Institute Archaeology has been working at the archaeological complex. As a result of the conducted archaeological survey, new archaeological sites, clusters of petroglyphs were identified, among which a collection of circular signs is noted. The data obtained in 2022 made it possible to carry out an initial attempt to systematize them. The published collection includes 25 circular signs from five large clusters of

petroglyphs. The work takes into account the characteristics of both the images themselves and their spatial and topographic position. Based on the selected parameters, a primary typology was carried out and an attempt was made to analyze the genesis of circular images. Visualized combinations of source and derived groups of images are compiled. As a result of the conducted research, the signs are divided into two main types — circular and spectacled rock carvings. Each type of images, taking into account the fixed characteristics, is divided into three groups. The list of selected circular signs includes images of closed animal horns, schematic images of chariots, lunar-solar and tamgo-like signs.

Keywords: archaeological complex, petroglyphs, circular signs, typology, Tausamaly, Eastern Zhetysu.

References

- 1 Yarygin, S.A., & Ilderyakov, N.N. (2022). Petroglify «vostochnogo» oblika v gorakh Kairakkol i doline reki Aksu [Petroglyphs of the “eastern” appearance in the Kairakkol Mountains and the Aksu River valley]. *Nizhnevolszhskii arkhеologicheskii vestnik — Nizhnevolszhsy Archaeological Bulletin*, 21(1), 193–207 [in Russian].
- 2 Devlet, E.G. (2002). *Pamiatniki naskalnogo iskusstva: izuchenie, sokhraneniye, ispolzovaniye* [Rock art monuments: study, preservation, use]. Moscow: Nauchnyi mir [in Russian].
- 3 Kashchey, O.A. (2018). Opyt dokumentirovaniya petroglifov naskalnykh galerei Karakiiasaia i Hodzhikenta s pomoshchiu sovremennoi tsifrovoi fotografii [Experience of documenting petroglyphs of rock galleries of Karakiiasay and Khojikent using modern digital photography]. *Mezhdunarodnaia arkhеologicheskaiia shkola v Bolgare: sbornik materialov itogovoi konferentsii — International Archaeological School in Bolgar: collection of materials of the final conference (2018, Kazan)*. Kazan-Bolgar: Orange Key, 5, 68–80 [in Russian].
- 4 Rogozhinsky, A.E. (2008). Problemy izucheniia pervobytnogo iskusstva [Problems of studying primitive art]. *Arkheologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii — Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia*, 4 (36), 83–94 [in Russian].
- 5 Sher, Ja.A. (2000). Pervobytnoe iskusstvo: fakty, gipotezy, metody i teoriia [Primitive art: facts, hypotheses, methods and theory]. *Arkheologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii — Archaeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 2, 77–87 [in Russian].
- 6 Kyazim-Zade, A.K. (2020). Informativnye priznaki izobrazhenii naskalnykh risunkov razlichnykh stran [Informative features of rock art images from various countries]. *Evraziiskii soiuz uchenykh — Eurasian union of scientists*, 7(76), 47–51 [in Russian].
- 7 Potapov, S.A., Zheleznyakov, B.A., & Hermann, L. (2012). Petroglify Kajshi [Kaishi’s Petroglyphs]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk — Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 3 (283), 25–30 [in Russian].
- 8 Goryachev, A.A., Potapov, S.A., Egorova, T.A., & Egorova, K.A. (2022). Drevnie petroglify urochishcha Tesik [Ancient petroglyphs of the Tesik tract]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan*, 1(15), 15–42. DOI: 10.52967/akz2022.1.15.15.42 [in Russian].
- 9 Devlet, E.G. (1997). Dve lichiny iz Vnutrennei Mongolii i lunno-soliarnyi kalendar [Two disguises from Inner Mongolia and a lunar-solar calendar]. *Naskalnoe iskusstvo Azii — Rock Art of Asia*, 2, 25–28 [in Russian].
- 10 Sher, Ya.A. (1980). *Petroglify Srednei i Tsentralnoi Azii* [Petroglyphs of Middle and Central Asia]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Samashev, Z.S. (1992). *Naskalnye izobrazheniia Verkhnego Priirtyshia* [Rock carvings of the Upper Irtysh region]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 12 Beysenov, A.Z., & Maryashev, A.N. (2014). *Petroglify rannego zheleznogo veka Zhetysu* [Petroglyphs of the early Iron Age Zhetysu]. Almaty: Institut arkhеologii imeni Margulana [in Russian].
- 13 Samashev, Z.S. (2006). *Petroglify Kazakhstana* [Petroglyphs of Kazakhstan]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 14 Gennep, A. Van. (1999). *Obriady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obriadov* [Rites of passage. Systematic study of rituals]. Transl. from French Y.E. Ivanova, A.V. Pokrovskiy. Moscow: Vostochnaia literatura RAN [in Russian].
- 15 Yacenko, S.A. (2001). *Znaki-tamgi iranoiazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekovia* [Signs-tamgas of the Iranian-speaking peoples of antiquity and the early Middle Ages]. Moscow: Vostochnaia literatura RAN [in Russian].
- 16 Babayarov, G., & Kubatin, A. (2011). K voprosu o genezise tamg na monetakh Zapadno-Tiurkskogo kaganata [On the question of the genesis of tamg on the coins of the Western Turkic Khaganate]. *Arkheologiya Kazakhstana v epokhu Nezavisimosti: itogi, perspektivy: materialy Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiiu Instituta arkhеologii imeni A.Kh. Margulana KN MON RK (Almaty, 2011) — Archeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects: materials of the international conference dedicated to the 20th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary of the Margulan Institute Archaeology Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Almaty, 2011)*. Almaty, 295–303 [in Russian].

S.S. Kassimova^{*1}, K.A. Temirgaliev¹, B. Nugman¹, N.B. Smagulov²

¹*Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan*

(E-mail: saule.saken2010.kasimova@mail.ru; ikazahstana@mail.ru; bak9584@yandex.ru; smagulov_ist@mail.ru)

Saken Seifullin and the introduction of the Kazakh language in office work

The article is devoted to an important trend in the social and political life of the Kazakh AKSR in the early 1920s — the issue of doing office work in the Kazakh language. The activity and contribution of S. Seifullin, the chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR, to the adoption of the decree of the Kazakh Central Executive Committee on November 22, 1923 "On introduction of proceedings in the Kazakh language" and its implementation was analyzed. It was determined that the process of transfer to the Kazakh language in the provincial, district, volost institutions was difficult, and the differences of opinion of the people's commissariats of the Kazakh government on the issue were determined. The effectiveness of S. Seifullin's activities and work organization methods in finding a way out of the impasse and solving the problem is shown. S. Seifullin's civil, patriotic image was revealed through the analysis of his articles and thoughts related to the development of the Kazakh language. It was concluded that transfer to the Kazakh language laid the foundation for national progress, renewal and educational, cultural and spiritual development of the Kazakh people.

Keywords: maternity leave, national policy, Kazakh language, education, culture, office work, volost institution.

Introduction

In scientific works, the concept of ethnos (people, nation) is characterized by the integrity and identity of a common race and external image, inhabited territory and language. "History, ethnography, folklore, language are the soul of a people, Language is the mirror of the nation before the world. Kumyk people say: "Even small stars decorate the sky". In the same way, each nation contributes to the history of the world in its own way. In fact, these national components cannot be separated from each other", historian-scientist M. Kozybayev said that the essence of the nation is that these characteristics do not disappear and are not separated from it [1; 8]. True, the constituents of the nation are closely related, it is illogical to separate them from each other.

However, language will remain its sacred body and core, which organizes the nation. Nation and language are twins; there is no nation without language. This sacred principle proved itself in the history of peoples who aspired to the great march of civilization and whose men shed their blood on that path. Mustafa Kemal Atatürk, who fought for the independence of his nation at the beginning of the 20th century, said "The Turkish nation is the Turkish language". The Turkish language is the sacred treasure of the Turkish people. Because the Turkish nation sees that among the misfortunes of the past, its morality, traditions, memories, interests, in short, everything in life that has shaped itself as a nation today, have been preserved thanks to this sacred language [2; 319]. The world community is a witness to the present state of the Republic of Turkey, which has made the national language a source of state development and kept the national spiritual values and European science and technology together. It is not difficult to understand that in the opinion of Rasul Ghamzatov, the poet of the Avar people, who expressed his love for his native land, and mother tongue, saying, "If my language dies tomorrow, I will die today," it is not difficult to understand that language is the keeper and fortress of the nation.

Kazakh intellectuals, who inculcated the ideas of freedom, equality, and enlightenment in the minds of their people and called them to fight for it, joined the world national liberation movement. They opened the newspaper "Kazakh" and made the national press a tool of the struggle for freedom, waking up the sleepy Sahara. In the opening of the newspaper, "in order to preserve our originality, we need to spend all our strength and resources, strive for education and common culture; for this, we are obliged to call the development of the existing literature in the native language the first duty. We should never forget that only peo-

^{*} Corresponding author's e-mail: saule.saken2010.kasimova@mail.ru

ple who speak their own language and have their own literature have the right to hope for an independent life,” said A. Baitursynov [3; 707]. He connected the fate of his nation with the fate of its language, who saw the hardships of colonialism, emphasized the importance of knowing the native language in the future growth of Kazakhs as a nation, and urged everyone to serve this purpose.

Saken Seifullin, a poet, writer and public figure, as well as a fighter for the status of his native language, along with Akhmet, said: “When other nobles were looking for a rank, Akhmet was the only one under the king who suffered humiliation, gave himself into slavery, tore the national honor of a sleeping Kazakh people and mourned the national loss. Akhmet does not divide people into rich and poor and loves all Kazakhs regardless of their status” [4; 180].

S. Seifullin was actively involved in the political-economic, cultural-social development of the young state from the first day of the establishment of the Kazakh AKSR in 1920. Especially in the years 1922–1924, when he was in charge of the Kazakh government, he was an instigator of many good deeds, he was very involved, and he spared no effort to turn the unfulfilled demands and unfulfilled dreams of his people, born from colonialism, into reality. However, it was not easy to get to the truth. Among them, it is worth mentioning his self-sacrificing work in giving legal status to the Kazakh language, conducting office affairs in the Kazakh language, expanding the scope of use of the mother tongue. According to the scientist T. Kakishev, S. Seifullin wrote nine articles on the language problem. Alash leader A. Bukeikhanov says that “Service to the nation is based on character, not knowledge”, and the main point of S. Seifullin's articles is similar to this. There is no national identity and consciousness without a language, it is impossible for a person who did not study in his mother tongue and does not know the Kazakh language to serve the Kazakh people, to define the place and importance of language in the formation of nationalism and national character, and in this regard, the employees who lead the country understand the weight of the burden. S. Seifullin did not limit himself to propaganda, he turned the handle of the power he possessed to this goal and implemented concrete, large-scale measures. The important thing is that even after a century, the issue has not lost its relevance.

The President of the Republic of Kazakhstan, K. Tokaev, published in the newspaper “Egemen Qazaqstan” on January 5, 2021, in his article entitled “Independence is more valuable than everything else”, “Knowing the state language is the duty of every citizen of Kazakhstan. It can also be said that it is mandatory. Those who wanted to learn the Kazakh language in those years, when whole syllables were exchanged, would already know it. Our people have a saying “Better late than never”. The most important thing is to have enthusiasm,” he said, explaining the state of the Kazakh language at the time of the 30th anniversary of the country's independence, emphasizing that it is a unifying factor of all ethnic groups that have made Kazakhstan a political motherland, and addressed all Kazakhstanis, including those who do not know the state language. From this point of view, the topic we are studying becomes more relevant. S. Seifullin's struggle for the language, who considered the future development of the Kazakh people together with the legal foundation, legal strength, and wide spread of his native language, will be an example for state employees today, both from the point of view of national ideology and from the point of view of practical experience.

Research methods

The principles of objectivity and historicity were taken as the methodological basis of the topic research. Archive documents related to the issue, statistical data, transcripts and minutes of the meeting of the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee, reports of people's commissariats were studied by means of analysis and interpretation. The method of consistency made it possible to monitor the course of the actions carried out in the Kazakh language in the offices during the period when Seifullin was the head of the government, to ensure their effectiveness and to determine their actual results. Using the comparison method, it was determined that by the end of 1924, office work in the Kazakh language was introduced in the provinces of the Kazakh SSR.

Results and Discussion

On February 15, 1923, the “Labor Kazakh” newspaper published an article by S. Seifullin entitled “We must call the Kazakh — Kazakh, let's correct the error” under the pseudonym Manap Shamil. Saken Seifullin says that the Kazakh Autonomous, founded in 1920, was called the Kyrgyz previous King, which is a manifestation of ethnic discrimination. S. Seifullin explains that the historical truth was distorted: “The kniazes and esauls of the Russian kingdom, in order to humiliate the Kazakhs, specifically called them Kyrgyz, pronouncing this word with a certain arrogance”. Therefore, the state should be renamed as the “Kazakh

Republic” and the state language should be the Kazakh language. The central government of Kazakhstan must eliminate the name “Kyrgyz” and issue a decree to use the name “Kazakh” [5]. So we can conclude that we can correct the historical errors.

S. Seifullin raised the problem of language for the first time and set the stage for public support. Unfortunately, there were no senders. Knowing the correctness of Seifullin's thoughts, the lack of unity among the Kazakh leadership at that time, disgust at “senior” nationalities, and the negative aspects of caring for the job, prevented the problem from being solved. The problem was solved only two years ago. One of the decisions taken at the V Congress of Kazakhstan Soviets held on April 15-1925, 1925, was renamed to the historical name of the people — Kazakhs. In point 1 of the Resolution of the Presidium of the Central Executive Committee of the All-Russian CEC, it was shown: “Change of the Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic to the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic” [6; 226].

Let's return to the article above. The reason for the withdrawal of S. Seifullin was the “equality of nations” and contrary to the Communist policy, which in practice was aimed at implementing the great Russian chauvinism. Some especially red communists showed themselves as a good name, and tried to take advantage of the situation in order to lower the status of S. Seifullin to the people.

On March 17–22, 1923, S. Seifullin was called a “nationalist” in the main report presented by the representative of the Central Committee of the RCP(B) P.Y. Yaroslavsky at the III party conference of the Communist Party of Kazakhstan. The unsubstantiated slander affected his mood, and even asked him to remove himself from the candidate to the proposed community council: “I have already said that they will condemn me for nationalism, and it is impossible to work in such a situation,” these words show the depressed mood of S. Seifullin [7; 243]. S. Seifullin did not give an impetus to the communist ideology, and he understood that it was primarily the service of the people, not the candidate of the mandatory regional committee or the member of the party. Although he was adhered to “nationalism”, he did not change his destinations but was later proved by his actions.

On April 17–25, 1923, Moscow hosted the XII Congress of RCP(b). S. Seifullin took part in this congress, which was widely discussed. Upon arriving at the Congress, he tried to explain to the public the issues discussed at the congress: 1) The rapprochement of the Russian working class among formerly oppressed, nationalized nations, the elimination of the unconscious ethnic minorities of the Russian nation; 2) to conduct the proceedings in institutions in the native language of national minorities; 3) Frequent involvement of local people in the management of agencies [8; 199–202].

He linked the concept of national equality with the freedom of speech of the same nation, and gradually he worked in the offices in the Kazakh language. That was demonstrated by the steps taken by the nation to explain the issue of equality and the rights, the political and social consciousness of the people. In this regard, we note the articles of Saken Seifullin, written in the newspaper “Labor Kazakh” on the state language of the Kazakh language and on office work in the Kazakh language: “Keeping production in offices in the Kazakh language”, “Equal Kazakhstan legal commission”, “Personnel training”, “Among students of Youth”, “What to do?”, “Sample for students”, “Open letter on the conduct of the Kazakh language in institutions”, etc. In one of them, in the Open Letter “Keeping production in offices in the Kazakh Language” indicates that the value of the one who understands the Kazakh paper will emerge in volumes if the documentary will be published in the Kazakh language [8; 19]. By examining the content of the articles, we formulated Seifullin's thoughts as follows: Language is the only guarantee that every nation is an independent nation. Each nation should live in its native language based on the laws and documents that were adopted. It is impossible for any nation to have documents and deeds that are not written in their native language, if it is impossible to properly understand the government's policy. For the prosperity of the Kazakh people, the right to use the Kazakh language should be protected. Because freedom of speech is freedom of language. When freedom of thought is established, each person can contribute to the development of the state and strengthening the state building. S. Seifullin did not just propagandize as the head of state, made his suggestions at the meetings and made special efforts to revive the case.

On August 2, 1923, a meeting of the Kazakh Central Executive Committee was held, which considered the issue of the Kazakh language in the lower management bodies. I. Kiselyov from Uralsk province has deficit of funds for the Kazakh language. According to Z. Katchenko, in Akmola province only 70 people were trained for the Kazakh language and only 15 completed it. The People's Commissariat of Internal Affairs A. Atiyev declares that without what complication it is possible to switch to the Kazakh language in the Semipalatinsk and Akmola regions, D. Temiraliyev's opinion that “it's not enough to be literate only, but you also need special technical training” was heard. According to the content of the protocols of the meeting, the

heads of the local organizations are prone to various cases, not so motivated, in the Kazakh language. In short, the practice of the Kazakh language is very low, and even some of the leaders of the people are more skeptical than their confidence in the future. Now, let's sort order from S. Seifullin in this meeting:

- Establishment of the Standing Committees from the regional committees under the Kazakh Central Executive Committee, representatives of Justice, Education, Internal Affairs and People's Commissars for organization office work in the Kazakh language;

- Simultaneous operation at the top and bottom;

- Raising financial issues to the Center to open courses for personnel training in the Kazakh language from the regional budget.

The reason why the Head of State selects what is most urgent in the future is that he needs to be urgently needed: Because doing any of the work is a qualified expert, first of all, the importance of opening courses in the Kazakh language, the need to establish a permanent commission to monitor the situation. Soon this suggestion was supported [9; 2–6].

On August 29, 1923, by the decree of the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee, a Central Commission consisting of 5 persons headed by Sadvakasov was transferred to the Kazakh language office [10; 3]. On December 6, 1923 the Presidium of the Kazakh Academy of Sciences approved the Central Commission Regulation. The rules of the commission set out the following: a) Development of a business plan in the Kazakh language; b) Conclusion of all legislative acts, resolutions translated into the Kazakh language and publishing with public commissions and agencies; c) Identification and formulation of joint forms of work with the People Commissariat; d) control over the work of local committees through the Secretariat of the Kazakh Central Executive Committee; e) to develop a plan for staff training in the Kazakh language. At the same time, the commission will report once a month before the Kazakh CEC Presidium [11; 75].

S. Seifullin, together with the development of the Kazakh economy, combined with the knowledge of their native language and the illiteracy. It is difficult to imagine the mood of the person who came to his senses and said, “It is very difficult to prepare different people for Kazakhstan, where only three people from hundred people are recognized by the letter”. In his article “Training Personnel” it is necessary to pay attention to the institutions that will open courses in Kazakhstan “to include course work in the Kazakh language when completing course and entering the relevant services. It should be trained in all course” [8, 211].

Being the head of the government, S. Seifullin had many chances to raise the issue of language and to present it to the people. In this way he propagandized the decree. On November 22, 1923, the Kazakh CEC adopted the Decree “On conducting office work in the Kazakh language”. Let's summarize the summary:

1. From January 1, 1924, in all the Kazakh settlements of the Kazakh ASSR, in all counties of the Agai, Torgai, Shalkar, Temir, Aktobe, Irgiz, Irtysh, Bokey, Kubat of Karkaralinsk, Zaysan, Akmola, Akbola, Atbasar, in the towns are conducted in Kyrgyz and Russian languages together.

2. In all other districts and provinces of the Kazakh ASSR, except for the Orenburg province and its counties, the proceedings in Kyrgyz language were fully implemented no later than July 1, 1924, and the county and provincial authorities obliged them to carry out their work in both Kyrgyz and Russian languages [12; 104–105].

Looking at articles and suggestions on previous language issues, it is not disputed that the adoption of the decree has been influenced by S. Seifullin and people's commissariats who support the case. However, it was difficult to implement. First, the lack of specialists working in the Kazakh language; second, the low salaries of the population limit the ability of Kazakhs to engage in voluntary service; third, regional, lack of funds in local budgets; fourth, the lack of interest shown by those in the local area. In Akmola, Semipalatsinsk, Bokey, Kostanay provinces, the reports on the slow transition to the Kazakh language were received very slowly and even in some places. The provocation of some Russian districts of the republic was provoked by the fact that Russians would be deported from Kazakhstan in the future. As we have already said, archive data confirm that S. Seifullin's good initiative was not supported by some Kazakh workers, distorted information about misinterpretation of the case, some sort of complaint.

In December 1923, S. Seifullin took part in preparations for the elections to the provinces of the Ural Province. On December 12, the Uralsk Governor's Control Commission received several questionnaires. It was asked, “Is it true that S. Seifullin said at the provincial congress that “Russians who do not speak Kazakh are not required to serve in Kazakhstan?” However, the deputy head of the provincial executive committee Alimaev Ilya, in the comments given by Vinokurov Roman, said that they did not hear such words, Seifullin said that Kazakhs and Russians should learn the same Kazakh writing skills in the Kazakh language [13; 107]. S. Seifullin fought against such breakthroughs and provocative actions: “Some of our Ka-

zakh communists admit that a lot of people speak about the Kazakh language as “someone is nationalist”. But he is not a deceitful, communist manifestation, but a fervent, friendly person. Some demagogues to be called “good communist” called those who want to introduce the Kazakh language: “nationalists”, but cannot say that the Central Committee of the Communist Party is a “nationalist” [8; 36].

From Seifullin's thoughts, it is clear that his definition of communism was to defend the interests of the nation, to serve the nation. This concept and the belief that he had served for the Kazakh people in the Soviet power proved that his subsequent steps.

After adoption of the decree, on December 15, 1923 in the “Soviet steppe” newspaper S. Seifullin's interview on “about Kazakh language” was published. The essence of S. Seyfullin's thoughts here is that the Kazakh language is the richest and pure language among the Turkic languages, if the desire and intention are easier to learn the language, and knowledge of the Kazakh language is the factor of unifying other nationalities living on the Kazakh land. Further, Seifullin's actions in this direction are as follows: 1) Opening regional courses in office work; 2) To increase the Kazakh nationality who can read and write in Kazakh language; 3) First of all, demand from all members of the Board of the National Council and the Kazakh Central Executive Committee to master and apply the Kazakh language [14]. S. Seifullin pays great attention to the appointment of the government's staff from qualified and educated people's commissars. Especially in the Kazakh language there was a great need for people's commissars. He emphasized the importance of the issue of publicity in the communication with the lower ranks of the national commissariats. Thus, S. Seifullin was able to select and solve the most problematic issues in organizational aspects.

On February 2, 1924, S. Seifullin sent a letter to all national commissariats. There, he demanded “Strengthening of the Kazakh specialists in the structure of national commissions” [15; 44]. A week later, on February 9, 1924, No. 376, addressed to all People's Commissariat, the Council of People's Commissars requested that all your Kazakh staff be listed and that the People's Commissariat and its departments will be asked to submit your action plan on the acceptance of Kazakh employees. Four days later, the People's Commissar Council of the Kazakh Central Executive Committee considers that all the staff should be replaced by Kazakh specialists who have special knowledge of Kazakh and Russian languages. Otherwise, I would like to inform you on December 11 that there is an additional staff for Kazakh employees. Chairman of the Council of People's Commissars S. Seifullin. February 13. 1924” [15; 45].

A group of data that we accumulated in the past can prove that the Head of state request was practical. Now let's look at some of the information:

“To the People's Commissariat Council. From the People's Commissariat for Foreign Trade. Several Kazakh employees have recently been accepted into the State Trade Corps. Representative of the People's Commissariat for Foreign Trade, Teumin. February 7. 1924” [15; 47].

“From the People's Commissariat of Internal Affairs to the People's Commissar Council. At present the People's Commissariat has 4 Kazakh employees. They are: Orymbayev — People's Commissar, Nysanbaev — Head of Police and Criminal Investigation Department, Zhamanov — Horse-driver, Fayzullin — Horse Tracer. In the future 14 Kazakh specialists are expected to be admitted” [15; 46].

“To the People's Commissariat. Today there are 4 Kazakh workers at the People's Commissariat of Justice. They are: a) Nurmakov — Commissioner, Birimzhanov — Member of the Board, Head of Legalization Department, Kadyrbaev — Head of Judicial and Prosecutorial Control Department, Dulatov — Translator. We have also recommended the Central Commission for the Kazakh Language to allocate additional staff to receive another 10 Kazakh employees. Commissioner of Justice Nurmakov. February 9. 1924” [15; 48].

There are many such answers. In this regard, it is possible that the people's commissars are willing to do office work in the Kazakh language. And by mid-1924, all local people's commissariats began to work in the Kazakh language. One of such documents is Order No. 16 of the People's Commissariat sent to all provinces of the Kazakh ASSR on June 28, 1924. The document requires that in the provincial departments of the People's Commissariat, it is necessary to replace the Russian workers with Kazakh officers or specialists who know and write the Kazakh language [16; 8].

S. Seifullin considers various ways and means of activation of activity. During the summer holidays the students were involved in the translation work at the provincial committees. He was asked to get a report on the transition from the governor's office to the Kazakh language. From January 1, 1924 obligatory preparation of all decrees and resolutions in two languages, obligatory registration of the hometowns in the Kazakh language in three months. People's commissars and regional offices were instructed to prepare and submit local regulations in three months for issuing guidelines, laws and regulations in the Kazakh language, as well as forms of office work in local institutions. Training of Kazakh language trainers and secretaries was intro-

duced at professional educational institutions and courses, Russian language training was launched for the Kazakh language. According to the received information, the letter sent to the governors of the provinces marked the shortcomings in the work and suggested ways to eliminate them.

In the beginning of 1924 a letter was sent to Seifullin's provincial, county committees. There, he tested the negatives which neglected the money, and so on. Finally, he made the following statement: "Make sure you get an account of the people who can write in Kazakh and Russian every province, and determine how old they are. Send us relevant definitions and lists. Please go back and get started. Keep the Kazakh language from bottom to top. We will go down the top. Your friend Saken" [8; 35]. The Head of state's appeal was supported by many people who were able to write in Kazakh and Russian, to work in the district, county and provincial offices. Later, many qualified, experienced professionals were able to improve their knowledge.

The main difficulty in implementing the decree was the lack of funds. In the established order, the People's Commissariat of the Soviet Union was dependent on Moscow. At the conclusion of the protocols of the sessions, we witnessed a variety of ways in which the government was able to deal with financial difficulties and the need to secure financial resources. When approving the regional budget on February 20, 1924, the Prime Minister charged the State Planning Committee and the National People's Commissariat to allocate funds for the organization of courses for drivers of the Kazakh language in the expenditure side of the budget. Here are some other examples.

The People's Commissar of Justice N. Nurmakov, who visited Moscow on March 1, 1924, at the Minutes of the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee, reported that the Center did not fund the Kazakh language. In this regard, the head of the government, headed by Zh. Saduakasov, apportioned the prime minister to the Central Commission for the allocation of 750 soms to the People's Commissariat of Finance and to the People's Commissariat for the transfer of the Kazakh language because the money was not spent for the 200 soms allocated to the Center [17; 75].

The content of the following document is as follows: "No. 1597. To the People's Commissar of Finance I. Maymin. I propose to distribute the salaries of people's commissariats this month and to divide the Central Office of the Kazakh Central Committee for Office Affairs in the Kazakh language. Chairman of the Council of People's Commissars Seifullin. May 10. 1924." [18; 76]. The National People's Commissariat of Finance in Moscow also raised the question of establishing an additional staff not more than 10 % at the expense of the state budget for the training of personnel from the Kazakh nationality [19; 14–42]. He also marked 4639 soms 31 t as a reward for publishing books, brochures, and booklets of people's commissars for the period 1923-1924 and encouraging those who worked without time [20; 6–11].

However, it was found that barriers to implementation of the decree were not only financial deficits, but also of individual employees. Despite the fact that the situation in the provinces was long known, the prime minister had to open the cause of the shortcomings and to bring it to the public opinion. Therefore, on March 1, Seifullin proposed to the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee to hear the report of the "Central Commission for the Administration of Office Affairs in the Kazakh language" at the forthcoming Mazhilis [21; 67].

The session of the Grand Presidium of the Kazakh Central Executive Committee under the influence of S. Seifullin was held on March 6, 1924 [22; 11–28]. The report of the Chairman of the Central Commission on conducting office proceedings in the Kazakh language Zh. Saduakasov was heard. It was found out that the provincial commissions were created and that military and financial institutions were able to work in the Kazakh language in other commissariat, in many Kazakh settlements the case had been settled, additional staff was allocated, but the Bayanaul and Karkaralinsk districts were not properly considered. Further, the following questions were answered. A. Avdeev: — Is there a fixed deadline for office work in the Kazakh language? A. Zhangeldin: — Who are the protesters in Karkaraly?, S. Seifullin: — Why this Bukhtarma county does not speak Kazakh, how to attract Kazakh specialists?

According to the Mazhilis Protocol, we can see that the opinions of the participants in the debate about the transition to the Kazakh language did not go unanimously. Asked about S. Seifullin's question "How to attract Kazakh specialists?" M. Samatov: "The attraction of Kazakh specialists is not included in the commission's task. Kazakh youth often come to work, but replacing a former employee and replacing them with Kazakh specialists can lead to serious disagreements. In my opinion, not all the focus is on transferring to the regional and provincial offices, but rather, it is necessary to strengthen the work on the ground". A. Zhangeldin said, "We receive instruction in local languages, and the center should answer in the Kazakh language".

A member of the Presidium A. Avdeev said that during the visit to Moscow, a high-ranking official from Turkestan said that the above-mentioned event would not be successful, and that it would be better to start from the bottom. The first secretary of the RCP(B) G. Korostelev noted that “it is inappropriate to blame the party organization without knowing the obstacles. And if it is effective in running the Kazakh language, it should be used”. People's Education Minister N. Zalieva explained the main obstacle to the lack of funds. The fate of the Kazakh language was discussed by the People's Justice N. Nurmakov, who boldly repelled the forces. He suggested that the reason for not doing business in Karkaralinsk and Bayanaul is because of the unwillingness of former employees to stay in their place. “It is necessary to explain to local companions that it is necessary to have the Kazakh language in the office because it is a Kazakh state and that it is necessary to make contacts with local people”.

As for S. Seifullin's thoughts on the Kazakh language, he was already familiar with the Kazakh CEC and the Government staff. Therefore, we decided to classify the conclusions of the head of state at this meeting as follows: 1) the opening of training courses for trainers should be considered at the session of the Kazakh Central Committee in 1923 and the course should be opened for Kazakh trainers; 2) The Council of People's Commissars asked Moscow to allocate 10 % of the state budget to the Kazakh language, and to the People's Commissariat, in addition to the Central Commission for the Kazakh language, of the Kazakh staff.

However, the National Commissariat of the People's Commissariat, except for the Council of the People's Commissariat and the Commissioner of the Commission, still fails to provide the staff with the Central Commission. This is the fault of the people's commissariat. It is necessary to give the Central Commission exclusive rights to take action; 3) 10 cash-machines were paid; two will be ready in two or three days; 4) the national commissariat was instructed that the course graduates should be sent to all provinces; 5) the national commissariats are obliged to send their projects in two languages in the same language.

It is evident that Seyfullin's emphasis on the use of the Kazakh language in life is a prime example of the low involvement of Kazakh specialists in the Kazakh language. Moreover, since January 1, when the decree had been issued, the Head of State demanded that the head of the government be called to account, as well as with his colleagues, A. Avdeev, N. Zalieva, from the Central Commission, boldly testifying that the two languages were not used simultaneously.

At the same time, the meeting, which was the most intense debate, came as follows: a) allocation of funds from the state for the opening of courses for preparation of old secretaries of the Kazakh youth in all provinces; b) creation of special funds for the proceedings in the Kazakh language; c) The Commission should closely cooperate with its trade union organizations in the center and in the local area.

S. Seifullin has just started to make a decision. On April 12, 1924, at a regular government meeting for the budget of 1924–1925, “Let all the national commissions consider the administrative costs of the Kazakh language, the number of Kazakhs in the budget for the next year, and increase the number of states in coordination with the Central Commission for Business Affairs in the Kazakh language” [23; 34]. Next, the following guidelines were issued to the people:

April 3, 1924

Circular disposal Soviet of People's Commissars of Kazakh ASSR № 1131 to all

People's Commissariats on the provision of draft all documents in Kazakh and Russian languages

The Secretariat of the Council of People's Commissars, on the basis of the order of the Pre-Council Committee, hereby informs that all draft decrees, resolutions, regulations and instructions submitted by the people's commissariats and the regional bodies to the Council of People's Commissars must be provided in Kyrgyz and Russian languages.

In the case of not providing projects in the Kyrgyz language, those will be returned back without consideration.

Secretary of Kazakh CPC _____ Duks [24; 31].

The importance of the adopted documents can be summarized as follows: The People's Commissars Council, as the executive branch of the government, which communicates through its provincial and local constituencies in all sectors of the economy of the republic, made public any decision. Seifullin deeply understood that the problem of the Kazakh nation was in the knowledge of the Kazakh language. Knowledge of the Kazakh language was acknowledged by Kazakh speaking as a means of thinking in the Kazakh language. Knowledge of the Kazakh language was acknowledged by Kazakh speaking as a means of thinking in the Kazakh language. The formation of national consciousness is a mechanism of serving the nation. The fact

that the case is conducted in the Kazakh language allows the representatives of local communities to occupy various positions. According to him, “the value of the Kazakh language experts who previously had a lack of knowledge of Kazakh language” will increase, and the prosperity of the Kazakh people is connected with the increase in the number of national specialists who know their national identity.

S. Seifullin made all efforts to expand the Kazakh language. He was looking for different ways to promote the case and presented it to the public. For example, in the letter No. 3079 addressed to the Kazakh Central Executive Committee on September 3, 1924, the state apparatus brought people closer together. It is advisable for the staff to spend Kazakh language lessons from 9 am to 10 am. And suggests that it is possible to organize it with the help of Kazakh workers without any financial means [15; 246]. He also taught the Kazakh language. By the decision of the Bureau of the Kazakh Oblast Committee, S. Seifullin together with Kazakh intellectuals such as I. Kuramysov, K. Toktabayev, N. Eralin, I. Temirbekov, M. Samatov, S. Saduakasov, N. Nurmakov, involved in teaching in Kazakh language teaching.

According to the archive, as a result of the correct organization of the work, we saw a lot of success in the short run. People's Commissar of Justice N. Nurmakov, being the member of the Central Commission of 29 August 1923, took the first step in the transition to the Kazakh language. Semipalatinsk province completed the transfer of office work in the Kazakh language on August 1, 1923, Akmola province on August 4, Bokey province on November 10, Kostanay province on November 15, Uralsk and Aktobe provinces on December 1, Adai district on February 28, 1924. The following is a good example of the change in the composition of the judiciary and prosecutors:

Total number of court officers:

January 1, 1923 — 337, Kazakhs — 150 or 44 %

January 1, 1924 — 373, Kazakhs — 211 or 56 %

January 1, 1925 — 360, Kazakhs — 225 or 61 %

By the end of 1924, the Kazakh SSR jurisdiction reached 127, of which 44 were Kazakhs and 21 were mixed. And the number of investigative areas is 96, of which 36 are Kazakh and 19 are mixed regions [25; 35–36]. Such achievements were not ignored by the prime minister and were publicly disclosed. Speaking about the successes of the justice department, S. Seifullin said: “There is no doubt that the Kazakh language will be in the offices of sincere intention. Equal to the Kazakhstani Legal Commissariat!” [8; 21–22], encouraged the work of other national commissariats.

Starting in 1924, the Kazakh specialists' training courses started to give positive results. It should be noted that in Orenburg one trainer was trained for each county, only 25 people finished. On May 15, a six-month course for legal professionals was opened and received 53 listeners, including 27 Kazakhs. Out of 31 cadets participating in the 4-month short-term course opened by the People's Commissariat of Finance, 16 Kazakhs. 60-year-old regional police training courses were completed in two years, with 75 % Kazakh. In Orenburg, 60 Kazakhs graduated from postal telegraph staff. At the polygraphic course, 20 Kazakhs have mastered the profession [26; 28]. Short-term courses were provided by city secretaries and former employees were retrained. It should be noted that in Semey — 43, in Akmola — 520, in Kostanay — 22, in Bokey — 22, in Aktobe — 45. There were no courses in Uralsk due to lack of funds in the local budget.

Despite the difficulties in the absence of the special terminology of the Kazakh language in the Kazakh Publishing, the Kazakh Central Executive Committee published the basic laws and codes of the Council of National Commissioners and the manuals in the Kazakh language. In July 1924, the 8th issue of the “Bulletin” of the People's Commissariat of Justice was published in the Kazakh language. There were presented examples of acts, sentences, resolutions, protocols. The People's Commissariat of Finance published a program for studying the Kazakh language, the national legislature on the uniform agricultural tax, the People's Commissariat of Education. The People's Commissariat of Labor passed basic laws into the Kazakh language. Due to the election of the Council of the Kazakh Central Executive Committee and the “Guidelines for the conduct of the case” were prepared in two languages and sent to all provinces.

S. Seifullin realized that it was not easy to get to the right. Especially the Kazakh instructors and the senior secretaries were more than expected. Effectively organized work gave results. On the provinces and districts of the Kazakh ASSR, the proceedings in the Zaisan and Karkaralinsk districts of the Semipalatinsk area were fully translated into Kazakh and in Russian districts in Russian. State institutions of Akmola province were covered by 338 Kazakh specialists. 100 % of the proceedings in the Kazakh language, 75 % in Temir district, 75 % of the Ural province, in the Zhympty district, except for the military and political subdivisions, were translated into the Kazakh language in the Turgai and Shalkar districts of the Aktobe Province. 90 % of the counties of the Kostanay province have offices in two languages. 93.4 % of the population

of Bokey governorates are Kazakhs, 90 % of government employees were Kazakhs, and 90 % were provided with typewriters. Aday district completely switched over to paperwork in the Kazakh language [27; 19–21].

In the Kazakh ASSR at the initial stage 549 volosts, as a result of the consolidation their number decreased to 379. In terms of the combined composition, Russian volosts made up 160, Kazakh volosts — 183, mixed volosts — 36. As a result, the consolidation resulted in the release of many Kazakh workers and the opportunity to attract more qualified specialists to the office. Here is a summary below in the table below, which is available at the bottom of the Soviet Union in late 1924 (Table).

T a b l e

Proceedings in the Kazakh language

Provinces of the Kazakh ASSR	Number of volosts			Proceedings office language in the Kazakh language
	Total	Kazakh	Mixed	
Orenburg	35	3	–	In all the volosts and village councils, except for the military and financial sectors, they moved to the Kazakh language. Office work in mixed natives is a combination of Kazakh and Russian languages, also produced.
Semey	87	40	13	
Akmola	59	27	–	
Aktobe	58	35	5	
Uralsk	40	20	12	
Kostanay	48	16	4	
Bokey	27	17	2	
Adai county	25	25	–	
Everything				
Total	379	183	36	

Note. Data: Central State Archive of the RK Found 774. List 1. Case 13. Folder 17.

Conclusion

Thus, as a result of the fruitful work of the Kazakh government led by Seifullin, office affairs were conducted in all Kazakh districts of the governorates of the Kazakh SSR in the Kazakh language, and in mixed regions in the Kazakh and Russian languages. The composition of the government underwent significant changes. At the time S. Seifullin was appointed to the leadership of the government, 34 % of the 23 people's commissars and their deputies were Kazakhs, and by the end of 1924, 56 % of the government was represented by Kazakhs. Let's highlight: 8 out of 13 people's commissars are Kazakh, 5 are Russian, 6 out of 12 deputy people's commissars are Kazakh, 6 are Russian. In this way, by attracting more Kazakh specialists, the government and its lower levels conducted their activities in accordance with the national interest of the Kazakh people. Due to the efforts of S. Seifullin, in 1923, as a result of the legalization of the status of the Kazakh language, schools teaching in the native language began to open in large numbers, and the initial stages of educational institutions for training specialists in the Kazakh language were established. The way was opened for the Kazakh people to learn in their native language, to develop their spiritual culture in a new channel. S. Seifullin's ideas about language have not lost their relevance even today, as they are focused on development and the future.

References

- 1 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты: оқу құралы / М. Қозыбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 272 б.
- 2 Аманжолов К. Түркі халықтарының тарихы / К. Аманжолов. — 3-кітап. — Алматы: Білім, 2005. — 368 б.
- 3 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) [Бес томдық]. — 3-т. — Алматы: Атамұра, 2002. — 768 б.
- 4 Сейфуллин С. Ахмет Байтұрсынов елуге толды / С. Сейфуллин. // Бес арыс: естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. Құраст. Д. Әшімханов. — Алматы: Жалын, 1992. — 544 б.
- 5 Манап Шамиль. «Қазақты» қазақ дейік, қатені түзетейік / Манап Шамиль // Еңбекші қазақ. — 1923. — 15 февраль. № 66.
- 6 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). [Бес томдық]. 4-том. — Алматы: Атамұра, 2010. — 751 б.
- 7 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. — 139-қ. — 1-т. — 541-іс. — 243-п.
- 8 Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы / С. Сейфуллин. — Алматы: Жазушы, 1986. — 302 б.
- 9 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚР ОМА). — 774-қ. — 1-т. — 3-іс. — 2-6-пп.
- 10 ҚР ОМА. — 774-қ. — 1-т. — 13-іс. — 3-п.

- 11 ҚР ОМА. — 5-к. — 3-т. — 2-іс. — 75-п.
- 12 ҚР ОМА. — 5-к. — 3-т. — 2-іс. — 104-105-пп.
- 13 Қасымова С.С. Сейфуллиннің ұлттық саясат жөніндегі көзқарасы / С. Қасымова // ҚР ҰҒА Баяндамалары. — 2014. — № 4. — Б. 104-109.
- 14 Сейфуллин С. О киргизском языке / С. Сейфуллин // Советская степь. — 1923. — 15 дек.
- 15 Қасымова С. Қазақ тілінің қамқоршысы / С. Қасымова // «XX ғасыр: білім беру проблемалары». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. — Көкшетау. — 2008. — Б. 43-48.
- 16 ҚР ОМА. — 774-қ. — 1-т. — 52-іс. — 8-п.
- 17 ҚР ОМА. — 5-к. — 5-т. — 13-іс. — 75-п.
- 18 ҚР ОМА. — 30-қ. — 1-т. — 360-іс. — 76-п.
- 19 ҚР ОМА. — 774-қ. — 1-т. — 3-іс. — 14-42-п.
- 20 ҚР ОМА. — 774-қ. — 1-т. — 9-іс. — 6-11-пп.
- 21 ҚР ОМА. — 5ф-к. — 5-т. — 13-іс. — 67-п.
- 22 ҚР ОМА. — 5-к. — 5-т. — 7-іс. — 11-28-пп.
- 23 ҚР ОМА. — 30-қ. — 1-т. — 301-іс. — 34-п.
- 24 ҚР ОМА. — 1380-қ. — 2-т. — 53-іс. — 31-п.
- 25 Делопроизводство на казахском языке в КазАССР // Советская Киргизия. — 1924. — № 1, 2. — С. 35, 36.
- 26 ҚР ОМА. — 774-қ. — 1-т. — 13-іс. — 28-п.
- 27 ҚР ОМА. — 774-қ. — 1-т. — 13-іс. — 19-21-пп.

С.С. Касимова, К.А. Темиргалиев, Б. Нұғман, Н.Б. Смагулов

Сәкен Сейфуллин және қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу

Мақала 1920 жылдардың бас кезіндегі Қазақ АКСР-нің қоғамдық-саяси өміріндегі маңызды үрдіс — кеңселерде қазақ тілінде іс жүргізу мәселесіне арналған. 1923 жылы 22 қарашадағы Қазақ Орталық Атқару комитетінің «Қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу туралы» декретінің қабылдануы мен оны жүзеге асырудағы Қазақ АКСР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы С. Сейфуллиннің қызметі мен қосқан үлесіне талдау жасалған. Губерниялық, уездік, болыстық мекемелерде қазақ тілінде іс жүргізуге көшіру үрдісінің қиындықпен өткені, Қазақ үкіметі Халық комиссариаттарының қарастырылған мәселеге көзқарас қайшылықтары айқындалған. Тығырықтан жол тауып, мәселені шешудегі С. Сейфуллиннің ұсынған іс-шараларының, жұмысты ұйымдастыру әдістерінің тиімділігі көрсетілген. Қазақ тілін дамытуға қатысты мақалалары мен ойларын саралау арқылы С. Сейфуллиннің азаматтық, ұлтжанды, патриоттық бейнесі шынайы ашылған. Қазақ тілінде іс жүргізуді енгізудің ұлттық өрлеу, жаңару және қазақ халқының ағартушылық, мәдени, рухани дамуына негіз қалағаны жайлы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: декрет, ұлт саясаты, қазақ тілі, ағарту, мәдениет, іс жүргізу, болыстық мекеме.

С.С. Касимова, К.А. Темиргалиев, Б. Нұғман, Н.Б. Смагулов

Сәкен Сейфуллин и внедрение казахского языка в делопроизводство

Статья посвящена важному процессу в общественно-политической жизни Казахской АССР в начале 1920-х гг. — вопросу введения в учреждениях делопроизводства на казахском языке. Проанализированы деятельность и вклад Председателя Совета Народных Комиссаров Казахской АССР С. Сейфуллина в принятии и осуществлении Декрета ЦИК Казахской АССР «О введении делопроизводства на казахском языке» от 22 ноября 1923 года. Установлено, что процесс перевода делопроизводства на казахский язык в губернских, уездных, волостных учреждениях был затруднен, а также выявлены разногласия во мнениях народных комиссариатов казахского правительства по рассматриваемому вопросу. В поиске решения проблемы показана эффективность мероприятий, методов организации работы, предложенных С. Сейфуллиным. Анализ статей и мыслей, касающихся развития казахского языка, достоверно раскрывает гражданский, патриотический образ С. Сейфуллина. Сделан вывод о том, что перевод делопроизводства на казахский язык заложил основы национального прогресса, обновления и просветительского, культурного, духовного развития казахского народа.

Ключевые слова: декрет, национальная политика, казахский язык, просвещение, культура, делопроизводство, волостное учреждение.

References

- 1 Kozybayev, M. (1992). Aqtandaqtar aqiqaty: oqu qyraly [The Truth About White Spots: A Study Guide]. Almaty: Qazaq universiti [in Kazakh].
- 2 Amanzholov, K. (2005). Turky khalyqtarynyn tarikhly [History of the Turkic peoples]. (Book 3). Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 3 (2002). Qazaqstan tarikhly (Kone zamannan byginge deiin) [History of Kazakhstan (From ancient times to the present day)]. [Bes tondyq. 3-tom — In 5 volumes. Vols. 3]. Almaty: Atamyra [in Kazakh].
- 4 Seifullin, S. (1992). Akhmet Baityrsynov eluge toldy [Ahmet Baityrsynov turned fifty]. *Bes arys: estelikter, esseler zhane zertteu makalalar — Five Lions: Memoirs, Essays, and Research Papers*. D. Ashimkhanov (composer). Almaty: Zhalyyn [in Kazakh].
- 5 Manap Shamil. (1923). “Qazaqy” qazaq deiik, qateni tuzeteiik [Let’s call “Kazakh” Kazakh, let’s correct the mistake]. *Enbekshi Qazaq — Labor Kazakh*, 66 [in Kazakh].
- 6 (2010). Qazaqstan tarikhly (Kone zamannan byginge deiin) [History of Kazakhstan (From ancient times to the present day)]. Bes tondyq. 4-tom — In 5 volumes. Vols. 4. Almaty: Atamyra [in Kazakh].
- 7 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 139. — Op. 1. — D. 541. — L. 243 [in Kazakh].
- 8 Seifullin, S. (1986). Bes tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of works in five volumes]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 774. — Op. 1. — D. 3. — L. 2-6 [in Kazakh].
- 10 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 774. — Op. 1. — D. 13 — L. 3 [in Kazakh].
- 11 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5. — Op. 3. — D. 2. — L. 75 [in Kazakh].
- 12 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5. — Op. 3. — D. 2. — L. 104-105 [in Kazakh].
- 13 Kasymova, S. (2014). Seifullinnin ulttyq sauasaty zhonindegi saiasaty [Seifullin's view on national politics]. *Qazaqstan Respublikasy Ulttyq Gylm akademiasynyn baianamalary — Report of the National Academy of Sciences*, 4, 104-109 [in Kazakh].
- 14 Seifullin, S. (1923). O kirgizskom yazyke [About the Kyrgyz language]. *Sovetskaia step — Soviet steppe* [in Russian].
- 15 Kasymova, S. (2008). Qazaq tilinin qamqorshysy [Guardian of the Kazakh language]. Khalyqaralyq gylymi-praktikalyy konferentsiia materialdary — “XX century: problems of education”. Proceedings of the international scientific and practical conference (pp. 43-48). Kokshetau [in Kazakh].
- 16 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 774. — Op. 1. — D. 52. — L. 8 [in Kazakh].
- 17 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.5. — Op. 5. — D. 13. — L. 75 [in Kazakh].
- 18 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.30. — Op. 1. — D. 360. — L. 76 [in Kazakh].
- 19 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.774. — Op.1. — D. 3. — L. 14-42 [in Kazakh].
- 20 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.774. — Op. 1. — D. 9. — L. 6-11 [in Kazakh].
- 21 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.5. — Op. 5. — D. 13. — L. 67 [in Kazakh].
- 22 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.5. — Op. 5. — D. 7. — L. 11-28 [in Kazakh].
- 23 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.30. — Op. 1. — D. 301. — L. 34 [in Kazakh].
- 24 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1380. — Op. 2. — D. 53. — L. 31 [in Kazakh].
- 25 (1924). Deloproizvodstvo na kazakhskom yazyke v KazASSR [Office work in the Kazakh language in the Kazakh SSR]. *Sovetskaia Kirgiziia — Soviet Kyrgyzstan*, 1, 2, 35, 36 [in Russian].
- 26 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 774. — Op. 1. — D. 13. — L. 28 [in Kazakh].
- 27 QR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 774. — Op. 1. — D. 13. — L. 19-21 [in Kazakh].

Т.Ж. Макалаков*, Л.К. Шотбакова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: shotbakovazz@mail.ru; makalakov77@mail.ru)*

Народы Северного Кавказа в Центральном Казахстане: насильственное переселение и адаптация

В статье исследована история насильственного переселения и последующей адаптации народов Северного Кавказа в Казахстане. Работа основана на анализе нормативных документов, деловой переписки и архивных материалов из региональных и центральных архивов республики. Изучены особенности процесса перевозки, приема, размещения продовольственного обеспечения, трудоустройства и социально-бытовой адаптации спецпереселенцев. Интерес представляет изучение вызовов и трудностей, сопровождавших адаптацию народов Северного Кавказа в Казахстане после насильственного переселения. Критический анализ этих аспектов позволяет глубже понять последствия этого периода истории для переселенцев и их влияние на современное состояние общества и культуры Казахстана.

Ключевые слова: депортация, спецпереселенцы, насильственное переселение, социальная адаптация, чеченцы, ингуши, Северный Кавказ, Карагандинская область, сталинизм.

Введение

Актуальность данного исследования связана с необходимостью анализа и понимания сложных исторических процессов, связанных с насильственным переселением народов Северного Кавказа в Казахстан в XX веке. Эта тема представляет не только исторический, но и социокультурный и гуманитарный интерес, поскольку указанные события оказали существенное влияние на структуру и динамику казахстанского общества.

Изучение адаптации народов Северного Кавказа в Казахстане имеет важное значение в контексте взаимодействия между различными этническими группами, процессов социокультурной адаптации, сохранения и изменения идентичности, а также формирования межэтнических отношений. Такой анализ позволяет не только осветить историю Казахстана в целом, но и проследить эволюцию его многонационального общества. Изучение процессов адаптации этнических групп на основе архивных документов позволит получить ценные выводы для разработки эффективных стратегий по интеграции и поддержке мигрантов и переселенцев. Следует отметить, что в Центральный Казахстан из Северного Кавказа было переселено всего несколько десятков карачаевцев и балкарцев, а чеченцев и ингушей почти 37 тысяч человек. Поэтому в статье под спецпереселенцами подразумеваются в первую очередь чеченцы и ингуши.

Целью данного исследования является анализ соответствия содержания директив и постановлений центральных органов советской власти о насильственном переселении народов Северного Кавказа с фактической реализацией мероприятий по адаптации спецпереселенцев на местах.

Для достижения поставленной цели необходимо решить ряд следующих задач:

- изучить архивные документы, включая директивы и постановления центральных органов власти, связанные с адаптацией народов Северного Кавказа в Казахстане после насильственного переселения;
- на основе изучения отчетов, докладов и справок местных органов власти проследить реализацию указанных выше директив и постановлений в Казахстане;
- рассмотреть организационные проблемы при насильственном переселении чеченцев и ингушей;
- дать обзор основным социально-бытовым, медицинским и культурным проблемам адаптации спецпереселенцев;
- изучить вклад чеченцев и ингушей в экономику региона и охарактеризовать их трудовую адаптацию.

* Автор-корреспондент. E-mail: makalakov77@mail.ru

Методы исследования

В исследовании истории адаптации насильственно переселенных народов Северного Кавказа в Казахстане учитывается многомерность репрессивной политики сталинизма, охватывающая все сферы их жизни и приводящая к людским и материальным потерям, а также ущемлению национальной самобытности этих народов.

Методология исследования основана на принципах научной объективности и историзма. В процессе исследования применялись различные методы научного познания, такие как анализ и синтез, компаративный, проблемно-хронологический и статистический методы.

Методы анализа и синтеза позволяют изучить и охарактеризовать процессы расселения, хозяйственно-бытового устройства и правового положения депортированных народов. Они также помогают выявить общие тенденции в политике репрессий в отношении насильственно переселенных.

Компаративный метод используется для сравнения источников и подтверждения или опровержения известных фактов и явлений, относящихся к истории жизни спецпереселенцев в Центральном Казахстане.

Проблемно-хронологический метод применяется для исследования эволюции социально-экономического, правового и политического положения спецпереселенцев на протяжении существования системы спецпоселения.

Статистический метод используется для анализа численности, внутренней миграции и репатриации спецпереселенцев в области и республике после их освобождения.

Все эти методы позволяют изучить разнообразные исторические явления и факты, раскрыть их содержание и проследить количественные и качественные изменения на различных этапах адаптации спецпереселенцев.

С начала 1980-х годов активное исследование политики депортации народов Кавказа стало все более распространенным. Учеными В.Н. Земсковым [1], Н.Ф. Бугаев [2], П. Поляном [3] и другими был создан целый ряд работ и публикаций, посвященных этой теме. Их исследования затрагивают различные аспекты депортаций, включая причины, географию расселения спецпереселенцев, численность депортированных народов и политику местных органов власти в отношении спецпереселенцев.

В 2009 году была опубликована книга Ж.А. Ермекбаева под названием «Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы». Эта работа представляет собой комплексное исследование проблем истории депортированных народов на примере чеченцев и ингушей в Казахстане. Книга анализирует факты депортации, условия проживания и социально-бытовые аспекты жизни чеченских и ингушских сообществ в Казахстане. Она представляет значимый вклад в историографию депортации этносов и помогает более полно понять и осветить исторические события и судьбы этих народов [4].

Одним из ведущих исследователей трудовой и социально-бытовой адаптации является З.С. Исакиева. В ее работах, основанных на документальных источниках из центральных и региональных архивов Казахстана, представлена попытка раскрыть ранее неизвестные факты и цифры о вкладе чеченцев в развитие горнометаллургической промышленности Центрального Казахстана в период с 1944 по 1957 год. Автор исследований приводит доказательства того, что чеченцы и ингуши внесли значительный вклад в развитие промышленности региона и являлись важным фактором его созидательной деятельности [5].

Обсуждение проблемы и результаты исследования

Для обеспечения нормативной базы под насильственное переселение народов Северного Кавказа в Казахстан было выпущено несколько справок и Постановлений, которые были юридически неверными и имели антиконституционный характер. Изучение всей нормативной базы, причин и предпосылок насильственного переселения, степени участия лиц, ответственных за геноцид северокавказских народов, могут стать материалом для отдельных работ.

29 января 1944 года Л. Берия, будучи главой НКВД, предоставил В. Молотову на рассмотрение два проекта. Первый проект касался обеспечения операции на Северном Кавказе и перевозок по железной дороге. Второй проект был посвящен проведению подготовительных работ, связанных с приемом и расселением спецпереселенцев в Казахской и Киргизской ССР. Оба этих проекта постановлений составлены по образцу решений по депортации карачаевцев и калмыков [6]. В тот момент В. Молотов, занимавший должность наркома иностранных дел, являлся также заместителем предсе-

дателя Государственного Комитета Оборона (ГОКО) и курировал производство танков, ядерные разработки и массовое насильственное переселение народов Северного Кавказа.

Согласно Постановлению ГОКО № 5074 сс от 31 января 1944 г. [7], планировался прием скота и сельскохозяйственного имущества от спецпереселенцев в обмен на квитанции. Сама перевозка должна была проходить в специально оборудованных для перевозки людей вагонах, с обязательным горячим питанием и кипятком, а в каждом эшелоне планировалось размещение одного врача и двух медсестер. В Карагандинскую область предполагалось вселить 36000 человек, переселенных с территории Северного Кавказа. В связи с этим совместным постановлением облисполкома и Бюро обкома КП (б) были созданы тройки для приема и размещения спецпереселенцев при областном, городском и районных Советах [8].

23 февраля 1944 года, в 4 часа утра началась принудительная депортация с Кавказа чеченцев и ингушей. Для силовой поддержки переселения в начале февраля была организована мобилизация Орджоникидзевской дивизии, якобы для подготовки и усиленного проведения маневров в горных условиях зимой. Для того чтобы успокоить местное население руководство частей проводило тактические учения с боевыми стрельбами, некоторые части оказывали помощь колхозам в переброске семенного фонда, организовали киносеансы и концерты для населения своих гарнизонов [9]. 23 февраля проходили митинги, посвященные очередной годовщине Красной Армии. Но митингующие были окружены военными с автоматическим оружием и участникам митинга было сообщено о выселении.

В хуторе Хайбахой представители НКВД организовали события, которые привели к трагическим последствиям для жителей. Очевидцы сообщают, что жителям было объявлено, что больные и престарелые должны остаться на месте для лечения и ожидать последующей перевозки в другие районы. Женщины с детьми, беременные, больные и старики были отделены от основной группы людей. Дальнейшие события описываются очевидцами как крайне жестокие и бесчеловечные. После эвакуации всех, кто мог ходить и работать, жители, оставшиеся в хуторе, были принудительно сосредоточены в большом колхозном амбаре, который затем был подожжен. Вооруженные солдаты открыли огонь из автоматов и пулеметов по людям, находившимся внутри сарая [10; 100]. В целом, подобные расправы над калекками, стариками происходили неоднократно. Подобные факты подкрепляются свидетельствами очевидцев и зарегистрированными выговорами участникам бесчинств и казней.

После завершения операции «Чечевица» — выселения чеченцев и ингушей, продолжилось юридическое оформление правовой базы, 7 марта 1944 г. был подписан Указ Президиума Верховного Совета СССР «О ликвидации Чечено-Ингушской АССР и об административном устройстве ее территории» [11; 76]. Силу закона данное решение обрело спустя два года. 25 июня 1946 г. Верховный Совет РСФСР принял Закон «Об упразднении Чечено-Ингушской АССР и о преобразовании Крымской АССР в Крымскую область» [12].

Также 7 марта 1943 г. к награждению орденами и медалями СССР были представлены наиболее отличившиеся участники операции по выселению чеченцев и ингушей. В целом, в операции принимало участие 19 тысяч оперативных работников НКВД, НКГБ и СМЕРШ и до 100 тысяч офицеров и бойцов войск НКВД, стянутых с различных областей, значительная часть которых также участвовала в операциях по выселению карачаевцев, калмыков, балкарцев [13]. То есть почти 119 тысяч вооруженных людей принимали участие не в боевых действиях на линии фронта Второй мировой войны, а в геноциде граждан СССР. Также в самой операции «Чечевица», для сбора переселенцев и перевозки задействованных солдат, использовался автомобильный транспорт, полученный по ленд-лиз через Иран.

Перевозка насильственно переселенных проходила в товарных вагонах, в условиях дефицита свободного пространства, антисанитарных условиях. На вагонах были надписи: «Пленные румыны», «Немецкие шпионы», «Предатели родины». Из-за нехватки вагонов, помимо так называемого «уплотнения» переселенцев, были упразднены вагоны для багажа. В пути ранее объявленная санитарная обработка не проводилась, что привело к эпидемии сыпного тифа. К моменту прибытия эшелонов с переселенцами на станциях приема должны были находиться представители колхозов, совхозов и подсобных предприятий, куда должны были быть приняты прибывающие, а также достаточное количество мобилизованного транспорта для перевозки вещей и детей спецпереселенцев. Для этих целей было разрешено мобилизовать любой гужевой и автомобильный транспорт. По факту в Карагандинской области использовались подводы.

Указания и обязательства по перевозке спецпереселенцев с Северного Кавказа не были выполнены, и переселенцы оказались в тяжелейших нечеловеческих условиях. За время пути смертность со-

ставила около 2 %, около 20 % заболели тифом. Архивные данные свидетельствуют о недостаточной организации и руководстве процессом переселения. Комиссии, ответственные за прием скота, сельскохозяйственной продукции и другого имущества, не были достаточно эффективными в своей работе, а к перевозке было разрешено лишь небольшое количество личных вещей. В результате этого переселенцы оказались лишены необходимых условий и поддержки для адаптации на новом месте жительства. По итогу, всего в Карагандинскую область в 1944 г. было переселено 36702 человека, или 9036 семей [10; 24].

В Постановлениях ЦК КП (б) Казахстана «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев» от 15 января 1944 г. и Постановления ГОКО № 5073сс «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской и Киргизской ССР» несколько пунктов уделялось расселению спецпереселенцев. Размещение насильственно переселенных людей было возложено на принимающие хозяйства и производства. Расселять необходимо было в пустующих зданиях, а также в квартирах, общежитиях, в том числе путем уплотнения. К моменту прибытия переселяемых все помещения должны были быть готовы к размещению.

На местные органы было возложено обеспечение переселенцев скотом, стройматериалами, приусадебными участками и семенным материалом. В решении вопроса строительства в каждом районе переселенцам должны был помогать техник-строитель и два десятника [14; 331].

Все указания и обязательства по размещению спецпоселенцев с Северного Кавказа остались на бумаге, переселенцы оказались практически брошены на произвол судьбы. К осени 1944 г. жилищно-бытовые условия спецпереселенцев оставались тяжелыми. На местах условия жизни спецпереселенцев умышленно ухудшали. Например, в Постановлении Бюро Нуринского райкома КП (б) Казахстана от 15 июля 1944 г. «О трудо[вом] устройстве спецпереселенцев Северного Кавказа» сообщалось, что «отдельные председатели колхозов вместо максимального привлечения спецпереселенцев на колхозные работы, поощрения хорошо работающих спецпереселенцев, обеспечения их нормальными жилищно-бытовыми условиями, под разным предлогом пытаются вытеснить их из колхозов, особенно в колхозах «Пар[ижской] Коммуны», «Путь Ильича», им. Чкалова, «1-го Мая», где спецпереселенцев незаконно переселяют в помещения, непригодные под жилье» [15].

В Постановлении Карагандинского облкома КП (б) К от 28 сентября 1944 г. отмечается, что «хозяйственно-бытовое устройство, трудовое использование спецпереселенцев... находится в неудовлетворительном состоянии. ...Переселение из переуплотненных и непригодных для жилья помещений в ряде районов до сих пор не сделано. На Карсакпайском медзаводе 130 семей живут в одном общежитии, в ОСМУ № 3 Акчетаустрой — 170 человек живут в домах без крыши и в овощехранилищах. В поселке Самарканд размещены в подвалах и овощехранилищах. В Осакаровском районе переселенцы частично размещены в сараях, скотных дворах и в вспомогательных постройках, непригодных для жилья [16].

Неудовлетворительное положение спецпереселенцев с Северного Кавказа по Самаркандской (Темиртауской) группе предприятий отмечается и в Постановлении Бюро Карагандинского Горкома КП (б) К от 13 октября 1944 г.:

«...Все переселенцы размещены в двух стандартных бараках и в двух землянках. В бараках очень тесно, так как на 35 кв. метрах размещено 80 человек, кровати стоят в два яруса, поэтому в здании грязно и душно. Совершенно нетерпимое положение в землянках, где размещено около 400 человек, землянки к жилью совершенно не приспособлены, в них сыро, душно и совершенно отсутствует естественный свет. Все живущие в землянках абсолютно раздеты и не имеют постельных принадлежностей» [17].

В специализированной монтажной части «Прибалхашстрой» были такие же проблемы. В общежитиях, где проживали чеченцы, хозяйственные, партийные и профсоюзные руководители ОСМЧ и ОСМУ не бывали и не знали, как их рабочие живут. В комнатах, где проживали чеченцы (бараки Стройтреста № 17, 18, 19) большая скученность, не соблюдаются элементарные жилищные и санитарные условия, отсутствуют койки, табуретки, постельное белье, были случаи завшивленности [18].

Социально-бытовое положение и жилищные условия работающих на шахтах Караганды чеченцев и ингушей было тяжелым. Строительство жилищ производилось силами самих спецпереселенцев. На качество строительства и задержку его окончания повлияло отсутствие пиломатериалов, гвоздей и стекла. Единственным доступным материалом была глина, которую размешивали с водой и соломой, формовали в виде больших кирпичей, сушили, и только после этого выкладывали стенки на той же глине. Крыша имела элементарное перекрытие из сплетенного караганника, поверх которого

опять намазывалась глина и насыпалась слоем земля. Пол был земляной, ни у кого не было средств купить дефицитную в степи даже необрезную доску. Печь опять же была из глиняных кирпичей, двери и окна были минимальные, чтобы не транжирить тепло. В целом, помещения именовались жилищами, поскольку там проживали люди. Уголь и воду в жилища, как правило, люди доставляли на себе. Вместо угля для отопления и приготовления пищи в качестве топлива использовались деревянные заборы и надворные постройки.

Сами мазанки строились сплошными рядами, чтобы одна стена служила сразу двоим хозяевам, это было до такой степени апробировано, что стены из четырех были общими и только входная дверь со своей стеной были индивидуальны. Подобная «архитектура» была необходима в условиях выживания и зачастую окна вообще отсутствовали в стенах, так их начали делать в крышах. Были случаи, когда в буран по сугробу человек выходил на крыши и проваливался прямо на стол [10; 71].

Форсированная депортация привела к тому, что спецпереселенцы вынуждены были оставить почти все свое имущество, включая постройки, сельскохозяйственное оборудование, мебель и скот. Большинство переселенцев страдало от недостатка обуви и одежды. Из-за этого они не могли работать в колхозах, совхозах и предприятиях, что отрицательно сказывалось на их материальном положении.

Носить было нечего, и переселенцы стали учиться делать обувь самостоятельно из сушеной необработанной коровьей шкуры со стельками из соломы. Вместо мыла для стирки вещей и мытья использовали золу и песок, а сама одежда изготавливалась из мешковины [5; 33]. Постельные принадлежности отсутствовали вовсе [10; 23].

В целом, на проблеме жилья перестали заострять внимание в отчетах только к 1948 г., но и решение этого вопроса лежало на плечах самих спецпереселенцев. Жильё, которым смогли обеспечить себя выходцы с Северного Кавказа, было крайне низкого качества, люди годами вынуждены продолжали жить в стесненных условиях.

После размещения и расселения, в месте прибытия планировалось трудоустройство переселенцев и их интеграция в хозяйственные схемы. Спецпереселенцы должны были стать членами сельскохозяйственных и промышленных артелей.

Труд депортированных чеченцев и ингушей широко использовался на промышленных и строительных предприятиях, на шахтах и рудниках Центрального Казахстана. Анализ использования труда спецпереселенцев свидетельствует о заблаговременной подготовке советскими органами к их приему и размещению на территории Казахстана. Это было сделано с целью компенсировать дефицит трудовых ресурсов в процессе развития лагерной экономики. Однако жилищные и бытовые условия для депортированных чеченцев и ингушей оставались сложными на протяжении всего периода. Действия областных, окружных и местных советов, а также хозяйственных организаций, не всегда удовлетворяли полные потребности спецпереселенцев.

Одним из ключевых факторов трансформации Центрального Казахстана в середине XX века было целенаправленное осуществление программы «социалистического строительства», тесно связанной с активизацией внутренней политики и индустриальными и военными усилиями советского государства. Важной составляющей этой программы стало формирование мощного промышленного комплекса в шахтерском городе Караганде. Для реализации этой программы привлекались рабочие со всей страны, происходило увеличение численности и качества рабочего класса, а партийные организации играли ключевую роль в организации труда и достижении производственных рекордов. Без трудоустройства невозможно было получить хлебные карточки. Особенно в тяжелых материальных условиях были спецпереселенцы, имеющие в составе своих семей нетрудоспособных членов.

Чеченцы и ингуши, трудясь на рудниках и шахтах, со временем приобрели специальности бурильщиков, слесарей, молотоотбойцев, проходчиков, забойщиков и др. Многие из них выполняли и перевыполняли производственные показатели. На рудниках Спасска и Успенки стахановцами числились Э. Цадаров, К. Товсултанов, Я. Исаев, И. Сапаров, И. Эльжуркаев, А. Осмаев.

Депортированным чеченцам и ингушам не разрешалось покидать места принудительного поселения и приходилось заниматься тяжелым физическим трудом в сельском хозяйстве, трудиться простыми рабочими в угольных шахтах, на лесоповале или на стройках. Они имели ограниченные возможности для повышения квалификации или получения высшего образования. Ограничения на прием в комсомол и партию оставляли им ничтожные шансы на продвижение по социальной лестнице [5; 40].

Во всех постановлениях всесоюзного и республиканского значения большое внимание уделялось поставкам питания депортированным чеченцам и ингушам. Для этих целей выделялись десятки тонн муки, круп, сахара.

18 мая 1944 г. НКВД СССР представило проект Постановления СНК СССР — о выдаче скота и продзерна спецпереселенцам карачаевцам, чеченцам, ингушам, балкарцам и калмыкам в обмен за принятое от них в местах выселения. 29 мая 1944 г. это Постановление СНК № 627–176 сс «О выдаче скота и продовольственного зерна спецпереселенцам — карачаевцам, чеченцам, ингушам, балкарцам и калмыкам в обмен за принятые от них скот и зерно в местах выселения» было принято.

Например, СНК постановил, что Казахская ССР должна выделить спецпереселенцам 3135 голов лошадей и 5000 голов волов, кроме того, необходимо было передать СНК Казахской ССР 3000 волов из Узбекской ССР.

Постановление обязывало выдать каждой семье спецпереселенцев — чеченцам, ингушам, балкарцам, карачаевцам и калмыкам — по одной голове крупного рогатого скота, в среднем по 200 кг живого веса каждая. В случае отсутствия крупного рогатого скота разрешалось выдавать взамен его овец и коз [19; 180].

Несмотря на принятое Постановление, к сентябрю 1949 г. из общего количества 11492 хозяйств спецпереселенцев, проживающих в Карагандинской области, было обеспечено скотом лишь 4811 хозяйств [20]. Это было связано с тем, что скот выдавали с запозданием, а также с тем, что скот, нередко, при получении, сразу съедали [21]. Организация питания была на низком уровне. Согласно разнарядке, с января по июль 1945 года спецпереселенцам выдавали 50–100 гр муки и крупы на человека в день. В июле того же года взамен муки выдали продзерно по 4,5 кг на человека в месяц. В 1945 году было выделено 22 т соли, а для детей — 3750 кг сахара, который был роздан по назначению по норме 5 г в день на ребенка [5; 36].

В отдельных пунктах расселения больницы и медпункты были не укомплектованы медперсоналом, например, «в Спецпоселке № 20 Май-Кудук Карагандинской области в среднем являлись на прием 75–80 человек, а в течение положенного времени обслуживались только 30–40 человек». На три поселка Осакаровской комендатуры имелся только один медпункт, расположенный в 9–18 километров от поселков. Очень высокой была смертность, особенно среди детей. Анализ причин смертности, по данным НКВД, позволяет заключить, что наиболее распространенными причинами были эпидемические заболевания, в частности, брюшной тиф, сыпной тиф, корь и дистрофия, которые приняли массовый характер в северных областях с весны 1944 года, а также цинга и дизентерия; недостаточное внимание со стороны райздравотделов, слабое медико-санитарное обслуживание спецпереселенцев; тяжелое материальное и бытовое положение и элементарное недоедание, нехватка продовольствия...

К 1 января 1946 г. всего числится спецпереселенцев с Северного Кавказа 7702 семей — 31001 человек [22]. То есть за неполный год убыль населения, из числа депортированных, превысила 6000 человек. Спецпереселенцы столкнулись со множеством трудностей на новом месте жительства. Они страдали от голода, различных болезней и нехватки основных бытовых условий. Многие из них были разделены семьями, потеряли близких и страдали от унижительного статуса «врагов народа».

Исследователи считают, что десятки тысяч людей умерли из-за тяжелых условий в местах переселения. Медицинские мероприятия, которые декларировались при старте переселения, были сорваны. В результате в среде переселенцев вспыхнули эпидемии. Люди столкнулись с невыносимыми условиями жизни, отсутствием полноценного питания, медицинской помощи и социальной поддержки, что привело к их невыносимым страданиям и смертности.

Сразу после переселения была поставлена задача полного охвата обучением детей спецпереселенцев, обязать отдел народного образования и председателей с/советов до начала учебного года произвести учет всех детей школьного возраста с таким расчетом, чтобы в 1944–1945 учебном году все дети спецпереселенцев были охвачены учебой [23]. В 1948 г. в Карагандинской области было учтено детей-школьников — 5890 и детей дошкольного возраста — 10921 переселенцев с Северного Кавказа. Из них охвачено учебой было 1306 детей, а детсады и детясли посещали лишь 877 детей [24]. Одна из причин непосещения школ и дошкольных учреждений — незнание детьми русского языка и казахского языков, но основная причина — отсутствие одежды и обуви в семьях переселенцев. Кроме того, не охвачено было обучением 74 ребенка женского пола, чеченцев и ингушей по причине того, что их родители не хотели отдавать в школу девочек. Такое положение объяснялось тем, что школы не провели соответствующей воспитательной и разъяснительной работы с родителями

этих детей. В некоторых поселках школы отсутствовали вовсе или находились на расстоянии более 10 километров.

В связи с подготовкой к новому 1951–1952 учебному году, школами города особо уделяется внимание охвату учебной работой детей спецпереселенцев.

Для ликвидации неграмотности среди взрослого населения спецпереселенцев в новом учебном году будут организованы школы ликбеза, для чего сейчас проводится учет наличия неграмотных среди взрослых спецпереселенцев.

Для женщин спецпереселенцев проводились районные собрания, лекции и доклады на политические и бытовые темы.

Например, в Железнодорожном районе было проведено 4 районных собрания женщин-чеченок и ингушей на родном языке на темы: «Законодательство по охране прав женщин», «Ленинско-сталинская национальная политика и претворение ее в жизнь в СССР»; в Ленинском районе прочитан доклад «Женщины страны социализма» и «Повышение культуры в быту», где присутствовали 140 женщин.

После доклада был продемонстрирован кинофильм «Василиса Прекрасная». Женщин-чеченок интересуют лекции на медицинские темы, и они просили организовать такие лекции.

В районе кирпичных заводов № 1, 2 (Ленинского района), где живут спецпереселенцы из Западной Украины, в апреле месяце 1951 года была прочитана лекция директором Облмузея тов. Семеновым о реакционной сущности религии, а также проведена беседа с родителями и учащимися семилетней школы № 43 на тему: «Наука и религия о происхождении человека».

На Мелькомбинате для чтения лекций на чечено-ингушском языке Ленинским райкомом партии были привлечены коммунисты Яндиев и Мухамедов. Этими товарищами были прочитаны лекции в марте месяце «О правах и обязанностях граждан СССР», в мае — «Международное положение», в июне — «Великие стройки коммунизма». На лекциях присутствовало по 120–150 человек [25].

В целом, такой охват агитаторами можно считать незначительным. Опираясь на архивные материалы и воспоминания из других регионов Казахстана, можно сделать выводы, у детей переселенцев был ограничен доступ к посещению школ, в том числе по причине отсутствия одежды. Вайнахская молодежь не имела возможности поступления в высшие учебные заведения.

Традиционный уклад жизни переселенцев с Северного Кавказа сильно отличался от культуры и ценностей жителей Карагандинской области того периода. Вплоть до смерти И. Сталина организация эмоциональной, социальной и правовой адаптации переселенцев с Северного Кавказа не проводилась. К процессу адаптации насильственно переселенных чиновники подходили очень формально, не имея при этом необходимого количества опыта и ресурсов. Поэтому нередко происходили межэтнические конфликты и криминальные происшествия с участием чеченцев и ингушей.

Выводы

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы о тяжелой адаптации насильственно переселенных народов Северного Кавказа в Казахстан. Они оставались бесправными в республике в течение длительного времени. Большинство предпринятых мер и выделенных средств советской власти не приводили и не могли привести к должному эффекту и лишь усугубляли их жизненное положение. Директивы и постановления советской власти, касающиеся депортированных народов, не соответствовали реальному положению дел в республике и не оказывали должного эффекта, что ухудшало жизнь людей и приводило к массовым заболеваниям и смертности. Отсутствие качественных жилищных условий, полуголодное существование, ограниченный доступ к образованию, недостаточный уровень развития здравоохранения, образования и социального обеспечения в Казахской ССР, а также несоблюдение их прав как граждан СССР не позволяли полностью решить проблемы депортированных народов. В первые годы после депортации это приводило к массовым заболеваниям и высокой смертности. Местные органы власти оказывали морально-психологическое давление, а семьи депортированных сталкивались с тяжелым материальным положением и безразличием руководителей колхозов и совхозов, что затрудняло их адаптацию к новым условиям жизни. В целом, насильственное переселение народов Северного Кавказа в Казахстан оказало глубокое воздействие на историю и культуру Казахстана, а также на судьбу миллионов людей, вынужденных переехать и адаптироваться к новым условиям жизни.

Однако, несмотря на все сложности, насильственно переселенные народы сумели адаптироваться к новым условиям и продолжить жить, сохраняя свою культуру и традиции. В результате насиль-

ственного переселения народов Северного Кавказа в Казахстан в 1944 году были нарушены права и свободы граждан, была уничтожена часть культуры и идентичности народов, которые были вынуждены оставить свои исторические родины. Эта трагическая история напоминает о том, что необходимо уважать права всех людей, независимо от их национальности, и прилагать усилия для сохранения культурного многообразия.

Из этой истории можно извлечь уроки для будущего, такие как потребность уважать права и свободы всех людей и предотвращать дискриминацию на основе национальности. Кроме того, важно помнить о значимости сохранения культурного наследия и многообразия для будущих поколений.

Список литературы

- 1 Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 / В.Н. Земсков. — М.: Наука, 2003. — 306 с.
- 2 Бугай Н.-Ф. Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы) / Н.-Ф. Бугай, А.М. Гонов. — М.: ИНСАН, 1998. — 365 с.
- 3 Сталинские депортации 1928–1953 гг. / сост. А.Н. Яковлев, Н.Л. Поболь, П.М. Полян. — М.: Международный фонд «Демократия», 2005. — 904 с.
- 4 Еремекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы / Ж.А. Еремекбаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2009. — 506 с.
- 5 Вклад чеченцев и ингушей в развитие горнодобывающей промышленности Казахстана 1944–1957 гг. / З.С. Исакиева. — М.: Знание-М, 2020. — 198 с.
- 6 РГАСПИ. — Ф. 644. — Оп. 2. — Д. 275. — Л. 15. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/222844-sssr-narodnyy-komissariat-vnutrennih-del-gosudarstvennyy-komit-et-oborony-tovarischu-molotovu-v-m-locale-nil-104-6-moskva-29-yanvary-a-1944-g>
- 7 Государственный Комитет Обороны. Постановление ГОКО № 5074 сс. Москва, Кремль, 31 января 1944 г. // РГАСПИ. — Ф. 644. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 13–15. Подлинник. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/222846-gosudarstvennyy-komit-et-oborony-postanovlenie-goko-5074-ss-moskva-kreml-31-yanvary-a-1944-g>
- 8 ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 1. — Д. 119. — Л. 89.
- 9 РГВА. — Ф. 38660. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 80–80 об. Копия; Сидоренко, 2000. — С. 80–81. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022191>
- 10 Нас породнила Сарыарка: сб. материалов; под ред. канд. пед. наук Ж.Ж. Турсыновой. — Караганда, 2015. — 236 с.
- 11 Указ Президиума Верховного Совета СССР. О ликвидации Чечено-Ингушской АССР и об административном устройстве ее территории. Москва, Кремль. 7 марта 1944 г. — М.: ТОО «Кап», 1994. — 260 с.
- 12 Закон РСФСР «Об упразднении Чечено-Ингушской АССР и о преобразовании Крымской АССР в Крымскую область». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022602>
- 13 ГАРФ. — Ф. Р-9401. — Оп. 2. — Д. 64. — Л. 158. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022225>
- 14 Постановления ГОКО № 5073 сс «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской и Киргизской ССР» // Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.: сб. док. — Т. 3. — Алматы: LEM, 2019. — 708 с.
- 15 ГАНР. — Ф. 17 п. — Оп. 1. — Д. 233. — Л. 79–79 об. Подлинник.
- 16 ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 1. — Д. 132. — ЛЛ. 100, 101.
- 17 ГАКО. — Ф. 3 п. — Оп. 1. — Д. 187. — Л. 149.
- 18 Спецпереселенцы в Карагандинской области: сб. док. и матер. // сост. Л.В. Михеева; под. ред. Е.К. Кубеева. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2007. — 325 с.
- 19 Постановление СНК № 627–176 сс «О выдаче скота и продовольственного зерна спецпереселенцам — карачаевцам, чеченцам, ингушам, балкарцам и калмыкам в обмен за принятые от них скот и зерно в местах выселения». 29 мая 1944 г. // сб. законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: [В 2-х ч.]; сост. В.С. Кулагина, В.А. Щепак; под общ. ред. и с предисл. Г.Ф. Весновской; Генеральная прокуратура РФ. — Курск: ГУИПП «Курск», 1999. — 510 с.
- 20 Справка управления МВД о контингентах выселенцев Северного Кавказа, расселенных в Карагандинской области // ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 7. — Д. 133. — Л. 3–6.
- 21 Постановление к Прот. № 310. п. 2 Бюро Карагандинского Областного Комитета КП (б) Казахстана от 28.IX.44 г. // ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 1. — Д. 132. — Л. 100, 101.
- 22 Из отчета о выполнении мероприятий по хозяйственно-трудовому устройству спецпереселенцев с Северного Кавказа по Карагандинской области за 1945 г. // ГАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Д. 843. — Л. 94–104. Копия.
- 23 Постановление бюро Нурина райкома КП (б) Казахстана // ГАНР. — Ф. 17 п. — Оп. 1. — Д. 233. — Л. 79–79 об. Подлинник.
- 24 ГАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Д. 843. — Л. 13.

25 Информация Карагандинского горкома КП (б) Казахстана о ходе выполнения Постановления ЦК КП (б) Казахстана от 20 февраля 1951 г. «О работе среди переселенцев» // ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 7. — Д. 133. — Л. 52–54.

Т.Ж. Макалаков, Л.К. Шотбакова

Орталық Қазақстандағы Солтүстік Кавказ халықтары: күштеп қоныс аудару және бейімделу

Мақалада Қазақстанға Солтүстік Кавказ халықтарының күштеп қоныс аударуы және ортаға бейімделу тарихы зерттелген. Зерттеу республиканың өңірлік және орталық мұрағаттарынан нормативтік құжаттарды, іскерлік хат-хабарларды және мұрағат құжаттарын талдауға негізделген. Арнайы қоныс аударушыларды тасымалдау, қабылдау, орналастыру, жұмысқа орналастыру және әлеуметтік-тұрмыстық бейімдеу процесінің ерекшеліктері зерттелген. Солтүстік Кавказ халықтарының Қазақстанға күштеп қоныс аударылғаннан кейін бейімделуімен қатар жүретін сын-қатерлер мен қиындықтарды зерттеу қызығушылық тудырады. Осы аспектілерді сыни талдау тарихтың өткен кезеңінің қоныс аударушылар үшін салдарын және олардың Қазақстан қоғамы мен мәдениетінің қазіргі жағдайына тигізген әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: депортация, арнайы қоныс аударушылар, күштеп қоныс аудару, әлеуметтік бейімделу, шешендер, ингуштар, Солтүстік Кавказ, Қарағанды облысы, сталинизм.

T.Zh. Makalakov, L.K. Shotbakova

The Peoples of the North Caucasus in Central Kazakhstan: Forced Resettlement and Adaptation

This article explores the history of the forced resettlement and subsequent adaptation of the peoples of the North Caucasus in Kazakhstan. The study is based on the analysis of regulatory documents, business correspondence, and archival materials from regional and central archives of the republic. The peculiarities of the transportation, reception, provision of food, employment, and socio-economic adaptation of the special settlers were examined. Of particular interest is the study of the challenges and difficulties that accompanied the adaptation of the peoples of the North Caucasus in Kazakhstan after the forced resettlement. A critical analysis of these aspects allows for a deeper understanding of the consequences of this period of history for the resettled people and their influence on the contemporary state of society and culture in Kazakhstan.

Keywords: deportation, special settlers, forced resettlement, social adaptation, Chechens, Ingush, North Caucasus, Karaganda region, Stalinism.

References

- 1 Zemskov, V.N. (2003). Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960 [Special settlers in the USSR, 1930–1960]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Bugai, N.F., & Gonov, A.M. (1998). Kavkaz: narody v eshelonakh (20–60-e gody) [Caucasus: peoples in echelons (20–60s)]. Moscow: INSAN [in Russian].
- 3 Yakovlev, A.N., Pobol, N.L., & Polian, P.M. (2005). Stalinskiiye deportatsii 1928–1953 gg. [Stalinist Deportations 1928–1953]. Moscow [in Russian].
- 4 Ermekbaev, Zh.A. (2009). Chechentsy i ingushi v Kazakhstane. Istoriia i sudby [Chechens and Ingush in Kazakhstan: History and Destinies]. Almaty [in Russian].
- 5 Isakieva, Z.S. (2020). Vklad chechentsev i ingushei v razvitie gornodobyvaiushchei promyshlennosti Kazakhstana 1944–1957 gg. [The Contribution of Chechens and Ingush to the Development of Mining Industry of Kazakhstan, 1944–1957]. Moscow: Znanie [in Russian].
- 6 RGASPI [Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 644. — Op. 2. — D. 275. — L. 15. Retrieved from <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/222844-sssr-narodnyy-komissariat-vnutrennih-del-gosudarstvennyy-komit-et-oborony-tovarischu-molotovu-v-m-locale-nil-104-6-moskva-29-yanvarya-1944-g> [in Russian].
- 7 Gosudarstvennyi Komitet Oborony. Postanovlenie GOKO No. 5074 ss. Moskva, Kreml, 31 yanvaria 1944 g. [State Defense Committee. SDC Resolution No. 5074 ss. Moscow, Kremlin, January 31, 1944]. Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii — Russian State Archive of Socio-Political History. — F. 644. — Op. 1. — D. 200. — L.13–15. Retrieved from <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/222846-gosudarstvennyy-komit-et-oborony-postanovlenie-goko-5074-ss-moskva-kreml-31-yanvarya-1944-g> [in Russian].

- 8 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F.1 p. — Op. 1. — D. 119. — L. 89 [in Russian].
- 9 RGVA [The Russian State Military Archives]. — F. 38660. — Op. 1. — D. 3. — L. 80–80 ob. Kопiya; Sidorenko, 2000, 80–81. Retrieved from <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022191> [in Russian].
- 10 Tursynova, Zh.Zh. (2015). Nas porodnila Saryarka. Sbornik materialov [Saryarka made us related]. Karaganda [in Russian].
- 11 (1994). Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. O likvidatsii Checheno-Ingushskoi ASSR i ob administrativnom ustroistve ee territorii. Moskva, Kreml. 7 marta 1944 g. [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR. On the liquidation of the Chechen-Ingush ASSR and on the administrative structure of its territory. Moscow Kremlin. 7 March 1944]. Moscow, Kap [in Russian].
- 12 Zakon RSFSR «Ob uprazhnenii Checheno-Ingushskoi ASSR i o preobrazovanii Krymskoi ASSR v Krymskuiu oblast» [Law of the RSFSR “On the abolition of the Chechen-Ingush ASSR and on the transformation of the Crimean ASSR into the Crimean region”]. Retrieved from <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022602> [in Russian].
- 13 GARF. — F. R–9401. — Op. 2. — D. 64. — L. 158. Retrieved from <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022225> [in Russian].
- 14 Postanovleniia GOKO No. 5073ss «O meropriiatiakh po razmeshcheniiu spetspereselentsev v predelakh Kazakhskoi i Kirgizskoi SSR» [GOKO Resolution No. 5073ss “On measures to accommodate special settlers within the Kazakh and Kyrgyz SSR”] (2019). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945. Sbornik dokumentov — From the History of Deportations. Kazakhstan. 1939–1945. Collection of documents, Vol. 3.* Almaty: LEM [in Russian].
- 15 GANR [State Archives of the Nura region]. — F. 17 p. — Op. 1. — D. 233. — L. 79–79 ob. [in Russian].
- 16 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 1 p. — Op. 1. — D. 132. — L. 100, 101 [in Russian].
- 17 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 3 p. — Op. 1. — D. 187. — L. 149 [in Russian].
- 18 Miheeva, L.V. (2007). Spetspereselentsy v Karagandinskoi oblasti [Special settlers in the Karaganda region]. *Sbornik dokumentov i materialov — Collection of documents and materials.* Karaganda [in Russian].
- 19 Kulagina, V.S., & Shchepakov, V.A. (1999). Postanovlenie SNK No. 627–176ss «O vydache skota i prodovolstvennogo zerna spetspereselentsam — karachaevtsam, chechentsam, ingusham, balkartsam i kalmykam v obmen za priniatye ot nikh skot i zerno v mestakh vyseleniia». 29 maia 1944 g. [Decree of the Council of People's Commissars No. 627-176ss “On the issuance of livestock and food grain to special settlers — Karachais, Chechens, Ingush, Balkars and Kalmyks in exchange for cattle and grain taken from them in places of eviction”. 29 May 1944]. *Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiiakh i reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii — Collection of legislative and normative acts on repressions and cases of victims of repressions.* Kursk [in Russian].
- 20 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 1 p. — Op. 7. — D. 133. — L. 3–6 [in Russian].
- 21 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 1 p. — Op. 1. — D. 132. — L. 100, 101 [in Russian].
- 22 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 18. — Op. 1. — D. 843. — L. 94–104 [in Russian].
- 23 GANR [State Archives of the Nura region]. — F. 17 p. — Op. 1. — D. 233. — L. 79–79 ob. [in Russian].
- 24 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 18. — Op. I. — D. 843. — L. 13 [in Russian].
- 25 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. — F. 1 p. — Op. 7. — D. 133. — L. 52–54 [in Russian].

Mondira Dutta *

*Centre for Inner Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India
(E-mail: mondiradutta@gmail.com)*

Disappearing Afghan Women from Public Spaces — Collapse of Women’s Rights in Afghanistan

The present paper attempts to understand the plight of Afghan women under complete absence of women’s rights. Beginning with a brief sketch of the historical past of the Afghan women prior to 9/11, this paper attempts to document their journey through the post-Bonn period including the present situation under the new Taliban regime. The paper is based on secondary sources of information and narratives mainly from media reports. It addresses the situational of women in Afghanistan and how they are positioned in the public spheres, while their basic rights are gradually getting eroded. It is ironical that when the world is looking forward to ushering in the Sustainable Development Goals (SDG) particularly the SDG-5, a part of the world completely ignores Women’s Empowerment and Gender Equality! The purpose of the paper is to highlight the gradual depletion and severe disruption of women’s rights in Afghanistan and understanding the socio-economic implications of the Taliban policies. Restrictions on women’s education, participation in the workforce and closure of women’s public spaces are all gradually coming into force. The paper suggests a few policy recommendations so that the young Afghan girls and women could continue with their education and skill development training and obtain a livelihood option.

Keywords: Afghan Women, Taliban 2.0, Women’s Rights, Afghanistan, Gender Equality, Empowerment, Inclusive Afghanistan, Sustainable Development Goals-5, Human Rights Abuse, Violence against Women.

Context

Women’s participation undoubtedly is crucial for enduring peace and security. It’s impossible for one-half of the human race totally being cut off from the process of ushering in peace and harmony in the society. The UN Security Council Resolution 1325, was thus enacted so that more women got encouraged to participate in ensuring international peace and safety. Unfortunately only few women actually got to participate in the peace building process. In spite of considerable progress, women continue to be underrepresented in positions of power, in negotiations, and in peacekeeping operations. Disarmament, Demobilization, and Reintegration (DDR), as well as security sector reform, rehabilitation of justice, and the rule of law, all fail to take into account the needs and perspectives of women after the conflict ends. Sexual and gender-based violence is pervasive in post conflict situation often persisting even after fighting stops with no consequences for the perpetrators. Integration into economic life and leadership gets hampered for the women in a post-conflict culture mainly due to absence of physical protection and significant legal restraints.

In the context of Afghanistan, women faced one of the worst devastations with a gruesome past and now with no future. They were referred to as the “Vanished Gender” (Rashid A, 2022) while the UNDP states, that Afghanistan is “one of the most dangerous places in the world for a woman to live in”. Studies suggest most women in Afghanistan suffer from domestic violence and the most common perpetrators happen to be family members. “Violence against Women” (VAW) such as beheading the women, inflicting torture and violence, rape, forced marriages, physical abuse and women being bartered, are a continuing torture that never seems to stop. A bizarre fact is when a woman gets raped; she is imprisoned for being guilty of committing adultery! Several hundreds of women and girls remain imprisoned on grounds of “moral crime” even during the post Bonn period when some semblance of democracy had settled in.

Prior to 9/11 In March 2001, the Human Rights Commission reported 1026 cases of violence against women. Today “Violence against Women” is rampant under Taliban [1]. The period prior to 2002, was a gory period for women. The chief of Taliban’s religious police, Maulvi Qalamuddin, had unleashed terror and constant fear from his position as the deputy minister for the “Promotion of Virtue and Prevention of Vice” among the population. The city of Kabul remained under constant threat. He was a Pashtun tribesman. His physique itself was scary with large feet and hands, a long broad nose, black eyes, and a bushy black

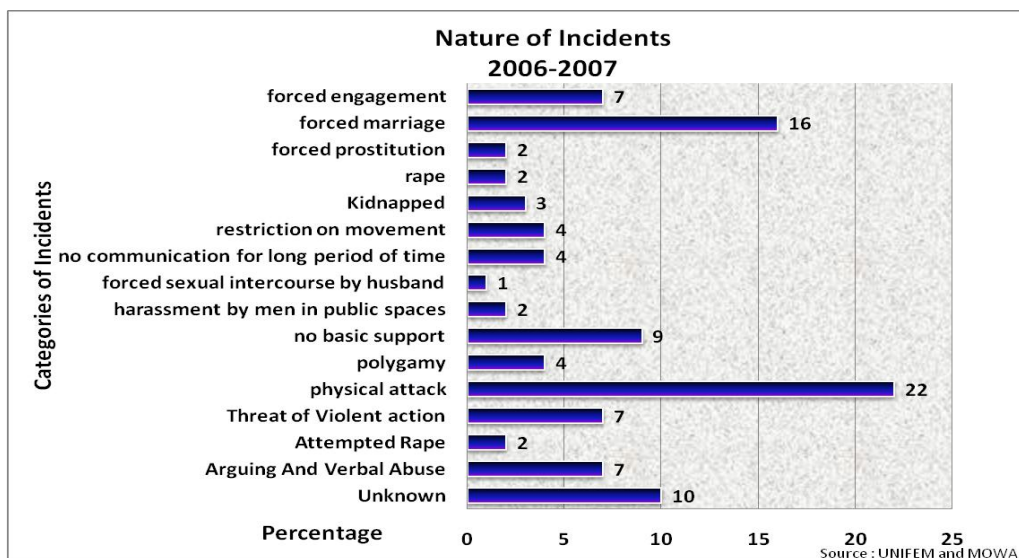
* Corresponding author’s e-mail: mondiradutta@gmail.com

beard that brushed his desk as he spoke. As chief of the Taliban's religious police, the stream of regulations he issued from this office dramatically changed the lifestyle of Kabul's once easy-going population. Half of the population never even witnessed his office, located at the heart of Kabul, as the Maulvi had banned all women from entering the building. As a result, the Afghan women were forced to disappear from public view [2]. Strange but true the same person got nominated then by the President Hamid Karzai, along with five other former Taliban officials, to negotiate with the insurgency at the High Peace Council.

Harsh gender policies that prevailed, included prohibition of women from working outside the home, wearing a head-to-toe covering in public, prohibition of young girls from attending school, women not being allowed to go out in public unless and until accompanied by a close male family member, prohibition of wearing certain types of clothing or/and jewellery, and other punitive punishments were meted out for sexual misconduct and adultery. Exploitation of Afghan women who got captured by the Taliban was forced to work as slaves. These policies resulted in, lowest life expectancy and literacy rates of the Afghan women in Asia, highest infant mortality rate in Asia, and significantly higher rates of beggary and prostitution even before the Taliban's ascent to power in 1996. During the peak of the Taliban 1.0 such restrictions became hard and rigid making the scenario even graver.

Decades of civil war gradually dismantled upon Afghanistan. The 9/11 bombings had left one third of the Afghans as refugees with many more leaving the country even today. A majority depend upon international aid, half of which are women who became destitute and were in utter darkness. This was the moment when major international intervention was introduced. Following the U.S. invasion of Afghanistan in October 2001, the United Nations Security Council passed Resolution 1386 to establish a permanent government there in accordance with the Bonn Agreement. In December 2001, the future of Afghanistan government started to get discussed. There was a multinational military presence in Afghanistan from 2001 to 2014 called the International Security Assistance Force (ISAF). While ISAF's initial focus was on training the ANSF and helping Afghanistan restore its core government institutions, the organization eventually became involved in the larger battle in Afghanistan against the Taliban insurgency.

**Violence Against Women (%)
2006-2007**

Source: Dutta Mondira, 2010, Unpublished report on “An Evaluation of Indian Initiatives for Afghan Women”, sponsored by the Ministry of External Affairs, Govt of India

With Hamid Karzai taking over the country as the President in 2002, the picture of Afghan Women started to look brighter. The international community and UN came forward pouring funds to build Afghanistan once again. Activities involving women in Afghanistan started to gather momentum with gender equality and women's empowerment was not a distant dream anymore. The gruesome past and the period of the worst catastrophe seemed to be a forgotten past. Although women continued to live in a state of abject poverty facing the worst forms of violence in Afghanistan even during the presidency of Hamid Karzai, in the

years 2009-2010. One encountered incidents like stoning to death, punishment for adultery, selling daughter/wife for opium and other such atrocities. A society fraught with illiteracy, poverty, lack of awareness, traditions, strict religious regulations and the like continued as the main causes behind such violence. Studies [3] revealed that a large section of the population were victims of war or left the country as a result of series of civil war and bombings. As a consequence, several women who became widows were left on their own to fend for themselves and their dependent children. The anti-women regime of the Taliban days still seemed to haunt Afghanistan and the conditions for women remained gory. A report of the Ministry of Women Affairs stated that in 2006-2007, a total number of 2133 cases were registered, out of which 22 % were that of beatings and 16 % were that of forced marriages. The Afghanistan Independent Human Right Commission emerged with a similar picture in 2006 where a majority (47 %) of the registered cases were that of beating followed by forced marriage. Unfortunately the exchange of girls, selling of girls and trafficking showed an increase in the registered number of cases. Data pertaining to the outcome of violence suggests that 3 percent of the cases are reported to be either committing suicide or attempt to commit suicide.

A Trajectory of Afghan Women

The first Bonn, however never led to an enduring political settlement and was scattered with political unrest and insecurity. The USAID Implementing Partners, reported security Incidents under their assistance programme. There was continuous ongoing insurgency with killings and a rise among the wounded on a regular basis. Although the violence levels did decrease but at the same time there was a rise in targeted assassinations among the soft targets.

Nevertheless, Afghanistan was certainly not where it was prior to Bonn and had come a long way since then. No doubt there was phenomenal progress achieved in Afghanistan over the twenty year period with 35–40 % girls back in school. From almost no girls attending school, the number had crossed well above 3 million. Longevity increased from 44 years to more than 60 years. Healthcare facilities improved from 6 to 60 % with the Afghan Mortality survey targeting high value, low cost intervention. The Afghan infant mortality was down to 25 %. Children less than five years in age were dying in the proportion of 256 per 1000 to a maximum of less than 100 children. The maternal mortality went down to more than 300 percent with access to healthcare under the Afghan leadership. Many other notable achievements worth mentioning include, 120,000 Afghan girls graduating from high schools, 15,000 enrolled in universities and nearly 500 women were on university faculties. Maternal mortality, infant mortality, under-five mortality rates had all significantly declined.

It was a marvel to find the Afghan women representing as legislators. They constituted 28 percent of the total legislators in the Afghan parliament including 9 percent at the decision-making level. Women comprised 40 percent of the registered voters in the presidential elections held after 9/11. Women were among the doctors, medical workers, pilots, army, police officers, media, sports activities and constituted many active civil society groups. In fact, President Bush had stated on Sept 21, 2004 that,

“More than 10 million Afghan citizens — over 4 million of them being women — were now registered to vote To any who still would question whether Muslim societies can be democratic societies, the Afghan people are giving their answer”.

Indeed this was a milestone achieved!

This was not all. The government of Afghanistan also had approved a new constitution in 2004 guaranteeing women of equal rights. In 2009, a law was declared stating that “Violence Against Women” (VAW) was a crime. However a total of 70 % Afghans still continued to be engaged in agriculture, and were in the food insecure regions of the world.

The fiscal sustainability in terms of Infrastructure such as building schools, training teachers, building road network and so on, began to take shape and became a reality by 2010/2011. The security aid constituted the bulk of the total aids with the total external resource coming into the country was almost equal to the GDP that was a total of 15 billion dollars. This did sustain the tattered and battered economy and Afghans were able to sustain their Government, infrastructure, salary of security flows, governance gains and so on.

Though these have been significant but weak governance and issues of corruption played havoc, as a result the capacity building did not usher in the desired results. There was a severe need to enhance domestic revenues. Data generated by the Ministry of Finance, suggested an enhancement in the revenue source gathered from customs, mobile licensing, other innovative ways for increasing the external trade and transit flows. The human capacity development needed to create an enabling environment for economic growth and investment focused on the following measures at the Bonn II conference of 2011. These were:

- Corruption which aimed the 182 corruption index to be moved up to 25 places in the coming three years
- World Bank business report ranked 160th position out of 183 countries. No doubt it had moved their scores to 7 places over the last one year, however it committed to move another 15 places in the next three years
- The HDI put Afghanistan at 172 position out of 179 countries. This also committed to increase by 25 % in the next three years.

However, despite all a widespread poverty continued to prevail. Almost one in two Afghans lived below the national poverty line in 2019 [4]. The stability of Afghanistan's peace and economy remained precarious, relying heavily on international aid. Children and women were routinely subjected to extreme cruelty and abusive practices such as honor killings, child marriages, domestic abuses, and sexual violence due to the extensive destructive practices prevalent in the social norms that got engulfed into the gender inequity policies. Nothing seemed to be of human rights consequence as far as women were concerned. Besides the effects of COVID 19 had seeped into the terms of conflict, natural catastrophes, food insecurity, significant cross-border mobility, and the social, economic, and health effect that hit Afghanistan severely. This left almost half the Afghans in need of humanitarian aid by 2020 [5]. The security budget for ushering in sustainability had been targeted for five billion dollars and other five billion dollars were for non-security expenses. Indicators needed to be identified that would significantly create the necessary impact.

Nevertheless, although the picture was not far from being gruesome, the takeover of President Karzai, ushered in a ray of "hope" in the minds of women. Every woman hoped that things would eventually improve and soon they would be relieved from the torturous situation. This encouraged them to go on with their lives. They felt much more safer under the present regime as compared to the Taliban period. Girls were able to pursue education and skill development, they also had the liberty to move out on their own and attended to their daily chores. The "Sharia" law was not such a weapon for the women. Women got engaged in livelihood options such as nurses and doctors in the hospital; there were women parliamentarians, TV/radio announcers, women who imparted driving lessons to other women, beauticians who worked in beauty parlours, etc. Projects were undertaken to usher in livelihood options by various international community for the women in particular. Along with other countries India too organized several programme to train and educate the Afghan women and girls besides young boys. The Afghanistan Rural Enterprise Development Programme (AREDP) initiated the National Solidarity programme (NSP) covering several remote areas within a short period of time especially in the states of Bamiyan, Balkh and Parwan. The long duration of the civil war and its associated trauma was now beginning to dismantle through the NSP to offering some respite and livelihood options to the locals.

Overall literacy remained at a dismal low with 0 to 11 % (Afghanistan Provincial Reconstruction Team, 2011) among the women, barring the exception of Kabul (48 %), Herat (28 %) and a few other places. According to figures of 2012, less than 50 percent of the children were enrolled in schools with Zabul and Uruzgan recording as low as less than 1 %. Access to health facilities for the women was still at a rudimentary stage where a large section of the women (50 % on an average) travelled more than 10 kms for obtaining a health care facility. Women constituted only 9 % among the decision making bodies.

Nevertheless despite such proactive steps, there always was a lingering fear that the troop pull-out may take place any day from 2014 onwards. This would impact in a lack of interest among the international commitment to push the Afghan government for promoting and protecting women's rights. This was especially crucial in the context of the endorsed Ulema Council statement on 6 March 2012 by President Karzai. There was a nagging fear and apprehension that the decrease in the foreign aid would badly impact in the running of schools and clinics. All this would result in, the Afghan women getting forgotten and abandoned once again by the rest of the world.

The declaration then by President Karzai stating that, "men are fundamental and women are secondary", was unwarranted for! This already set the tone for speculation and apprehension among the Afghan women leaders. To top it, there were activities such as the on-going negotiations with the Taliban which did hint that women's rights may get bargained away after all. Any attempt of peace process which excluded more than half of the population could hardly usher in peace and sustainability. Unless the women's voices are factored into the peace process and properly represented in all the decision making bodies, it was expected that time was not far away, when all these achievements would become history. Undoubtedly history is repeating itself!

The New Dawn — Taliban 2.0

The apprehensions are happening after more than two decades. It is official now — secondary education for girls and higher education for women are both prohibited in Afghanistan. For the past six months, women and girls have been prohibited from attending public playgrounds, swimming pools, fitness centres, and athletic clubs. The employment of women in NGO headquarters is also restricted. Following the Taliban take-over of Afghanistan in August 2021, women were barred from holding any position of authority. Women and girls in the so called modern-day Afghanistan were now supposed to adopt the new dress code, while travelling beyond 75 kilometers without a male escort was a taboo [6].

Since the Taliban 2.0 began, a serious humanitarian catastrophe occurred in Afghanistan. It's been nearly two years since then and people are struggling to meet their most basic requirements. The Taliban's repressive policies against Afghan women and girls have effectively removed them from the society and systematically eliminating them from public forums. It is an irony that despite the Taliban's oppressive rule, the emir Sheikh Haibatullah Akhundzada, boasted in a public address, that his administration were providing the Afghan women with a "comfortable and prosperous life". Women all around the country complained of living in dehumanizing conditions, feeling trapped and powerless. A lack of work opportunities and humanitarian relief, especially for victims of violence (including sexual violence), left many, especially the female headed household in a deep crisis, while meeting their most fundamental requirements. This incident serves as a stark warning of how easily and quickly women's and girls' rights were getting eroded.

Twenty years of progress of women's rights in Afghanistan have been erased, and the situation is now the same as it was before 2002, when the Taliban 1.0 controlled the nation. It was in 2002, that the Afghan women celebrated the International Women's Day exuberating hope and cheers, after years of denial of their rights under Taliban 1.0 [7]. The day had been celebrated in Afghanistan and at the United Nations Headquarters under the subject "Afghan women today: realities and opportunities". Pledges had been made to help the Afghan sisters to start all over after the war. A statement was issued by the World leaders for treating the Afghan women as "an affront to all standards of dignity, equality, and humanity". It emphasized that mere words of solidarity were not enough from the international community to help them re-establish their rights. The Afghan women and girls had finally overcome several obstacles to achieve their basic human rights. Women who were denied their rights to an adequate education, to gainful employment, to the highest possible standard of physical and mental health, had started to enjoy their freedom of movement, freedom from fear and want, and freedom from discrimination; a situation regressing significantly since 2002.

Inclusiveness and Governance

It's been two years since 2021 since Taliban 2.0 has taken over Afghanistan. The restrictions mounting on women since then has escalated making the situation more and more abusive. The Taliban now depute armed men to barge into girls' classrooms ordering teachers to check students' bodies for any signs of puberty so that, they could keep them out of school. Women in Afghanistan complained that Taliban enforcers beat them up, if they are caught wearing trousers or jeans instead of the mandatory robes. It seems the attacks by the Taliban are more as retaliation in response to the escalation of women's rights initiatives and protests that are being launched in Afghanistan and Iran. This is to nip these protests at the bud and simultaneously reassert the Taliban's own power. Undoubtedly if such crackdowns continued, it could lead not only to widespread atrocities but a rise in extremism as well as a broader threat to international security.

It is believed that the trend for the increasing violence against women is a symptom of Afghanistan's broader problems. In spite of international efforts to make Afghanistan a more inclusive economy, Taliban government cannot afford to adopt an all-inclusive policy, as it will not be in their interest. They can never become more inclusive despite their promises to reform [8]. The economic catastrophe has only served to increase their brutality. All the rigorous discourse and rhetoric in international diplomatic forums such as the United Nations, the European Union, the USA, Russia and others is a fantasy.

Despite the fact that the Taliban are commonly thought of as a Pashtun group, they do not represent the Pashtun people as a whole. The top commanders of the Taliban, are mostly ethnic Pashtuns from the southern districts surrounding Kandahar who were trained in hardline religious schools in Pakistan. They are against shadowy differences among Taliban sub-groups like the Haqqani network, based in the eastern provinces, the ethnic Uzbeks, based in the northern parts of the country and the like. The rights of women are the focal point of the Taliban's internal disputes [9]. They are the most dramatized lot where women's rights are concerned.

When the Taliban retook power in Afghanistan in 2021, they quickly reinstated the Ministry for the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice, which had been used by the previous administration in the 1990s to suppress women's rights and public participation. The dictatorship claimed that this was supposedly to safeguard women's rights, but its "virtue and vice" enforcers have been monitoring women's clothing in public places like streets and buses. These enforcers are mostly bearded males dressed in white tunics with a ministry logo. The Taliban has gradually increased its prohibitions on women's clothing, movement in public, and the pursuit of education or employment in whatever field that it finds offensive. Clearly a trend is emerging that suggests, women's restrictions were formerly enforced by the Taliban's official under the "morality police". Taliban's more stringent demands to regulate women have encouraged or pushed numerous additional males to abuse their positions as the "enforcers". The regular Taliban fighters and civilian regime sympathizers have launched ad hoc enforcement against any and every lady they come across. The Taliban have coerced shopkeepers, teachers, and other members of the general public into acting as the law enforcers. Campaigns of intimidation or violence against vulnerable populations, especially the women, have been shown to increase mass atrocities, according to experts in the field of peacebuilding. There are several, albeit small, windows of opportunity to affect Taliban behaviour.

In May 2022, they announced new regulations, including mandates that women wear facial coverings in public and that they are not be issued drivers' licenses or be allowed to travel great distances without a male relative acting as a chaperone. But there is another wide range of strictness in practice, which is to be followed as corollary to the dictums. Kabul, which is a home to more than 10 percent of the country's population, has been hit hard by the increased repression and assaults on women in recent times. The remote areas are even worse according to some eye witnesses. Afghan women have reported that individuals in civilian clothes are increasingly using violence against them. These armed groups want to inspect the clothes of female students attending colleges and private institutions around Kabul.

The students had been coerced into uncovering their undergarments from their skirts and robes. According to the women, the enforcers would beat anyone they caught wearing western-style trousers with electrical cables. Women's rights advocates in Kabul confirmed to their international peers of the latest violations via secure electronic mail and encrypted SMS messages. Information also trickled out via social media, most notably via the Afghan women-run news website [10]. The social media has brought out several pieces about the new laws and violence against women and girls in Kabul, Herat, and elsewhere in the country.

The U.N. special reporter, Richard Bennett, has highlighted the worsening problem and suggested to provide greater manpower and funding to look into the numerous cases of alleged violations of women's rights and, if necessary, to refer cases to the International Criminal Court. Furthermore, states that negotiate with the Taliban or provide asylum to Afghan refugees ought to create special envoys for human and women's rights to advocate change within the Taliban's diplomatic negotiations. Constant news on human rights abuse and violence from Afghanistan are out, in spite of the severe restrictions on social media, mobile apps and video recordings. The Rukhshana Media [11], alone reveals some of the latest atrocities of August 2023. These include,

- Shooting and killing of innocent people by the Taliban forces including a child, during a religious ceremony in Ghazni city and on Shiite mourning
- The Taliban stopping a journalism training course in Nangarhar as there were girl students in the class
- Burning of musical instruments in Herat, Kabul and Bamyan by the Taliban
- Women accused of adultery and desertion were systematically tortured in Taliban prisons especially those who revolted
- The police under the Vice and Virtue department warned drivers of three-wheeled vehicles and motorbikes in Herat not to allow girls wearing mantles to ride their vehicle.

The latest was the Taliban ordering the closure of beauty salons across the country. This was one place where the women relieved themselves and interacted amongst each other but this was also shut down. A protest had broken out by the beauticians but the Taliban immediately sprang into action and attacked the women with the help of water cannons, tear gas and warning bullets. The women sloganeered "bread, work, and freedom", "justice", "don't take our work", and "stealing women's bread is theft" and so on. It has been observed that the Taliban even smashed the phones of many female beauticians, destroying any footage or images of the demonstration that might have been on them. Women have reported that the Taliban has been prohibiting girls from having cell phones that can capture video in an effort to stifle both strategies, as this

has been a main method in which women in Afghanistan and Iran have energized their campaigns and gained international support.

The present dispensation has ordered children and teachers to keep their faces covered, and according to women in Kabul, the Taliban have invaded girls' elementary schools to enforce this policy. The law enforcement officers were seen using electrical cables, sticks, and gun butts to beat alleged offenders. A mother in Kabul reported to the United States Institute of Peace [12] that her daughter had been abused by Taliban members in class because she did not have her face covered. The child is traumatized and is scared to go to school. Another woman reported how enforcers from the Taliban stopped their car where her family was travelling in. After serious interrogation they were allowed to proceed only after the mom was told to switch seats with the kids and ride in the back seat. Women complained that Taliban gunmen have been abusing them in several neighbourhoods. Several girls' schools and privately run education courses were searched by "enforcers" in the southern neighbourhood of Chihil Sutun. Students and teachers were beaten for wearing trousers as undergarments, outer robes that did not reach their ankles and colourful clothing other than black. Other forms of abuse and restrictions by the Taliban were also reported by the women.

The ethnic Hazara community has been among the worst victims due to their ethnicity. Being a woman has hit them doubly hard. A study [3] undertaken by the Ministry of External Affairs, Govt of India in 2010 showed how insecure the Hazara community felt even in 2010, while recalling the horrors of Taliban 1.0. They had narrated an incident where some of their men were lined up against a wall and shot down at point blank range.

Some pictures below show how entrances to their homes still remain camouflaged and the community continues living in fear, in case history repeated itself! Children born after post-Bonn were yet to get a taste of the "Taliban". History indeed is repeating itself. Once again the Hazaras are the target group for the Taliban. Some of the following incidents confirm their plight [13].

- Nearly sixty female students, from the Hazara ethnic minority, were kicked out of university dorms on October 11, 2022.
- Suicide bombing of September 30, 2022, at a Hazara education centre in Kabul that taught girls, killed at least 53 people. Eye witnesses say that the expulsions appeared to be a retaliation for public protests by Hazaras over violent attacks against their community.
- High school graduates, who sat for university admission exams then, were told by the Taliban officials that they could not enroll in programmes like engineering, economics, veterinary science, or media which were open only for men. Further this ban was confirmed by an education official to the Spanish news outlet EFE.
- The news outlet, stated that the Afghan women have been unable to return to classroom since the Taliban seized power and first banned their access to high-schools and later universities, even as the world marked the International Day of Education

Entrance of Hazara homes located underground, Khulm, Balkh Province, Afghanistan

1

2

3

4

Stoning to death of women for alleged adultery continues and was observed since the regime of Hamid Karzai and Ashraf Ghani. In 2015, the province of Ghor, located in the country's central region, had witnessed the 19-year-old woman who was stoned to death after having her body buried in a pit, up to her waist for allegedly committing the crime of adultery [13].

Despite the sword hanging on their heads, Afghan women have dared to come out and protest for their rights. There are incidents of women activists in Afghanistan who are protesting not only in private spaces but also in public about the increased repressions by the Taliban. Such incidents are posted on social media as well. The increased number of reports on violence against women gets more evident from this trend. Perhaps to control such outpouring of protests, the Taliban have started favouring particular women over the other in order to divide and rule. Those women, who have attended madrassas sanctioned by the state, are put in positions of authority in public elementary schools. Some school administrators have been directed in recent weeks by the Taliban's "Virtue and Vice Ministry", to check the bodies of girls as young as 10 or 11 for symptoms of puberty and to dismiss from school any girls who appear older or whose bodies are beginning to mature.

Facing the Challenges

Majority of the Afghan women tried hard to leave the country, but a majority was trapped in Afghanistan. In February 2020, under the Doha agreement, it became pretty evident that the United States will be withdrawing all its forces from Afghanistan by May 2021. By August the US ended its military presence from Afghanistan after nearly 20 years. There was total chaos and all were running helter-skelter towards the airport to leave the country by hook or by crook. Some even clambered onto the moving airplane. A few of the men fell from the plane to meet a gory death. Once again Afghanistan was facing a refugee crisis. The heart rending scenes at the airport covered by the TV channels showed how crowds of people were trying to reach the flight that carried the soldiers back to the USA. Women were trying their best to get into the plane in competition along with the men. A scene which can never fade is when a woman who could not manage to get into the plane, went to the extent of throwing her infant baby daughter over the barbed wire to the soldiers waiting to board. The woman who could not run away to safety, wanted at least her daughter to reach safer destinations as they dreaded and knew the Taliban's anti-women intentions.

There are women activists who managed to emigrate from Afghanistan along with some Afghan women. The "SOLA" project is an example. "SOLA" meant "Peace" in Pashtun. It ran a School of Leadership in Afghanistan. "SOLA" started initially as a scholarship program for Afghan youth who were identified to access quality education abroad and, later on, go back to their home country as highly-skilled Afghans in whichever profession they chose. This was a boarding school for girls but with the Taliban taking over, co-founder and President of SOLA, Shabana Basij-Rasikh found it extremely tenuous and risky to carry on [14]. She immediately relocated 250 members of the "SOLA" community, including the student body and graduates from the programme, a total of more than 100 girls, to Rwanda, in Africa. The capacity to teach Afghan girls after the return of the Taliban became a challenge after the right to education of girls in secondary schools got banned. Lack of resources undoubtedly was a major issue.

Boarding schools that allowed Afghan girls to study and live at the same place were the best way to promote their education. Similarly, CARE undertook a study on the severe poverty in Afghanistan and showed how the food crisis impacted women and Girls in Afghanistan. "Afghan Aid", "Save the Children" and several others contribute to enhance the women's basic rights in Afghanistan by imparting education and involving them in community participation. However such initiatives are at a low ebb with the ban on women's education and skill development by the Taliban. The "Save the Children" states that "Child marriage and poverty will soar if the Taliban does not immediately lift ban on girls' education".

At the meeting of the United Nations Security Council held in December 2022, the misery of the Afghans who were in great poverty was clearly highlighted. Therefore the fact that their future was dark and uncertain was put forward. Roza Isakovna Otunbayeva, the Special Representative of the Secretary-General for Afghanistan and Head of the United Nations Assistance Mission in Afghanistan (UNAMA), spoke at great length about the suppression of media and civil society. She said the Taliban do not entertain any sort of intra-Afghan dialogue as they claimed that their Government is inclusive and sufficiently representative. It was essential that there ought to be a more pluralistic polity with representation from all including women and minorities. She also mentioned that in addition to a number of other damaging orders, women were continuously targeted and prohibited from entering most public parks, bath houses, and gymnasiums [12]. Although the Taliban's policy of preventing Afghan children from pursuing secondary education has been wide-

ly criticized by the international Islamic community, and unpopular among the local Afghans; nevertheless the dictates prevail. This damage no doubt will leave behind a long term trail of misery which may become difficult to erase in the coming future.

Conclusion

Afghanistan formally embraced the 2030 Agenda for Sustainable Development in 2015. There are 17 Sustainable Development Goals (SDGs) aimed at ensuring long-term progress in these areas. Children's and women's rights are an integral part of these goals. They must be realized before the SDG objectives can be attained. Additionally, Afghanistan signed the United Nations' 2030 Agenda, promising to “leave no one behind” and working towards universal human rights, gender parity, and women's and girls' empowerment. Further the nation supported the pledge towards signatories to guarantee that all men, women, boys, and girls can reach their full potential in an atmosphere of respect, equality, and safety.

The rewritten Penal Code that went into effect in 2018 made it illegal to sexually exploit or recruit minors. Crimes against children, as well as punishments for those who commit them, were specified in the new Afghan Penal Code. The Afghan Parliament passed the Law on Protection of Child Rights in 2019, which established the legal definition of a child as a person under the age of 18, and established a legal framework for promoting, protecting, and guaranteeing children's basic rights by the Government of the Islamic Republic of Afghanistan (GoIRA) and the Ministry of Justice (MOJ) in 2019. But alas! all this will mean nothing in the present context. Having come this far, the Afghan women continue living in dehumanizing conditions where they are trapped and powerless. Victims of abuse, particularly sexual violence, a lack of access to job and aid opportunities, prevent them severely from meeting their most basic requirements. Such a situation is a stark warning of how easily and quickly women's and girls' rights can be eroded. Under the present circumstances, it is unlikely that the de facto government will yield to any pressure to remove restrictions on women and girls in the true sense, despite their commitments to international human rights conventions.

Economic sanctions may only boomerang to aggravate the situation indirectly impacting the Civil Society Organizations and the women activists who are contributing towards carrying forward the SDG5. Girls born in the post-Bonn period hardly know who the Taliban are and what is the impact of their policy strategy. They have been brought up in a democratically elected government that was a signatory to conventions like CEDAW, etc. These young women can hardly understand why education must be banned for them, why they are not allowed to walk in the park independently. Why must the government be indifferent to “Violence against Women”?

It is important to facilitate women and girls to continue with their education and pursue a livelihood or develop skills to empower themselves. It is difficult to adopt measures for empowerment of women and usher in gender equality living in Afghanistan. Cases of abuse are on the rise and girls and women may get browbeaten into submission. Nevertheless mechanisms to impart education to the Afghan girls and women must be addressed urgently. Therefore the international community needs to adopt out of the box (OOTB) solutions. Despite challenges and threats, there are Afghan women activists who dare to come forward in solidarity with the victims of violence and abuse of human rights.

The following recommendations are worth consideration:

- Pressure from the United Nations and other funding agencies is rigorously mounted on the de facto regime to reinstate Afghan women's rights and involve them in all decision making bodies of Afghanistan in order to overcome “freedom from fear and want” and from “discrimination”.
- Women at present are banned from working in NGO offices and have been wholly excluded from public office and the judiciary. They are compelled to stay at home. Livelihood options are exclusively introduced for the Afghan women especially for the female headed households.
- International scholarships and funding are made available in schools and in higher education Institutes both in Kabul and abroad, meant exclusively for Afghan women and girls. This should include boarding as well. Despite challenges, the women Afghan activists need to be encouraged and funded who are running Education centres for Afghan women in South Asia, Africa, Europe and other regions.
- Health care for child and maternal well-being are carried forward on a war footing before there is a fall in the sex ratio of the country. Similar schemes are also imparted for the senior citizens and the differently abled women and girls in Afghanistan.
- The UN Headquarters must organize more events like “Today's Afghan Women — Rights and Opportunities”. “Struggle of Afghan Women” and so on to create a greater awareness among the people.

References

- 1 Tsui Karina (2022). *Violence against women rampant under Taliban, new report finds*. The Washington Post, July 27.
- 2 Rashid, A. *A Vanished Gender: Women, Children and Taliban Culture' in Taliban: The Power of Militant Islam in Afghanistan and Beyond*. London: I.B. Tauris. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.5040/9780755647132>
- 3 Dutta, Mondira (2010). "An Evaluation of Indian Initiatives for Afghan Women": sponsored by the Ministry of External Affairs, Govt of India, An unpublished report.
- 4 NSIA. (2020). "Afghanistan Multidimensional Poverty Index 2016-2017: Report and Analysis". National Statistics and Information Authority, Afghanistan. Retrieved from https://www.mppn.org/wp-content/uploads/2019/03/AFG_2019_vs9_online.pdf.
- 5 OCHA. (2020). "Afghanistan Humanitarian Needs. Overview 2021, December 2020 – Afghanistan". Retrieved from <https://reliefweb.int/report/afghanistan/afghanistan-humanitarian-needs-overview-2021-december-2020>
- 6 UN Human Rights Office of the High Commissioner. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/03/afghanistan-un-experts-say-20-years-progress-women-and-girls-rights-erased> 8th
- 7 Taliban Escalate new Abuses Against Afghan Women, Girls. Retrieved from <https://www.usip.org/publications/2022/10/taliban-escalate-new-abuses-against-afghan-women-girls>
- 8 Byrd Willian (2022). *Foreign Relations & International Law, Lawfare*, October. Retrieved from <https://www.lawfaremedia.org/article/lets-not-kid-ourselves-afghanistans-taliban-regime-will-not-become-more-inclusive>
- 9 Watkins Andrew (2022). Retrieved from <https://www.usip.org/publications/2022/10/taliban-escalate-new-abuses-against-afghan-women-girls>
- 10 Rukhshana Media (2023). Retrieved from <https://rukshana.com/en/taliban-kill-four-in-a-bloody-crackdown-on-shiite-mourning-across-multiple-provinces>
- 11 Rukhshana Media (2023). Retrieved from <https://rukshana.com/en/taliban-violently-disperse-beauty-parlor-protesters-in-kabul>
- 12 United Nations Security Council. Retrieved from <https://press.un.org/en/2022/sc15153.doc.htm>, 20 Dec, 20220
- 13 RFE/RL's Radio Free (2015). Retrieved from <https://www.rferl.org/a/afghanistan-taliban-stoning-woman-adultery/27341045.html>
- 14 Twahirwa Aimable (2023). *Afghan Girls, Women Deprived of Education, Find Hope in Africa*, Inter Press Service (IPS) News Agency. Retrieved from <https://www.ipsnews.net/2023/08/afghan-girls-women-deprived-of-education-find-hope-in-africa/>

Мондира Дутта

Ауған әйелдерінің қоғамдық орындардан жоғалып кетуі Ауғанстандағы әйелдер құқығының күйреуі

Мақалада ауған әйелдерінде әйелдер құқығының толық болмауы жағдайы және әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық туралы айтылған. Сонымен қатар ауған әйелдерінің тарихы, өткені туралы қысқаша очерктен бастап, бұл мақалада жаңа талибан режимімен қазіргі жағдайды қоса алғанда, олардың постбондық кезеңдегі тұрмыс-тіршілігі құжаттамалар негізінде берілген. Мақала негізінен БАҚ хабарламаларынан алынған қосымша ақпарат көздері мен әңгімелерге негізделген. Автор Ауғанстандағы әйелдердің жағдайы және олардың қоғамдық саладағы мән-жайын қарастырған, олардың негізгі құқықтарының бұзылуына зерттеу жасаған. Бір қызығы, әлем тұрақты даму мақсаттарына (SDG), әсіресе SDG-5-ке қол жеткізуді асыға күткен кезде, әлемнің бір бөлігі әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейтуді және гендерлік теңдікті мүлдем елемейді! Мақаланың мақсаты — Ауғанстандағы әйелдердің құқықтарының біртіндеп сарқылуы мен елеулі бұзылуына баса назар аудару және талибан саясатының әлеуметтік-экономикалық салдарын түсіну. Әйелдердің білім алуына, жұмыс күшіне қатысуына және әйелдердің қоғамдық орындарының жабылуына шектеулер біртіндеп күшіне енген. Құжаттарға сүйене отырып, автор жас ауған қыздары мен әйелдерінің білімі мен дағдыларын дамыту бойынша оқуын жалғастыруға және күнкөріс үшін бірнеше саяси нұсқаулар ұсынған.

Кілт сөздер: ауған әйелдері, Талибан 2.0, әйелдер құқықтары, Ауғанстан, гендерлік теңдік, мүмкіндіктерді кеңейту, инклюзивті Ауғанстан, тұрақты даму мақсаттары-5, адам құқықтарын бұзу, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық.

Мондира Дутта

Исчезновение афганских женщин из общественных мест. Крах прав женщин в Афганистане

В настоящей статье предпринята попытка понять бедственное положение афганских женщин в условиях полного отсутствия прав женщин. Начав с краткого очерка об историческом прошлом афганских женщин до 11 сентября, автор пыталась задокументировать их путешествие в постбоннский период, включая нынешнюю ситуацию при новом режиме талибов. Статья основана на вторичных источниках информации и нарративах, в основном из сообщений СМИ. Рассмотрено положение женщин в Афганистане, в том числе и в общественной сфере, в то время как их основные права постепенно нарушаются. По иронии судьбы, когда мир с нетерпением ждет достижения Целей устойчивого развития (ЦУР), особенно ЦУР–5, часть мира полностью игнорирует расширение прав и возможностей женщин и гендерное равенство! Цель статьи — подчеркнуть постепенное истощение и серьезное нарушение прав женщин в Афганистане и понять социально-экономические последствия политики талибов. Ограничения на образование женщин, участие в рабочей силе и закрытие женских общественных мест постепенно вступают в силу. В заключение автор предлагает несколько политических рекомендаций о помощи молодым афганским девушкам и женщинам, которые могли бы продолжить свое образование и обучение по развитию навыков и получить средства к дальнейшему существованию.

Ключевые слова: афганские женщины, Талибан 2.0, права женщин, Афганистан, гендерное равенство, расширение прав и возможностей, инклюзивный Афганистан, Цели устойчивого развития–5, нарушение прав человека, насилие в отношении женщин.

А.Е. Мырзаханов*, А.С. Мусагалиева

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: 87080077500@mail.ru; arai0410@mail.ru)*

Вопросы реабилитации жертв политических репрессий в Акмолинской области (конец 1980-х–1990 гг.)

В статье рассмотрены вопросы реабилитации жертв политических репрессий в Акмолинской области. Область выбрана не случайно, так как она была одним из эпицентров и местом ссылки, депортаций, сталинских лагерей на территории Северного Казахстана. Жертвы террора многие годы ждали полной политической и юридической реабилитации. В конце 1980-х годов, затем после распада Советского Союза и в период обретения Независимости Казахстана в области началась масштабная работа по рассекречиванию документов силовых структур и по реабилитации жертв политических репрессий, в том числе депортированных и репрессированных народов. В настоящей работе представлена история политических репрессий Акмолинской области, дан краткий обзор по истории области, исследована работа Прокуратуры Акмолинской области и Акмолинской областной администрации в деле реабилитации граждан, а также статистические материалы по данному вопросу. Отдельно показана деятельность председателя Ассоциации жертв незаконных репрессий Акмолинской области Гринева Владимира Михайловича. Авторы использовали архивные материалы Архива Президента РК, Государственного архива Акмолинской области и Государственного архива Карагандинской области, в том числе источники о реабилитации республиканского масштаба в центральных архивах страны, партийные документы и статистические материалы Целиноградского обкома, а также документы Акмолинской областной администрации и личный Фонд председателя Ассоциации жертв незаконных репрессий Акмолинской области Гринева Владимира Михайловича, ответы на его письма в центральных архивах.

Ключевые слова: Акмолинская область, политические репрессии, депортация народов, спецпоселенцы, реабилитация, 1990-е годы, обсуждение.

Введение

Реабилитация жертв политических репрессий в Казахстане была одной из актуальных проблем в истории нашей страны. Восстановление имен многих наших сограждан, пострадавших от советских политических репрессий, длится годами. В статье нами предпринята попытка раскрыть начало этих процессов еще при Советском Союзе и рассказать о проделанной работе в первые годы Независимости нашей страны. Дальнейшая работа реабилитации была лишь продолжением этих работ. В первые годы заниматься реабилитацией жертв политических репрессий было очень сложно, затруднения вызвали формирование нормативно-правовой основы, публикация списков репрессированных и т.д. И тем более многие репрессированные сами следили за работой и делали замечания и предложения.

Актуальность темы данной статьи обусловлена использованием новых архивных документов о процессе реабилитации народов в Акмолинской области в 1980–1990 годы. Данная тема до сих пор полностью не изучена, и ее статистические материалы еще не опубликованы.

Целью исследования данной статьи является изучение истории Акмолинской области с конца 1980-х и 1990-е годы, в контексте реабилитации жертв политических репрессий в документах партийных и административных и силовых органов. Отсюда и вытекают следующие задачи: представить историю о превращении Акмолинской области в многоэтничный в советской период; раскрыть основные этапы реабилитации в Советском Союзе; их влияние на другие республики, в том числе и на эту область, показать процесс реабилитации жертв политических репрессий, их особенности и практические меры со стороны областных администраций, а также деятельность Ассоциации жертв незаконных репрессий г. Астаны и Акмолинской области и его председателя Гринева Владимира Михайловича.

* Автор-корреспондент. E-mail: 87080077500@mail.ru

Методы исследования

Основными материалами при написании данной статьи являются материалы Архива Президента РК, Государственного архива Акмолинской области, Государственного архива Карагандинской области. Для их обработки и анализа использовались такие методы, как объективность, историчность, метод контент-анализа. Одной из основополагающих научных методик стал системный подход, который позволяет рассмотреть данный вопрос в контексте всех затрагиваемых проблем с учетом исторических событий исследуемого периода. В целях эффективного изучения применялись такие методы, как сравнительный анализ, критическое отношение при рассмотрении выявленных данных. Комплексное использование различных методов позволило более объективно показать исследуемую историческую ситуацию.

Результаты и обсуждения

Немного предыстории о репрессиях в Акмолинской области, или как регион стал центром политических репрессий и депортаций народов Советского Союза. В начале 20-х годов территория Акмолинской губернии была обширная. 25 апреля 1921 г. была образована Акмолинская губерния с центром в городе Петропавловске, в состав которой вошли Кокчетавский (63 вол.), Акмолинский (75 вол.), Атбасарский (51 вол.), Петропавловский (44 вол.) и Черлакский (15 вол.) уезды [1; 26]. В 1926 году в Акмолинской области проживало 1 211 559 человек, из них 430 804 казахов, 394 113 русских, 21 192 немцев, 312 338 украинцев и остальные другие народы [2; 588]. Затем был Акмолинский округ, Акмолинская область. В состав области вошли центральная, северная часть Казахстана, которая всегда была в эпицентре советской репрессивной политики.

20 февраля 1932 года эти районы вошли в состав новой образованной Карагандинской области с центром в городе Петропавловске. В эти годы Северный Казахстан находился в числе первых регионов республики, испытывавших голод. Более половины представителей казахского населения было безвозвратно потеряно в этом регионе — 400, 9 тыс. человек, или 51,4 % [2; 376]. Во время голода нынешняя Акмолинская область была наиболее пострадавшей среди всех областей. Область была расположена в отдаленной части территории республики, казахи в основном занимались животноводством. Но советскую власть это ничуть не волновало. Лагуна восполнялась трудпереселенцами и спецпереселенцами.

29 июля 1936 года из состава Карагандинской области были выделены северные районы и образована Северо-Казахстанская область. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 14 октября 1939 года образована Акмолинская область с центром в городе Акмолинске. В 1939 году в Акмолинской области проживало всего — 458 509 человек, из них 120 480 — казахов, 207 882 — русских, 10 104 — немцев, 81 819 — украинцев и другие народности [2; 588]. Как видим, область за короткий период интернационализировалась, топонимика региона изменилась до неузнаваемости. Построены были трудпоселки, народу стало больше.

Депортация народов в Акмолинскую область состояло из нескольких этапов: начиная с 1936 года, затем довоенное время, военное время. На первом этапе состоялись депортации поляков и немцев из УССР и БССР в 1936 г., корейцев из Дальнего Востока — в 1937 г. и польских граждан — в 1939-1941 г. Переселения народов обосновывались необходимостью мер по защите приграничных территорий СССР. На втором этапе Северо-Казахстанскую и Кокчетавскую области (позже Акмолинская область) пополнили депортированные в 1941 г. — немцы, а в 1944 г. — чеченцы и ингуши. Депортации военного времени являлась наказанием для народов, обвиненных в «пособничестве фашистам». На третьем этапе после войны и вплоть до смерти И.В. Сталина в республику осуществлялись менее массовые депортации «власовцев», «оуновцев», «басмачей», (таджиков, кыргызов, узбеков) [3; 30]. В итоге в 1959 году в Акмолинской области проживали 96 362 — немцев и — 10 459 поляков, 6 295 — чеченцев, 5 159 — ингушей и другие национальности [2; 588].

А также на территории области находились сталинские лагеря, в том числе отделение Карлага. В системе ГУЛАГа в Акмолинске было образовано Управление спецпереселенцев при ОГПУ, которое состояло из пяти районных комендатур: Акмолинской, Карагандинской, Осакаровской, Таинчинской и Шортандинской. На территории Карагандинской области Акмолинская, Карагандинская и Осакаровская райкомендатуры объединяли 32 спецкомендатуры (32 спецпоселка) [4]. Один из них, располагавшийся в № 26 трудпоселке женский лагерь, — «Акмолинский лагерь жен изменников Родины» (АЛЖИР). Таким образом, Акмолинская область до 1950-х годов заполняли депортированными на-

родами. Поэтому реабилитация всех жертв политических репрессий в Акмолинской области была актуальной.

Как начиналась реабилитация жертв политических репрессий? С 1988 года в Советском Союзе усилился процесс реабилитации жертв политических репрессий. 29 января 1989 года в Москве было создано Всесоюзное историко-просветительское общество «Мемориал». В 1989 году движение «Мемориал» охватило более 180 городов СССР. Одной из его основных уставных задач была работа по увековечиванию памяти жертв репрессий. 28 июня 1989 года было принято Постановление Политбюро ЦК КПСС «Об увековечивании памяти жертв репрессий 30-40-х и начала 50-х годов [5; 27]. 16 сентября 1989 года вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х, начала 50-х годов». Согласно Указу в РСФСР, было пересмотрено около миллиона уголовных дел и реабилитировано 1 073 750 человек [6; 28–32]. 14 ноября 1989 года была опубликована Декларация Верховного Совета СССР «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав [7; 242]. В документе отмечается, что массовые аресты, политические репрессии проводились во всех республиках, говорится о положении народов в переселенческих регионах и лагерях. Кроме того, он указывает на необходимость принятия юридических мер для восстановления прав всего репрессированного советского народа.

13 августа 1990 года Президент СССР М.С. Горбачев подписал Указ «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов». В нем принципиально осуждаются массовые репрессии и считая их несовместимыми с нормами цивилизации, пишут: «Скорейшее преодоление последствий беззаконий, политических преступлений на почве злоупотреблений властью необходимо всем нам, всему обществу, вставшему на путь морального возрождения, демократии и законности» [8]. Этот Указ стал окончательным признанием вины государства перед гражданами, репрессированными в период сталинизма.

Указанные выше обстоятельства, произошедшие в СССР, напрямую повлияли на процесс реабилитации в национальных республиках. В конце 1980-х–начале 1990-х годов в Казахстане активизировался процесс реабилитаций политических репрессий. Вопрос был поднят на государственный уровень. Была создана Государственная комиссия по реабилитации жертв политических репрессий, в том числе политических реформ 1920–1930-х годов.

В конце 1980-х годов численность населения Целиноградской (позже Акмолинской) области выглядела следующим образом. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.: казахи — 193 703 чел., русские — 400 941 чел., немцы — 112 288 чел., украинцы — 73 710 чел., узбеки — 1 522 чел., татары — 20 398 чел., белорусы — 23 455 чел., уйгуры — 153 чел., азербайджанцы — 2 944 чел., корейцы — 1 980 чел., всего — 872 255 человек [2; 28]. Как видим, преобладает численность разных национальностей, тем более депортированных народов. В связи с этим в области возник и актуализировался вопрос реабилитации жертв репрессий.

Этим процессом Прокуратура Целиноградской области занималась с 1988 года. Согласно информации Целиноградского обкома Компартии Казахстана о ходе выполнения Постановления ЦК КПСС от 11 июля 1988 года «О дополнительных мерах по завершению работы, связанной с реабилитацией лиц, необоснованно репрессированных в 30-40-х и начале 50-х годов» по Целиноградской области на 1 января 1990 года, всего рассмотрено 68 дел о восстановлении в партии и восстановлено — 67, отказано в восстановлении — 1. Судами в 50-60-е годы реабилитировано — 157 коммунистов, из них восстановлено до 1 июля 1988 года — 14, с июля 1988 года — 25, в том числе судами — 12, по Указу Президиума Верховного Совета СССР — 13 [9; 140, 141]. Таким образом, сначала были реабилитированы репрессированные коммунисты, которые в разные годы попали в чистку партии или репрессированы в 1937–1938 гг.

Приведем несколько примеров. Одним из посмертно реабилитированных коммунистов был Герцог Генрих Коунрадович, 1898 года рождения, немец, уроженец бывшей Самарской губернии, состоял членом ВКП (б) с 1932 по 1938 годы. До ареста работал кладовщиком, решением бюро Акмолинского райкома партии от 3 апреля 1938 года Г.К. Герцог был исключен из партии за участие в «анти-советской, фашистской, повстанческой, диверсионно-вредительской» организации. Заседанием тройки при УНКВД по Карагандинской области от 13 октября 1938 года Г.К. Герцог приговорен к высшей мере наказания и 20 октября того же года расстрелян. 20 июня 1967 года, рассмотрев протест прокурора, за отсутствием состава преступления Г.К. Герцог был реабилитирован Военным трибуналом

Туркестанского военного округа [10; 16]. Учитывая, что он полностью реабилитирован судебными органами был восстановлен в партии посмертно 6 декабря 1989 года. Такая же история сложилась с немцем Грасмик Готлибом Карловичем, 1899 года рождения, уроженцем с. Романовки Акмолинского района Карагандинской области. 13 октября 1938 года был приговорен к высшей мере наказания и 20 октября того же года расстрелян. Реабилитирован в 1967 году Военным трибуналом Туркестанского военного округа за отсутствием состава преступления [9; 142, 143]. Восстановлен в партии посмертно 6 декабря 1989 года.

18 сентября 1990 г. вышел Указ Президента КазССР «О мерах по оказанию помощи реабилитированным гражданам, пострадавшим от незаконных репрессий в период 30-40-х и начала 50-х годов» [11]. Этот Указ усилил процесс реабилитации в области.

Согласно письму главе администрации Акмолинской области Прокуратура Акмолинской области дает информацию о том, что по декабрь 1991 года эта работа проводилась только в отношении лиц, репрессированных в уголовном порядке. К этому времени было пересмотрено 2 015 архивных уголовных дел в отношении 2 668 человек. Из них реабилитировано — 1 664, а в отношении остальных уголовные дела были направлены через прокуратуру Республики Казахстан в республиканские высшие судебные инстанции для отмены явно незаконных приговоров военных трибуналов или областных судов [12; 8]. В 1992 году эти архивные дела Верховным Судом Республики были возвращены без отмены приговора с мотивировкой, что все осужденные по ним граждане реабилитированы Указом Президента СССР от 13 августа 1990 года «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20–50-х годов» (табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Количество реабилитированных в Акмолинской области за 1992 г.

г. Акмолинск	2 044 человека
Целиноградский район	808 человек
Астраханский район	380 человек
Атбасарский район	475 человек
Алексеевский район	489 человек
Балкашинский район	79 человек
Вишневатский район	269 человек
Ерментауский район	604 человека
Макинский район	169 человек
Селетинский район	96 человек
г. Степногорск	69 человек
Шортандинский район	364 человека
Кургальджинский район	169 человек
Краснознаменский район	37 человек
Иногородние	158 человек
Всего	6 210 чел.

Реабилитация коснулась, в первую очередь, представителей депортированных народов. По данным Прокуратуры Акмолинской области за 1992 г. по районам Акмолинской области реабилитировано следующие спецпереселенцы: немцы — 5 653, поляки — 466, ингуши — 18, чеченцы — 8, др. национальности — 63 человека [12; 13]. Таким образом, реабилитация шла медленно, но целенаправленно.

Решающую роль в реабилитации жертв политических репрессий по Казахстану сыграл Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», принятый 14 апреля 1993 года. Это ознаменовало начало третьего этапа по реабилитации жертв политических репрессий в нашей стране. Принятие данного закона открыло официальный, государственный путь к реабилитации жертв политических репрессий. С точки зрения того периода, это событие оказалось большой вехой в оправдании людей, пострадавших от Советского государства.

Этот закон был продолжением более ранних законодательных актов, принятых в связи с реабилитацией жертв политических репрессий. Например, Указ Президента Казахской ССР № 70 от 18 сентября 1990 года «О мерах по оказанию помощи гражданам, пострадавшим от незаконных репрессий в 30-40-х и начале 50-х годов «гласит»: ... граждане, ставшие жертвами массового беззакония по

политическим мотивам, до сих пор не могут получить должную помощь от государственных органов. Многие из них остаются социально незащищенными после многих лет прохождения тюрем и лагерей, потери здоровья и инвалидности» [11]. Исходя из этого, в соответствии с Законом Республики Казахстан 1993 года «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», Верховный Совет Республики Казахстан решительно был настроен восстановить справедливость в отношении лиц, подвергшихся массовым политическим репрессиям, с целью оправдания всех жертв этих репрессий, обеспечения максимально возможного возмещения причиненного им морального и материального ущерба в настоящее время принимает этот закон.

Принятие указанного Закона стало большим событием для людей, подвергшихся репрессиям и пострадавших от них, которые до сих пор не были реабилитированы. Закон «распространяется на всех лиц, непосредственно подвергшихся политическим репрессиям на территории бывшего Союза ССР и в настоящее время являющихся гражданами Республики Казахстан» [12]. На реабилитацию могли претендовать граждане, репрессированные по политическим обвинениям, клеветнические по ложным обвинениям, «спецпереселенцы», «трудоармейцы», народы, депортированные в Казахстан и др.

Только с принятием Закона был четко установлен порядок реабилитации этих граждан в соответствии с заключениями органов прокуратуры о законности привлечения к уголовной ответственности. Казалось бы, что с принятием Закона реабилитация репрессированных пойдет более быстрым темпом, и появится системность, последовательность. Однако на практике этого не произошло. После принятия Закона в государственные органы стали поступать многочисленные письма-жалобы от имени реабилитированных лиц по исполнению закона. Одним из важных вопросов, предусмотренных законом, была выдача справок о реабилитации, которая должным образом не выполнялась.

Запросов было много, государственные органы не успевали напечатать даже бланки. Об этом в своем письме пишет Председатель комитета конституционного законодательства и правам человека С. Зиманов Премьер-министру республики Казахстан А. Кажыгельдину [12; 2]. Согласно письму, по Постановлению Кабинета Министров РК от 22 октября 1993 года изготовление бланков удостоверений реабилитированного гражданина о праве на льготы по заявкам глав областных администраций за счет средств республиканского бюджета, поручено Министерству печати и массовой информации РК. Однако по сообщению ответственного министерства заявок не было ни от одной области. Подобное сообщение следует понимать, что сотрудники заявленных министерств проявили безответственность, неорганизованность и полное равнодушие к пострадавшим людям.

Сразу же после этого письма, Акмолинская областная администрация направила заявку в количестве 17 тысяч бланков удостоверений реабилитированных лиц, подвергшихся политическим репрессиям [12; 3]. Данное действие показывало, что без вмешательства высокопоставленных лиц и органов, вопрос предоставления удостоверений реабилитированным лицам продлился бы в течение длительного времени. Решая вопрос о количестве удостоверений, органы прокуратуры отмечали, что в области наблюдается значительный отток граждан немецкого населения, подвергшихся репрессиям. Однако у прокуратура Акмолинской области данных о количестве не было.

По данным Прокуратуры Акмолинской области с начала 1992 года областной прокуратурой рассмотрено более 3 000 тысяч заявлений о реабилитации и выдаче соответствующих документов. Как правило, в основном, это были люди пожилого возраста, требующие особого внимания и нуждающиеся в юридической помощи. Так, по вопросам реабилитации в день обращалось до 70 человек. На конец 1993 года поток обращений жителей по вопросу реабилитаций не снизился, напротив, возросло их число за счет граждан обратившихся за консультацией в надежде получить льготы, предусмотренные для реабилитированных [12; 15]. На личном приеме в Акмолинской областной прокуратуре за период с конца 1991 до конца 1993 года принято 8 131 человек [12; 9]. Но с принятием Закона это количество резко увеличилось.

Всего по Акмолинской области подлежали реабилитации в соответствии с Указом Президента РК от 14 апреля 1993 года не менее 40 000 человек [12; 9]. Дело в том, что на 1 декабря этого года, за 12 месяцев резко выросло число реабилитированных людей. Шел поток запросов на реабилитацию жертв политических репрессий. В разрезе районов и городов области количество реабилитированных спецпереселенцев по состоянию на 1994 год выглядит следующим образом (табл. 2) [12; 5]:

Прежде всего, следует отметить, что принятие закона и его исполнение не были идеальными. В тексте было много противоречий.

Одним из людей, болевших душой за права репрессированных граждан, был Гринев Владимир Михайлович, председатель Ассоциации жертв незаконных репрессий г. Астаны и Акмолинской области. Он был активным исследователем политических репрессий в данной области.

Т а б л и ц а 2

Количество реабилитированных в Акмолинской области в разрезе районов за 1994 г.

Районы	на 1 января 1994 г.	на 1 декабря 1994 г.
г. Акмола	3 645 человек	4 656 человек
Целиноградский район	1 521 человек	1 660 человек
Астраханский район	1 271 человек	1 461 человек
Атбасарский район	1 355 человек	1 755 человек
Алексеевский район	844 человека	984 человека
Балкашинский район	441 человек	801 человек
Вишневыский район	645 человек	745 человек
Ерментауский район	903 человека	983 человека
Макинский район	920 человек	1 370 человек
Селетинский район	356 человек	476 человек
г. Степногорск	291 человек	1 753 человека
Шортандинский район	1 393 человека	278 человек
Кургальджинский район	248 человек	71 человек
Краснознаменский район	51 человек	391 человек
Иногородние	242 человека	327 человек
Всего	14 126 человек	17 711 человек

В 2001 году ОО «Ассоциация жертв незаконных репрессий г. Астаны и Акмолинской области» издало 3 книги под общим названием «Хранить вечно». 1 часть — «58 статья» — жертвы политических репрессий Акмолинской области 30-50 гг.; 2 часть — «Узницы АЛЖИРа» список женщин, более 5 000 имен; 3 часть — «Книга памяти жертв массовых политических репрессий 30–40-х и начала 50-х годов города Астаны и Акмолинской области», кроме того, был опубликован Список «трудоармейцев» — мобилизованных рабочих колонн, 11 000 человек [13; 31]. О них написали: «ОО "Ассоциация жертв незаконных репрессий Акмолинской области" участвует в восстановлении исторической правды о преступлениях сталинизма, отстаивает интересы и права жертв политических репрессий, организует мероприятия по сохранению их памяти. Члены Ассоциации разыскивают места захоронения репрессированных, устанавливают памятные знаки, собирают сведения и содействуют изданию специальной литературы» [14; 218].

В своих письмах вышестоящим органам Гринев нередко критиковал, и приводя примеры, указывал на несовершенство и нарушение в исполнении «Закона о реабилитации».

Например, в письме в адрес Управления делами Президента РК он, приводя примеры некорректного производства компенсаций, выплаты пособий в соответствии со статьей 22, а также грубых недостатков и нарушений в вопросах, касающихся категорий жертв репрессий, пишет: «1994 год. В г. Рудном Морозову начислили 3 000 тенге (к выплате должны быть после индексации — 7 500 тенге.). Выплатили 2 000 тенге. Затем заявили: Извините, мы ошиблись, по ст. 2 тебе не положено, а ст. 18 не для тебя написана! В 1998 г. ему начисляют 60 тысяч тенге и вновь: Помнишь, мы ошиблись, подарили тебе 2 000 тенге, а 40 000 тенге мы оставляем себе. Можно грабить и отдельных жертв репрессий» [15; 2].

Одна из статей, попавшая в активное обсуждение, была статья 22 Закона от 14 апреля 1993 года. Указанная статья вступила в силу только 1 ноября 1993 года, и его исполнение было отложено уже с 20 марта 1994 года до 1997 года. Выдержка из статьи: «Лицам, подвергшимся необоснованным репрессиям в виде заключения под стражу, лишения свободы, помещения в психиатрические учреждения, направления на спецпоселение или привлеченным к принудительному труду в условиях ограниченной свободы (в том числе в так называемых «трудовых армиях», «рабочих колоннах НКВД») и реабилитированным в соответствии с настоящим Законом, а также детям, содержавшимся вместе с ними в местах лишения свободы, детям жертв массовых политических репрессий, либо детям, оставшимся без попечения родителей или одного из них, органами социальной защиты по месту их жительства на основании документов о реабилитации и времени пребывания в указанных местах выпла-

чивается из бюджетных средств денежная компенсация из расчета трех четвертей размера месячного расчетного показателя, установленного «Законом о республиканском бюджете» и действующего на момент обращения в органы социальной защиты, за каждый месяц пребывания в указанных местах, но не более 100-кратного размера месячного расчетного показателя» [12].

В 1997 году при дополнении и изменении к «Закону о реабилитации» вдовы жертв репрессий и дети — казахстанцы не включены в статью 22 Закона как пострадавшие от репрессий, в отличие от других детей — пострадавших от репрессий. Как пишет В.М. Гринев: «Отдельные части статей «Закона о реабилитации» утратили смысл, другие противоречивы (ст. 13 и 2; ст. 22 и 2). Генеральная Прокуратура Республики Казахстан, вопреки статье 83 Конституции Республики Казахстан, превышает свои полномочия, в ст. 2 п. 4 вставляет слово «обоих» («подразумевается «обоих») — вот так толкуется «Закон». То есть если расстреляли единственного кормильца, то оставшиеся дети, вдовы, престарелые родители не пострадали. Оттенок сожаления в том, что обоих родителей не расстреляли. Много будет пострадавших. В былые времена Ген. Прокуратура не вносила дополнений в «Закон» — «расстрелять обоих» или уменьшить число расстрелянных. А вот так теперь защищает пострадавших от репрессий» [15; 3, 4].

Кроме того, в своем письме В.М. Гринев, указывая на нарушения и противоречия, касающиеся вопросов получения жилья, медицинской помощи, взыскания морального вреда жертвами политических репрессий, предлагая пишет: «Это не полный список глумления над «Законом о реабилитации» и над жертвами репрессий. Следует внимательно посмотреть «Закон о реабилитации» и, с учетом реалий современности, принять новый текст «Закона», не ухудшая первоначального текста, приравнять жертв репрессий к участникам ВОВ» [16; 2].

О ненадлежащих действиях или бездействии государственных органов в отношении исполнения закона и неграмотном толковании закона В.М. Гринев в своем письме докладывает Министру труда и социальной защиты населения А.М. Байменову. Так, он пишет о том, что судебная коллегия г. Астаны и суд Медеуского района г. Алматы выявили, что Департамент труда и социальной защиты населения г. Алматы в толковании 26 статьи закона 2 раза проявили неграмотность. Он пишет: «В 1998 году сотрудникам вашего ведомства показалось, что очень большое число пострадавших от репрессий (75 тысяч) пользуются льготами (спец. гос. пособиями) и попытались найти предлог в дальнейшем отказывать жертвам и пострадавшим от репрессий, имеющим справки о реабилитации, в назначении спец. пособия. В обосновании отказа применили элементарно безграмотное толкование статьи 26, растолковывая его: Закон для вас не писан, он распространяется только на покойников, реабилитированных до появления Закона, что противоречит ст. 37 УПК. На ошибочность (безграмотность) такого толкования дважды указала Коллегия городского суда города Астаны и Медеуский районный суд города Алматы» [14; 2, 3]. Излагая все это, отражая другие актуальные вопросы, он предлагает Министру труда и социальной защиты населения совместно вынести их на обсуждение на заседании Парламента проект изменений и дополнений в закон.

Ответ на данное письмо В.М. Гринева не пришлось долго ждать. Мажилис Парламента Республики Казахстан дал Пояснительную записку к проекту Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». В ней депутаты мажилиса изложили свои предложения и замечания к Закону. К примеру, «Статья 2, часть 4 (после внесения изменений часть 3) позволяет включить в число пострадавших детей казахстанцев, оставшихся без кормильца (в первую очередь из казахских семей), которых неправовым толкованием исключили из дополнения к Закону от 22 июля 1997 г. Там нет слово «обоих», следовательно, законодатель рассматривает без одного или обоих родителей. Предлагается исключить неправовое толкование Закона путем включения в Закон слова: «без одного или обоих родителей» [14; 4–7]. Кроме того, в Пояснительной записке также нашли отражение и вопросы компенсации и социальных льгот. Так, изначально Законом предусматривалось возмещение ущерба из минимальной оплаты труда, депутаты предложили вернуться к этому определению, так как из месячного расчетного показателя сумма компенсации чисто символическая. Также предлагалось включить абзац о льготном протезировании, которое ранее неправомерно был исключен из первоначального текста Закона. В своей Пояснительной записке депутаты, наряду с изложенными выше вопросами, предложили сохранить комиссию и наделить правом контроля за исполнением Закона «О реабилитации жертв массовых политических репрессий».

В последующие годы произошли изменения. В 1999 г. в РК была проведена реформа законодательства по вопросам предоставления льгот реабилитированным гражданам. Вместо льгот, указанных

в частях 4–8 статьи 24 Закона «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», выплачивается специальное государственное пособие [14; 204, 205]. 23 января 2003 года вышло Постановление Правительства РК «Об утверждении Правил выплаты денежных компенсаций жертвам массовых политических репрессий» [17]. Но некоторые замечания и предложения председателя Ассоциации жертв незаконных репрессий Акмолинской области В.М. Гринева так и не были учтены.

Выводы

Несмотря на обширную работу процесса реабилитации, проведенных с 1950 по 1990 годы, вопрос о полной реабилитации некоторых категорий жертв репрессий остался открытым.

Анализ архивных данных показывает, что в процессе реабилитации в Акмолинской области было немало проблем. Это и неправильное применение закона в части предоставления льгот и социальных выплат, и в части выдачи справок о реабилитации, в некоторых случаях даже неисполнение закона, неорганизованность и безответственность со стороны соответствующих ведомств в выполнении поручений вышестоящих органов, отсутствие четкого механизма реабилитации и др. Но, несмотря на наличие недостатков, реабилитационная политика в области проводилась.

Список литературы

- 1 Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 г.–декабрь 1936 г.) / Арх. упр. МВД Казахской ССР [сост. Ф.Н. Базанова]. — Алма-Ата, 1959. — 285 с.
- 2 История Казахстана: народы и культуры: учеб. пос. / Н.Э. Масанов и др. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 608 с.
- 3 Абуов Н.А. Депортации народов в Казахстан в 1936–1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н.А. Абуов. — Караганда, 2008. — 30 с.
- 4 Мусагалиева А.С. Размещение и бытовое устройство спецпереселенцев Кубани в 1930-е гг. (на примере Карагандинской области) / А.С. Мусагалиева // Электрон. науч.-образ. журн. «История». — 2021. — Т. 12. — Вып. 10 (108). URL: <https://history.jes.su/s207987840017355-9-1/DOI:10.18254/S207987840017355-9>
- 5 ГАКО. — Ф. 205. — Оп. 9. — Д. 231. — Л. 27.
- 6 Весновская Г.Ф. Основные этапы реабилитации жертв политических репрессий: законодательство и практика пересмотра дел / Г.Ф. Весновская // Отечественные архивы. — 2004. — № 3. — С. 28–32.
- 7 Спецпереселенцы в Карагандинской области: сб. док. и матер. // сост. Р.М. Жумашев, Л.В. Михеева; под. ред. Е.К. Кубеева. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2007. — 325 с.
- 8 Указ Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20–50-х годов». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68188>
- 9 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 7894. — Л. 140, 141.
- 10 ГА АО. — Ф. 1290. — Оп. 1. — Д. 153. — Л. 8.
- 11 О мерах по оказанию помощи реабилитированным гражданам, пострадавшим от незаконных репрессий в период 30–40-х и начала 50-х годов». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U900000070_
- 12 Хранить вечно. Часть 3. «Трудармейцы». (Книга памяти жертв массовых политических репрессий 30–40-х и начала 50-х годов города Астаны и Акмолинской области). — Астана: АЖНР, 2001; Узницы «АЛЖИРа». Список женщин — заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. — М.: Звенья, 2003. — 567 с.
- 13 АП РК. — Ф. 148Н. — Оп. 1. — Д. 285. — Л. 2.
- 14 Об утверждении Правил выплаты денежных компенсаций жертвам массовых политических репрессий. Постановление Правительства РК от 23 января 2003 г., № 82. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030000082>
- 15 Закон Республики Казахстан от 14 апреля 1993 года «О реабилитации жертв политических репрессий». — [Электронный ресурс]
- 16 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 1/4. — Д. 5662. — Л. 2, 3.
- 17 Елеуханова С.И. Положение репрессированных в Казахстане / С.И. Елеуханова // Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР. — М.: Мемориал–Звенья, 2016. — 480 с.

А.Е. Мырзаханов, А.С. Мусағалиева

Ақмола облысындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері (1980 жылдың аяғы – 1990 жылдың басы)

Мақалада авторлар Ақмола облысындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелерін қарастырған. Аталған облыс кездейсоқ таңдалған жоқ, себебі Солтүстік Қазақстан территориясына жер аударылғандардың, сталиндік лагерлердің ошағы болды. Көптеген жылдар бойы олар толық саяси және заңды ақталуды күтті. Әуелі 1980-жылдардың аяғында, одан кейін Кеңес Одағы ыдырап, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін облыста жер аударылған және қуғын-сүргінге ұшыраған халықтар жайлы құзырлы органдардың деректерін құпиясыздандыру және саяси репрессиялар құрбандарын, оның ішінде репрессияланған және жер аударылғандарды ақтау бойынша ауқымды жұмыстар жүргізіле бастады. Жұмыста Ақмола облысындағы саяси репрессиялар тарихы зерттелген, облыстың тарихы бойынша қысқаша шолу берілген, Ақмола облысы прокуратурасы мен Ақмола облыстық әкімшілігінің азаматтарды ақтау жұмысы, сондай-ақ осы мәселе бойынша статистикалық материалдар зерделенген. Ақмола облысы бойынша заңсыз қуғын-сүргін құрбандары қауымдастығының төрағасы Гринев Владимир Михайловичтің қызметі жеке көрсетілген. Авторлар Қазақстан Республикасы Президенті архивінің, Ақмола облысының Мемлекеттік архивінің және Қарағанды облысының Мемлекеттік архивінің материалдарын, соның ішінде елдің орталық архивіндегі республикалық дәрежедегі ақтау туралы деректерді, Целиноград обкомының партиялық құжаттары мен статистикалық материалдарын, Ақмола облысы әкімшілігінің құжаттарын және Ақмола облысының заңсыз қуғын-сүргін құрбандары қауымдастығының төрағасы Владимир Михайлович Гриневтің жеке қорын және Орталық архивте сақталған оның хаттарына жауаптарды пайдаланған.

Кілт сөздер: Ақмола облысы, қуғын-сүргін, жер аударулар, арнайы қоныс аударушы, ақтау, 1990 жылдар, талқылау.

A.E. Myrzakhanov, A.S. Mussagaliyeva

Issues of rehabilitation of victims of political repression in Akmola region (late 1980 – early 1990)

In the article, the author examines the issues of rehabilitation of victims of political repression in the Akmola region. The region was not chosen by chance, as it was one of the epicenters and the place of exile, deportations, Stalinist camps on the territory of North Kazakhstan. For many years they have been waiting for full political and legal rehabilitation. In the late 1980s, then after the collapse of the Soviet Union and the establishment of the independence of Kazakhstan, large-scale work began in the region to declassify documents of law enforcement agencies and to rehabilitate victims of political repression, including deported and repressed peoples. The article presents the history of political repression in Akmola region, gives a brief overview of the history of the region, examines the work of the Prosecutor's Office of Akmola region and Akmola regional Administration in the rehabilitation of citizens, as well as statistical materials on this issue. Separately, the activities of the chairman of the Association of Victims of Illegal Repressions of the Akmola region Grinev Vladimir Mikhailovich are shown. Author used archival materials of the Archive of President of the Republic of Kazakhstan, State Archive of Akmola region and State Archive of Karaganda region, including sources on the rehabilitation of the republican scale in the central archives of the country, party documents and statistical materials of the Tselinograd regional Committee, as well as documents of the Akmola regional administration and the personal fund of the chairman of the Association of Victims of Illegal Repression of the Akmola region Grinev Vladimir Mikhailovich, answers to his letters in the central archives.

Keywords: Akmola region, political repressions, deportation of peoples, special settlers, rehabilitation, the 1990s, discussion.

References

- 1 Spravochnik po administrativno-territorialnomu deleniiu Kazakhstana (avgust 1920 g.–dekabr 1936 g.) [Handbook on the administrative-territorial division of Kazakhstan (August 1920 — December 1936)]. Alma-Ata [in Russian].
- 2 Istoriia Kazakhstana: narody i kultury [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 3 Abuov, N.A. (2008). Deportatsii narodov v Kazakhstan v 1936–1957 gg. (na materialakh Severo-Kazakhstanskoi i Kokchetavskoi oblastei) [Deportations of peoples to Kazakhstan in 1936–1957. (on the materials of the North Kazakhstan and Kokchetav regions)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].

- 4 Mussagaliyeva, A.S. (2021). Razmeshchenie i bytovoe ustroystvo spetspereselentsev Kubani v 1930-e gg. (na primere Karagandinskoi oblasti) [Accommodation and household arrangements for special settlers of the Kuban in the 1930s. (on the example of the Karaganda region)]. *Elektronnyy nauchno-obrazovatelnyy zhurnal «Istoriia» — Electronic scientific and educational journal “History”*, 12, 10 (108) [in Russian].
- 5 GAKO [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 205. — Op. 9. — D. 231. — L. 27 [in Russian].
- 6 Vesnovskaia, G.F. (2004). Osnovnye etapy reabilitatsii zhtv politicheskikh repressii: zakonodatelstvo i praktika peresmotra del [Main Stages of Rehabilitation of Victims of Political Repressions: Legislation and Practice of Case Review]. *Otechestvennye arkhivy — Domestic archives*, 3, 28–32 [in Russian].
- 7 (2007). Spetspereselentsy v Karagandinskoi oblasti: sbornik dokumentov i materialov [Special settlers in the Karaganda region. Collection of documents and materials]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 8 Ukaz Prezidenta SSSR «O vosstanovlenii prav vsekh zhtv politicheskikh repressii 20–50-kh godov» [Decree of the President of the USSR “On the restoration of the rights of all victims of political repressions of the 20-50s”]. Retrieved from <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68188> [in Russian].
- 9 GA AO [State Archives of the Akmola Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 7894. — L. 140, 141 [in Russian].
- 10 GA AO [State Archives of the Akmola Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 8018. — L. 16 [in Russian].
- 11 O merakh po okazaniyu pomoshchi reabilitirovannym grazhdanam, postradavshim ot nezakonnykh repressii v period 30–40-kh i nachala 50-kh godov [“On measures to provide assistance to rehabilitated citizens who suffered from illegal repressions in the period of the 30-40s and early 50s”]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U900000070_ [in Russian].
- 12 Khranit vechno (2001). Chast 3. «Trudarmeitsy». (Kniga pamiati zhtv massovykh politicheskikh repressii 30–40-kh i nachala 50-kh godov goroda Astany i Akmolinskoi oblasti) [“Keep forever”. Part 3. “Workers”. (Book of memory of the victims of mass political repressions of the 30-40s and early 50s of the city of Astana and Akmola region)]. Astana: AZhNR [in Russian]; Uznitsy «ALZhIRa». Spisok zhenshchin — zakliuchennykh Akmolinskogo i drugikh otdelenii Karlaga [Prisoners of “ALZhIR”. List of women — prisoners of Akmola and other departments of the Karlag]. Moscow: Zvenia [in Russian].
- 13 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 148H. — Op. 1. — D. 285. — L. 2 [in Russian].
- 14 Ob utverzhdenii Pravil vyplaty denezhnykh kompensatsii zhtvam massovykh politicheskikh repressii. Postanovlenie Pravitelstva RK ot 23 yanvaria 2003 goda No. 82 [On the approval of the Rules for the payment of monetary compensation to victims of mass political repressions. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated January 23, 2003, No. 82]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030000082> [in Russian].
- 15 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 14 apreliia 1993 goda «O reabilitatsii zhtv politicheskikh repressii» [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 1993 “On the rehabilitation of victims of political repression”]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930002200_ [in Russian].
- 16 AP RK. — F. 5H. — Op. 1/4. — D. 5662. — L. 2, 3.
- 17 Eleukhanova, S.I (2016). Polozhenie repressirovannykh v Kazakhstane [The situation of the repressed in Kazakhstan]. *Reabilitatsiia i pamiat. Otnoshenie k zhtvam sovetskikh politicheskikh repressii v stranakh byvshego SSSR — Rehabilitation and memory. Attitude towards victims of Soviet political repression in the countries of the former USSR*. Moscow: Memorial–Zvenia [in Russian].

G.B. Narymbet^{1*}, G. Baibosynova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
(E-mail: n.gulnur_85@mail.ru; gulza-79@mail.ru)

Historical significance of Kazakh heroic epics during the period of Jochi Ulys

Today, the heroic epic represents an important part of the spiritual heritage of the Kazakh people. Ethnic history of Kazakhs and historical events are considered in oral folk art of Kazakhs. In this regard, the purpose of the article is to reveal the historical significance of the Kazakh heroic epic, characteristic of the Ulys Jochi period. In the article, the main plots and motifs of the Kazakh heroic epic are considered, the works of Kazakh and foreign researchers are analyzed, and the historical significance of the Kazakh heroic epic is determined.

Keywords: Ulys Jochi, Golden Horde, heroic epic, oral tradition, historical source, history of Kazakhstan, spiritual culture, national heritage.

Introduction

The formation of an oral epic tradition on the territory of Kazakhstan, considered an integral part of spiritual culture, dates back to the ancient period. From a historical point of view, the Kazakh heroic epic carried high moral and aesthetic values, cultivated among the people from the period of unification of individual nomadic tribes into a single Kazakh nation to the present day. It described all the main fundamental historical values and events and became a chronicle of the spiritual, social and material life of the Kazakhs. Monuments of material and spiritual culture, including Kazakh heroic epics, are informative data for studying the main stages of the ethno-political history of nomads on the territory of Kazakhstan. The heroic epic of the Kazakhs are plot poems that tell about the various exploits of the batyrs (heroes), who had extraordinary physical and moral strength and defended their people from the attacks of foreigners. The Kazakh epic arose on the basis of real historical events experienced by the Kazakh people at different times. Therefore, it is the most important monument, which testifies to the heroic deeds of batyrs, the resilience of the human spirit, and the morals and customs of the Kazakh people. Works of the heroic epic have entered the structure of Kazakh folklore and occupy a special place in it.

Research methodology and resources

Kazakh heroic epics are a plot poem telling about the bravery of heroes who defended their people from foreign invasions and possessed exceptional physical and moral strength. Kazakh epics are based on real historical events. This is an important source that provides information about the military valor of heroes, traditions and customs of the Kazakh people. For example, in the Middle Ages, Kazakh epic works depicting historical events of the specified period were supplemented in content and plot and continued their development. According to V.M. Gatsak, the poetics of epic historicism is a set of real artistic coordinates that have historical and social symbolic properties [1; 124]. According to historian A.S. Orlov, the heroic epics of the Kazakhs demonstrate the highest level of literary art and a lot of realism can be found in it. Orlov A.S. draws attention to a very interesting scientific fact, the meaning of which boils down to the following: "... the heroic epic of the Kazakhs is not a naive work of steppe simplicity, but testifies to a high level of literary art. Kazakh epics are an artistic narrative, the construction of which uses a variety of perception techniques. These epics are not limited to the mechanical movement of the story, they are picturesque and emotional, the relationships of the characters are psychologically complex. Leaving aside the features of fabulousness, which is mandatory for this type of literature, we find a lot of realism in these epics" [2]. According to Academician V.M. Zhirmunsky, a well-known expert on the heroic epics of the Turkic peoples, the study of the epic will give results only if it is possible to clearly distinguish a historical-typological comparison from a genetic one. At the same time, he emphasizes that "heroic epics, in their local national

* Corresponding author's e-mail: n.gulnur_85@mail.ru

and historical content, have a number of features in terms of their formation, and therefore are not subject to external foreign literary influence and do not change” [3; 194]. According to the domestic researcher A. Konyratbay, the main events of ethnogenesis, turning points in the development of historical destinies occurred in the history of any nation, and this leaves a certain mark in the memory of the nation. From this point of view, heroic epics are a striking phenomenon of oral folk art and spiritual culture, of great interest to ethnologists [4].

According to the Soviet researcher A.K. Borovkov, the transformations taking place in the epic are associated with changes in the historical situation and geographical environment, the interpretation of historical events [5; 88]. Therefore, heroic epics always describe the history (even if sometimes distorted) of one of the nations. For example, Academician V.M. Zhirmunsky notes that “the epic is the past history of the people in the form of heroic idealization, therefore it has high historical value, social, cultural and educational significance” [3; 195]. It can be noted that following the method of historicism, historical and logical analysis of the epic leads to a fairly complete consideration of its genesis.

The theoretical and methodological basis of the article is the principles of dialectics and objectivity. In the process of determining the development of oral creativity of the Kazakh people, its causes and consequences, the principle of dialectics was used as a guide. The principle of objectivity made it possible to determine the role of heroic epics as a historical document.

Results and discussion

Each historical period has its own ideology and culture. One of its important components in every historical period is folk art. Folklore heritage, being a collective thought, reflects socio-political, aesthetic, ethical and religious views and forms the chronicle of each nation. The folklore of the peoples of Jochi Ulys, including their spiritual culture, was not formed by chance. It appeared as a continuation of folklore, mythology, ethnic history and traditions of the previous period, and this can be seen in the folklore of the Golden Horde period. It was formed on the basis of the traditions of the pre-Golden Horde period and was influenced by the folklore of peoples who had economic, political and social ties with the Golden Horde. Thus, the folklore of the Golden Horde period, on the one hand, developed on the basis of the mythology of these peoples, and on the other hand, is considered a reflection of the history, lifestyle and history of each individual people. At the same time, folklore is considered a unique ideology of its era. Folklore contains not only information about the life and culture of the people, but also views on socio-economic, social, political and other phenomena of a certain period.

Historically and culturally, the Turkic peoples are the heirs of the Golden Horde. Modern Kazakhs, Tatars, Kyrgyz and other Turkic peoples began to form as a separate ethnic group back in the period of the Golden Horde. Therefore, the folklore heritage of this period is considered the common heritage of the Turkic peoples. Of course, the period of the Golden Horde played a big role in the state history of the Kazakh people, in their art and literature.

Everyone knows that the names of famous figures of the Golden Horde period were preserved in heroic epics, and the history of the Kazakh people is passed down from generation to generation through the traditions of oral narration, genealogies, historical legends, and stories of poets. The oral creativity of the Kazakh people developed greatly, especially in the XIII–XVIII centuries. Oral poetry flourished among the Kipchaks and other Turkic tribes. The works of Sypyra Zhyrau and Kodan Taishi, Asan Kaigy and Kaztugan Zhyrau (XIV–XVI centuries) were widely recognized. They were true masters of artistic speech, and the heroic epics they wrote, reflecting historical truth, were preserved in the consciousness of the people. These include “Er Targyn”, “Kambar Batyr”, “Alpamys”, “Kobylandy Batyr”, “Edige Batyr” and other epics reflecting the history of the Golden Horde and Deshty-Kipchak periods. These heroic epics allow us to deeply understand the worldview of the Turkic peoples. From this point of view, the epic about Edige Batyr occupies a special place among the Kazakh heroic epics. As is known, since the 40s of the 20th century, all epics associated with Edige Batyr and his descendants have not been published. Due to the fact that, following the results of the work of the Tatar Regional Committee in 1944, in August the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks adopted a resolution “On the state of the mass-political and ideological work of the party organization of Tatarstan and measures to improve it”, where the epic was subjected to harsh criticism. Since it was believed that the epic praised the past and justified interventions. At the same time, since 1947, teachings about Edig have ceased in Kazakhstan. 1947 On January 21, a mournful resolution was issued by the Central Committee of the Kazakh Communist Party of Bolsheviks, criticizing the political weakness of the compilers of the “History of Kazakh Literature”. After the ruling the poem

“Edige” and the poem “Orak-Mamai”, relating to his descendants, were removed from the first volume of the “History of Kazakh Literature”. In 1953, based on a discussion about the Kazakh epics organized by the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, these epics were subject to further accusations. Therefore, it is considered relevant to compare unrealized national versions of the epic from an independent point of view.

The fact that the main characters of the epic “Edige Batyr” are world-famous people such as Edige, Tokhtamys Khan, Aksak Temir, Nuraddin requires special attention to the historical foundations of the poem. Because the names of Tokhtamys Khan, who ruled the Golden Horde for eighteen years and united half the world, Edige, who was his support for seventeen years, and the world-famous Aksak Temir are of great historical interest for the epic.

Among them, the epic “Edige Batyr” is included in the literature of the Golden Horde era. In many heroic epics it is impossible to look for images of people who made history. And the epic “Edige Batyr” is not fantasy, which gives great cognitive power, but traces of the great events of the Golden Horde era, indelibly imprinted in the minds of people. One of the main reasons why “Yedige” has many versions and is close to the hearts of people is connected not only with the artistic language and skillful composition, but also with the events that took place in the history of the Turkic people. The events of Edige's poem cover the period from the mid-nineteenth century to the twenty first century. And the places where the events took place are the Deshti Kipchak region and the surrounding territories.

Such scientists and writers as Ch. Ualikhanov, P.M. Melioransky, G.N. Potanin, V.V. Radlov, I.N. Berezin, A. Belyaev, N.I. Veselovsky, A. Divaev, S. Seifullin, M. Auezov, S. Mukanov studied and highly valued traditional versions of the epic. According to Academician V.M. Zhirmunsky, there are 30 versions of the epic “Er Edige” translated into Russian (15 of them have been preserved in handwritten form). And in the Central Scientific Library of Kazakhstan there are 6 versions of the poem.

The problem of studying the epic “Edige” was taken up late. G.I. Spassky (1783–1864), the first corresponding member of the Russian Academy of Sciences in the field of Oriental studies, who worked a lot in the field of research of folklore of the Turkic peoples, published the epic in print for the first time. In 1818–1824, G.I. Spassky published the “Sibirsky Vestnik” magazine in St. Petersburg. The magazine published materials on ethnography and geography, folklore and history not only of Siberia, but also of the peoples of Kazakhstan and Central Asia. The scientist wrote down a fragment of “Edige” in prose form and published it in his journal in 1820 [6].

In general, in the period we are considering, the prosperity of the Golden Horde state during the reign of Uzbek Khan began to ripen the conditions for a future crisis of the state. One of the manifestations of this can be seen in the strengthening of the power and influence of the emirs, who are the heads of local tribes. At this moment, the influence of the large tribes that make up the population of the Golden Horde is growing. Therefore, historical figures from among the representatives of local clans and tribes began to strive for supreme power, relying on the support of the leaders of other tribes. This process manifested itself especially clearly in the period 1360–1380, known as the “time of troubles” in the history of the Golden Horde. If the emirs of the right wing of the Golden Horde Mamai, Khoja Sherkesh and others sought power in the palace, then from the left wing Kyzыр, Orda-Melik-sheikh, Temir-Khoja, Murid, the son of Erzen Kasym Khan, the son of Shymtai Urus Khan and the descendants of Johci sought unite the White Horde and the Golden Horde and establish their power.

And at the end of the 1370s, a struggle for the palace throne began between Urus Khan and Mamai. From that moment on, the political career of Emir Edige, the son of Baltyksha, who was the main emir of Urus Khan, began. Of course, the name Edige was closely connected with the name of the next ruler, Tokhtamys. It is known that Tokhtamys, who became the main enemy of Urus Khan and his heirs, with the help of Emir Temir, defeated the heirs of Urus Khan and took power in the White Horde [7; 114].

Echoes of historical events are clearly visible in the epic “Edige”. That is why some Tatar and Karakalpak scholars consider this work to be an intermediate genre between a historical poem and a heroic poem. Since the epic was created on the basis of historical legend, comparing it with works that describe specific historical, political and social conditions of that era will make it possible to clarify the effect of truth and legend. And the period of life and historical place of the main character of the work, Edige, cannot be separated from the fate of the Golden Horde state [8].

The epics about the batyrs can be viewed in different ways as one of the historical and ethical data. If the study of the poetics of the epic is the task of literary criticism, then the determination of educational significance is considered the competence of pedagogical sciences. If you look at it from this point of view,

then the main problem of epic studies is the connection of heroic epics with the past history of the people and at the same time the presence in its content of certain historical and ethnic details which are sometimes difficult to adapt to scientific processing. If we limit the study of the centuries-old history of any people only to the written data that has reached us, then we will also limit the scientific-cognitive process. Therefore, it is important to determine the historical and ethnic significance of epics as a scientific problem.

Each version of the Kazakh heroic epics is characterized by the glorification of the heroic deeds of a batyr of a certain tribe. For example, Koblandy from the Kipchak tribe, Alpamys from Konurat, Er Targyn from Nogai, Kambar from the Kerey tribe. The ethnic origin of the mentioned characters is indicated without any changes. Therefore, epics about batyrs can become an additional source for studying the ethnic history of the people.

How can we know what historical fact the plot of the epic is based on and what social life and historical reality of that time is depicted in it? The answer to this question should be sought primarily in the content of the epic. Whatever epic we watch, it tells about who the brave warriors fought against and from whom they defended their country. It also gives more or less information about the customs, traditions and worldview of the people of that time. If we compare them with historical data, it will be possible to determine when the epic is historical truth and what is associated with its occurrence.

For example, when studying the content of all versions of the epic “Kobylandy Batyr” and comparing the data contained in it with historical data, it is clear that the events of this work were born on the basis of a description of the long-standing relationship between the Kipchaks and the Persians, the cruelty and brutal actions of the Persians towards the Kipchaks. The main line of epics is created to depict such heroic struggle. In all versions of the epic, Kobylandy’s battle enemies are the Persians (only in one version — the Kalmaks). The epic describes the exploits of the Kipchak heroes against the invasion and hostile attacks of the Persians.

“Kobylandy Batyr” is a popular epic and admired throughout the country. Folk poets composed legends associated with the name of Kobylandy batyr, sometimes in short, sometimes in full form, and passed it on from generation to generation. There are several versions of “Kobylandy”. Among them, the most voluminous and colorful are: the options Marabay, Mergenbey, Aisa, Nurpeis. In addition, there are poems and legends about Kobylandy among the Crimean Tatars and Karakalpaks. However, the most complete examples can be called “heroic epics”. Kazakh versions contain, along with fairy-tale fiction, a real historical background. The main legendary character of the plot was born in the Oguz-Kypchak era. There are 29 different versions of the epic “Kobylandy Batyr”, and the plot in the Marabai version is a source of inspiration for them. It depicts events related to the relationship of Kobylandy batyr with the kyats, the murder of Khan Kyzylbash, Kazan Salar, and then Kebikti, the capture of the beautiful Karlyga and, finally, the battle with Alshagyr, who attacked his people and the liberation of his people. The poem “Kobylandy Batyr” contains many concepts characteristic of the tribal era.

Since the epic was born at a time when Islam had not yet come to the Kazakh steppes, traces of the concept of shamanism are obvious in it. Ybyray Altynsarin included one version of the song “Kobylandy Batyr” in his anthology. He wrote about it according to Marabai’s story and called it “Taiburyldin Shabysy”. In addition, artistic excerpts from the epic were published in the periodicals “Dala Ualayaty”, “Turkestanskije Vedomosti”, “Turgaiskaya Gazeta”, “Trudy Orenburgskoi nauchnoi komissii” in the period before Soviet power [9]. There has long been an opinion about the historical event during which “Kobylandy Batyr” was born. If you study all the versions of the epic “Kobylandy Batyr” according to their content and compare the general content with historical events, it will become clear that the plot of the epic describes the relationship of the Kipchaks with the Persians, hostile actions on the part of the Persians towards the Kipchaks. The main line of events in the song was created to describe the heroic campaigns of a historical era.

Conclusion

Heroic narratives are a literary genre that has been preserved and passed down from conquest to generation not only orally, but also in writing. However, regardless of the form of expression and transmission of plot material, this literary genre was well recognizable by its unique features and characteristics. These features are common and at the same time special for the heroic epic of the peoples of medieval civilization. Isolated from surviving heroic narratives, these features are international and universal, as they unite the medieval heroics of the peoples of the world into a single whole within the artistic space. These features and characteristics common to many literatures are also characteristic of the heroic epic of the Kazakhs. Kazakh batyrs performed the function of artistic genealogy, collecting, within the framework of the epic tradition, the events of periods that left an indelible mark in the consciousness of the people.

References

- 1 Гацак В.М. Устная эпическая традиция во времени: историческое исследование поэтики / В.М. Гацак. — М.: Наука, 1989. — 256 с.
- 2 Орлов А.С. Казахский героический эпос / А.С. Орлов. — М.: Изд-во АН СССР, 1945. — 146 с.
- 3 Жирмунский В. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки / В. Жирмунский. — М.–Л., 1962. — 446 с.
- 4 Коньратбай Т.А. К методологии изучения этнического характера героического эпоса (историографические аспекты) / Т.А. Коньратбай. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.epossvfu.ru/index.php/1/article/view/218/206>
- 5 Боровков А.К. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса / А.К. Боровков. — М., 1958. — 291 с.
- 6 Миrows М.О. «Едіге батыр» — Алтын Орда дәуіріндегі ірі оқиғалардың ізі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімді тәртібі: https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/edge-batyir-altyin-orda-daurndeg-r-okigalardyin-z-134923/
- 7 Ноғайбаева М.С. Алтын Орданың этникалық тарихына қатысты ауыз әдебиетінің деректерін талдау / М.С. Ноғайбаева, Б.Б. Кәрібаев // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2016. — № 3(82). — Б. 113–118.
- 8 Асанов Ж. «Едіге» эпосы: эпикалық шындық пен тарихи шындық [Электрондық ресурс] / Ж. Асанов. — Қолжетімді тәртібі: <https://aqtobegazeti.kz/?p=21334>.
- 9 Мамыт А.А. Қазақ қаһармандық эпосы сюжеттерінің генезисі [Электрондық ресурс] / А.А.Мамыт. — Қолжетімді тәртібі: <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/130/96>.

Г.Б. Нарымбет, Г. Байбосынова

Жошы Ұлысы кезеңіндегі қазақ батырлар жырының тарихи маңыздылығы

Қазіргі уақытта қазақ батырлар жыры қазақ халқының рухани мұрасының маңызды бөлігін құрайды. Себебі, өзінің тамыры жағынан тереңде жатқан қазақтардың ауызша халық шығармасында қазақтардың этникалық тарихы және тарихи оқиғалар кеңінен қарастырылған. Мақаланың мақсаты — Жошы Ұлысы кезеңіне тән қазақ батырлар жырының тарихи маңыздылығын ашып көрсету. Сонымен қатар қазақ батырлар жырының негізгі сюжеттері мен мотивтері қарастырылған. Авторлар қазақ батырлар жырына қатысты жарық көрген еңбектерге талдау жасап, жырдың тарихи құндылығын анықтаған.

Кілт сөздер: Жошы Ұлысы, Алтын Орда, батырлар жыры, ауызша дәстүр, тарихи дерек, Қазақстан тарихы, рухани мәдениет, ұлттық мұра.

Г.Б. Нарымбет, Г. Байбосынова

Историческое значение казахского героического эпоса в период Улуса Джучи

Героический эпос сегодня представляет важную часть духовного наследия казахского народа. В устном народном творчестве казахов рассмотрена этническая история казахов и исторические события. В связи с этим целью статьи является раскрытие исторического значения казахского героического эпоса, характерного для периода Улуса Джучи. Авторы статьи, изучив основные сюжеты и мотивы казахского героического эпоса, проанализировали работы казахстанских и зарубежных исследователей и определили историческую значимость казахского героического эпоса.

Ключевые слова: улус Джучи, Золотая орда, героический эпос, устная традиция, исторический источник, история Казахстана, духовная культура, национальное наследие.

References

- 1 Gatsak, V.M. (1989). *Ustnaia epicheskaia traditsiia vo vremeni: istoricheskoe issledovanie poetiki* [The Oral Epic Tradition in Time: A Historical Study of Poetics]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Orlov, A.S. (1945). *Kazakhskii geroicheskii epos* [Kazakh heroic epic]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 3 Zhirmunskii, V. (1962). *Narodnyi geroicheskii epos. Sravnitelno-istoricheskie ocherki* [Folk heroic epic. Comparative historical essays]. Moscow–Leningrad [in Russian].

- 4 Konyratbai, T.A. K metodologii izucheniia etnicheskogo kharaktera geroicheskogo eposa (istoriograficheskie aspekty) [On the Methodology of Studying the Ethnic Character of the Heroic Epic (Historiographic Aspects)]. Retrieved from <https://www.epossvfu.ru/index.php/1/article/view/218/206> [in Russian].
- 5 Borovkov, A.K. (1958). Voprosy izucheniia tiurkoiazynchnogo eposa [Issues of studying the Turkic epic]. Moscow [in Russian].
- 6 Mirov, M.O. «Edige batyr» — Altyn Orda daurindegi iri oqigalardyn izi [“Edige Batyr” is a trace of major events of the Golden Horde era]. Retrieved from https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/edge-batyir-altyin-or-da-daurndeg-r-okigalardyn-z-134923/ [in Kazakh].
- 7 Nogaibayeva, M.S., & Karibayev, B.B. (2016). Altyn Ordany etnikalyq tarikhyna qatysty auyz adabietinin derekterin taldau [Analysis of oral literature data related to the ethnic history of the Golden Horde]. *Qazaq ul'tyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. History series*, 3(82), 113–118 [in Kazakh].
- 8 Asanov, Zh. «Edige» eposy: epikalyq shyndyq pen tarikhi shyndyq [“Edige” epic: epic truth and historical truth]. Retrieved from <https://aqtobegazeti.kz/?p=21334> [in Kazakh].
- 9 Mamyt, A.A. Qazaq qakharmandyq eposy siuzhetterinin genezisi [The genesis of Kazakh heroic epic plots]. Retrieved from <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/130/96> [in Kazakh].

Э.Б. Сактаганова*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;
(E-mail: e-saktaganova@mail.ru)*

Тарихи тұлғаны зерттеудің әдіснамалық негізі: мәселенің тарихнамасы

Қазіргі кезеңде тарихшылар тарих пен биографияның өзара қатынасы мен өзара байланысы мәселелерін белсенді түрде талқылауда. Мұның себебі қазіргі тарих ғылымындағы зерттеу қызығушылықтарының қайта бағытталуымен және жаңа субъектілердің, биографиялық зерттеулерге қатысты тақырыптардың, сонымен қоса жаңа бағыттар мен әдістердің пайда болуына байланысты болып отыр. Осы себептен, мақалада қазіргі уақытта көптеп талкыланып отырған теориялық-әдіснамалық мәселелер, соның ішінде тарихшылардың биографияға және оның мақсаты мен міндеттеріне қатысты заманауи көзқарастары, биографиялық зерттеулердің рөлі мен маңызы, биографияның типтері мен түрлерін, мәселенің тарихнамасын қарастыруға талпыныс жасалған.

Кілт сөздер: тарихи тұлғатану, тарихнама, әдіснама, биография, биографиялық тәсіл, Қазақстан тарихы.

Кіріспе

Ұзақ жылдар бойы тарихи биография, соның ішінде тұлғатану тарихи зерттеулердің жанры ретінде тарихшы ғалымдардың арасында үлкен қызығушылық тудырып келеді. Қазіргі уақытта, биографияның негізінде тұлғатану (кез келген бір тұлғаның қызметі) мәселелеріне қатысты тарих, саясаттану, филология және педагогика т.б. ғылымдарының шеңберінде көптеген диссертациялар қорғалуда. Сонымен бірге, тарихшы-зерттеушілердің арасында биография жанрына, оның теориялық-әдіснамалық мәселелеріне қатысты қызығушылықтар күн сайын артып келеді. Осы орайда не себептен тарихшылардың ортасында биографиялық зерттеулер үлкен қызығушылық тудырып отыр деген заңды сұрақ туындайды. Биография — бұл тарих философиясындағы «тарихты кім жасайды, яғни тұлғалар немесе қалыптасқан жағдай ма?» деген сұрағына жауап болып табылады. Өзімізге белгілі, бұл сұраққа марксистер экономикалық детерминацияны және таптық күресті негізге ала отырып жауап беретін. Сондықтан микротарихқа сүйенетін марксистік академиялық тренд өзінің күшін жойған жоқ. Осы себептен, биография тарихи зерттеулердің бір түрі саналады. Мұнда күрделі математикалық әдіснама есептерін жүргізудің және әлеуметтану немесе математика т.б. сияқты пәндерге сүйенудің қажеті жоқ. Биографиялық зерттеулердің параметрлері бастапқыда өте қарапайым және айқын (тұлғаның туған күнінен бастап оның қайтыс болуына дейін) болып көрінеді. Осы себептерге байланысты, зерттеу жұмысының құрылымы (тұлға өмірінің кезеңдерін хронологиялық тұрғыдан талдау) белгілі болады. Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, тарихи биографияға, соның ішінде тарихи тұлғаны зерттеуге деген қызығушылықтың артуын түсінуге болады.

Өзімізге белгілі, XIX–XX ғасыр аралығында шетелдік тарихнамада тарихи зерттеулер ракурсының өзгеріске ұшырауының алғышарттары пайда болды. Атап айтқанда, позитивизмнің неокантиандық сынға алу шеңберінде тарихи үрдістердің ортасына жеке тұлғаны қойған парадигма құрылды және бұл философиялық тұрғыдан дәлелденді. Мұндай антропологиялық бағытталған тарихтың тәсілдерін тәжірибеде жүзеге асыру «ментальдық тарих» және «тарихи антропология» бағыттарының жиынтығы шеңберінде жүзеге асырылды. XX ғасырдың екінші жартысында орын алған тарих ғылымының пәнін дараландыру тарихты жазудың биографиялық формасы үшін жаңа мүмкіндіктерді ашып берді. Сондықтан, шетелдік тарихнамада тарих ғылымының жетістіктеріне сүйенген «жаңа биографиялық тарих» концепциясы пайда болды. Осыны ескерсек, біз үшін қазіргі кезеңдегі биографиялық зерттеулердің әдіснамасына қатысты жарық көрген әдебиеттерге талдау жасаудың маңызы жоғары.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: e-saktaganova@mail.ru

Зерттеу әдістері

Тұлғатану мәселесінің әдіснамалық негізіне қатысты жарық көрген шетелдік авторлардың еңбектерін талдау барысында тарихилық, объективтілік принциптері назарда болды. Бұл принциптер тұлғатану мәселесінің әдіснамалық негіздерінің қалыптасуын, дамуын және белгілі бір тарихи кезеңдерде өзгерістерге ұшырауын зерттеуге мүмкіндік берді. Шетелдік тарихнамада орын алған «жаңа биографиялық тарихтың» негізгі қағидаттарын және оның ерекшеліктерін анықтау барысында синтездеу және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Тұлғатану мәселесінің әдіснамалық негізінің қалыптасуы мен дамуын талдау барысында кезеңдеу әдісі пайдаланылды.

Ғылыми танымның жалпы әдіснамасының міндеті — алға қойылған міндеттер мен мәселелердің жалпы теориялық принциптерінің жүйесін қарастыру болып саналады. Жалпы алғанда, әдіс — бұл «тактика» болса, ал методология — ғылыми зерттеудің «стратегиясы» болып саналатыны баршамызға белгілі. Сондықтан әдіснама — бұл қандай да бір қатаң міндетті техникалық әдіс-тәсілдер мен рәсімдердің жиынтығы емес, жалпы идеялардың, көзқарастар мен принциптердің жиынтығы. Біз осыны басшылыққа ала отырып, аталған мақалада танымал және ортақ деп мойындалған әдіснамалық принциптерге талдау жасаймыз.

Мәселені талқылау

Қазіргі уақытта «жаңа биографиялық тарих» концепциясы зерттеудің жеке бір өзіндік пәні ретінде қарастырылмайды. Дегенмен, «жаңа биографиялық тарихтың» пайда болуы «тарихи антропология» (менталдылық тарихы, күнделікті өмір тарихы, микро тарих т.б.) деген атауға біріктірілген тарих ғылымының қазіргі бағыттарында орын алған әдіснамалық өзгерістерді зерттеуге, сонымен қоса биографиялық тарихты, тарихтағы жеке тұлғаны, биографиялық жанрды және олардың әдіснамалық рефлекциясын қарастыруға деген қызығушылықтың артуымен тығыз байланысты болды.

«Жаңа биографиялық тарих» концепциясы нақты бір биографиялық зерттеулерде жүзеге асырылған тарихи шындықты көрсетудің даралық және ұжымдық синтезін және макро-микро деңгейлерін қарастырады. Аталған концепцияны тәжірибеде жүзеге асыру келесілерді қамтиды: тұлғаның даралығын және жеке басын максималды түрде толық ашып көрсетуді және тарихи шындық жөнінде жаңа білім алуды. Сондықтан, аталған салаларды синтездеу мәселесін шешу қазіргі замандағы тарих ғылымының маңызды міндеті саналады.

Дегенмен, тарих бойынша әдіснамалық жұмыстардың көпшілігінде «биографиялық жанрдың күйреуі» туралы мәлімденеді [1; 133]. Бұл жағдайды Жак Ле Гофф өзінің IX Людовик жөніндегі биографиялық еңбегінде «*За последние годы опубликовано великое множество биографий, ибо этот жанр вошел в моду; можно подумать, что речь идет о пустячном деле: собери документы (что, как правило, вполне возможно) да еще мало-мальски владей пером. Чувство неудовлетворенности, которое вселяли в меня эти сочинения, заставило меня задуматься об особенностях жанра исторической биографии и о предъявляемых к нему требованиях*» [2; 17] деп сипаттайды. Биография сияқты тарихи зерттеулер жанрында парадоксалды жағдай туындады: бір жағынан, тарихшылар тарихи биографиялық жанрдың жеткіліксіз өңделгендігін атап өтсе, екінші жағынан, бұған қарамастан кез келген бір тарихи тұлғалар туралы жаңа диссертациялық жұмыстар пайда болуда. Тарихи-географиялық зерттеу өзінде кез келген тарихи зерттеулерге тән қарама-қайшылықтарды сақтайды. Бұл жөнінде Жак Ле Гофф «биография өзінің кейіпкерін ғаламдық объектіге айналдырады және оның айналасында зерттеулердің барлық саласы ұйымдастырылады, тарихшы осы салалардың барлығын талдауы және түсіндіруі қажет» [2; 17] деп атап көрсетеді.

Өзімізге белгілі, антикалық авторлар тарихи тұлғалардың өмірбаянының көптеген үлгілерін қалдырды. Мұның мысалы ретінде Плутархтың «Сравнительные жизнеописания» еңбегін атап көрсетуге болады. Онда ежелгі грек авторы перипатетикалық өмірбаяндар схемасына сәйкес өзінің кейіпкерлерінің, тарихи тұлғаларының өмірін сипаттады. Перипатетиктердің ілімдеріне сәйкес, этика саласында адамның іс-әрекеті шешуші болды, әр әрекет ізгілікті тудырады деген пікір айтылды. Плутарх осы схемаға сүйене отырып, кейіпкердің туылуын, жастық шағын, мінезін, қызметін және қаза табуын сипаттап көрсетеді. Өлімі сипатталған адамдардың жеке өмірінен алынған мәліметтерді, олардың сөздерін қолдана отырып сипаттады [3].

Ресей тарихнамасында XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың I жартысындағы Ресейдегі тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуы Ресейдің өткен тарихының әр қырын зерттеуді күшейтті және

мұндай зерттеулердің барысында мемлекеттік қайраткерлердің биографиясына басты назар аударылды. Ал, XIX ғасырдың II жартысында тарихты зерттеудің әдіснамалық құралы ретінде биографиялық тәсілге ерекше көңіл бөлініп, XX ғасырдың басында бұл тәсіл өткен тарихты танудың алдыңғы қатардағы құралына айналды. Мысалы, 1904 ж. ресейлік деректанушы В.О. Ключевский өзінің «Курс русской истории» аталатын еңбегінде тарихты зерттеудің бір бағыты ретінде тарихтағы тұлғаны зерттеудің маңыздылығын атап көрсетеді [4].

Батыс тарихнамасында XIX ғасырдың II жартысында тарих ғылымының философиялық және теориялық негізінің қалыптасуына байланысты тарихи танымдағы биография мәртебесінің мәселелерін өңдеу басталады. Оның тарихы неміс тарихшысы Вильгельм Дильтейдің «Введение в науки о духе» атты еңбегінен бастау алады. В. Дильтей өзінің аталған еңбегінде жалпы тарихнаманың ішіндегі биографияның мәртебесін анықтауға тырысып, биографиялық әдісті гуманитарлық зерттеулердің жоғарғы және негізгі формасы ретінде бағалайды. Осылайша, тарихи зерттеулердегі биографиялық материалдардың маңыздылығы мен рөлін түсінудің арқасында XIX ғасырдың аяғынан бастап жеке ғылыми пән ретінде қалыптасқан жаңа ғылыми бағыт пайда болған [4].

XX ғасырдың басынан бастап ғылыми зерттеу тәжірибесіндегі биографиялық бағытқа қатысты өзгерістер орын алды. Атап айтқанда, 1920 ж. Францияда француз тарихшылары Люсьен Февр мен Марк Блок негізін қалаған «Жаңа тарихи мектептің» («Анналдар» мектебі) қалыптасуы мен дамуы «тарихты тұлғаландыру» мәселесін күн тәртібіне қойды [6]. Л. Февр «История — наука о Человеке; она, разумеется, использует факты, но это факты человеческой жизни. Задача историка: постараться понять людей, бывших свидетелями тех или иных событий фактов, позднее запечатлевшихся в их сознании наряду с прочими идеями, что имеют возможность эти факты истолковать» деп атап көрсетсе, Марк Блок «история — это обширный и разнообразный опыт человечества, встреча людей в веках», а «предметом истории является человек» деп көрсетеді. Осылайша, «тарихты тұлға тұрғысынан қарау» және «жеке тұлға — тарихтың пәні болып табылады» деген ұстаным тарихты зерттеу барысындағы ғылыми библиографиялық әдісті маңызды етті [7; 19]. «Анналдар» мектебі өкілдерінің концептуалдық тәсілді одан әрі дамытуының арқасында тарихшылардың жеке тұлғаға және тарихты зерттеудегі жеке тұлғалық факторларға бағытталуын анықтап берді [8; 36].

Ресейлік тарихнамадағы тұлғатанудың әдіснамалық мәселелерін қарастырған авторлардың қатарынан Е.В. Тарленің [9], К. Виноградованың [10], Л. Кертманның [11] еңбектерінің маңызы зор. Мысалы, Е.В. Тарле жеке тұлғаның, соның ішінде Наполеонның өмірлік жолын кезең-кезеңмен қарастырып, оның өмірі мен жасаған істерін анықтаған тарихи жағдайларға талдау жасайды. Е.В. Тарле өзінің еңбегінде Наполеонның тарихтағы рөлін анықтауға, оның өмірі мен қызметін зерттеуге тырысқан. Автор өзінің еңбегінде оқырманды бірден француз революциясы мен наполеондық соғысқа тартып, тұлға қызметінің прогрессивті және кері жақтарын ашып көрсетеді. Сол себептен, Е.В. Тарленің тарихи-биографиялық зерттеуі кеңестік кезеңнің тарихнамасында маңызды орынға ие. Осымен бірге, осы кезеңде «publichistory» үлкен назарға иіледі және бұл «Ғажайып адамдар өмірі» топтамасының басылып шығуымен өзінің жалғасын табады. Айта кету қажет, «Ғажайып адамдар өмірі» топтамалары — бұл әлемдік тарихта із қалдырған көптеген жеке тұлғалардың тарихи биографиясының бай жинағы саналады.

XX ғасырдың екінші жартысында гуманитарлық білімдер бағытында «антропологиялық төңкеріс» орын алғаны белгілі. Бұл 1960 ж. басталып, жалпы адамзатты зерттеуден «кіші тұлғаны» зерттеуге ауысумен белгілі болды. Ресейдегі «антропологиялық төңкеріс» XX ғасырдың 60-70 жылдарында ресейлік медивист А.Я. Гуревичтің еңбегінің басылып шығуымен байланысты болды. «Кіші тұлғаны зерттеу» «микротарих» бағытының негізіне айналды [2]. Дәл осы индивид пен «жаңа биографиялық тарихта» негізгі әдіснамалық мәселеде микро және макро талдау жасаудың өзара қатынасы мен үйлесімділігі мәселесі орын алды. Егер соңғы уақыттарға дейін тарихи антропология жеке тұлғаны тануды, мақсатты тұжырымдауды және жеке қызығушылықты, жеке рационалды таңдау мен инициативаны назардан тыс қалдырса, сонынан мұра ретінде қалған мәдени салт-дәстүрлер мен көзқарастар ерекше тарихи жағдайлардағы адамдардың жүріс-тұрысын қалай анықтады деген мәселе-сұрақ жеке сана-сезімді, тәжірибе мен қызметті талдауды қажет етті. Тарихшылардың нақты бір жеке тұлғаға деген қызығушылығының заңды түрде артуы және бет бұрысы әдіснамалық сипаттағы салдардың пайда болуына алып келді: қазіргі кезеңдегі микротарих тәсілі контекстінде тарихи-биографиялық зерттеулердің сыртқы формасы жаңа мазмұнға ие болды. Сондықтан, қазіргі уақытта аталған саладағы пайда болған тенденциялар зерттеудің өзіндік ерекше

міндеттері мен рәсімдеріне ие жаңа бағыттың — тарихи тұлғатанудың пайда болғандығын дәлелдеп берді. Тарихи тұлғатанудың негізгі зерттеу объектісі — тұлғалық мәтіндер болса, ал зерттеудің пәні ретінде бір өмірдің (тұлғаның) тарихын толық және бірегей түрінде зерттеу. Белгілі бір әдіснамалық эклектизмге (түрлі идеяларды дәйексіз пайдалануға) қарамастан тарихи тұлғатану бағытының жалпы ұстанымы — жекелеген тарихи тұлғалардың жеке өмірін және қайталанбайтын тағдырын реконструкциялау, тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, сақталып қалған қызметінің іздерін тану зерттеудің негізгі мақсаты ретінде және тұлға өмір сүрген тарихи социумды танудың әдісі ретінде қарастырылады [13].

Толықтай алғанда, XX ғасырдың 70-жылдары Италияда пайда болған микротарих танымал бола бастады. Бұл бағыттағы бағдарламалық мақала ретінде К. Гинзбург пен К. Понидің мақаласы танымал болды. Мақалада авторлар тұлғаның өмірін және оның антропологиялық тұрғыда орындалған өзара байланыстарын максимальды түрде нақты талдауға мүмкіндік беретін микротарих идеясын ұсынады. Микроанализдің арқасында зерттеушілер тек қана өз тұлғаларының жеке басын емес, сонымен қатар тұлғаны қоршаған әлеуметтік-мәдени шындықты қарастыруға және тарихи шындықты жаңа ракурста зерттеуге мүмкіндіктер алды. Нәтижесінде, жаңа микротарих көзқарасы XX ғасырдың соңғы он жылдығында танымал бола бастайды. Дегенмен, уақыт өте келе макрообъектілерді зерттеу үшін микроталдаудың жарамсыздығы туралы түсініктер қалыптасты. Сондықтан, микроталдау тарихшының инструментарийін толықтырып, зерттеушінің алдына қойған мақсаттарына байланысты қолданылатын болды.

Сонымен, егер тарихи қалыптасқан ережеге сәйкес, XIX–XX ғасырда биография деп көрнекті жеке тұлғаның, саяси және мемлекеттік қайраткерлердің, ғылым, мәдениет пен өнер өкілдерінің өмірін зерттеу және сипаттау деп түсіндіріліп келді. Бірақ, өткен ғасырдың соңына қарай биографиялық әдісті қолданудың кеңістігі айтарлықтай кеңейе түсті. Атап айтқанда, көрнекті тарихи тұлға деп атауға келмейтін адамдардың өмірін зерттеудің саны өсті және бұл адами жекелік пен тарих пәнін тұлғаландыруға деген көзқарастың өзгеруімен түсіндірілді. Тарихтағы биографиялық элемент жаңа қасиетке ие болды: тарихшылар «сыртқы», «кәсіби» және «карьералық» биографияны естен шығармай, жеке тұлғаның жеке өмірін зерттеуге назар аудара бастады. Жеке сана мен жеке қызметті талдау көптеген микротарихи зерттеулердің құрамдас бөлігіне айналды.

Екі соғыс аралығында биографиялық тарихи зерттеулерде «субъективизмнің» артуына және тарихи үрдістердегі ұлы тұлғалардың рөліне артығымен назар аударылуына, тарихи дамудың объективті факторларына деген назардың жеткіліксіздігіне байланысты марксистердің тарабынан сынға алынды. Бұл кезеңде әйгілі тұлғалардың рөлі мен өмірлік жолы тарихтың себебін түсіндіру үшін емес, белгілі бір кезең және осы кезеңге қатысты оқиғалар жөніндегі көзқарастарды байыту үшін зерттелді. Бірақ өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап биографиялық зерттеулерге деген көзқарас өзгеріске ұшырайды. Зерттеушілер әлеуметтік өзгерістерді және әлеуметтік институттарды, оның элементтерін тұлғаның қызметімен байланыстырады.

Қазіргі кезеңде шетелдік тарихнамада әртүрлі зерттеу стратегияларына бағытталған тұлғатанудың екі түрін: біріншісі, «экзистенциалдық биографизмді» (экзистенциалды тұлғатану), екіншісі, «жаңа биографиялық тарихты» (әлеуметтік тұлғатану) бөліп көрсетеді. Биографиялық тарихтың әдіснамалық мәселелерін қарастырған зерттеушілер «кез келген биографияның объектісі — бұл жекелеген бір тұлғаның туылуынан бастап өліміне дейінгі өмірі» деп атап көрсетеді. XX ғасырдың аяғы — XXI ғасырдың басындағы постмодернистік парадигманың аясында орын алған тарихшылардың биографияға деген назары зерттеушілерді тұлғаның өткенін зерттеу үшін қажетті жаңа тәсілдерді іздестіруге итермеледі. Мұндай ізденістердің нәтижесінде алғаш рет Д.М. Володихиннің «Экзистенциальный биографизм в истории» деген мақаласында жаңа «экзистенциалдық биографизм концепциясы пайда болды [14; 3–10]. Автор өзінің аталған мақаласында тарихтың «экзистенциалдық функциясын» бірінші орынға қойып, тарих — бұл адамға ойлану үшін материал ұсынады деп атап көрсетеді. Осылайша, «экзистенциалдық биографизмді» идеалистік тәсілдің формасына жатқызуға болады. «Экзистенциалдық биографизм» сынға алынғанымен, оның «интеллектуалдық биографизмнің» алғышарттарына айналғандығын тарихшылар (Л.П. Репина [15; 297–303], Т.Н. Попова [16; 541–542]) мойындайды.

Сондықтан, қазіргі биографиялық тарихтың теориялық-әдіснамалық негізін жеке тұлғаны және биографияны зерттеу барысында пайда болатын теориялық және тәжірибелік мәселелерді қарастыратын арнайы тарихи пән — биографикаға қатысты ғылыми еңбектерді қарастырудың маңызы жоғары. Осындай жұмыстардың қатарында А.Л. Валевскийдің [17] еңбегін атап өту қажет.

Онда автор биографиялық жанрдың философиялық негіздері мен ерекшеліктерін егжей-тегжей қарастырады және биографиялық зерттеулердің өзіндік философиялық тұжырымдамасын жасайды. Бірақ, автор кез келген тарихи зерттеуді анықтайтын нақты тарихи әдістерге назар аудармайды.

Зерттеуші И.Л. Беленьский [18] қазіргі кезеңдегі биографиялық зерттеулердің тарихи-мәдени, философиялық және аксиологиялық негізін қарастырған. Осымен бірге, тарихи тұлға мен биографиканы зерттеуге бағытталған И.Ф. Петровскаяның [19] монографиясының маңызы бар. Автор өз зерттеуінде биографиялық тарихтың тарихи-әдіснамалық және дерекнамалық негіздеріне талдау жасайды. Аталған автордың монографиясы екі бөлімнен құралған, бірінші бөлімде биографиканың теориялық аспектілеріне, ал екінші бөлімде биографикалық мәліметтерге қатысты деректер бір жүйеге келтірілген.

Зерттеуші М.А. Базанованың [20] ғылыми мақаласы биографиялық тарих бағыттарының қалыптасу үрдісін және оның трансформациялануын көрсететін толық теориялық-әдіснамалық және деректанулық жұмыс болып саналады. Автор орыс тіліндегі тарихнамада алғашқылардың бірі болып интеллектуалдық биография объектісіне анықтама беріп, осы пәннің анықтамасын ұсынды және келешекте тарихи-әдіснамалық тұрғыдан зерттеулер қажеттілігін атап көрсеткен. Осымен бірге, А.В. Лубскийдің [21] «Человек второго плана: методологические проблемы «нового биографизма» («игра в бисер» или нарративная стратегия историко-биографического исследования)» аталатын еңбегінің маңызы бар. Аталған жұмыста «Екінші жоспардағы тұлға» концептінің әдіснамалық және семантикалық ерекшеліктерін, оның болашағы қарастырылады және биографиялық тарихқа қатысты авторлық теориялық-әдіснамалық көзқарас қалыптастырылған.

Қазіргі кезеңде «жаңа биографиялық тарихты» ішкі және сыртқы контекске бөліп қарастырады. Ішкі контекст жеке тұлғаның кең масштабтағы қасиеттерімен анықталады, яғни, зерттеудің объектісіне тек қана тұлғаның кірген микротоптары және қоғамдастығы алынады. Ал, сыртқы контекст биографияның қарастырылатын субъектілері өмір сүру үшін жағдай тудыратын макроқұрылымдардан тұрады. Мысалы, олардың қатарынан саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, діни және географиялық құрылымдарды бөліп көрсетуге болады.

Қорытынды

Осылайша, XIX ғасырдың аяғында позитивистік эпистемологияның күйреуінің салдарынан XX ғасырдың басында тарихи-әдіснамалық парадигманың ауысқандығын және антропологиялық бағытталған тарихтың философиялық негізінің қаланғандығын көруімізге болады. Осының арқасында Батыста жекелеген тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуге арналған және тарихтың мәдениеттанулық құрамдас бөлігіне бағытталған алғашқы микротарихи зерттеу жұмыстары пайда болды. Өз кезегінде, бұл тарих ғылымы пәнінің дамуының ортақ тенденцияларына ықпал етті.

Сонымен қатар шетелдік тарихнамада биографиканың, яғни тұлғаны тану барысында пайда болатын теориялық және практикалық мәселелерді қарастыратын арнайы тарихи пәннің қалыптасуы орын алды. 2010 жылдың басында шетелдік тарихнамада «жаңа тарихи биография» концепциясының қағидаларын тәжірибеде жүзеге асырудың алғашқы талпыныстары жүргендігін көре аламыз. Оны жүзеге асыру биографиялық тарихтың жаңа бағыты — «интеллектуалдық биография» шеңберінде іске асты. Өз кезегінде, бұл тұлғаның рухани және интеллектуалдық әлемін ашып көрсетуді мақсат еткен кең түрдегі биографиялық контексті қолдану қажеттілігімен байланысты болды. Осылайша, интеллектуалдық биография «экзистенциалдық биографизм» тұжырымдамасына тән идеализмнен «жаңа биографиялық тарихқа» тән реализмге қарай даму жолынан өтті. Сондықтан, «жаңа биографиялық тарих» концепциясы жоғары ғылыми қуатқа ие және бұл концепцияның тарихи зерттеулерді жаңа сапалы деңгейге шығаруға қабілеті бар деген қорытынды шығаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жуйков Д.А. Основные методологические проблемы биографического исследования в современной историографии / Д.А. Жуйков // Вестник Челябинского государственного университета. Серия История. — 2012. — №25 (279). — С.133–136.
- 2 Ле Гофф Ж. Людовик IX Святой / Ж. Ле Гофф. — М., — 2001. — 956 с.
- 3 Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Плутарх. — М.: Наука, 1964. — 559 с.
- 4 Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский. — М., 1987. — 464 с.

- 5 Дильтей В. Введение в науки о духе. Опыт полагания основ для изучения общества и истории: Собр. соч.: [В 6 т.] / В. Дильтей. — Т.1. — М., 2000. — С. 310, 311.
- 6 Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А.Я. Гуревич. — М.: Индрик, 1993. — 328 с.
- 7 Февр Л. Суд совести истории и историка. Бои за историю / Л. Февр. — М.: Наука, 1991. — 632 с.
- 8 Кодан С.В. Биографический подход в инструментарии историко-юридического исследования: место в познавательных практиках, понятие, междисциплинарные взаимодействия / С.В. Кодан // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. — 2018. — №2. — С. 34–50.
- 9 Тарле Е.В. Наполеон / Е.В. Тарле. — М.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1939. — 349 с.
- 10 Виноградов К.Д. Ллойд Джордж. Политическая биография / К.Д. Виноградов. — М.: Мысль, 1970. — 418 с.
- 11 Кертман Л. Джозеф Чемберленд и сыновья / Л. Кертман. — М.: Мысль, 1990. — 546 с.
- 12 Прошлое крупным планом: Современные исследования по микроистории. — СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2003. — 268 с.
- 13 Историческая биография и новая биографическая история. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://studme.org/1593110627622/istoriya/istoricheskaya_biografiya_novaya_biograficheskaya_istoriya
- 14 Володихин Д.М. Экзистенциальный биографизм в истории / Д.М. Володихин // Персональная история. — Москва: Мануфактура, 1999. — С. 3–10.
- 15 Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. Социальная теория и историографическая практика. — М.: Кругъ, 2011. — 560 с.
- 16 Попова Т.Н. Персональная история VS интеллектуальная биография, биоисториография: подходы и понятия / Т.Н. Попова // Человек в истории и культуре: мемор. сб. материалов и исслед. в память лауреата Гос. премии Украины, акад. РАЕН, проф. Владимира Никифоровича Станко. — Одесса. — 2012. — С. 540–563.
- 17 Валевский А.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла / А.Л. Валевский // В сб.: Лица: Биограф. альманах. — М., СПб. — 1995. — №6. — С. 32–68.
- 18 Беленький И.Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции / И.Л. Беленький. — М., 2010. — 173 с.
- 19 Петровская И.Ф. Биографика: Введение в науку и обзор источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов / И.Ф. Петровская. — Санкт-Петербург: Издательский дом «Петрополис». — 2010. — 384 с.
- 20 Базанов М.А. Интеллектуальная биография: контуры нового жанра в российской и украинской историографии / М.А. Базанов // Диалог со временем. — 2016. — № 55. — С. 221–234.
- 21 Лубский А.В. Человек второго плана: методологические проблемы «нового биографизма» («игра в бисер» или нарративная стратегия историко-биографического исследования) / А.В. Лубский // Ейдос. — 2014–2015. — №8. — С. 67–84.

Э.Б. Сактаганова

Методологические основы исследования исторической персоналистики: историография проблемы

На современном этапе историки активно обсуждают проблемы взаимоотношений и взаимовлияний истории и биографии. На наш взгляд, это объясняется заметными изменениями в исторической науке, вызвавшими существенные переориентации исследовательских интересов, открытием новых субъектов и тем биографических исследований, а также новых направлений и методов. Учитывая данные факторы, в данной статье предпринята попытка рассмотреть некоторые чаще всего обсуждаемые теоретико-методологические проблемы, в том числе современные представления историков о биографии, ее целях и задачах, роль и значение биографических исследований для исторической науки, типы и виды биографий, историографии проблемы.

Ключевые слова: историческая персоналистика, историография, методология, биографический метод, история Казахстана.

E.B. Saktaganova

Methodological foundations for the study of historical personalities: historiography of the problem

At the present stage, historians are actively discussing the problems of relationships and mutual influences of history and biography. In our opinion, this is due to noticeable changes in historical science, which caused a significant reorientation of research interests, the discovery of new subjects and topics of biographical research, as well as new directions and methods. Considering these factors, this article attempts to consider

some of the most frequently discussed theoretical and methodological problems, including modern ideas of historians about biography, its goals and objectives, the role and importance of biographical research for historical science, types of biographies, historiography of the problem.

Keywords: historical personalistics, historiography, methodology, biographical method, history of Kazakhstan.

References

- 1 Zhuikov, D.A. (2012). Osnovnye metodologicheskie problemy biograficheskogo issledovaniia v sovremennoi istoriografii [The main methodological problems of biographical research in modern historiography]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Itsoriia — Bulletin of Chelyabinsk State University. Itsoriya series*, 25 (279), 133–136 [in Russian].
- 2 Le Goff, Zh. (2001). Liudovik IX Sviatoi [Louis IX Saint]. Moscow [in Russian].
- 3 Plutarkh. (1964). Sravnitelnye zhizneopisaniia [Comparative biographies]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Kliuchevskii, V.O. (1987). Kurs russkoi istorii [Course of Russian history]. Moscow [in Russian].
- 5 Diltei, V. (2000). Vvedenie v nauki o dukhe. Opyt polaganii osnov dlia izucheniia obshchestva i istorii [Introduction to the sciences of the spirit. The experience of laying the foundations for the study of society and history]. *Sobranie sochinenii* [Collected works]. [Volumes 1-6. Vol. 1]. Moscow [in Russian].
- 6 Gurevich, A.Ya. (1993). Istoricheskii sintez i shkola «Annalov» [Historical Synthesis and the Annales School]. Moscow: Indrik [in Russian].
- 7 Fevr, L. (1991). Sud sovesti istorii i istorika. Boi za istoriiu [Court of conscience of history and historian. Fights for history]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Kodan, S.V. (2018). Biograficheskii podkhod v instrumentarii istoriko-yuridicheskogo issledovaniia: mesto v poznavatelnykh praktikakh, poniatie, mezhdistsiplinarnye vzaimodeistviia [Biographical approach in the tools of historical and legal research: place in cognitive practices, concept, interdisciplinary interactions]. *Istoriko-pravovye problemy: novyi rakurs — Historical and legal problems: a new perspective*, 2 [in Russian].
- 9 Tarle, E.V. (1939). Napoleon [Napoleon]. Moscow: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- 10 Vinogradov, K.D. (1970). Lloid Dzhordzh. Politicheskaiia biografiia [Lloyd George. Political biography]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 Kertman, L. Dzhozef Chamberlend i synovia [Joseph Chamberland and sons]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 12 (2003). Proshloe krupnym planom: Sovremennye issledovaniia po mikroistorii [The past in close-up: Modern research in microhistory]. Saint-Petersburg: Evropeiskii universitet v Sankt-Peterburge [in Russian].
- 13 Istoricheskaia biografiia i novaia biograficheskaiia istoriia [Historical biography and new biographical history]. Retrieved from https://studme.org/1593110627622/istoriya/istoricheskaya_biografiya_novaya_biograficheskaya_istoriya [in Russian].
- 14 Volodikhin, D.M. (1999). Ekzistentsialnyi biografizm v istorii [Existential biography in]. Moscow: Manufaktura [in Russian].
- 15 Repina, L.P. (2011). Istoricheskaia nauka na rubezhe XX–XXI vv. Sotsialnaia teoriia i istoriograficheskaiia praktika [Historical science at the turn of the 20th – 21st centuries. Social theory and historiographic practice]. Moscow: Krugie [in Russian].
- 16 Popova, T.N. (2012). Personalnaia istoriia VS intellektualnaia biografiia, bioistoriografiia: podkhody i poniatia [Personal history VS intellectual biography, biohistoriography: approaches and concepts]. *Chelovek v istorii i kulture. Vypusk 2: Memorialnyi sbornik materialov i issledovaniia v pamiat laureata Gosudarstvennoi premii Ukrainy akademika RAEN, professora Vladimira Nikiforovicha Stanko — Man in history and culture: Issue 2: Memorial collection of materials and research in memory of the laureate of the State Prize of Ukraine, Academician of the Russian Academy of Sciences, Professor Vladimir Nikiforovich Stanko*. Odessa [in Russian].
- 17 Valevskii, A.L. (1995). Biografika kak distsiplina gumanitarnogo tsikla [Biography as a discipline of the humanitarian cycle]. *V sbornike: "Litsa. Biograficheskii almanakh" — In the collection: "Faces. Biographical Almanac"*, 6, 32–68 [in Russian].
- 18 Belenkii, I.L. (2010). Biografiia i biografika v otechestvennoi kulturno-istoricheskoi traditsii [Biography and biography in the domestic cultural and historical tradition]. Moscow [in Russian].
- 19 Petrovskaia, I.F. (2010). Biografika: Vvedenie v nauku i obozrenie istochnikov biograficheskikh svedenii o deiateliakh Rossii 1801–1917 godov [Biography: Introduction to science and review of sources of biographical information about Russian figures of 1801–1917]. Saint-Petersburg: Izdatelskii dom «Petropolis» [in Russian].
- 20 Bazanov, M.A. (2016). Intellektualnaia biografiia: kontury novogo zhanra v rossiiskoi i ukrainskoi istoriografii [Intellectual biography: contours of a new genre in Russian and Ukrainian historiography]. *Dialog so vremenem — Dialogue with time*, 55, 221–234 [in Russian].
- 21 Lubskii, A.V. (2014–2015). Chelovek vtorgogo plana: metodologicheskie problemy «novogo biografizma» («igra v biser» ili narrativnaia strategiiia istoriko-biograficheskogo issledovaniia) [Person of the second plan: methodological problems of “new biographicalism” (“game of glass beads” or narrative strategy of historical and biographical research)]. *Eidos — Eidos*, 8, 67–84 [in Russian].

Г.М. Смагулова*, Б.Т. Тулеуова, С.Б. Стамбулов, Ж.М. Кенжеғали

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: gylnara2005@mail.ru; b_t_tuleuova@mail.ru; serstam@mail.ru; zharas_k@mail.ru)*

Семей полигоны: тарихы, ядролық сынақтар және оның зардаптары

Семей ядролық полигоны — бұл әлемдегі ядролық қаруды сынаудың ең ірі полигондарының бірі. Семей полигонының 40 жылдай уақыт аралығындағы қызметі Кеңес Одағының қару-жарақ жарысы тарихының бір кезеңі саналады. Өкінішке орай, Семей полигонының тарихы отандық тарихнамада тарихи тұрғыдан жан-жақты қарастырылмаған, ғылыми жұмыстар жоқтың қасы. Мұның негізгі себептерінің бірі — архив құжаттарына деген қолжетімділіктің болмауы және олардың қатаң құпия түрінде сақталуы. Сондықтан, қазіргі уақытта Семей ядролық полигонына қатысты жаңа архив құжаттарын қолдану арқылы ғылыми жұмыстарды басып шығарудың қажеттілігі туындап отыр. Екінші жағынан, Семейдегі ядролық сынақтар су және жер ресурстарының зақымдануына алып келді, экономика масштабының қысқаруына, әлеуметтік құрылымдардың әлсіреуіне ықпал еткені белгілі. Сондықтан, қазіргі уақытта халықтық өмірлік қуатын және аймақтың өмірлік кеңістігін сауықтыру үшін әлеуметтік қорғау жүйесін құру өзекті саналады. Осы себептен, мақалада Семей полигонының құрылу тарихы және 1949–1989 жылдар аралығындағы ядролық қаруды сынаудың салдары қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қару-жарақ жарысы, Семей полигоны, ядролық сынақ, ядролық қару, ядролық сынақтың зардаптары, Невада-Семей, «ядролық колониализм».

Kipicne

XX ғасырда адамзат атомдық энергияны кең түрде қолданумен байланысты болған дамудың жаңа сапалы деңгейіне көшкені белгілі. Кеңес Одағының атомдық жобасы 1942 жылы АҚШ пен Ұлыбританияның әскери мақсатта ядролық энергияны қолдануы жөніндегі ақпараттың белгілі болуынан соң басталады. Мұның дәлелі ретінде осы кезеңдегі Сталиннің «Уран бойынша жұмыстарды ұйымдастыру» жөніндегі бұйрығын келтіруге болады. Соңынан, 1945 ж. АҚШ-тың Жапонияны бомбылауынан кейін 1945 жылдан бастап КСРО-ның ядролық қару бойынша жұмыс жасауының кезеңі басталды. 1946 жылы уран кен орындарын іздестіру, уранды өндіру және өңдеу, қажетті технологиялар мен атомдық бомба конструкциясын өңдеу міндеттері жүктелген КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Бас басқармалар құрылды. Осылайша, XX ғасырдағы жаһандық үрдістердің барысында АҚШ пен КСРО-ның бір-біріне ядролық қарсылығы өзекті мәселелердің қатарында болды. Бұл кезеңдегі ядролық қарудың маңызды ерекшелігі оның АҚШ пен КСРО-ның сыртқы саясатының тиімді құралына айналуымен айқындалды. Жоғарыда аталған тарихи құбылыстардың арқасында ядролық полигондар құрылды. Мысалы, қазіргі уақытта ресми түрде төрт ірі ядролық полигондар белгілі және олардың қатарында Невада (АҚШ, Ұлыбритания), «Жаңа Жер» (Ресей), Моруроа (Франция), Лобно (Қытай) бар.

Біз үшін 1949-1989 жылдар аралығында көптеген мөлшердегі ядролық сынақтар жүргізілген Семей сынақ полигоны мәселелері үлкен маңызға ие. Себебі, Семейдегі ядролық қаруды сынаудың әлі де болса ашылмаған қырлары көп. Осыған қоса, Семей полигонының құрылу тарихын қарастыру, полигондағы ядролық қарулардың сынға алынуы мен жарылыстардың барысына талдау жасау және оның салдарын зерттеу қазіргі кезеңдегі маңызды мәселелердің бірі болып саналады. Мысалы, Семейдегі ядролық сынақтар қоршаған ортаның ластануы мен адам денсаулығының күйреуіне алып келгені белгілі, ал бұл қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелер қатарынан орын алып отыр. Сонымен бірге, Семейдегі КСРО-ның ядролық қаруды сынау «әскери колониализм» мен «ядролық колониализм» тұрғысынан қарап, оған баға берудің қазіргі кезде маңызы бар.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gylnara2005@mail.ru

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында тарихилық және объективтілік принциптері басшылыққа алынып, талдау және синтездеу, жіктеу әдістері қолданылды. Аталған әдістер арқылы Семей полигонының тарихы және оның зардаптары туралы деректер мен ғылыми зерттеулер жинақталып, жүйеленді. Сонымен қатар тарихи-хронологиялық, кезеңдеу және статистикалық әдістер кеңінен қолданылды. Тарихи-хронологиялық және кезеңдеу әдістері Семей полигонындағы ядролық сынақтардың кезеңдерін зерттеуге мүмкіндік берді. Статистикалық әдіс Семей полигонындағы әуеде, жерүстіңде және жерастында жүргізілген жарылыстардың жалпы санын анықтау және ол бойынша кестелер мен диаграмма жасау барысында қолданылды.

Мәселені талқылау

Өзімізге белгілі 1946 жылы 14 қарашада Министрлер Кеңесінің Қаулысына сәйкес арнайы полигон құру қажеттілігі жөнінде шешім қабылданған болатын. Мұндай арнайы полигон «Бірінші бас басқарманың таулы станциясы» немесе «нөмірі 905-ші объект» деп аталды. Ал 1947 жылғы 21 сәуірдегі Министрлер Кеңесінің Қаулысына сай бір айдың ішінде «нөмірі 905-ші» объектіні құру орнын анықтау, сонымен қоса, жиырма күннің ішінде сынақ жүргізудің бағдарламасын және құрылыстардың тізімін өңдеу жұмыстары тапсырылған. Бұл жөнінде КСРО Министрлер Кеңесінің 1946 жылғы 14 қарашасындағы № 2493-1045 қаулысында «*1. Принять предложение Первого главного управления при Совете Министров СССР о необходимости сооружения специального полигона для испытаний «РДС». Специальный полигон в дальнейшем именовать «Горная станция Первого главного управления»*» [1] деп атап көрсетілген.

Полигонды құру алаңдарын барлаудың нәтижелері жөніндегі баяндамада келесі алаңдар: Семейдің батысынан 170 шақырым жердегі Ертіс өзені аумағындағы алаң; Киік станциясынан оңтүстік-батысқа қарай 80 шақырым жердегі Балқаш көлі аумағындағы алаң және Атбасар станциясынан оңтүстікке қарай 100 шақырымдағы Есіл өзені аумағындағы алаң; Ақмола-Қарталы темір жолынан 60 шақырым жердегі Наурызым қорығы ауданындағы алаң қарастырылған. Нәтижесінде, келесідей қорытынды шығарылды: «*Площадки в районе р. Иртыш и Наурзумского госзаповедника наиболее удовлетворяют поставленным требованиям. Лучшей является площадка в районе Иртыш»* [2; 5].

Осылайша 1947 жылғы тамыздағы КСРО Министрлер Кеңесінің Қаулысына сәйкес «№ 2 Оқу полигоны» деп аталатын атомдық полигон құру туралы шешім қабылданды. Бұл полигонды құру, ұйымдастыру және қалыптастыру инженерлік-техникалық қызметтің генерал-майоры А. Болятко басқарған КСРО Қарулы Күші Бас штабының Арнайы бөліміне жүктелді [3; 9]. Полигонды жабдықтаудың жобалық жұмыстары Химия-физика институтының техникалық тапсырмасы бойынша Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Бірінші бас басқарманың жобалық институтында орындалды. Осымен бірге, ядролық полигонды құру жұмыстарын даярлаумен қатар оны құратын территориясын іздестіру жұмыстары басталды. Алғашқы есеп бойынша мұндай қажетті территорияның диаметрі 200 шақырымды құрап, ондағы халықтың орналасу тығыздығы аз және оның территориясында ұшақтарды қабылдау үшін ұшу алаңын құру мүмкіндігі болуі тиіс деген шешім шығарылды.

Полигонды құру үшін оңтүстігінен, батысы мен солтүстігінен биік емес таулармен қоршалған Семей қаласынан 140 шақырым батысқа қарайғы территория таңдап алынды. Ядролық сынақтарды жүргізу үшін Семей ауданының таңдап алынуының бірнеше себептері болды, олар: халықтың аздығымен, айтарлықтай бос алаңдардың бар болуымен және ірі су артериясы — Ертістің жақындығы, жеткілікті түрде транспортмен (темір жол, аэропорт) қамтамасыз етілуімен байланысты еді. Семей ядролық полигоны үш облыстың, соның ішінде Семей, Павлодар және Қарағанды облыстарының кейбір жерлерін құрады. Құнарлы жер мен пайдалы қазбаларға бай жерлердің 18 000 шаршы шақырымы Семей полигоны үшін қолдануға бөлінген [3; 11]. Мысалы, Семей облысының Абыралы ауданына тиісті 1908 гектар жердің 445 гектары әскери ведомствоға берілген, ал ауданның өзі Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Президиумының 1955 жылғы 22 қаңтардағы арнайы Жарғысына сәйкес таратылған [4; 35].

1947 жылғы қыркүйекте полигон құрылысын бастау мақсатында құрылысшы әскерлердің алғашқы тобы — 36-шы Қорғаныс құрылысы басқармасының офицерлері келген. Мысалы, 1947-1948 жылдары әскери құрылысшылардың саны 9000 адамға жеткен. Құрылысты ұйымдастыру және

қосалқы базаларды, шеберханаларды жайғастыру келесідей болған: негізгі қойма Семей қаласының шет ауданында, «Жаңа Семей» станциясына таяу жерде жайғасқан. Осы жерде арматура, қалыптар, ағаш өнімдерін және шлакоблоктар өңдейтін қосалқы цехтар құрылған. Механизация базасы, жөндеу шеберханалары, автобаза және құрылыс басқармасы полигонның тұрғын құрылысы зонасында («М» алаңы) жайғасты. Мысалы, академик С.Б. Балмуханов полигонның құрылысы туралы өзінің естелігінде «Начали строить в 1946 г., как тогда водилось, силами заключенных. Руками их строились заводы, испытательная площадка, дороги, жилые дома для будущих сотрудников» [5; 6] деп атап көрсетеді.

Осылайша 1949 жылы алғашқы атом бомбасын сынау қарсаңына қарай полигон ірі және күрделі объекті болып саналды. Ол үш негізгі элементтен — әкімшілік-тұрғын зонасынан («М» алаңы, соңынан Курчатова қаласы), тәжірибе алаңынан («П» алаңы) және Семей қаласының маңындағы Жаңа-Семей аэродромынан («А» алаңы) құралды [2; 5]. Соңынан полигон территориясының кеңейгендігін байқаймыз. Мысалы, өткен ғасырдың 60-жылдарының басында Дегелең тау массивіне қарай жерасты сынақтарды жүргізу үшін ұңғымаларда КСРО Ғылым академиясының сейсмикалық Тау станциясы құрылып, полигонның құрамына қосылған.

Сонымен 1949 жылдың 29 тамызында Семей полигонындағы алғашқы кеңестік ядролық заряд (РДС-1) сынақтан өтсе, соңғысы 1989 жылдың 19 қазанында ұңғымада өткен топтық сынақтармен белгілі. 1949-1990 жылдар аралығында КСРО-да барлығы 715 ядролық сынақ және ядролық жарылыс өткізілген, ал жарылған ядролық зарядтардың және ядролық жарылғыш құрылғылардың жалпы саны 969-ды құраған.

Қорғаныс министрлігінің екінші мемлекеттік орталық сынақ полигонында 456 сынақ жүргізілген және бұл КСРО-ның өткізген ядролық сынақтарының 64%-ын құраған.

Бірінші кестеде Семей полигонында жүргізілген ядролық жарылыстардың саны берілген (1-кесте).

1 - кесте

Семей полигонындағы ядролық жарылыстардың саны [6; 102]

Жылдар	1949	1951	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
Жүргізілген сынақтардың саны	1	2	5	9	5	8	11	8	Сынаққа мораторий		29
Жылдар	1962	1963		1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
Жүргізілген сынақтардың саны	40	Үш ортадағы сынақ жүргізуге тыйым салу жөніндегі келісімшарт		7	12	14	15	14	14	12	15

Ескертпе: 1963 жылдың 10 қазанында үш ортада (ауада, космоста және су астында) ядролық сынақтарға тыйым салу жөніндегі КСРО-АҚШ-Ұлыбритания арасындағы Халықаралық келісімшарт күшіне енген соң Семей полигонында жерасты сынақтары өткізілді.

Екінші кестеден көріп отырғанымыздай, 40 жылдың ішінде Семейде полигондық сынақ жұмыстарының үлкен көлемі жүргізілген. Сынақтарды жүргізудің қарқындылығы бірнеше факторларға байланысты болған. Ядролық қаруды құрудың алғашқы жылдарында мұндай қарқындылық ядролық зарядтарды өндіру мүмкіндіктеріне байланысты болған. Соңғы жылдары ядролық сынақтарды жүргізудің қарқындылығына әлемдегі саяси жағдай ықпал етті.

2 - кесте

Семей полигонындағы ядролық жарылыстардың саны

Жылдар	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Жүргізілген сынақтардың саны	14	9	15	12	16	15	20	20	18	15	10	14
Жылдар	1984		1985		1986			1987	1988		1989	
Жүргізілген сынақтардың саны	14		8		Сынаққа мораторий			16	12		7	

Сол кезеңдегі шартқа сәйкес ядролық жарылыстар жерүсті, ауадағы, космостағы, суасты, жерасты (шатқалдарда немесе ұңғымада) жарылыстар деп бөлінді. Семей полигонында жерүсті, ауадағы және жерасты жарылыстарының жүргізілген санын 3-кестеден көруімізге болады.

3 - кесте

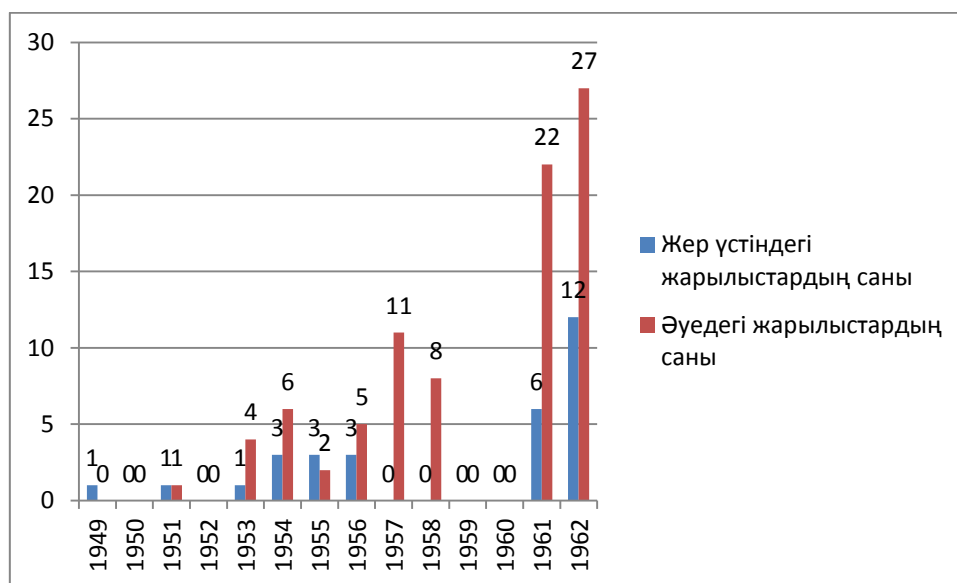
Шартқа сәйкес Семей полигонындағы ядролық сынақтар саны [6; 102]

Жерүстіндегі сынақтар	Ауадағы сынақтар	Жерастындағы сынақтар	
		Шатқалдардағы жарылыс	Ұңғымадағы жарылыстар
36	86	209	131

Кестеден көріп отырғанымыздай, Семей полигонында жүргізілген ядролық сынақ-жарылыстардың үлкен бөлігі жерастында жүргізілген.

ҚР Президенті Аппараты және ҚР Министрлер Кабинеті тарабынан 1949-1989 жылдар аралығында өткізілген ядролық және ядролық емес жарылыстардың санын тексеру жөнінде комиссия құрылған болатын. Комиссияның құрамына 52605 әскери бөлімшенің басқарушысы В.А. Бойко, биол. ғ.к. В.Н. Вялых, тех. ғ.к. С.Г. Смагулов, С.С. Журавский, Ю.Б. Федотовтар кірген. 1992 жылдың 24-28 ақпаны аралығында бұл комиссия архив құжаттарын зерттеп, акт қабылдаған. Осы актіге сәйкес Семей полигонында барлығы 470 ядролық жарылыс, соның ішінде жерүстінде — 26, ауада — 87, жерастында — 354 және ядролық реакциясыз — 3 жарылыс жүргізілген [7].

Егер жерүстінде және әуедегі жарылысқа тоқталсақ, оның санын келесі диаграммадан көруімізге болады:

1-сурет. Жерүстіндегі және әуедегі жарылыстардың саны

Ескертпе: берілген мәліметтердің негізінде диаграмманы құрған — авторлар [6].

Диаграммадан көріп отырғандай, 1949-1963 жылдар аралығында Семей полигонында негізінен жерүстінде және әуедегі жарылыстар жүргізілген. Бәрін қосқанда 116, соның ішінде 30 жерүсті, 86 әуедегі жарылыс жүргізілген. Әуедегі соңғы жарылыс 1962 жылдың 24 желтоқсанында жүргізілген. Өзінің қарқыны жағынан жерүсті және әуедегі ядролық жарылыстар 1961 жылы (28 жарылыс) және 1962 жылы (39 жарылыс) жарылған. Диаграммадан осы жылдардағы жарылыстардың саны рекордтық деңгейге жеткендігін көре аламыз.

Семей полигонындағы жерастындағы жүргізілген ядролық сынақтарға келер болсақ, 1963 ж. атмосферада және космостық кеңістіктегі ядролық қаруларды сынауға тыйым салу жөніндегі келісімшарттың күшіне енуіне байланысты Семей полигонында жерастында, соның ішінде шатқалдар мен ұңғымада ядролық сынақтарды жүргізуге көшеді. Мысалы, 1961-1989 жылдар аралығында Семей полигонында 340 жерастындағы ядролық сынақтар жүрген, солардың ішінде

шатқалдарда — 209 сынақ (223 жарылыс), үңгірлерде — 131 жарылыс. Жерасты ядролық сынақтардың қарқынды жүргізілген уақыты 1978-1979 жылдарға келеді. Мұны 4-кестеден көруге болады.

4 - к е с т е

Жерастындағы ядролық сынақтар саны [6]

Жылдар	Шатқалдардағы жарылыстар саны	Ұңғымадағы жарылыстар саны	Жылдар	Шатқалдардағы жарылыстар саны	Ұңғымадағы жарылыстар саны
1960	0	-	1975	8	4
1961	1	-	1976	8	8
1962	1	-	1977	8	8
1963	0	-	1978	13	7
1964	7	0	1979	10	10
1965	10	2	1980	10	8
1966	13	1	1981	8	7
1967	12	3	1982	5	5
1968	11	3	1983	10	4
1969	11	3	1984	4	10
1970	10	2	1985	3	5
1971	10	5	1986	0	0
1972	9	5	1987	8	8
1973	4	5	1988	5	7
1974	8	7	1989	2	5

Әкімшілік тұрғын зонасынан 100 шаршы шақырым жерде орналасқан Дегелең таулы массивіндегі шатқалдарда жерасты ядролық қаруларды сынау үшін бес алаң игерілген. Семей полигонының бұл алаңдарында 181 горизонталды ұңғыма болған. Семей полигонындағы жерасты ядролық зарядты алғашқы рет сынау 1961 жылғы 11 қазанда жүргізілсе, соңғы сынақтар 1989 жылғы 4 қыркүйекте жүргізілген. Барлығы Семей полигонындағы шатқалдарда 209 сынақ жүргізілген. Жоғарыда берілген кестеге сәйкес шатқалдардағы жарылыстың қарқынды жүргізілген уақыты 1965 және 1973 жылдарға (13 жарылыстан) келеді. Мұнан басқа, топтық жарылыстарда ұйымдастырылған. Яғни, бірнеше ядролық зарядтар бір шатқалда сынаққа алынған. Семей полигонындағы мұндай топтық жарылыстар (бір шатқалда екі зарядтан) 1966 ж. 3 желтоқсанында сыналған. Шатқалдарда жүргізілген 209 сынақта 223 ядролық заряд жарылған. Шатқалдардағы ядролық сынақтарды жүргізудің негізгі мақсаттары — ядролық зарядтар мен ядролық оқ-дәріні сынау және жарылыстардың топырақ массивтеріне және жерасты өңдеулерге әсерін зерттеу болған.

Жерасты ұңғымалардағы жарылыстарға келер болсақ, полигонның әкімшілік-тұрғын зонасынан 70 шақырым жерде орналасқан Балапан елді мекеніндегі Балапан жазық алаңы («Б» алаңы) игерілген болатын. Бұл ұңғымаларда ядролық сынақтардың үлкен бөлігі жүргізілген. «Б» алаңынан басқа сынақ үшін Сарыөзен алаңындағы 23 ұңғыма, Телькем алаңындағы 4 ұңғыма, Мүржік алаңындағы 1 ұңғыма пайдаланылған. Семей полигонындағы ұңғымадағы алғашқы ядролық сынақ су қоймасын құру мақсатында 1965 ж. 15 қаңтарында жүргізілді, ал ядролық құру мақсатындағы алғашқы сынақ 1967 ж. 17 қыркүйегінде іске асырылды. Ұңғымалардағы сынақтардың жалпы саны 131-ге жеткен. Жалпы алғанда, ұңғымалардағы жарылыстардың үлкен бөлігі ядролық қаруды жетілдіру мақсатында жүргізілген. Осы мақсатта «Аргон-3» және «Аргон-3-2» ірі масштабтағы операциялары, ал 1978 ж. «Шаған-78» операциясы жүзеге асырылды. Жалпы алғанда мұндай сынақтардың негізі мақсаты — Шаған және Ащысу өзендерінің қосындысында жасанды көлді құрумен байланысты болды. Мысалы, қуаты 140 кт құрайтын ядролық зарядты 80 м тереңдікке орналастырды, жарылыстың нәтижесінде тереңдігі 150 м, диаметрі 520 м шұңқыр пайда болған және бұл шұңқырға 7 млн куб м су мөлшері сыйған [8].

Жоғарыда аталғандардың негізінде, Семей полигонындағы ядролық қаруды сынға алуды екі кезеңге бөліп көрсетуге болады: біріншісі, атмосферадағы ядролық жарылыстарды жүргізу, екіншісі — жерасты ядролық жарылыстарды жүзеге асыру кезеңі. Әрине, жоғарыда аталған Семей полигонындағы жарылыстар мен сынақтардың адам денсаулығына және экологияға тигізген кері әсері көп болды. Мысалы, ғылыми зерттеулердің нәтижелері сынақ орнына жақын елді мекендерде

қалқанша безінің қатерлі ісіктері, гемабластома, созылмалы лейкемия және басқа да аурулардың жиі кездескенін көрсетеді. 1950-жылдан бастап нәрестелер өлімі 5-10 есе көбейді. Өмір сүру ұзақтығы 3-4 жылға қысқарды. Ал, полигон айналасындағы ауылдарда мутант балалар дүниеге келе бастады. Жануарлар мен қоршаған орта үлкен өзгерістерге ұшырады. Осындай өзгерістердің бар екенін, Семей полигонындағы атом қаруының зардаптарын, одан туындайтын әлеуметтік, денсаулық және экологиялық мәселелерді Б. Атшабаров экспедициясы сол жылдары-ақ дәлелдеп берді. Медицина саласында «Қайнар синдромы» деп аталған біртұтас ауру түрінің өзі де айғақ болады.

Жергілікті дәрігерлерге бұл ауруларды радиацияның әсерімен байланыстыруға тыйым салынды. Ал 1962 жылдан бастап КСРО Денсаулық сақтау министрлігінің №4 диспансері адамдардың денсаулығын үздіксіз тескеріп, өз бақылауларына алды. «Бурцелезге қарсы» №4-ші диспансер деп аталған бұл медициналық мекеме де «ядролық колониализм» саясатын берік ұстанды, «өте құпия» белгісімен қызмет етті. Бұл мекемеге келіп қаралған науқастарға ешқандай ем, профилактика қолданбаған. Денсаулықтарына шағымданып келген адамдарға бақылау ғана жүргізген, ал оның нәтижелері тек Орталыққа ғана беріліп отырған. Оның негізгі мақсаты ядролық сынақтан кейінгі радиацияның адамға тигізген әсерін, оның мөлшерін бақылаумен ғана шектелді. Радиациядан зардап шеккендерге олардың ауруларын айтпай, басқа емханаларға жіберді. 1957-1989 жылдардың аралығында «Бурцелезге қарсы» №4-ші диспансерді басқарған Б.И. Гусев әскери-өнеркәсіп кешені талаптары мен тәртіптерін «бұлжытпай орындаған» басшы болды. Оның басшылығымен радиациялық қауіп пен сәулеленудің тиімді эквивалентті мөлшері бар топтарының сандық және жас шамасы мен жыныстық құрамы жайлы деректерді қамтитын негізгі құжаттар әзірленді. Кейін бұл деректер базасы 1992 жылдың 18 желтоқсанында Қазақстан Республикасы Үкіметімен қабылдаған «Семей ядролық полигонындағы ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» №1787-ХІІ Заңының жобасын жасауға мүмкіндік берді.

Семей полигонындағы жарылыстардың адам денсаулығына кері ықпалына келесі фактілі материалдар дәлел бола алады. Мысалы, Семей облысының Абралы ауданының аудандық әкімшілігінің басшысы Д. Қошқарбеков пен Халық депутаттарының Абралы аудандық кеңесінің төрағасы К. Қонысбековтың 1993 жылғы 18 қыркүйектегі ҚР Халық депутаты, ҚР Жоғары Кеңесінің Аграрлық мәселелер және азық-түлік комитетінің төрағасы Ю.М. Ильяшанкоға Абралы ауданы халықтарының атынан жіберген үндеуін атап көрсетуге болады. Үндеуде «... *За последние 10-15 лет только по селу «Кайнар» не говоря целом по району погибло от рака 220 чел-ка, от лейкозиев — 22 чел-к, а также самоубийством покончили свою жизнь — 45 молодых людей. Нарушена иммунная система и генофонд людей. В данное время в с. Кайнаре мучаются и страдают матери 58 детей — уродов. Все женщины детородного возраста страдают анемией. У критической психологической черты находятся жители. Сейчас по этой причине стоят на медицин. учете — 180 чел.*» [9] деп атап көрсеткен.

Абралы аудандық медициналық бірлестіктің бас дәрігері В.Б. Шахантаевтың 1991 жылдың 20 қыркүйектегі Абралы ауданы халықтарының денсаулық жағдайы туралы берген мәлімдемесінде «...С 1949 года по 1989 г. на террит. Абралинск. района в границах до 1955 г. всего 566 взрывов и в т.ч. 158 надземных, в воздухе — 128 и 280 подземных. Последствия этих взрывов: За эти годы в районе от раковых заболеваний умерло — 396 чел. Из них встречались случаи рак языка, ушной раковин, кожи, глаз, челюсти, щитовидной железы, от лейкоза 36 чел. 1991 г. специально специальной требовании КазНИИ радиационной медицины экологии осмотр. 560 чел. Из них 96 процент выявлено больных. 90 процент страдает иммунодефицитной состоянии. В т.ч. женщин детородного возраста осмотрено 265 женщин, из них выявлено 250 различных гинекологических заболеваний, что составляет 94, 3 процента, 80 процента страдают анемии, а у одного и того лица одновременно встречается 3-4 вида заболеваний. Смертность с онколог.заболевания составляло в 1991 г. — 36, 3; 1992 г. — 38, 5; По области — 27, 0. Болезни органов дыхание — 1028 чел. Младенческая смерности 40; в области — 23, 4. на 3400 детей 140 детей является индвалидами с детства» [10] деп атап көрсетілген. Жоғарыда келтірген архив құжаттары мәліметтерінен Семей облысының тек қана бір Абралы ауданының өзінде Семей полигонындағы ядролық сынақтардың адам денсаулығы жағдайына айтарлықтай кері ықпал еткендігін және ядролық жарылыстардың кері салдарын көре аламыз.

Қорытынды

Осылайша, КСРО-ның Қазақстандағы «ядролық колониализм» саясаты Семей полигонын құру және ондағы таңдап алынған алаңдардағы ядролық жарылыстарды жүзеге асыру арқылы жүргізілді.

Қарастырылған материалдардың негізінде Семей полигонын құру және ондағы ядролық қаруды сынға алу нақты белгіленген жоспарға сәйкес кезең-кезеңмен жүзеге асқандығын көруге болады. Осындай саясаттың нәтижесінде Семей ядролық аймағы ядролық сынақтардан қатты зардап шеккен әлемдегі аймақтардың біріне айналды. Ядролық сынақтардың салдарынан радиациямен ластанған жерлер көбейді. Жергілікті халық «сынақ материалына» айналды. Қазақстан жері экономикалық, экологиялық шығындарға ұшырады. Қазіргі уақытта Қазақстан территориясынан ядролық зарядтар шығарылып, еліміз ядросыз зонаға айналғанымен, ядролық қарудың сынға алынуы адамдардың жадында қалды, ал радиация халықтың генетикалық кодына кері ықпалын тигізді. Сондықтан, бүгінгі таңда Семей полигонының әлі де болса ғылыми тұрғыдан қарастырылмай қалған қырларын болашақта зерттеудің маңызы ерекше.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылай қолдауы негізінде жазылды (Грант АР 19678527 «Семей ядролық полигонындағы сынақтардың салдары «ядролық отарлау» саясатының нәтижесі ретінде»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 О подготовительных мероприятиях по строительству Горной станции для Первого главного управления при Совете Министров СССР. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://irse.nnc.kz/wp-content/uploads/2018/10/booklet_Rus.pdf.
- 2 Семипалатинский испытательный полигон. Современное состояние. — Павлодар: Дом печати, 2017. — 52 с.
- 3 Ядерные испытания СССР. — М.: АТ, 1997. — 278 с.
- 4 Ким О.М. Семипалатинский испытательный полигон: вчера, сегодня, завтра / О.М. Ким. — Семипалатинск, 1992. — 313 с.
- 5 Дубасов Е.В. Хронология ядерных испытаний в атмосфере на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне / Е.В. Дубасов // Период. науч.-техн. журн. Нац. ядер. центра Республики Казахстан. — 1994. — № 4. — С. 6.
- 6 Акчурина И.А. Семипалатинский ядерный полигон. Создание, становление, деятельность / И.А. Акчурина. — М.: Голден-Би, 2007. — 258 с.
- 7 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 1. — Д. 1020-а. — Л. 4–9.
- 8 Литвинов Б.В. Атомная энергия не только для военных целей / Б.В. Литвинов. — Екатеринбург: УрОРАН, 2002. — 552 с.
- 9 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 1/2. — Д. 1948. — Л. 26.
- 10 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 1/2. — Д. 1948. — Л. 29, 30.

Г.М. Смагулова, Б.Т. Тулеуова, С.Б. Стамбулов, Ж.М. Кенжеғали

Семипалатинский полигон: история, ядерные испытания и последствия

Семипалатинский испытательный ядерный полигон являлся одним из крупнейших полигонов для испытаний ядерного оружия в мире. Более чем 40-летняя деятельность Семипалатинского полигона — это один из этапов в истории гонки вооружения бывшего Советского Союза. Казахская научная литература по истории Семипалатинского полигона до сих пор остается очень скудной, нет комплексных работ. Основной причиной этого можно назвать ограниченный доступ к архивным материалам и строгая засекреченность избранной темы. С другой стороны, испытания ядерного оружия в Семипалатинске привели к заражению водных и земельных ресурсов, способствовали сокращению масштабов экономики, что и обусловило эмиграцию трудоспособного населения, ослабление государственных социальных структур, которые оказались не способны поддержать наиболее уязвимых и больных людей. Поэтому создание адекватной системы социальной защиты для реабилитации жизненных сил населения и жизненного пространства этих регионов особенно актуально. В связи с этим в статье рассмотрены история создания Семипалатинского полигона, изложены сведения о последствиях испытаний ядерного оружия в период 1949–1989 гг.

Ключевые слова: история Казахстана, гонка вооружений, Семипалатинский полигон, ядерное испытание, ядерное оружие, последствия испытаний ядерного оружия, Невада–Семей, «ядерный колониализм».

G.M. Smagulova, B.T. Tuleuova, S.B. Stambulov, Zh.M. Kenzhegali

Semipalatinsk test site: history, nuclear tests and consequences

The Semipalatinsk nuclear test site was one of the largest nuclear weapons testing grounds in the world. More than 40 years of activity of the Semipalatinsk test site is one of the stages in the history of the arms race of the former Soviet Union. Kazakh scientific literature on the history of the Semipalatinsk test site is still very scarce, there are no comprehensive works. The main reason for this can be called limited access to archival materials and the strict secrecy of the chosen topic. Nuclear weapons tests in Semipalatinsk led to the contamination of water and land resources, contributed to a reduction in the scale of the economy, which led to the emigration of the able-bodied population, the weakening of state social structures, which turned out to be unable to support the most vulnerable and sick people. Therefore, the creation of an adequate system of social protection for the rehabilitation of the vital forces of the population and the living space of these regions is especially important. In this regard, the article discusses the history of the creation of the Semipalatinsk test site, provides information about the consequences of nuclear weapons testing in the period 1949–1989.

Keywords: History of Kazakhstan, arms race, Semipalatinsk test site, nuclear test, nuclear weapons, consequences of nuclear weapons tests, Nevada-Semey.

References

- 1 O podgotovitelnykh meropriiatiakh po stroitelstvu Gornoj stantsii dlia Pervogo glavnogo upravleniia pri Sovete Ministrov SSSR [About preparatory activities for the construction of the Mountain Station for the First Main management under the Council of Ministers of the USSR]. Retrieved from https://irse.nnc.kz/wp-content/uploads/2018/10/booklet_Rus.pdf [in Russian].
- 2 (2017). Semipalatinskii ispytatelnyi poligon. Sovremennoe sostoianie [Semipalatinsk test site. Current state]. Pavlodar: Dom pečhati [in Russian].
- 3 (1997). Yadernye ispytaniia SSSR [Nuclear tests of the USSR]. Moscow: AT [in Russian].
- 4 Kim, O.M. (1992). Semipalatinskii ispytatelnyi poligon: vchera, segodnia, zavtra [Semipalatinsk test site: yesterday, today, and tomorrow]. Semipalatinsk [in Russian].
- 5 Dubasov, E.V. (1994). Khronologiiia yadernykh ispytanii v atmosfere na Semipalatinskom ispytatelnom yadernom poligone [Chronology of nuclear tests in the atmosphere at the Semipalatinsk nuclear test site]. *Periodicheskii nauchno-tekhniceskii zhurnal Natsionalnogo yadernogo tsentra Respubliki Kazakhstan — Periodical scientific and technical journal of the national nuclear center of the Republic of Kazakhstan*, 4 [in Russian].
- 6 Akchurin, I.A. (2007). Semipalatinskii yadernyi poligon. Sozdanie, stanovlenie, deiatelnost [Semipalatinsk nuclear test site. Creation, formation, activity]. Moscow: Golden-Bi [in Russian].
- 7 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5-N. — Op. 1. — D. 1020-a. — L. 4–9 [in Russian].
- 8 Litvinov, B.V. (2002). Atomnaia energiia ne tolko dlia voennykh tselei [Nuclear energy is not only for military purposes]. Ekaterinburg: UrORAN [in Russian].
- 9 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5N. — Op. 1/2. — D. 1948. — L. 26 [in Russian].
- 10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5N. — Op. 1/2. — D. 1948. — L. 29, 30 [in Russian].

М.Е. Темирбекова^{*1}, А.Ж. Мырзахметова¹, Д.В. Васильев²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Московский городской педагогический университет, Москва, Россия

(E-mail: Imarkhabat@gmail.com, amyrsakhmetova@gmail.com, VasilevDV@mgpu.ru)

Проблема феномена визуальности в современном англо-американском научном дискурсе

В статье исследовано отражение феномена визуальности в современном англо-американском академическом пространстве. Особое внимание уделено освещению явления визуального поворота в исследованиях, а именно, почему внимание ученых XX в. привлекла визуальная культура, и как визуальность завоевывала различные социокультурные пространства. Проанализированы взаимосвязи между визуальным поворотом и привилегией зрения над другими органами чувств (окулоцентризм) и появлением новых технологий. Проникновение визуального в теорию культуры и распространение образов в самой культуре называют «визуальным поворотом» (иногда его также называют «пикториальным поворотом» или «иконическим поворотом») («pictorial turn», «iconic turn»). Он был представлен в исследованиях одного из самых выдающихся теоретиков медиа и визуальной культуры У. Дж. Т. Митчелла. Со временем понятие «визуальность» успешно утвердилось не только в самой культуре, но и в других направлениях, таких как культурология, философия, социология и история, которые все больше переплетаются через изображение. Неудивительно, что в текстах известных исследователей и теоретиков культуры, таких как Стюарт Холл, Гордон Файф, Джон Ло, Джон Питер Бёрджер, Мартин Джей, Элла Шохат, Роберт Стэм, Донна Харауэй и многих других, уделяется большое внимание изучению различных аспектов проблемы визуальности, а фокус академических исследований часто смещается на междисциплинарный уровень. В исследованиях большое внимание уделено определению визуальности и других явлений феномена видимости, онтологии зрения и видения, выявлению границ между видимым и невидимым, освещена проблема образа, теоретических свойств образа в фотографии, кинематографе, искусстве, образовании и т.д. Проблема визуального была возведена в центр новых исследований, заложен фундамент для появления новых направлений исследований, в частности визуальных. Это знаменует начало нового этапа в развитии гуманитарных исследований, когда от простого наблюдения за тем, что мы живем в эпоху доминирования образов, мы переходим к теоретической концептуализации этого явления.

Ключевые слова: феномен визуальности, англо-американская наука, визуальная грамотность, изображение, современная наука, визуальные образы, визуальный поворот, окулоцентризм, скопический режим.

Введение

Мы живем в мире, где все пространство, которое нас окружает построено на визуальной основе. Мы привыкли получать информацию посредством технологий, использующих визуальные образы. Англо-американское научное общество уделяет большое внимание понятию «визуальности» («visuality»). В западном академическом пространстве порицается так называемая «визуальная неграмотность» («visual illiteracy»), и звучат призывы перестроить школьные и университетские программы таким образом, чтобы «визуальная грамотность» («visual grammar») изучалась наряду с пониманием текстов, чисел и молекул. Существует много неопределенностей относительно визуального. Является ли визуальный образ языком? Как именно работают визуальные образы?

В 1992 г. американский литературовед и теоретик культуры У. Дж. Т. Митчелл определил и провозгласил «пикториальный поворот» как движение против господства вербального языка [1]. Примерно в то же время немецкий искусствовед Готфрид Бём в своем эссе «Возвращение образов» [2] провозгласил «иконический поворот» с конечной целью создания «общей науки об образах» (Allgemeine Bildwissenschaft) по явной аналогии и в качестве противодействия по отношению к общей лингвистике — особенно к доминированию языка и текста в лингвистическом повороте. Однако когда речь идет об иконическом повороте, подразумеваются далеко не только подобные визуальные феномены повседневной культуры. Прежде всего инициируется новое внимание

* Автор-корреспондент. E-mail: Imarkhabat@gmail.com

культурологии к образам. Опираясь на критику познания и языка, иконический поворот развивает визуальную компетенцию (грамотность), со времен платоновского неприятия визуальных образов и логоцентризма философии до сих пор еще недостаточно сформировавшуюся в западном обществе. Доминирование языка в западных культурах долгое время вытесняло изучение визуальных культур на самый край [3; 394].

Визуальный поворот влияет на способы создания и представления изображений и заставляет нас переосмыслить место визуального, образа, видения, внешнего вида и т.д. в нашей повседневной жизни. Визуальный поворот тесно связан с привилегированным положением чувства зрения, с тем, что зрение является наиболее существенным центром восприятия, или с тем, что известно как окулоцентризм, иногда называемый окулоцентризмом или просто гегемонией видимого.

Методология и методы исследования

Данная статья предполагает междисциплинарный подход, включая исторический, культурологический, социологический, а также биологический подходы. Методологической основой исследования послужил принцип историзма, включающий в себя анализ объекта исследования как системы, обладающей определённой внутренней структурой, изучение этой структуры в процессе развития, выявление качественных изменений и их причин как внутреннего, так и междисциплинарного характера в их взаимосвязи.

Американский ученый, теоретик искусства и литературы У. Дж. Т. Митчелл в своей знаменитой работе «Теория изображений» отметил, что «мы все еще точно не знаем, что такое изображение, каково его отношение к языку, как оно действует на наблюдателей и на мир, как следует понимать его историю, и что следует делать с ним или по отношению к нему» [1; 13]. Британский социолог культуры и массовых коммуникаций Стюарт Холл писал, что «стоит подчеркнуть, что не существует единственного или правильного ответа на вопрос: «Что означает это изображение?»... Поскольку не существует закона, который мог бы гарантировать, что вещи будут иметь «одно, истинное значение», или что значения не будут меняться со временем, работа в этой области обязательно будет интерпретационной — дебаты не между тем, кто «прав», а кто «не прав», а между одинаково правдоподобными, хотя иногда конкурирующими и оспариваемыми значениями и интерпретациями. Лучший способ «урегулировать» такие спорные прочтения — обратиться к конкретному примеру и попытаться подробно обосновать свое «прочтение» в связи с реально используемыми практиками и формами означивания, и какие смыслы они, как вам кажется, производят [4; 9]. Интерпретация изображений — это именно интерпретация, а не выявление их «истинности». Поэтому важно обосновать свою интерпретацию, опираясь на визуальный материал и собственный опыт.

Обсуждения

Вторая половина XX в. ознаменовалась изменением подхода к пониманию социальной жизни. Этот сдвиг часто описывается как «культурный поворот». Один из главных участников этого сдвига, Стюарт Холл писал: «Утверждается, что культура — это не столько набор вещей — романов и картин, телепрограмм или комиксов, — сколько процесс, набор практик. В первую очередь, культура связана с производством и обменом смыслами — «дарением и принятием смысла» между членами общества или группы... Таким образом, культура зависит от того, как ее участники осмысленно интерпретируют то, что их окружает, и «придают смысл» миру в широком смысле этого слова в целом схожими способами» [4; 2]. Но в последнее время многие авторы, занимающиеся этими вопросами, утверждают, что визуальное занимает центральное место в культурном конструировании социальной жизни в современных западных обществах. Они уверены, что многие смыслы передаются с помощью визуальных образов. Мы окружены различными видами визуальных технологий, например картины, фотографии, цифровая графика, видеоизображения, и изображениями, которые они нам демонстрируют: телевизионные программы, реклама, скульптуры, фильмы. Все эти различные виды технологий и изображений представляют собой своеобразные взгляды на мир, представляя мир в визуальных терминах. Но сам визуальный образ никогда не бывает невинным. Визуальные образы мы видим сквозь призму автора. Они интерпретируют мир, они отображают его специфическими способами. Американский нейробиолог Ричард Маслэнд в работе «Как мы видим? Нейробиология зрительного восприятия» пишет: «Мир, который мы видим, — вовсе не тот мир, что существует на самом деле. Наша сетчатка анализирует воспринимаемое визуальное изображение, выделяет в нем наиболее значимые компоненты, какие-то из них модифицирует посылает десятки отдельных потоков сигналов о

каждом из них в наш мозг, который собирает из них «видимую» нами картину мира» [5; 17]. Поэтому важно провести различие между зрением («vision») и визуальностью («visuality»). Зрение — это то, что человеческий глаз физиологически способен видеть. Визуальность относится к тому, как зрение конструируется различными способами: «как мы видим, как мы способны или созданы для того, чтобы видеть, и как мы видим это видение и невидение в нем» [6]. Мы смотрим глазами, но видим мозгом. Мозг преобразует свет, попадающий через сетчатку, в изображение. Узнавание полученной картинке во многом зависит от нашего жизненного опыта.

Некоторые исследователи полагают, что визуальное является основополагающим из всех чувств. Английские социологи и исследователи в области науки и техники Гордон Файф и Джон Ло [7; 2], например, утверждают, что «изображение, иллюстрация и видение являются вездесущими особенностями процесса, посредством которого большинство людей познают мир таким, каким он является для них на самом деле», а английский писатель и критик Джон Питер Бёрджер предполагает, что это происходит потому, что «... зрение приходит раньше слов. Ребенок смотрит и узнает раньше, чем может говорить» [8; 7]. Другие авторы историзируют важность визуального, прослеживая, по их мнению, растущее насыщение западных обществ визуальными образами. Многие утверждают, что этот процесс достиг беспрецедентного уровня, так что люди теперь взаимодействуют с миром в основном через то, как мы его видим. Например, американский историк Мартин Джей [9] использует термин «окулоцентризм» для описания очевидной центральной роли визуальных образов в современной западной жизни. Проблему возрастающей важности визуального для современных западных обществ является частью более широкого анализа перехода от премодерна к модерну и от модерна к постмодерну рассматривал американский культуролог Николас Мирзоев [10]. Он предполагал, что в досовременных обществах визуальные образы не имели особого значения, отчасти потому, что их было так мало в обращении. С наступлением современности ситуация начала меняться. В частности, предполагается, что современные формы знания зависят от скопического режима, который приравнивает видение к знанию. Социолог Крис Дженкс, например, обосновывает это в эссе под названием «Центральная роль глаза в западной культуре» [11], утверждая, что «взгляд, видение и знание стали опасно переплетены», так что «современный мир в значительной степени является «видимым» явлением» [11; 1, 2].

Другое понятие, имеющее сходство с визуальностью значение, — это скопический режим. Оба термина относятся к способам, с помощью которых культурно конструируется как то, что видят, так и то, как это видят. Изначально французский теоретик кино Кристиан Метц ввел термин «скопический режим» [12], чтобы отличить кино от театра: «что определяет специфически кинематографический скопический режим, так это не столько сохраняемая дистанция... сколько отсутствие видимого объекта» [12; 61]. Из-за того, что кинематографический аппарат конструирует воображаемый объект, его скопический режим не связан с «реальным» референтом. Репрезентация не зависит от того, что представлено, по крайней мере, в качестве настоящего стимула, как пространственного, так и временного. Другие используют этот термин более широко для определения визуального опыта, опосредованного и даже созданного другими технологиями, такими как фотография, телевидение и цифровые компьютеры, а также для постулирования значительных гендерных различий (чаще это режим, поддерживаемый «мужским взглядом»). Более амбициозные теоретики выдвигают общие системы визуальности, созданные культурным/технологическим/политическим аппаратом, опосредующим очевидно данный мир объектов в нейтральном перцептивном поле. В этом более тотализирующем употреблении «скопический режим» указывает на неестественный визуальный порядок, действующий на дорефлексивном уровне и определяющий доминирующие протоколы видения и присутствия в конкретной культуре в конкретное время. Термин «режим» подразумевает нечто неопределенно принудительное, включающее дисциплинированный взгляд или организованное визуальное поле, которое пронизывает культуру. Более смелые комментаторы ищут параллели между визуальными протоколами и другими культурными явлениями, связанными с пространственной организацией, такими как ландшафтный дизайн, архитектура и городское планирование. Некоторые даже усматривают грубые аналогии с соответствующими философскими направлениями.

Современная европейская эпоха, например, анализируется в терминах трех различных, хотя и пересекающихся скопических режимов: «Картезианский перспективизм» («Cartesian perspectivalism»), «искусство описания» («the art of describing») и «барочный разум» («baroque reason»). Первый и наиболее распространенный режим возник с «изобретением» или «открытием» перспективы в живописи в XV в. Она представляла собой абстрактное, количественно упорядочен-

ное, однородное пространство и создавала правила трансформации для преобразования трехмерного пространства в двухмерное. Прямолинейный пространственный порядок, в котором располагались объекты, был внешним по отношению к рациональному, развоплощенному и монокулярному субъекту. Философия Декарта, часто рассматриваемая как основа современной мысли, была конгруэнтна этой эстетической визуальной практике, в то же время способствуя научному мировоззрению. Ментальные репрезентации картезианского субъекта отражали мир немых объектов, больше не наделенных смыслом, присущим миру, понимаемому как читаемый текст.

Второй скопический режим раннего модерна был идентифицирован с тем, что американский историк искусства Светлана Альперс [13] называет голландским искусством описания, в отличие от более перспективного, повествовательного искусства итальянского Возрождения. Это голландское искусство обращало внимание на множество мелких вещей, а не на несколько крупных; его свет отражался от предметов, а не моделировал их посредством кьяроскуро (градации светлого и темного, распределение различных по яркости цветов или оттенков одного цвета, позволяющее воспринимать изображаемый предмет объемным); оно больше фокусировалось на поверхностных цветах и текстурах предметов, чем на их взаимном расположении в геометрическом пространстве. Его изображения не были ограничены рамкой, как в картезианском перспективном искусстве, а его созерцатель был бинокулярным, воплощенным субъектом. Вместо трехмерного окна в мир, постулируемого перспективистами, он предпочитал плоскостность материальной поверхности холста, демонстрируя свое родство с картографическим импульсом эпохи открытий. Приглашая зрителей в изображаемые сцены, а не удерживая их на расстоянии, он способствовал менее окулоцентричному и более тактильному режиму обзора.

Третий современный скопический режим был идентифицирован с барочным разумом, согласно французскому философу Кристин Бюси-Глюксманн [14]. «Играя с ослепительным, дезориентирующим, экстатическим визуальным опытом, освобожденным от зависимости от геометрической регулярности или спокойной солидности материальных поверхностей, высвободилась то, что называется безумием зрения [14; 74]. Анаморфотные эффекты («преобразующие») и так называемые троплейные («trompe l'oeil» с французского «обманный») сюрпризы создавали визуальное поле, которое не поддавалось никакому осмысленному упорядочиванию; поле, не поддающееся исследованию ни дальним монокулярным взглядом, ни бинокулярным ближним. Желаящее тело, глаза которого скорее нервно скользят, чем спокойно смотрят, свергло холодный, овеществляющий взгляд перевоплощенного картезианского субъекта-перспективиста. Его философскими коррелятами были парадоксальная философия Паскаля и неясности мистиков Контрреформации, а его урбанистической средой — пересекающиеся плоскости, неровные фасады, скрытые анклав и фрагментированное пространство барочного города.

Эти скопические режимы сложным образом пересекаются в реальном мире. Хотя картезианская перспективистика, возможно, доминировала в эпоху модерна, те, кто отстаивает идею преемника постмодерна, часто рассматривают его визуальную культуру как возрождение барочного разума. Возможно, в этом смысле утверждение Кристина Метца о том, что кинематограф создает скопический режим, определяемый отсутствием реального объекта, предвосхищает более широкий аргумент, выдвинутый по поводу постмодернистского возрождения барокко.

Мы ежедневно сталкиваемся и закрепляем смешение «видимого» и «известного» в разговоре посредством обычного лингвистического добавления «вы видите?» или «видите, что я имею в виду?» к высказываниям, которые, как кажется, требуют подтверждения, или, когда хотим узнать мнение, спрашивая о «взглядах» людей [11; 1–3].

Историк Барбара Мария Стаффорд [15] утверждает, что в процессе, начавшемся в XVIII в., формирование научных знаний о мире все больше и больше основывалось на изображениях, а не на письменных текстах; Крис Дженкс предполагает, что именно превознесение науки в западных культурах позволило повседневному представлению установить такую же связь между видением и знанием. Однако эта связь была установлена и в других областях современной практики. Ричард Рорти [16], например, прослеживает развитие этой связи между видением и знанием на пересечении нескольких идей, центральных для философии XVIII в. Социолог Джудит Адлер [17] исследует туризм и утверждает, что между 1600 и 1800 гг. путешествия европейской элиты все больше определялись как визуальная практика, основанная сначала на «всеобъемлющей научной идеологии, которая превращала даже самых скромных туристов в часть... беспристрастного исследования всего творения» [17; 24], а затем на особой оценке впечатляющей визуальной и художественной красоты.

Другие авторы приводили и другие аргументы в пользу важности визуального для современных обществ. В работе французского философа, теоретика культуры и истории Мишеля Фуко [18] исследуется то, как многие институты XIX в. зависели от различных форм наблюдения; а в своем исследовании всемирных ярмарок и выставок XIX в. Тимоти Митчелл [19] показывает, как европейские общества представляли весь мир в виде выставки. В XX в. Ги Дебор [20] утверждает, что мир представляет собой «общество зрелищ», а Пол Вирилио утверждает, что новые технологии визуализации создали «машину видения», в которую мы все попали» [21].

Таким образом, утверждается, что современность является окулоцентричной. Утверждается также, что визуальное является столь же центральным для постмодернизма; Николас Мирзоефф [22], например, провозгласил, что «постмодерн — это визуальная культура». Однако в постмодернизме, как часто утверждается, современная связь между видением и истинным знанием была нарушена. Так, Мирзоефф предполагает, что постмодернизм является окулоцентричным не просто потому, что визуальные образы становятся все более распространенными, и не потому, что знания о мире все больше артикулируются визуально, а потому, что мы все больше взаимодействуем с полностью сконструированным визуальным опытом. Таким образом, современная связь между видением и знанием растягивается до предела в постмодернизме: «В наши дни увидеть — это гораздо больше, чем поверить. Вы можете купить изображение своего дома, сделанное с орбитального спутника, или получить магнитное изображение своих внутренних органов. Если тот особенный момент не совсем удачно получился на фотографии, вы можете изменить его на компьютере с помощью цифровых технологий. На нью-йоркском небоскребе Эмпайр-стейт-билдинг очереди на виртуальный аттракцион «New-York Ride» длиннее, чем на подъемники к смотровым площадкам. В качестве альтернативы вы можете избавить себя от лишних хлопот и увидеть весь горизонт Нью-Йорка, выполненный в привлекательных пастельных тонах, на курорте «New York-New York» в Лас-Вегасе. К этому виртуальному городу вскоре присоединится Париж Лас-Вегас, имитирующий уже тщательно обработанный образ города света» [22; 1].

Данное явление Жан Бодрийяр [23] назад назвал симулякром. Французский философ утверждал, что в постмодернизме уже невозможно провести различие между реальным и нереальным; образы оторвались от какого-либо определенного отношения к реальному миру, в результате чего мы живем в скопическом режиме, где доминируют симуляции, или симулякры.

Однако теория о растущей степени и меняющейся природе окулоцентризма не лишена критики. Американский искусствовед Джефффри Гамбургер [24], например, утверждает, что визуальные образы занимали центральное место в некоторых видах досовременной, средневековой духовности, а культурологи Элла Шохат и Роберт Стэм [25] выступают против европоцентризма, который пронизывает многие дискуссии о «визуальном». Работы Д. Гамбургера, Э. Шохат и Р. Стама ясно показывают, что если можно говорить о возрастающем окулоцентризме на Западе, то он должен быть гораздо более нюансированным, исторически и географически, чем это было до сих пор.

Кроме того, ведутся споры о социальных отношениях, в которые встраиваются эти визуальные образы, и особенно о влиянии симулякров. Ж. Бодрийяра, например, часто обвиняют в некритическом восхвалении симулякра без учета зачастую очень неравных социальных отношений, которые могут быть артикулированы через него, а работа Донны Харауэй [26] является полезным напоминанием о том, что стоит на кону в современном окулоцентризме. Как и многие другие, Харауэй отмечает современное распространение визуализирующих технологий в научном и повседневном использовании, и она характеризует связанный с этими технологиями скопический режим следующим образом: «Видение в этом технологическом пиршестве становится нерегулируемым обжорством; всякая перспектива уступает место бесконечно подвижному зрению, которое больше не кажется мифом о божественном трюке видеть все из ниоткуда, а воплощает этот миф в обычную практику» [26; 189]. Она утверждает, что современное нерегулируемое визуальное обжорство доступно лишь немногим людям и институтам, в частности, тем, которые являются частью «истории науки, связанной с милитаризмом, капитализмом, колониализмом и мужским превосходством» [26; 188]. Донна Харауэй подчеркивает, что визуальность создает специфическое видение социальных различий — иерархии классов, рас, гендера и так далее, в то время как сама претендует на то, чтобы не быть частью этой иерархии и, таким образом, быть универсальной. Именно потому, что такое упорядочивание различий зависит от различия между теми, кто претендует на универсальное видение, и теми, кого видят и классифицируют особым образом, Д. Харауэй утверждает, что оно тесно связано с угнетением и тиранией капитализма, колониализма, патриархата и т. д. Часть критического проекта Д. Харауэй заключается

в детальном изучении того, как определенные институты мобилизуют определенные формы визуальности, чтобы видеть и упорядочивать мир. Эта доминирующая визуальность отрицает действительность других способов визуализации социальных различий, но Д. Харауэй настаивает на том, что действительно существуют другие способы видения мира, и ее особенно интересуют попытки увидеть социальные различия неиерархическими способами. Для Д. Харауэй, как и для многих других авторов, доминирующий скопический режим постсовременности не является ни исторической неизбежностью, ни неоспоримым фактом. Существуют различные способы видения мира, и критическая задача состоит в том, чтобы провести различие между социальными эффектами этих различных видений. Особые формы репрезентации, создаваемые конкретными скопическими режимами, важны для понимания, потому что они тесно связаны с отношениями социальной власти. Аргумент Д. Харауэй [26; 193] ясно показывает необходимость понимания того, какие социальные отношения производят и воспроизводят те или иные формы визуальности.

Заключение

Феномен визуальности является одним из ключевых понятий в области культурологии, социологии и истории. Визуальное занимает все большее место в современной культуре и вытесняет средства массовой информации, Интернет. Это распространение и консолидация изображений и теории изображений называется визуальным поворотом. Визуальный поворот является естественным следствием зрительного центрирования, то есть эпистемологической привилегии зрения, которое в западной культуре еще в античности считалось самым благородным из чувств; зрение считалось независимым от мудрости, знания и способностей. Образ, возникающий в результате визуального поворота, хотя обычно и носит массовый и потребительский характер, не должен сводиться к нетворческому копированию реальности, а скорее должен рассматриваться как продукт творческой деятельности, связанный с воображением и концепцией автора, воздействующий на пользователя, часто также интерактивный, так что в результате взаимодействия с пользователем он способен трансформироваться и воспроизводить себя. В результате визуального поворота создается все больше и больше программ визуальных исследований — новых академических курсов, тесно связанных с визуальностью, творчеством или визуальной коммуникацией. Феномены визуальных исследований, визуального поворота, трансформации визуального и образа в современной западной культуре породили различные, порой противоречивые интерпретации. Однако, учитывая своеобразный релятивизм, присущий культуре постмодерна, нельзя сказать, что одни из этих интерпретаций точны, а другие ошибочны и необоснованны.

Список литературы

- 1 Mitchell W.J.T. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation* / W.J.T. Mitchell. — Chicago: Chicago University Press, 1994. — 462 p.
- 2 Boehm G. *Was ist ein Bild?* / G. Boehm. — München: Brill | Fink, 1994. — 459 p.
- 3 Бахманн-Медик Д. *Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре* / Д. Бахманн-Медик. — М.: НЛЮ, 2017. — 504 с.
- 4 Hall S. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* / S. Hall. — London: Sage, 1997. — 400 p.
- 5 Masland R. *We Know It When We See It — What the Neurobiology of Vision Tells Us About How We Think* / R. Masland. — New York: Basic Books, 2020. — 272 p.
- 6 Foster H. *Vision and Visuality* / H. Foster. — Seattle: Bay Press, 1988. — 135 p.
- 7 Fyfe G. *Picturing Power: Visual Depiction and Social Relations* / G. Fyfe, J. Law. — London: Routledge, 1988. — 281 p.
- 8 Berger J. *Ways of Seeing: Based on the BBC Television Series* / J. Berger. — London: Penguin Books, 1990. — 176 p.
- 9 Jay M. *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought* / M. Jay. — Berkeley: California University Press, 1993. — 648 p.
- 10 Mirzoeff N. *An Introduction to Visual Culture* / N. Mirzoeff. — London: Routledge, 2009. — 330 p.
- 11 Jenks C. *Visual Culture* / C. Jenks. — London: Routledge, 1995. — 284 p.
- 12 Metz C. *Psychoanalysis and Cinema: The Imaginary Signifier* / C. Metz. — London: Palgrave Macmillan, 1982. — 327 p.
- 13 Alpers S. *The art of describing: Dutch art in the seventeenth century* / S. Alpers. — Chicago: University of Chicago Press, 1984. — 327 p.
- 14 Buci-Glucksmann C. *Baroque Reason: The Aesthetics of Modernity* / C. Buci-Glucksmann; trans. P. Camiller. — London: Sage, 1994. — 192 p.

- 15 Stafford B.M. *Body Criticism: Imaging the Unseen in Enlightenment Art and Medicine* / B.M. Stafford. — London: MIT Press, 1993. — 587 p.
- 16 Rorty R. *Philosophy and the Mirror of Nature* / R. Rorty. — Oxford: Basil Blackwell, 1980. — 401 p.
- 17 Adler J. *Origins of sightseeing* / J. Adler // *Annals of Tourism Research*. — 1989. — No 1. — P. 7-29.
- 18 Foucault M. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* / M. Foucault; trans. A. Sheridan. — London: Allen Lane, 1977. — 333 p.
- 19 Mitchell T. *Colonising Egypt* / T. Mitchell. — Berkeley: University of California Press, 1991. — 218 p.
- 20 Debord G. *Society of the Spectacle* / G. Debord; trans. F. Perlman, J. Supak. — Detroit: Black and Red, 1977. — 221 p.
- 21 Virilio P. *The Vision Machine* / P. Virilio; trans. J. Rose. — London: British Film Institute, 1994. — 81 p.
- 22 Mirzoeff N. *The Visual Culture Reader* / N. Mirzoeff. — London: Routledge, 2012. — 698 p.
- 23 Baudrillard J. *Selected Writings* / J. Baudrillard; trans. J. Mourrain. — Stanford: Stanford University Press, 2002. — 294 p.
- 24 Hamburger J.F. *Nuns as Artists: The Visual Culture of a Medieval Convent* / J.F. Hamburger. — Berkeley: California University Press, 1997. — 318 p.
- 25 Shohat E. *Narrativizing visual culture: towards a polycentric aesthetic* / E. Shohat, R. Stam // *The Visual Culture Reader* / N. Mirzoeff ed. — London: Routledge, 1998. — P. 27-49.
- 26 Haraway D. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* / D. Haraway. — London: Routledge, 1990. — 312 p.

М.Е. Темирбекова, А.Ж. Мырзахметова, Д.В. Васильев

Қазіргі ағылшын-американдық ғылыми дискурстағы визуалдық феномен мәселесі

Мақалада қазіргі ағылшын-американдық академиялық кеңістіктегі визуалдық феномен мәселесі зерттелген. Зерттеулердегі визуалды бетбұрыс құбылысын түсіндіруге ерекше назар аударылған, атап айтқанда, XX ғ. ғалымдардың назарын визуалды мәдениет неге аударды және визуалдылықтың әртүрлі әлеуметтік-мәдени кеңістіктерді қалай жаулап алғаны. Визуалды бетбұрыс пен басқа сезім мүшелеріне қарағанда көру артықшылығы (окулоцентризм) мен жаңа технологиялардың пайда болуы арасындағы қатынастар талданған. Мәдениеттің теориясына визуалды ену және мәдениеттің өзінде бейнелердің таралуы «визуалды бетбұрыс» деп аталады (кейде оны «пикториялық бетбұрыс» немесе «иконикалық бетбұрыс» деп те атайды, яғни «pictorial turn», «iconic turn»). Медиа және визуалды мәдениеттің ең көрнекті теоретиктерінің бірі У.Дж.Т. Митчелл визуалдық бетбұрысты ұсынды. Уақыт өте келе «визуалдық» мәдениеттің өзінде ғана емес, сонымен бірге бейнелеу арқылы тоғысатын мәдениеттану, философия, әлеуметтану және тарихта да өзін сәтті түрде қалыптастырды. Стюарт Холл, Гордон Файф, Джон Лоу, Джон Питер Бургер, Мартин Джей, Элла Шохат, Роберт Стэм, Донна Харауэй және басқа да көптеген зерттеушілер мен мәдениет теоретиктерінің мәтіндерінде әртүрлі визуалдық мәселесінің аспектілеріне көп көңіл бөлінуі таңқаларлық емес және олардың академиялық зерттеу саласы жиі тарих, әлеуметтану, мәдениеттану және философия арасындағы шекараға ауысады. Бұл авторлардың еңбектерінде визуалдылықтың анықтамасы, көріну құбылысын білдіру үшін қолданылатын түрлі метафоралар, көру мен көріну онтологиясы, көрінетін мен көрінбейтін арасындағы мәселелері, бейненің мәселелері, бейненің фотосуреттегі, кинематографтағы теориялық қасиеттері және т.б. мәселелер қарастырылады. Визуалдық мәселесі жаңа философия дәрежесіне көтеріліп, визуалды құбылыстарды талдап, сынайтын жаңа академиялық пән — визуалды зерттеулердің негізі қаланды. Бұл гуманитарлық ғылымдардағы жаңа кезеңнің басталуын білдіреді, бұл кезде біз имидждік үстемдік дәуірінде өмір сүріп жатқанымызды байқаудан осы құбылысты теориялық концептуализациялауға көшеміз.

Кілт сөздер: визуалдық феномен, ағылшын-американдық ғылым, визуалдық сауаттылық, бейнелеу, заманауи ғылым, визуалды бейнелер, визуалдық бетбұрыс, окулоцентризм, скопиялық режим.

M.Y. Temirbekova, A.Zh. Myrzakhmetova, D.V. Vasiliev

The phenomenon of visuality in the modern British-American scientific space

In this article the phenomenon of visuality in modern Anglo-American academic space is studied. Special attention is paid to highlighting the phenomenon of visual turn in research, namely, why visual culture attracted the attention of scientists of the twentieth century and how visuality conquered various socio-cultural spaces. Visual rotation and the privilege of vision over other sense organs (oculocentrism) and the emergence of new technologies are analyzed. The penetration of the visual into cultural theory and the spread of images in culture itself are called the “visual turn” (sometimes it is called «pictorial turn» or «iconic turn»). It was present-

ed in the research of one of the most prominent theorists of media and visual culture W. J.T. Mitchell. Over time the concept of “visual” has successfully established itself not only in culture itself, but also in cultural studies, philosophy, sociology, and history, which are increasingly intertwined through the image. Texts of cultural researchers and theorists such as Stuart Hall, Gordon Fife, John Law, John Peter Burger, Martin Jay, Ella Shohat, Robert Stam, Donna Haraway and many others much attention is paid to the study of various aspects of the problem of visibility, and the focus of academic research often shifts to the interdisciplinary level. In research, much attention is paid to the definition of visibility and other phenomena of the phenomenon of visibility, the ontology of sight and vision, the identification of boundaries between the visible and invisible, the problem of the image, the theoretical properties of the image in photography, cinema, art, education, etc. is highlighted. The problem of the visual has been elevated to the center of new research; the foundation has been laid for the emergence of new areas of research, visual. This marks the beginning of a new stage in the development of humanitarian research, when from the simple observation that we live in an era of image dominance, we move on to the theoretical conceptualization of this phenomenon.

Keywords: phenomenon of visibility, British-American science, visual literacy, image, modern science, visual images, visual turn, ocularcentrism, scopic regime.

References

- 1 Mitchell, W.J.T. (1994). *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago: Chicago University Press.
- 2 Boehm, G. (1994). *Was ist ein Bild?* München: Brill | Fink.
- 3 Bakhmann-Medik, D. (2017). *Kulturnye povoroty. Novye orientiry v naukakh o kulture* [Cultural Turns: New Orientations in the study of culture]. Moscow: NLO [in Russian].
- 4 Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- 5 Masland, R. (2020). *We Know It When We See It — What the Neurobiology of Vision Tells Us About How We Think*. New York: Basic Books.
- 6 Foster, H. (1988). *Vision and Visuality*. Seattle: Bay Press.
- 7 Fyfe, G., & Law, J. (1988). *Picturing Power: Visual Depiction and Social Relations*. London: Routledge.
- 8 Berger, J. (1990). *Ways of Seeing: Based on the BBC Television Series*. London: Penguin Books.
- 9 Jay, M. (1993). *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. Berkeley: California University Press.
- 10 Mirzoeff, N. (2009). *An Introduction to Visual Culture*. London: Routledge.
- 11 Jenks, C. (1995). *Visual Culture*. London: Routledge.
- 12 Metz, C. (1982). *Psychoanalysis and Cinema: The Imaginary Signifier*. London: Palgrave Macmillan.
- 13 Alpers, S. (1984). *The art of describing: Dutch art in the seventeenth century*. Chicago: University of Chicago Press.
- 14 Buci-Glucksmann, C. (1994). *Baroque Reason: The Aesthetics of Modernity*. (P. Camiller, Trans.). London: Sage.
- 15 Stafford, B.M. (1993). *Body Criticism: Imaging the Unseen in Enlightenment Art and Science*. London: MIT Press.
- 16 Rorty, R. (1980). *Philosophy and the Mirror of Nature*. Oxford: Basil Blackwell.
- 17 Adler, J. (1989). Origins of sightseeing. *Annals of Tourism Research*, 1, 7-29.
- 18 Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. (A. Sheridan, Trans.). London: Allen Lane.
- 19 Mitchell, T. (1991). *Colonising Egypt*. Berkeley: University of California Press.
- 20 Debord, G. (1977). *Society of the Spectacle*. (F. Perlman, & J. Supak, Trans.). Detroit: Black and Red.
- 21 Virilio, P. (1994). *The Vision Machine*. (J. Rose, Trans.). London: British Film Institute.
- 22 Mirzoeff, N. (2012). *The Visual Culture Reader*. London: Routledge.
- 23 Baudrillard, J. (2002). *Selected Writings*. (J. Murrain, Trans). Stanford: Stanford University Press.
- 24 Hamburger, J.F. (1997). *Nuns as Artists: The Visual Culture of a Medieval Convent*. Berkeley: California University Press.
- 25 Shohat, E., & Stam, R. (1998). Narrativizing visual culture: towards a polycentric aesthetic. *The Visual Culture Reader*. N. Mirzoeff (Ed.). London: Routledge.
- 26 Haraway, D. (1990). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. London: Routledge.

Л.К. Шотбакова*, Г.М. Смагулова, Б.Т. Тулеуова, Н.А. Бейсенбекова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: shotbakovazz@mail.ru; gylnara2005@mail.ru; b_t_tuleuova@mail.ru; nurapai@mail.ru)*

Развитие народного образования в Каркаралинском районе в 20–30-е годы XX века: успехи, проблемы, перспективы

В статье на основе значительного комплекса архивных материалов, включающих как архивные фонды центральных государственных архивов Республики Казахстан, так и фонды областных и районных архивов, рассмотрены основные мероприятия по созданию системы школьного образования в Каркаралинском регионе в 1917–1941 годы. Предпринята попытка проследить преобразования в системе образования, выявить количественные и качественные показатели, характеризующие становление и развитие народного образования в крае. Дан анализ состояния школьного образования на примере развития русских и казахских школ, выявлены основные характеристики, роль и место школ первой ступени и школ второй ступени. Обращено внимание на то, что создание системы образования сопровождалось мероприятиями по ликвидации безграмотности и малограмотности среди взрослого населения Каркаралинского региона через систему ликбезов, красных юрт и др. Прослежена роль интернатов в системе образования, обращено внимание на их особую важность в условиях кочевого образа жизни, который был характерен для значительной части населения изучаемого региона в 1920–30-е годы. Показана роль педагогического техникума в формировании учительских кадров, необходимых для работы в школах города Каркаралинска и Каркаралинского района. Анализ количественных показателей развития системы образования в регионе на протяжении двух десятилетий позволил сделать вывод о поступательном развитии школьного образования, о постоянном росте количества учащихся, прежде всего, казахской национальности в школах первой ступени.

Ключевые слова: Каркаралинский регион, система образования, ликвидация неграмотности, педагогический техникум, национальные школы, интернаты, просветительство, национальная интеллигенция, школы первой ступени, школы второй ступени.

Введение

В современном мире образование является одним из важных социальных институтов, уровень развития которого свидетельствует о цивилизованности и степени развития общества в целом. О значимости данной структуры в системе любого общества говорит тот факт, что именно в сфере образования закладываются основы идеологического воздействия на граждан страны, начиная с юного возраста.

Становление светского образования в Казахстане началось в 1920-е годы, когда пришедшая к власти партия большевиков определила в качестве одной из важнейших задач строительства социалистического общества реализацию политики культурной революции. Одним из ключевых составляющих этой политики было создание советской системы образования всех уровней. Несомненно, это касалось и Казахстана, который вошел в состав созданной большевиками советской республики. Именно 1917–1941 годы стали определяющими в развитии народного образования как в советском государстве, в целом, так и в Казахстане.

Объектом изучения данной статьи является система образования в Каркаралинском регионе в первые десятилетия XX века. Тема становления и развития народного образования в Казахстане в целом представлена достаточно большим кругом литературы, включающим монографии, научные статьи, диссертации. Однако региональный подход не нашел должного отражения в этих работах, в то время как он, по нашему мнению, открывает интересные возможности в изучении данной темы. Региональный подход предполагает применение метода микроистории, позволяющего изучить процессы развития народного образования через судьбы и деятельность конкретных людей, проследить их взгляды и чаяния, их целеустремления и мечты, что, несомненно, делает историю «живой». Обращение же к Каркаралинскому региону объясняется особой ролью, которую он играл в общественной, политической жизни Центрального Казахстана, начиная с конца XIX и в начале XX века. Из Карка-

* Автор-корреспондент. E-mail: shotbakovazz@mail.ru

ралинска в начале XX века вышла целая плеяда знаменитых, выдающихся ученых, деятелей культуры, государственных и общественных деятелей. Большинство из них получили образование в учебных заведениях Каркаралинского региона. Этим во многом объясняется наш научный интерес к данной теме.

Изучение истории становления и развития народного образования в Казахстане в 1920–30-е годы в контексте осуществления культурной революции было одним из приоритетных направлений отечественной исторической науки советского периода. Первые монографические исследования, сборники статей по истории школьного образования в Казахстане начали выходить с середины 50-х годов XX века. Эта тема изучалась как в рамках исследования процессов культурной революции в целом, так и в специальных работах, посвященных отдельным аспектам становления и развития системы образования в республике. Мы не ставим в данной статье цель дать полный развернутый анализ историографии по теме, поскольку она достаточно обширна, особенно применительно к советскому периоду отечественной исторической науки.

К работам, в которых проблемы становления и развития народного образования рассматриваются в контексте реализации культурной революции, можно отнести монографии Р.Б. Сулейменова «Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане (Исторический опыт развития социалистической культуры народов, миновавших стадию капитализма)» [1], «Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов (История строительства советской культуры Казахстана» [2], А.И. Сембаева «История развития советской школы в Казахстане» [3]; диссертации Ж.Е. Утебалиева [4], К.А. Есимова [5], небольшой по объему, но достаточно содержательный в фактологическом отношении очерк А. Шарипова [6] и других.

Мероприятия советской власти по внедрению советской системы образования авторы рассматривали, как правило, с позиции макроистории, уделяя основное внимание изучению роли государства, государственных и общественных институтов в решении вопросов ликвидации неграмотности, внедрения всеобщего образования и т.д. В работах отечественных авторов до 1991 года в основном воссоздается насыщенный и сложный процесс становления и развития народного образования в Казахстане. Среди вопросов, на которые авторы обращают основное внимание, — подготовка учительских кадров, создание учебников, организация учебной и воспитательной работы и др. Работы советского периода представляют несомненный интерес наличием большого количества фактологического материала, однако следует отметить, что этот материал в основном освещает историю развития народного образования в целом по республике, без детальной конкретизации и анализа по областям, регионам и районам.

После обретения Независимости вопросы становления и развития школьного образования в Казахстане в первой половине XX века стали предметом серьезных изысканий отечественных ученых, в том числе молодых исследователей, защитивших кандидатские и докторские диссертации. Появляются работы, в которых рассматривается роль казахской интеллигенции в развитии народного образования, в ряде работ исследуется региональный аспект темы [7] и др. В этих работах отмечены развитие национальных школ Казахстана в контексте государственной образовательной политики, динамика развития сети национальных школ. Особое внимание уделяется изучению процесса подготовки учительских кадров для школ всех ступеней. Обращается внимание на такую особенность школьного образования в Казахстане в изучаемый период, как низкая наполняемость начальных классов казахской школы в аульной местности, достаточно большой отсев учащихся.

Источниковую базу данной темы составили документы, изданные в виде различных сборников, а также архивные материалы. Так, в вышедшей 1985 году книге «Культурное строительство в Казахстане (1933–июнь 1941 гг.): Сб. документов и материалов» содержатся полезные интересные данные о ликвидации неграмотности и малограмотности в Центрально-Казахстанском регионе, об итогах первой научно-педагогической конференции учителей Карагандинской области [8]. В сборнике «Советы и ревкомы в Казахстане (октябрь 1917–1920 гг.)» документально отражены первые годы советской власти в Казахстане, в том числе опубликованы документы, содержащие интересные сведения о первых мероприятиях по созданию советской системы образования [9]. Одним из изданий, содержащем интересные материалы по изучаемой теме, является сборник документов «История образования в Казахстане в архивных источниках (20–30 годы XX века)», составленный сотрудниками Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова при поддержке работников Центрального государственного архива Республики Казахстан [10]. В сборнике представлены документы о просветительской роли

национальной интеллигенции, об основных этапах развития народного образования в Казахстане в первые десятилетия XX века.

По теме данного исследования работ, посвященных изучению истории становления и развития образования в первые десятилетия советской власти в Каркаралинском районе, нет. Можно отметить, что изданы в различном формате и объеме небольшие очерки по истории отдельных учебных заведений Каркаралинского региона, приуроченные к юбилейным датам. Прежде всего, это касается таких учебных заведений как Каркаралинский педагогический техникум, зооветеринарный техникум. Имеются сведения общего характера в энциклопедиях по Карагандинской области, изданных в разные годы.

Мы в своей статье, опираясь на архивные документы, отложившиеся в Центральном государственном архиве РК (в дальнейшем — ЦГА РК), Архиве Президента РК (в дальнейшем — АП РК), Государственном архиве Карагандинской области (в дальнейшем — ГА КО), Государственном архиве Каркаралинского района, предпринимаем попытку проследить основные этапы развития школьного образования в Каркаралинском регионе, воссоздать общую картину состояния системы образования в крае.

Методы исследования

Из общенаучных методов при написании статьи были использованы генетический метод, состоящий в исследовании происхождения изучаемого явления, в нашем случае процесса развития системы народного образования, причин его возникновения, основных этапов его последующей эволюции, закономерностей смены его состояний на протяжении определенного времени; исторический метод, тесно связанный с генетическим методом, поскольку он также позволяет проследить последовательность событий и явлений в становлении и развитии системы образования в Каркаралинском регионе, четко и полно описать эти события, выявить условия и причины их возникновения, а также обстоятельства, влиявшие на их функционирование и динамику. Из частнонаучных методов был использован идеографический метод, состоящий в описании свойств и характеристик индивидуальных, единичных объектов, событий и процессов, когда необходимо акцентировать внимание на уникальности изучаемых событий и конкретных людей как реальных субъектов этих событий. Этот метод помог при описании единичных фактов и явлений, касающихся развития системы образования в Каркаралинском регионе.

Результаты

Становление и развитие системы образования в Каркаралинском регионе прошло по сути через этапы, которые были характерны для этого процесса в целом по Казахстану. Начало этому процессу было положено в октябре 1920 года, когда был создан Народный комиссариат просвещения Казахской АССР, который возглавил известный политический деятель, один из ярких представителей казахской интеллигенции, один из лидеров движения Алаш А. Байтурсынов. Конкретные практические шаги по организации советской системы образования в казахском крае были обсуждены, в частности, на Всеказахской учебно-просветительской конференции, которая прошла в феврале 1921 года. На ней рассматривались такие вопросы, как создание единой школьной системы, профессионально-технического образования, политического воспитания, учебно-воспитательной работы и др.

Среди важнейших задач, которые стояли перед новой властью в плане организации школьного образования, было обеспечение учащихся учебниками, учебной литературой, прежде всего, на казахском языке. К 1928 году для казахских школ было издано более 30 наименований учебников. К написанию учебников были привлечены известные представители казахской интеллигенции — учебные пособия по родной речи, иллюстрированный букварь написал основатель казахской лингвистики А. Байтурсынов; методику преподавания родного языка, ставившую проблему двуязычия, создал Ж. Аймауытов; составителем первого учебника алгебры для средней школы на казахском языке стал К. Сатпаев; автором учебника по географии — А. Букейханов [11]. Однако эта проблема оставалась актуальной на все протяжении 1920–30-х годов, что объяснялось как нехваткой квалифицированных кадров, так и ужесточением сталинской политики в 30-е годы, в частности, в отношении казахской интеллигенции, в результате которой целая плеяда образованных грамотных специалистов была репрессирована.

Сложности в решении задач внедрения всеобщего образования в Казахстане были связаны также с такой особенностью, как изменение в течение двух десятилетий казахского алфавита дважды — в

1929 году он был переведен с арабской графики на латиницу, а в 1940-м году — на кириллицу. Это, естественно, также создавало серьезные трудности в реализации образовательной политики. Рассматриваемые десятилетия были годами поиска, реформ, сопровождались как успехами и достижениями, так и проблемами, неудачами.

1920-е годы стали временем определения основных направлений развития образования в Казахстане, с учетом особенностей и проблем региона, прежде всего связанных с условиями хозяйственной жизнедеятельности. Формирование системы школьного образования сопровождалось проведением комплекса мер по ликвидации неграмотности среди взрослого населения, которые включали в себя создание красных юрт, ликбезов и т.д.

Среди основных задач в области развития школьного образования главное внимание уделялось созданию школ I ступени, особенно в аулах. Предполагалось охватить 70 % детей школьного возраста обучением в таких школах к середине 1930-х годов.

Мероприятия, реализованные на протяжении 1920-х годов, позволили ввести в республике в 1930–1931 годах всеобщее начальное образование — сперва в оседлых районах, а затем — в районах с кочевым населением.

К середине 1930-х годов в Каркаралинском районе система школьного образования выглядела следующим образом [12; Л.15] (табл. 1):

Т а б л и ц а 1

Система школьного образования в Каркаралинском районе к середине 1930-х годов

Район	Годы	I		II		III		IV		V		VI		VII		VIII		Всего	
		кол-во классов	кол-во учащихся	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Каркаралинск	34/35	41	959	36	594	11	292	6	117	2	66	2	34	2	75	-	-	100	2078
	35/36	46	817	43	750	28	572	10	298	2	78	2	43	2	27	1	21	134	2606

Как видим, в школах с восьмилетним образованием обучалось свыше двух с половиной тысяч детей, основной контингент учащихся приходился на младшие классы — с первого по четвертый. В целом, наблюдался рост обучающихся детей на протяжении двух учебных лет. В это число можно отнести детей, обучавшихся в начальных и неполных средних школах, которые были созданы в животноводческих районах. Контингент образцовых школ по начальной школе в животноводческих районах Каркаралинского округа составлял 807 учащихся, по неполной средней школе — 482 [13; Л. 7, л. 7, об.].

Среди задач, которые решались окружными органами власти в 30-е годы XX века, было проведение учета детей школьного возраста, частичная достройка и приспособление существующих школьных помещений. Так, к началу 1934–35 уч.г. число начальных школ было доведено с 140 до 192, с охватом детей 8482 человек, а число неполных средних школ выросло с 7 до 10, с охватом 458 человек. В сравнении с предыдущим учебным годом, рост начальных школ составил 37,1 %, рост количества учащихся в них — 22,6 %. В неполных средних школах эти цифры выглядели следующим образом: 42,8 % и 53,4 % соответственно [14; Л. 21].

Что касается мероприятий по ликвидации безграмотности, приведем один небольшой пример, на наш взгляд, достаточно убедительно свидетельствующий о проблемах и трудностях, которые были в этой работе. Так, в Постановлении Президиума Карагандинского облисполкома от 7 марта 1936 года «Об итогах ликвидации безграмотности в 1936 г. по Каркаралинскому району» отмечалось: «...план ликвидации безграмотности 1936 года по району сорван. Вместо 3148 человек по плану ликвидировано безграмотных только 1050 человек, или 33 % плана. На 1/1 1937 года числится неграмотных 1355 человек / 18,9 % / и малограмотных 1870 человек / 23,1 %/» [15; Л.22]. Решить проблему ликвидации безграмотности и малограмотности предлагалось силами общественной организации культуртрейцев [15; 24].

Большое внимание уделялось воспитательной работе, поскольку воспитание будущих строителей коммунизма, которые должны будут принести освобождение всем угнетенным народам мира (мы сохраняем риторику большинства документов той эпохи, имеющих отношение, прежде всего, к соз-

данию системы образования в крае), воспитание подрастающего поколения в духе марксистско-ленинской идеологии требовало от власти и от учительских коллективов поиска новых форм и методов работы. Одним из таких методов стало создание образцовых учреждений охраны детства: «Образцовые учреждения охраны детства должны быть выделены на учреждения данного типа, имеющих высокие показатели постановки всей учебно-воспитательной работы. Основными показателями являются:

- 1) правильная постановка школьного обучения, сознательная дисциплина ребят, высокая посещаемость и успеваемость;
- 2) постановка общественно-политического воспитания, высокий процент участия детей и подростков в пионерских и комсомольских организациях, политическое развитие и сознательность ребят, участие в соцсоревновании, общественно-полезная работа, подчиненная учебным и воспитательным задачам;
- 3) организованность детского и педагогического коллектива;
- 4) крепкая материальная база и налаженность бытовой и хозяйственной жизни учреждения» [16; 19].

Значительное число обучающихся региона учились в школах-интернатах, которые были нескольких видов: интернаты-пансионы, общественные интернаты при существующих школах I ступени в аульно-кишлачных и сельских местностях. Различались они степенью участия самих родителей в организации деятельности этих учебных заведений, в одних родители полностью брали на себя материальное обеспечение обучения, включая питание и все расходы, связанные с проживанием в интернате, в других — обеспечение детей продуктами, бытовыми принадлежностями осуществлялось за счет государства. В школьных интернатах в основном жили и учились дети с отдаленных животноводческих хозяйств.

Основные результаты развития школьной системы и меры, необходимые для ее совершенствования, нашли отражение в Постановлении Совнаркома и Крайкома ВКП (б) от 13 ноября 1935 года «Об упорядочении структуры школы Казахстана и выращивании казахской средней школы» за подписью председателя Совнаркома КАССР У. Исаева и секретаря крайкома ВКП (б) Л. Мирзояна: «...все существующие ныне одно-двух-трехлетние школы должны быть превращены в четырехклассные начальные школы...четвертые классы создаются даже там, где контингент учащихся не превышает 6–7 человек...Школы-интернаты, как оправдавшие себя полностью в деле обучения детей в кочевых районах, как правило, должны быть неполными средними и средними школами» [17; 55]. Другими словами, к концу 1930-х годов ставилась задача перехода на более высокий уровень развития школьного образования, отказ от неполных школ, переход к всеобщему начальному образованию.

Обсуждение

1920-е годы стали временем становления новой системы образования, основанной на жесткой идеологизации всех сторон жизни советского общества. Говорить, что советская власть создавала с нуля систему образования и просвещения в Казахстане, в целом, и в Каркаралинском крае, в частности, было бы неверно, поскольку до 1917 года в казахской степи существовали учебные заведения различного содержания и уровня обучения. После завершения гражданской войны и начала мирного строительства, новая власть нередко создавала учебные заведения, используя накопленный до этого опыт. Это выражалось в том числе и в привлечении старых кадров к работе в системе образования.

В одном из докладов Отдела национальностей Семипалатинского Губнаробраза о его работе среди нацменьшинств приводятся данные о количестве школ и обучающихся в них детях на начало 1921 года (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Сведения о числе школ по Семипалатинской губернии на 23.04.1921 г. [18; Л.9]

Уезды	Кол-во киргиз. школ I ступени	Число учащ-ся в них	Кол-во русс. школ I ступени	Число учащ-ся в них	Всего школ	Всего учащ-ся	Школы II ступени	Дети уч-ся
Каракар.	92	2376	9	536	111	2912	1	45

Как видим, на начало 1920-х годов в Каркаралинском регионе было 102 школы всех уровней, в которых обучались дети в основном казахской и русской национальности. Из них только одна школа была школой второй ступени, все остальные — первой ступени.

Ниже приводим список русских и казахских учебных заведений, которые работали в Каркаралинском регионе (табл. 3, 4).

Т а б л и ц а 3

Список русских учебных заведений г. Каркаралинска и его уезда [18; 21]

№	Наименование школ	Адрес	Кол-во учителей	Кол-во учащихся		
				мальчики	девоч.	всего
1	1-я Советская школа II ступени	г. Каркаралинск	5	25	20	45
2	1-я Советская школа I ступени	г. Каркаралинск	5	25	20	45
3	Хорошевская школа I ступени	уезд	2	75	75	150
4	Николаевская школа I ступени	уезд	1	50	50	100
5	Пригородная школа I ступени	уезд	1	17	17	34
6	Белогрудовская школа I ступени	уезд	1	15	10	25
7	Чалымская школа I ступени	уезд	1	17	10	27
8	Богородская школа I ступени	уезд	1	40	39	79
9	Коробовская школа I ступени	уезд	1	20	14	34
10	Бедаикская школа I ступени	уезд	1	34	8	42
	ИТОГО		19	318	263	581

Т а б л и ц а 4

Список национальных школ I ступени Каркаралинского уезда [18; Л. 22]

№	Наименование школ и их кол-во	В какой волости
1	1-я Советская школа	г. Каркаралинске
2	2-я Советская школа	г. Каркаралинске
3	3-я Советская школа	г. Каркаралинске
4	4-я Советская школа	г. Каркаралинске
	Киргизские школы	
5	1-я Темирчинская советская школа	в Темирчинской волости
6	2-я Темирчинская советская школа	- // -
7	3-я Темирчинская советская школа	- // -
8	4-я Темирчинская советская школа	- // -
9-12	1,2,3,4-я Достарская советская школа	Достарской волости
13-16	1,2,3,4-я Эдрейская советская школа	Эдрейской волости
17-20	1,2,3,4-я Сартавская советская школа	Сартавской волости
21-24	1,2,3,4-я Кентская советская школа	Кентской волости
25-28	1,2,3,4-я Кувская советская школа	Кувской волости
29-32	1,2,3,4-я Чубуртавская советская школа	Чубуртавской волости
33-36	1,2,3,4-я Бюрлинская советская школа	Бюрлинской волости
37-40	1,2,3,4-я Дегеленская советская школа	Дегеленской волости
41-44	1,2,3,4-я Дагандельская советская школа	Дагандельской волости
45-48	1,2,3,4-я Абралинская советская школа	Абралинской волости
49-52	1,2,3,4-я Акботинская советская школа	Акботинской волости
53-56	?	?
57-60	1,2,3,4-я Акчатавская советская школа	Акчатавкой волости
61-64	1,2,3,4-я Балхашская советская школа	Балхашкой волости
65-68	1,2,3,4-я Беркаринская советская школа	Беркаринской волости
69-72	1,2,3,4-я Катенбулакская советская школа	Катенбулакской волости
73-76	1,2,3,4-я Кызылтавская советская школа	Кызылтавской волости
77-80	1,2,3,4-я Моинтинская советская школа	Моинтинской волости
81-84	1,2,3,4-я Кургинская советская школа	Кургинской волости
85-88	1,2,3,4-я Сарыбулакская советская школа	Сарыбулакской волости
89-92	1,2,3,4-я Токраунская советская школа	Токраунской волости

Если по русским школам информация более обширна и дает представление о том, сколько мальчиков и девочек училось в этих школах, то по казахским школам такой информации нет. Следует обратить внимание на то, что среди русских школ мы видим одну школу второй ступени, казахские школы все — первой ступени. Другими словами, казахские дети получали в начале 1920-х годов неполное среднее образование или иначе, начальное образование. Одна русская школа давала полное среднее (9-летнее) образование. Это был оправданный шаг хотя бы в силу того, что, как отмечалось выше, в первые десятилетия XX века казахские школы испытывали серьезные проблемы с учебниками и учебной литературой. Стоит отметить, что проблемы сохранялись и в последующие годы. Такой факт: в 1941 учебном году в соответствии с утвержденной программой и учебным планом Народного комиссариата просвещения Казахской ССР, А. Нарешеву было поручено ведение курса «Казахская литература XX века». А поскольку учебника не было, в качестве учебного пособия была рекомендована книга писателя Сабита Муканова «Казахская литература XX века», часть 1 [19; Л. 2]. Эта ситуация имеет отношение к вузовскому обучению, однако она была характерна и в системе среднего и среднеспециального обучения в те годы.

Далее в отчете указывалось, что «в Каркаралах 2 школы, в его уезде — 105. Число всех учителей в Каркаралах 17, в его уезде — 123» [18; Л. 31, об.].

К середине 1920-х годов в Каркаралинском уезде было 80 школ первой ступени, в которых обучалось 1238 учащихся. Из них 1042 были казахской национальности, 192 русских ученика, 4 татарина. В этих школах занятия вели 134 учителя, из которых 117 были казахи, 15 — русские и 2 — татары.

В самом Каркаралинске работали 3 школы, в которых обучалось 1039 человек: 866 казахов, 102 русских, 7 татар. Действовала и школа II ступени, соответствовавшая девятилетке, в ней обучались 134 человека (82 казаха, 40 русских и 12 татар). В школе-девятилетке работало 16 учителей. При мечетях для верующих были 2 частные школы [20; Л. 14].

Если сравнить данные из Отчета с показателями, которые приводит в своей статье известный краевед Ю.Г. Попов, то мы видим некоторое расхождение — у Ю.Г. Попова упоминаются 3 школы в самом Каркаралинске, из которых, как мы понимаем, одна была школой II ступени. Кстати, у Ю.Г. Попова мы встречаем данные, свидетельствующие о том, что казахские дети обучались в школе II ступени, однако в таблице по казахским школам в отчете Отдела национальностей Семипалатинского Губнаробраза таких данных нет. Возможно это объясняется тем, что в отчете Отдела национальностей даются сведения о национальных (то есть казахских) школах, среди которых школы II ступени не было.

При сопоставлении данных по 1920-м годам с показателями середины 1930-х годов можно говорить о том, что рост обучающихся в школах всех ступеней был налицо.

Среди этих школ были и школы-интернаты, которые, как было отмечено выше, различались по организации их деятельности. Так, Кентская волостная школа, действовавшая в середине 1920-х годов, содержалась на добровольные пожертвования населения, в ней обучалось 14 детей: «Интернат обслуживается одним учителем. 14 человек детей собрано из 7 аулов по 2 человека на одного. Обещано населением 170 пудов пшеницы. К моменту облуживания (18 ноября) собрано 8^{1/2} пуд пшеницы, 2^{1/2} пуда пшена. Дети находятся в интернате с 1 ноября. Содержание учитель получает от Уоно... Детских организаций по самоуправлению нет, занятия состоят из чтения, письма и арифметики, политграмотности, элементарных гимнастических движений...Тамирганская волостная школа находится в частном здании...За квартиру средства никем не отпускается. В интернате 11 человек детей. Живут на свои средства. Живут в классных помещениях. При школе есть квартира для учителя. Занятие в школе начались с 1 ноября. Учебная программа в виде набросков инспектора Уоно. Проверка знаний по соревнованию учащихся. Санитарно-гигиеническое состояние школы: теснота, земляной пол является причиной загрязнения, пыли, поэтому очень трудно поддерживать чистоту» [21; Л.Л. 96, 96, об.]. Такая ситуация в основном сохранялась и на протяжении 1930-х годов.

В 1935 году в Каркаралинском районе было 49 школ первой ступени. Учащихся было 3275, из них мальчиков — 2171, девочек — 1104. В национальном разрезе казахов обучалось 2959 человек, русских — 256, татар — 42, прочих — 18. В школах занятия вели 92 учителя против 76 в 1934 году [22; Л. 13].

К концу 1930-х годов цифры, дающие возможность судить о ходе школьного строительства в Каркаралинском районе, не сильно отличались от показателей предыдущего периода (табл. 5).

Данные из списка районов и сведений об экономическом их состоянии Карагандинской, Павлодарской и Восточно-Казахстанской областей. 1938 г. [23; Л. 9]

Наименование районов	Просвещение	
	всего школ	всего уч-ся
Каркаралинский	35	2462

Согласно данным Казкрайкома РКП (б)–ВКП (б) по ряду областей Казахстана за 1938 год, в Каркаралинском районе на конец 1930-х годов действовало 35 школ, в которых обучалось 2462 учащихся. Эти сведения, к сожалению, не дают полной картины состояния школьного образования, поскольку непонятно, сколько из этих школ было школ I ступени, сколько — II ступени, также, сколько детей учились в национальных школах, сколько — в русских.

Что касается школы II ступени в Каркаралинском районе, то она имела педагогический уклон — готовила учителей для школ I ступени. Этот уклон был принят в 1928–1929 уч.г. педсоветом школы и утвержден ОкрОНО. В докладной «О профуклоне Каркаралинской школы II ступени за 1929–1930 уч.г.», составленной заведующим школой П. Бардеевым, отмечалось, что именно «...с этого учебного года школа начала проводить профуклон; вопрос о педагогическом профуклоне согласован с ОкрОНО; учебный план и программа на педуклоне приняты с добавлением литературы на казахском языке; все учащиеся живут за свой счет; стипендии школа не выдает...» [24; Л. 5]. С помощью создания таких учебных заведений предпринимались попытки решить проблему нехватки учительских кадров.

Одним из таких учебных заведений, заложившим основы образовательной системы в Центральном Казахстане, был Каркаралинский педагогический техникум, история которого начинается в начале 1920-х годов. Каркаралинский педагогический техникум, к слову, был одним из первых средних специальных педагогических учебных заведений не только в нашем регионе, но и в Казахстане, в целом. История Каркаралинского педагогического техникума заслуживает отдельного серьезного изучения, в данной статье хотелось бы отметить лишь некоторые факты, имеющие отношение к нашей теме.

Педтехникум готовил учителей для начальной казахской и русской школ и специалистов по дошкольному воспитанию. Несмотря на то, что педагогический техникум именовался казахским, преподавание в нем велось на русском языке в течение 10 лет, по 1932 год включительно. В первые годы работы техникума его учащиеся использовались не только как учителя, но и как работники в любой области советского строительства. Выпускники педагогического техникума стали ведущей силой сельской интеллигенции, они были не просто учителями, а учителями-универсалами. Со временем при педтехникуме создаются два подготовительных отделения — младшее и старшее, поскольку в Каркаралинском районе и в самом городе не было ни одной семилетки, следовательно, не было начальной базы для пополнения педтехникума. Подготовительные отделения должны были выполнять роль школ-семилеток. Нехватка учительских кадров способствовала тому, что при техникуме были организованы двухгодичные педагогические курсы, на которых учились учителя, командированные местными отделами народного образования.

Отдельная тема по Каркаралинскому педагогическому техникуму — учителя, работавшие в нем, и его выпускники. Однако повторимся, это тоже — тема отдельного серьезного исследования.

Выводы

Система образования в Каркаралинском регионе в 1917–1941 годы создавалась в ходе реализации большевиками политики культурной революции. Одной из центральных задач в ходе создания новой, советской системы образования была задача формирования человека новой формации — строителя коммунизма, беззаветно преданного новой власти, новой, большевистской идеологии. Новая власть отчетливо понимала важность системы образования в построении социалистического общества, особенно в национальных окраинах. Поэтому с первых лет существования народному образованию, ликвидации неграмотности уделялось серьезное внимание. Об этом свидетельствуют и многочисленные документы, сохранившиеся в архивных фондах, позволяющие проследить основные мероприятия по созданию школьного образования в Казахстане на примере Каркаралинского региона. Учитывая реальное положение вещей во втором десятилетии XX века создание системы образования ограничивалось, как правило, открытием неполных средних школ. Лишь с конца 1920-х — в начале

1930-х годов начинается процесс создания наряду со школами первой ступени школ второй ступени и в середине 1930-х годов руководители республики приходят к выводу, что есть возможность перехода к 4-классному обучению и семилетке. Это становится возможным, в частности, и потому, что успешно работают среднеспециальные учебные заведения, такие как Каркаралинский педагогический техникум, Каркаралинский зооветтехникум, двухлетние краткосрочные курсы по подготовке учительских кадров и др. Среди проблем, связанных с организацией школьного дела, требовала своего решения проблема создания учебников и учебной литературы на казахском языке. Решение этой задачи осложнилось и тем, что дважды в течение этих двух десятилетий менялся казахский алфавит — сначала с арабской графики на латиницу, затем — на кириллицу. Не хватало помещений для школ, они нередко располагались в непригодных для занятий зданиях, было сложно организовать обучение в отдаленных местностях Каркаралинского района. Однако проблемы постепенно решались и, во многом, это было связано с деятельностью конкретных людей, которые отчетливо понимали важность и необходимость этих преобразований.

Хотелось бы отметить, что изучение становления и развития системы образования в Каркаралинском регионе через судьбы конкретных людей — известных и неизвестных, обязательно будет предметом изучения в нашей следующей публикации.

Статья выполнена в рамках реализации внутривузовского грантового проекта по теме № 21-ВГ-23 «История становления и развития системы образования Каркаралинского региона в лицах и судьбах (конец XIX–XX вв.)»

Список литературы

- 1 Сулейменов Р.Б. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. (Исторический опыт развития социалистической культуры народов, миновавших стадию капитализма) / Р.Б. Сулейменов. — Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1972. — 494 с.
- 2 Сулейменов Р.Б. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. (История строительства советской культуры Казахстана / Р.Б. Сулейменов, Х.И. Бисенов. — Алма-Ата: Наука, 1967. — 424 с.
- 3 Сембаев А.И. «История развития советской школы в Казахстане» / А.И. Сембаев. — Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. — 367 с.
- 4 Утебаалиев Ж.Е. История развития народного образования в Казахстане в годы первой пятилетки (1928–1932 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Ж.Е. Утебаалиев. — Алма-Ата, 1985. — 199 с.
- 5 Есимов К.А. Культурное строительство в Казахстане в первые годы советской власти (1917–1920 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / К.А. Есимов. — Алма-Ата, 1974. — 25 с.
- 6 Шарипов А.Ш. Народное образование Казахстана за 40 лет / А.Ш. Шарипов. — Алма-Ата: [б. и.], 1960. — 48 с.
- 7 Туменова С.М. Государственная система образования в Казахстане в 20–30 годах XX века / С.М. Туменова, Б.А. Чакенова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-sistema-obrazovaniya-v-kazahstane-v-20-30-godah-xx-veka>; Кобзева В. История развития образования в республике Казахстан / В. Кобзева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pandia.ru/text/80/351/35848.php>; Серикбаева Ж.Ш. Национальные школы Казахстана 1920-х–начала 1940-х гг. / Ж.Ш. Серикбаева // Молодой ученый. — 2015. — № 8 (88). — С. 787–790; Богенбаева А.К. История развития народного образования в Восточном Казахстане в 20–30-е гг. XX века: дис. ... канд. ист. наук / А.К. Богенбаева. — Алматы, 2003. — 166 с.; Актаева К.К. История школьного образования в Казахстане в работах советских исследователей (1917–первая половина 80-х годов XX века): дис. ... канд. ист. наук / К.К. Актаева. — Астана, 2000. — 127 с.
- 8 Культурное строительство в Казахстане (1933–июнь 1941 гг.): Сб. док. и матер. — Алма-Ата: Казахстан, 1985. — 283 с.
- 9 Советы и ревкомы в Казахстане (октябрь 1917–1920 гг.). Документы и материалы. — Алма-Ата: Казахстан, 1971. — 224 с.
- 10 История образования в Казахстане в архивных источниках (20–30 годы XX века): сб. док. / сост.: А.Т. Каипбаева, О.Х. Мухатова, С.М. Борбасов, А.М. Абикей, К.Э. Тулентаева, З.Б. Байжуманова. — Алматы: ИП «Мадияр», 2022. — 621 с.
- 11 Туменова С.М. Государственная система образования в Казахстане в 20–30 годах XX века / С.М. Туменова, Б.А. Чакенова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-sistema-obrazovaniya-v-kazahstane-v-20-30-godah-xx-veka>.
- 12 ГА КО. — Ф. 17. — Оп. 1. — Д. 19.
- 13 ГА КО. — Ф. 17. — Оп. 1. — Д. 15.
- 14 ГА КО. — Ф. 76. — Оп. 1. — Д. 121.
- 15 Государственный архив Каркаралинского района. — Ф. 76. — Оп. 1. — Д. 121.
- 16 ГА КО. — Ф. 76. — Оп. 1. — Д. 19.

- 17 ГА КО. — Ф. 17. — Оп. 1. — Д. 10.
- 18 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 264.
- 19 ГА КО. — Ф. 1476. — Оп. 1. — Д. 12.
- 20 ГА КО. — Ф. 1487. — Оп. 1. — Д. 74.
- 21 ЦГА РК. — Ф. 84. — Оп. 1. — Д. 997.
- 22 ГА КО. — Ф. 1363. — Оп. 1. — Д. 13.
- 23 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 1-708. — Д. 1174.
- 24 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 1546.

Л.К. Шотбакова, Г.М. Смагулова, Б.Т. Тулеуова, Н.А. Бейсенбекова

XX ғ. 20–30 жылдарындағы Қарқаралы ауданындағы халықтық білімнің дамуы: жетістіктері, мәселелері, келешегі

Мақалада Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтерінің архивтік қорлары, сондай-ақ облыстық және аудандық архивтердің қорларына кіретін архивтік материалдардың елеулі кешені негізінде 1917-1941 жылдары Қарқаралы өңірінде мектептік білім беру жүйесін құру жөніндегі негізгі іс-шаралар қарастырылған. Білім беру жүйесіндегі өзгерістерді, аймақтағы халықтық білім берудің қалыптасуы мен дамуын сипаттайтын сандық және сапалық көрсеткіштерді анықтауға әрекет жасалған. Орыс және қазақ мектептерінің дамуы мысалында мектептегі білім беру жағдайын талдаған, бірінші сатыдағы мектептер мен екінші сатыдағы мектептердің негізгі сипаттамалары, рөлі мен орны анықталған. Білім жүйесін құру Қарқаралы ауданының ересек жастағы халықтары арасындағы сауатсыздықты пен шала сауаттылықты ликбездер, қызыл киіз үйлер т.б. арқылы жою шараларымен қатар жүргендігіне назар аударылған. Интернаттардың білім беру жүйесіндегі рөлі қарастырылған, олардың 1920-30 жылдары зерттелетін аймақ халқының едәуір бөлігіне тән көшпелі өмір салты жағдайында ерекше маңыздылығы айтылған. Қарқаралы қаласы мен Қарқаралы ауданының мектептерінде жұмыс істеу үшін қажетті мұғалімдер кадрларын қалыптастырудағы педагогикалық техникумның рөлі көрсетілген. Өңірде жиырма жыл бойы білім беру жүйесін дамытудың сандық көрсеткіштерін талдау мектептегі білім берудің үдемелі дамуы, бірінші сатыдағы мектептердегі оқушылар санының, ең алдымен қазақ ұлтының тұрақты өсуі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қарқаралы өңірі, білім беру жүйесі, сауатсыздықты жою, педагогикалық техникум, ұлттық мектептер, интернаттар, ағартушылық, ұлттық зиялы қауым, бірінші сатыдағы мектептер, екінші сатыдағы мектептер.

L.K. Shotbakova, G.M. Smagulova, B.T. Tuleuova, Y.A. Beisenbekova

The development of public education in the Karkaralinsky district in the 20–30s of the twentieth century: successes, problems, prospects

The article, based on a significant set of archival materials, including both the archival funds of the central state archives of the Republic of Kazakhstan and the funds of regional and district archives, examines the main measures to create a school education system in the Karkaraly region in 1917-1941. An attempt is being made to trace the transformations in the education system, to identify quantitative and qualitative indicators characterizing the formation and development of public education in the region. The analysis of the state of school education is given on the example of the development of Russian and Kazakh schools, the main characteristics, role and place of first-stage schools and second-stage schools are identified. Attention is drawn to the fact that the creation of the education system was accompanied by measures to eliminate illiteracy among the adult population of the Karkaraly region through a system of educational programs, red yurts, etc. The role of boarding schools in the education system is traced, attention is drawn to their special importance in the conditions of a nomadic lifestyle, which was characteristic of a significant part of the population of the studied region in the 1920s and 30s. The role of the pedagogical college in the formation of the teaching staff necessary to work in the schools of the city of Karkaralinsk and Karkaralinsky district is shown. The analysis of quantitative indicators of the development of the education system in the region for two decades has allowed us to conclude about the progressive development of school education, about the constant growth of the number of students, primarily of Kazakh nationality in schools of the first stage.

Keywords: Karkaraly region, education system, literacy eradication, pedagogical college, national schools, boarding schools, enlightenment, national intelligentsia, first-stage schools, second-stage schools.

References

- 1 Suleimenov, R.B. (1972). Leninskie idei kulturnoi revoliutsii i ikh osushchestvlenie v Kazakhstane. (Istoricheskii opyt razvitiia sotsialisticheskoi kultury narodov, minovavshikh stadii kapitalizma) [Lenin's ideas of the cultural revolution and their implementation in Kazakhstan (Historical experience of the development of the socialist culture of peoples who have passed the stage of capitalism)]. Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 2 Suleimenov, R.B., & Bisenov, Kh.I. (1967). Sotsialisticheskii put kulturnogo progressa otstalykh narodov. (Istoriia stroitelstva sovetsoi kultury Kazakhstana [The socialist path of cultural progress of backward peoples (History of the construction of Soviet culture in Kazakhstan)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 3 Sembaev, A.I. (1962). Istoriia razvitiia sovetsoi shkoly v Kazakhstane [The history of the development of the Soviet school in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazuchpedgiz [in Russian].
- 4 Utebaliev, Zh.E. (1985). Istoriia razvitiia narodnogo obrazovaniia v Kazakhstane v gody pervoi piatiletki (1928–1932 gg.) [The history of the development of public education in Kazakhstan during the first five-year plan (1928–1932)]. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 5 Esimov, K.A. (1974). Kulturnoe stroitelstvo v Kazakhstane v pervye gody sovetsoi vlasti (1917–1920 gg.) [Cultural construction in Kazakhstan in the first years of Soviet power (1917–1920)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 6 Sharipov, A.Sh. (1960). Narodnoe obrazovanie Kazakhstana za 40 let [Public education of Kazakhstan for 40 years]. Alma-Ata [in Russian].
- 7 Tumenova, S.M., & Chakenova, B.A. Gosudarstvennaia sistema obrazovaniia v Kazakhstane v 20–30 godakh XX veka [The state education system in Kazakhstan in the 20–30s of the XX century]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-sistema-obrazovaniya-v-kazakhstane-v-20-30-godah-xx-veka> [in Russian]; Kobzeva, V. Istoriia razvitiia obrazovaniia v Respublike Kazakhstan [The history of the development of education in the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://pandia.ru/text/80/351/35848.php> [in Russian]; Serikbaeva, Zh.Sh. (2015). Natsionalnye shkoly Kazakhstana 1920–kh–nachala 1940–kh gg. [National schools of Kazakhstan in the 1920s–early 1940s.]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 8(88), 787–790 [in Russian]; Bogenbaeva, A.K. (2003). Istoriia razvitiia narodnogo obrazovaniia v Vostochnom Kazakhstane v 20–30-e gg. XX veka [The history of the development of public education in East Kazakhstan in the 20–30s. XX century]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian]; Aktaeva, K.K. (2000). Istoriia shkolnogo obrazovaniia v Kazakhstane v rabotakh sovetsoikh issledovatelei (1917–pervaia polovina 80–kh godov XX veka) [The history of school education in Kazakhstan in the works of Soviet researchers (1917–the first half of the 80s of the twentieth century)]. *Candidate's thesis*. Astana [in Russian].
- 8 (1985). Kulturnoe stroitelstvo v Kazakhstane (1933–iun 1941 gg.): Sbornik dokumentov i materialov [Cultural construction in Kazakhstan (1933 — June 1941): Collection of documents and materials]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 9 (1971). Sovety i revkomy v Kazakhstane (oktiabr 1917–1920 gg.). Dokumenty i materialy [Soviets and revolutionary committees in Kazakhstan (October 1917 — 1920). Documents and materials]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 10 (2022). Istoriia obrazovaniia v Kazakhstane v arkhivnykh istochnikakh (20–30 gody XX veka) [History of education in Kazakhstan in archival sources (20–30 years of the XX century)]. Almaty: IP «Madiiar» [in Russian].
- 11 Tumenova, S.M., & Chakenova, B.A. Gosudarstvennaia sistema obrazovaniia v Kazakhstane v 20–30 godakh XX veka [The state education system in Kazakhstan in the 20–30s of the XX century]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-sistema-obrazovaniya-v-kazakhstane-v-20-30-godah-xx-veka> [in Russian].
- 12 GA KO [State archive of Karaganda region]. — F. 17. — Op. 1. — D. 19 [in Russian].
- 13 GA KO [State archive of Karaganda region]. — F. 17. — Op. 1. — D. 15 [in Russian].
- 14 GA KO [State archive of Karaganda region]. — F. 76. — Op. 1. — D. 121 [in Russian].
- 15 Gosudarstvennyi arkhiv Karkaralinskogo raiona [State Archive of Karkaralinsky District]. — F. 76. — Op. 1. — D. 121 [in Russian].
- 16 GA KO [State archive of Karaganda region]. — F. 76. — Op. 1. — D. 19 [in Russian].
- 17 GA KO [State archive of Karaganda region]. — F. 17. — Op. 1. — D. 10 [in Russian].
- 18 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 264 [in Russian].
- 19 GA KO [State archive of Karaganda region]. — F. 1476. — Op. 1. — D. 12 [in Russian].
- 20 GA KO [State archive of Karaganda region]. — F. 1487. — Op. 1. — D. 74 [in Russian].
- 21 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 84. — Op. 1. — D. 997 [in Russian].
- 22 GA KO [State archive of Karaganda region]. — F. 1363. — Op. 1. — D. 13 [in Russian].
- 23 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1-708. — D. 1174 [in Russian].
- 24 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 1546 [in Russian].

С.А. Ярыгин, С.К. Сакенов*

*Филиал Института археологии имени А. Х. Маргулана, Астана, Казахстан
(E-mail: sergyarygin80@gmail.ru; sergazi_82@mail.ru)*

Рельефный гранитный блок из мегалитического комплекса Таскамал в Бурабае

На территории горнолесного массива Бурабай, расположенного в Бурабайском районе Акмолинской области Республики Казахстан, в 2022 году начато исследование уникального археологического объекта Таскамал. Памятник представляет собой мегаплановый комплекс, состоящий из двух мегалитических конструкций в виде длинных стен, насыпной открытой террасы с двумя пандусами, дополнительных структур в виде выкладок, каменных стел — койтасов. В его состав включаются каменные выработки на гранит, мастерская. Комплекс Таскамал возведен на естественной природной гряде, покрытой сосновым лесом, расположенной между двумя болотистыми участками. В плане представлен зигзагом с практически прямыми углами из трех основных линейных участков. На природной гряде со скальными выходами отмечаются следы человеческой деятельности — выкладки, вытесанные ступени. Судя по имеющимся аналогиям и отдельным его архитектурным элементам, памятник может датироваться от неолита до позднего бронзового века. Среди кладки западной стены под открытой террасой обнаружено рельефное изображение коровы или быка. Оно выполнено на уплощенной гранитной плите, которая поставлена на скальное основание стены и технически является частью кладки. Хорошо сохранилось несколько основных деталей, по которым можно идентифицировать животное: туловище, голова и задняя нога. Рельеф не имеет прямых аналогий в памятниках археологии Казахстана и Центральной Азии. Косвенные аналогии позволяют предварительно отнести время его создания к III тыс. до н. э.

Ключевые слова: археология, памятник, рельеф, изображение животного, мегалитическая кладка, комплекс Таскамал.

Введение

История археологического изучения региона связана с началом геологических изысканий на территории Северного Казахстана в середине–конце XIX века. В окрестностях Бурабая геологи нашли порядка 90 древних золотых приисков, расположенных локальными группами к северу, северо-западу и северо-востоку от Боровского озера, по северным берегам озер Большое и Малое Чебачье, в долине ручья Сарыбулак [1; 37–42].

Первые профессиональные раскопки в Бурабае связаны с именами Б.Н. Жданова и П.И. Преображенского, которые в 1927–1930 годах проводили археологические раскопки на могильнике Боровое. Памятник находился на северо-восточной окраине одноименного поселка, в 250–300 м от конторы Боровского лесхоза. Могильник был представлен 122 каменными оградами прямоугольной, квадратной и круглой форм, длинными прямоугольными оградами с поперечными перегородками. Судя по керамическим сосудам и бронзовым орудиям труда, могильник относился к бронзовому веку. В 1930 году Б.Н. Жданов на берегу озера Большое Чебачье осуществил раскопки кургана с каменными грядами, давшего материалы раннего железного века [2; 216–294].

В 1928 году при строительстве дороги на территории урочища Бармашное, в 6,4 км на север от города Щучинска и 2,1 км от современного аграрного колледжа была обнаружена погребальная конструкция, состоявшая из грунтовой могильной ямы, перекрытой тремя каменными плитами. Под плитами на песчаном грунте лежал бронзовый котел, ниже его обнаружен костяк плохой сохранности. Погребальный инвентарь был представлен железным кинжалом, железными наконечниками стрел, железными конскими удилами, бусами из пасты и сердолика, бляшками в полихромном стиле и обкладками из золотой фольги. Памятник датирован V–VI вв. [3; 216–229].

В 1954 году исследование могильника Боровое возобновляется. Археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР под руководством К.А. Акишева и А. Оразбаева исследует 32 ограды, 30 из которых относились к федоровской архео-

* Автор-корреспондент. E-mail: sergyarygin80@gmail.ru

логической культуре. Помимо этого, на могильнике исследованы ограды алакульской и саргаринско-алексеевской археологических культур. Одновременно с этим были проведены разведывательные работы. Рядом с могильником выявлено поселение саргаринско-алексеевской культуры, а в окрестностях горнолесного массива Бурабай обнаружен и исследован могильник Буйрек-коль, принадлежавший к федоровской археологической культуре [2; 216–294].

Далее на протяжении середины–конца XX века археологические раскопки на территории региона не проводились. Исследования начались вновь лишь в начале XXI века. Поводом для возобновления было несколько, в том числе это связано с открытием мегалитического комплекса Таскамал, расположенного в центре горнолесного массива. В 2022 году была сформирована научная группа, которая получила грант Министерства науки и высшего образования на проведение исследования мегалитического комплекса Таскамал (рис. 1) и других памятников археологии. В настоящей статье приводятся материалы исследований, проведенных в 2022 году.

Материалы и методы

Цель исследования заключалась в определении площади комплекса, выявлении его основных структурных элементов, особенностей архитектуры и технологических приемов, использовавшихся древними зодчими. После составления топографической картины местности и понимания взаимоотношения отдельных элементов комплекса с ландшафтом было принято решение сосредоточить этапы работ по реализации вышеуказанных целей в западной части комплекса. В качестве основного объекта для съемки выбрана западная мегалитическая линейная кладка с примыкающей к ней открытой террасой и двумя пандусами. Съемка проводилась при помощи тахеометра, квадрокоптера и стандартной фотокамеры.

Было установлено, что комплекс Таскамал возведен на естественной природной гряде, покрытой сосновым лесом, расположенной между двумя болотистыми участками. В плане представлен зигзагом с практически прямыми углами из трех основных линейных участков. Две крайние линии зигзага, являющиеся искусственными каменными сооружениями из гранитных блоков и плит, ориентированы по линии северо-запад–юго-восток. С северной стороны к северо-западной стене примыкают искусственная насыпная терраса с центральной прямоугольной площадкой и длинный пандус. С площадки на север к природным останцам тянется несколько искусственных выкладок в виде разрушенного основания конструкции и простых верениц камней. Центральная перпендикулярная им линия представлена естественным скальным хребтом, ориентированным по линии северо-восток–юго-запад. В горизонтальной проекции центральная линия расположена на относительно ровном хребте со скальными выходами. Две основные искусственные линии зигзага спускаются в противоположные друг от друга стороны. Между западной стеной с террасой и центральной природной грядой расположены горная выработка и остатки мастерской с обломками каменных орудий и заготовками. Еще одна выработка находится к юго-востоку от данной стены на участке центральной естественной гряды, не входящей напрямую в комплекс. К югу от западной стены по всему склону идут развалы крупных каменных блоков, зафиксированы поваленные и стоящие стелы. Общая площадь всего комплекса составляет около 18 га.

После выявления планиграфии комплекса основные работы по фиксации и съемке памятника были сосредоточены на западной стене и террасе (рис. 2). Стена представляет собой мегалитическую кладку в один ряд обработанных гранитных валунов и блоков. Общая длина стены равна 304 м. Она простирается по линии северо-запад–юго-восток. Занимает вершину природного хребта, который вытянут по этой же линии и понижается с юго-востока на северо-запад. Юго-восточный край стены расположен на вершине, несущей мегалитическую кладку гряды. Северо-западный край стены расположен у болотистой низины, природная гряда здесь полностью нивелируется. Стена разделена дорогой, вышкой связи и туристической площадкой на две неравные части. Стена на всем протяжении участка имеет разную степень сохранности, однако она значительно лучше, чем на отрезке за дорогой. В некоторых местах из нее выпали только верхние гранитные блоки.

Вся кладка стены сложена всухую, без строительного раствора, крупные валуны, блоки и плиты плотно подогнаны друг к другу. В отдельных местах наблюдается полигональная кладка. Когда форма валунов не совпадала, для фиксации кладки применялись специальные каменные клинья разных форм или осуществлялась подсыпка из мелких камней и плиток.

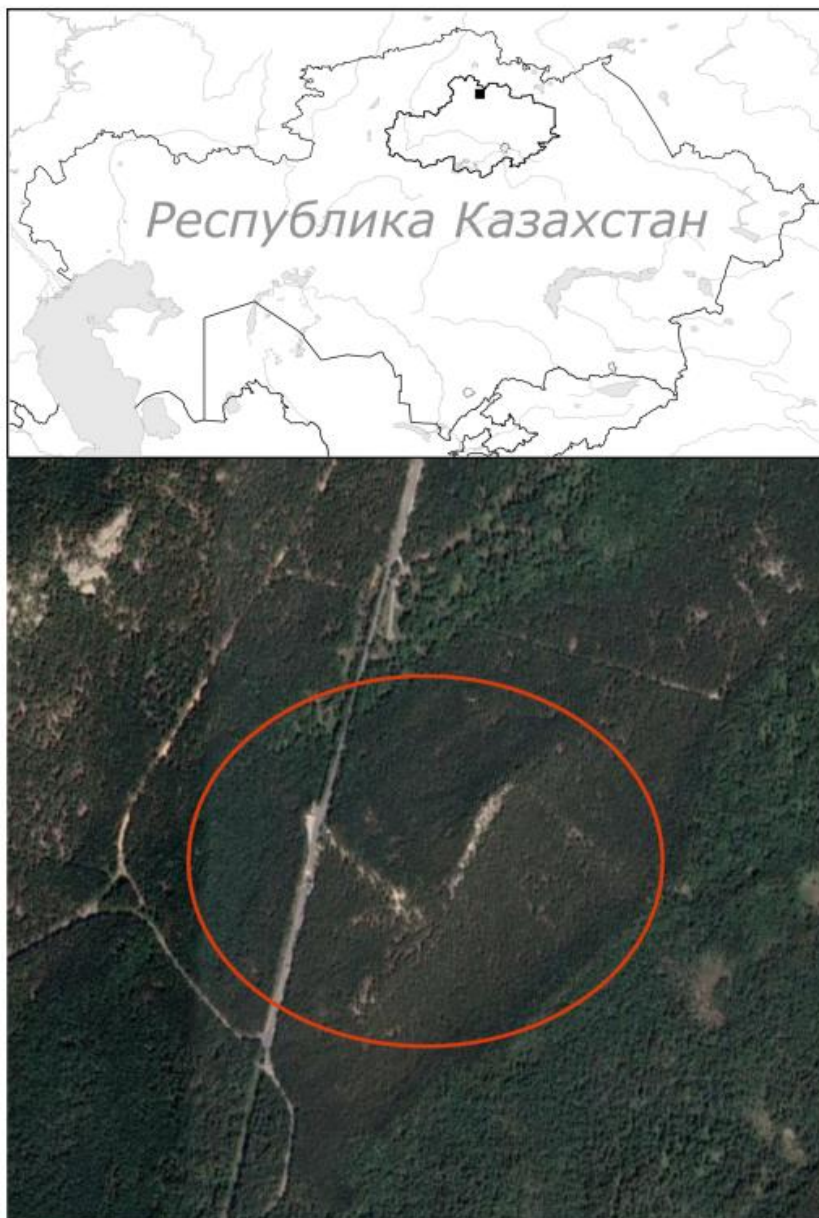

Рисунок 1. Местонахождение памятника Таскамал

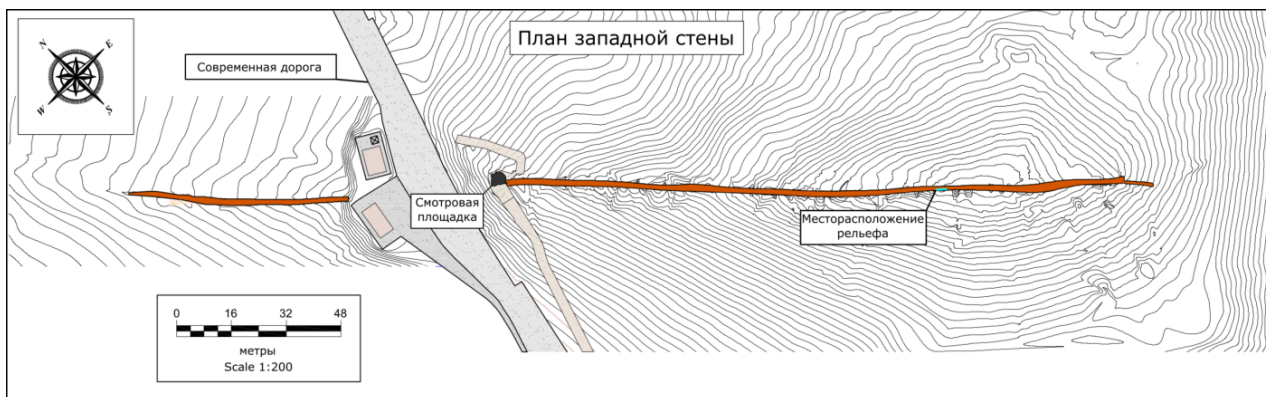

Рисунок 2. План западной мегалитической стены с рельефом

Высота кладки в районе смотровой площадки 1,35 м, максимальная ширина 1,8 м. Средние размеры валунов 1,5×2×0,5 м. Наиболее сохранившийся участок стены расположен напротив террасы. Высота кладки от современной поверхности достигает 3 м. В ее конструкции встречаются небольшие обработанные кубы 0,5×0,5×0,5 м. У открытой террасы, в районе ее стыка с коротким юго-восточным пандусом, с внешнего участка на площадку террасы устроен Г-образный вход длиной порядка 4 м, шириной 0,85 м. В 10 м на юго-восток от входа фиксируется самый крупный развал кладки стены. Основная часть валунов кладки выпала наружу и скатилась по южному и юго-восточному склонам гряды. На данном участке зафиксировано более ста крупных камней в виде обработанных кубов и валунов неправильной формы. Далее расположен конец кладки стены. Нижние камни данного участка имеют необработанную внешнюю сторону серого цвета и песчаниковую структуру. Не исключено, что на этом участке расположены естественные природные выходы гранита, которые послужили основанием для сооружения всей стены.

В 130 м от смотровой площадки на отрезке, где пандус переходит на площадку открытой террасы, на внешней стороне стены зафиксировано рельефное изображение.

Рельеф, изображающий быка или корову, располагался на уплощенном гранитном блоке в основании каменной кладки стены (рис. 3, 4). Животное показано в сидячем положении, с подогнутыми под себя ногами. Голова ориентирована в сторону юго-восточного окончания стены и входа на площадку террасы. Размер изображения от кончика морды до задней части составляет 1,75 м, от холки до нижней части туловища — 0,8 м. Сохранились основные детали, по которым животное можно идентифицировать: абрис тела, голова с глазом и ухом или рогом, подогнутая задняя нога с копытом.

Рисунок 3. Положение рельефа в мегалитической конструкции стены

Абрис тела охватывал всю внешнюю сторону гранитного блока. Верхняя часть, от крестца до шеи, имеет дуговидный изгиб, образуя спину. Между спиной и шеей легким бугорком показана холка. Шея длиной порядка 0,3 м от холки до уха выделена стесыванием и образует обратную спине выемку. От холки до начала передней ноги по всему корпусу блока идет вертикальная черта, которая отделяет переднюю часть туловища от основного тела. Визуально черта и желобки разбивают туловище на три фрагмента.

Голова и шея по нижним контурам выделены узким желобком, который придает голове и шее объемную фактуру. Желобок отходит от вертикальной черты и идет параллельно верхней границе шеи. Под ухом/рогом она опускается вниз и под небольшим углом уходит к краю блока, образуя нижнюю челюсть. Со стороны морды в районе щеки видны следы стесывания.

Голова хорошо проработана обкалыванием и последующим шлифованием. Выделены миндалевидный глаз, трапециевидное ухо или рог, морда и нос. Нижняя часть морды отколота. Размер головы 0,3×0,4 м. Глаз выделен и показан толстым валиком с узкой выбивкой по центру. Ухо/рог в районе округлого лба животного обозначено сколом, так что получился почти угол. Лоб показан выпуклым, морда заужена, ее ширина порядка 0,15 м.

От скола носовой части абрис тела идет под углом примерно 35 градусов к внешней части передней ноги. В этой части пятью фестонами показаны обвисшие складки на шее, характерные для крупного рогатого скота. Далее абрис переходит в согнутое под прямым углом колено. По краю ноги видны следы подработки острых краев блока.

Лучше всего сохранилась или была выполнена позднее задняя нога. Она показана анатомически верно, изображены широкое бедро, узкая нога и копыто. Нога отделена от основной части туловища узкой бороздкой. Край абриса ноги и тела подтесаны в сторону друг друга. Размер данной детали 0,4×0,4 м. Нога подвернута внутрь и отделена от туловища тонкой выбивкой. В районе сгиба сустава, где она принимает горизонтальное положение, выбивка расширяется и углубляется. Копыто показано повернутым вниз, его ширина по основанию равна 0,1 м. Между изгибом колена, прижатым бедром и туловищем проходит глубокая выбоина, которая позволяет визуально отделить согнутую ногу от туловища.

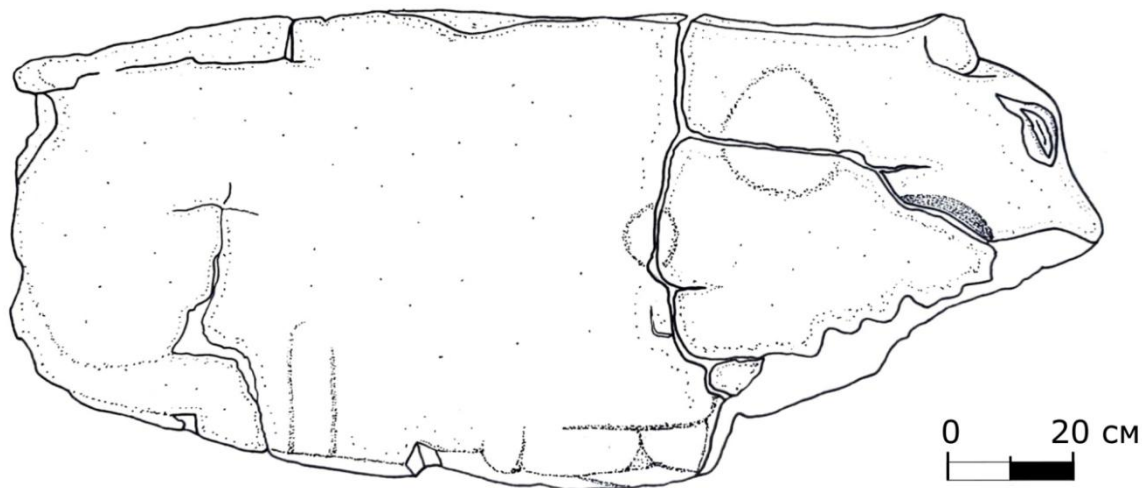

Рисунок 4. Прорисовка рельефа из комплекса Таскамал

Вторая нога, очевидно, имела аналогичный размер, судя по выбивке и сколу в нижней части тела. Расстояние между копытами задней и передней ноги около 0,2 м. В задней части крупа можно отметить небольшой выступ 0,09×0,16 м. В районе средней части туловища в нижней части барельефа наблюдается выбоина, возможно, связанная с попыткой отобразить копыто передней ноги. В районе колена передней ноги заметны следы нескольких продольных и поперечных сегментовидных сколов. В районе крестца показан небольшой отрезок, выступающий на 5 см от тела и, вероятно, отображающий хвост животного.

Блок с рельефом поставлен на валун, выступающий над поверхностью земли на величину до 0,5 м, и верхняя часть которого наклонена в сторону от задней части до головы изображения. Между

блоком с изображением и пьедесталом лежат плоские камни, уложенные для выравнивания рельефа. Сам блок, на котором он выполнен, технически являлся частью кладки, так как ее верхняя часть опиралась на него. Расположенный юго-восточнее соседний блок стесан ближе к животному, так, чтобы голова была выдвинута вперед. Хорошо видны следы двух отколов, протянувшиеся вертикально на скошенной части блока.

Интерпретация комплекса и рельефа. Памятник отнесен к мегалитическим в соответствии с определением, данным Ж. Ландо: «Мегалитизм — использование крупных блоков камня, необработанных или слегка обтесанных при создании монументов с предназначением погребальным (галерейные гробницы, коридорные гробницы и др.) или коммеморативным (менгиры, статуи-менгиры и др.)» [4; 108]. Таскамал, очевидно, не погребальный памятник и, соответственно, относится к коммеморативным. Отнести его к объектам оборонительного характера также не представляется возможным. Гипотетические защитники, находящиеся за стеной, не смогли бы удержать стратегическую высоту при штурме. Важно, что и сам штурм при наличии обходных путей не имел бы смысла.

Исходя из проведенных наблюдений, резюмируем, что памятник имел линейную планиграфию, при этом он вписан в рельеф местности. Основная стена возведена на природном хребте, выходы скал на котором были разобраны до основания и тоже использовались, помимо монолитов из других выработок, в строительстве. Это хорошо видно в районе центральной внешней площадки. Крупные гранитные блоки установлены на выровненные природные выходы, которые поднимаются над землей не более чем на 0,05 м. Очевидно, что как часть стены использовались неразобранные выходы гранита на юго-восточном окончании основной юго-западной стены. При этом центральная ось, соединяющая обе искусственные кладки, представляет собой высокий и вытянутый по линии север-юг скальный массив. Зафиксировано, что от юго-восточного края стены в сторону центрального скального массива тянутся вереницы небольших камней, образующие у его подножия геометрические фигуры и некоторым символическим образом соединяющие искусственный и природный объекты. Северо-восточная стена начинается от подножия массива и также идет по вершине природного поднятия. На центральном природном хребте, ближе к ее началу, обнаружены три массивные обработанные плиты, которые уложены друг на друга на высоте выхода скал. На скальных вершинах в разных местах отмечаются следы округлых выемок, идущих от подножия крупных скал на их вершины и имеющих искусственное происхождение. Северо-западная стена ориентирована строго на точку солнечного заката в день летнего солнцестояния. Визуальная ось проходит от смотровой площадки через пандус на скальную гряду, за которой скрывается солнечный диск. Основной обзор с террасы направлен в южный сектор и область дневного движения солнца. Точка восхода солнца совпадает с визуальной линией, которая проходит в месте стыка юго-восточной стены и естественной скальной гряды, соединяющей обе длинные кладки.

Планиграфия комплекса находит себе определенные параллели в памятниках эпохи бронзы Саяно-Алтая и Забайкалья, которые относятся к группе объектов типа «све» или «шибе» [5, 6; 5–17]. Ряд подобных объектов может относиться к горным крепостям, но часть их, безусловно, имеет культовый характер. Анализ взаимосвязи естественных и рукотворных структурных элементов в Саратовском и Первом Сундуке (в Хакасии) с астрономическими явлениями позволил рассматривать их как астроархеологические объекты [7; 184–189, 8; 120–146]. Типологически близкий памятник известен в Забайкалье — линейное святилище Шара-Тэбсэг. Оно включает в себя различные элементы ландшафта: скалы, проходы в скалах, ровные площадки на вершинах скал, а также рукотворные конструкции — каменные стенки и валы. Изучение одной из площадок на другом подобном объекте Гэр-Шулууна позволило отнести время начала строительства подобных святилищ к эпохе позднего бронзового века. По мнению исследователей, начало строительства святилища Шара-Тэбсэг связано с наблюдениями за закатом солнца в дни зимнего солнцестояния и весеннего равноденствия [9; 101–111, 10; 74–92].

На территории Казахстана и шире — Центральной Азии изображения быков получают распространение в период от энеолита до бронзового века. Разнообразные композиции представляют охоту на быков; использование их как тягловых животных в культовых сценах встречается повсеместно в разнообразных скоплениях петроглифов. Однако все быки изображены в стоячем положении и с длинными рогами. Ближайший по внешним признакам тип зафиксирован в скоплении Кулжабасы. Он относится к типу древних изображений быков. К подобным причислены петроглифы величиной от 1 до 3 м, выполненные в виде контура. Фигуры таких быков рассечены прямыми линиями, иногда декорированы (орнамент в виде сетки), рога гипертрофированы и вытянуты или закручены вверх,

шея укорочена, морда имеет округлую форму [11; 18, рис. 3]. С фигурой быка из Таскамала их объединяют типологически близкие контуры туловища: это слабо выгнутая спина, короткая шея и вытянутая вперед голова, которая продолжает верхнюю линию абриса тела, сужающаяся к округлому носу морда, абрис грудной части туловища, ровная линия задней части корпуса животного (рис. 5).

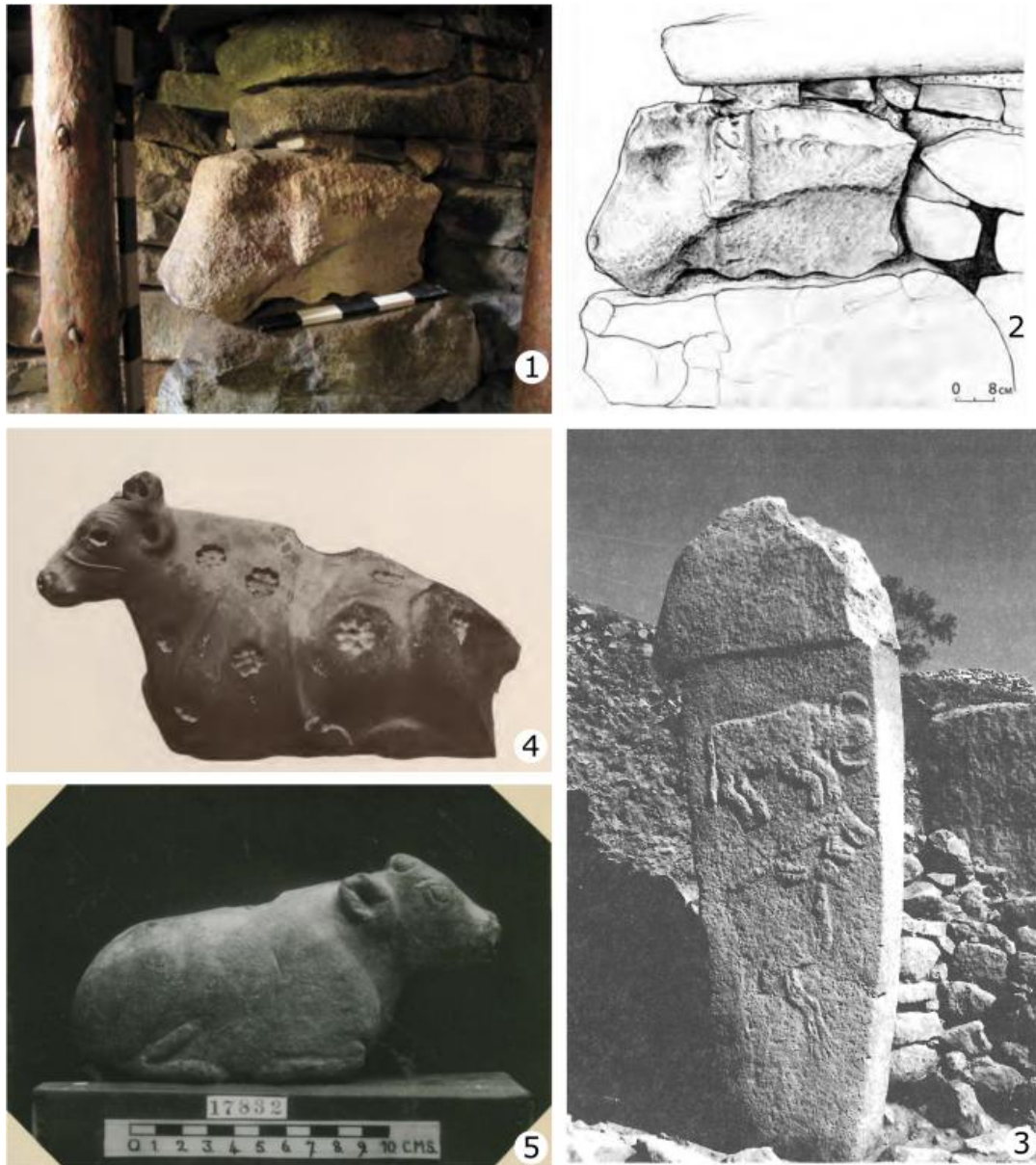
Рисунок 5. Петроглиф быка из Кулжабасы

Ближайшие памятники, на которых зафиксированы объекты, определенные исследователями как мегалиты, и рельефные изображения животных, — это археологические объекты на острове Вера озера Тургойак в Челябинской области Российской Федерации. Планиграфия объектов имеет совершенно иную структуру в виде ряда помещений. Сходство можно обнаружить только во внешних ритуальных площадках с примитивными менгирами. Рельефы выполнены в технике, схожей с изображением на комплексе Таскамал. Первое рельефное изображение выявлено на северной поверхности природного останца. Его размеры 40×20 см. Первоначально это был кусок плиты с закругленными краями. Посредством сколов и пикетажа была сформирована сужающаяся морда с массивным подбородком и уплощенная сверху голова с выступающей в сторону скуловой частью. Пропорции головы — удлиненная часть, отсутствие большого лба, выступающая скула — указывают на крупного кошачьего хищника вроде барса/пантеры или медведя. Еще два скульптурных изображения обнаружены в Мегалите 1 — головы быка и, вероятно, волка. Оба изваяния включены в оформление портала, соединяющего Входной коридор и Центральный (Восточный) зал. Основания, на которые установлены скульптуры, находятся на одном уровне. Оба изваяния так же, как и боровской рельеф, являются частью конструкции стен и были установлены в процессе строительства.

Голова волка ориентирована на запад и установлена в южной стене Входного коридора на высоте чуть меньше 1 м. Изображение выполнено только на лицевой стороне блока, однако на боковой ее грани видны следы от многочисленных сколов. Блок, на котором выполнено изображение, размером 70×25×44 см, уложен на ровную горизонтальную поверхность такой же по величине плиты. Изображение животного выполнено в профиль. Двумя гранями показана крупная лобастая голова. Небольшой, но глубокой выемкой оформлен переход к длинной горбоносой морде. Небольшим углублением показан глаз, а желобом — острое прижатое ухо.

Голова быка идентично таскамальскому рельефу направлена на юг, при этом она выполнена на единственной вертикальной плите размером 64×36×18 см. Скульптура водружена на оббитую крупными сколами материковую скалу, являющуюся основанием стены. Изображение установлено так, чтобы его можно было рассматривать с двух сторон: из восточной части зала и коридора — лицевую часть, из окна в южной стене — боковую. Последняя деталь также находит аналогии в пространственном расположении рельефа из Бурабая. Контурная линия фигуры образована крупными торцевыми сколами по краям плиты, негативы которых в форме глубоких выемок внизу создают выступ морды и волнистую линию шеи, а также поверхность «темени» и «загривка». Морда имеет округлое очертание, обозначен надглазничный выступ и сделана округлая выемка глаза диаметром 6 см и глубиной 2 см в центре. Круговой выемкой показана ноздря. Выделено большое висящее ухо и оформлен выступ на теменной части головы. По диагональной изогнутой линии до основания посредством

крупных сколов на 2–3 см в глубину снят объем для обозначения нижней челюсти и обвисших складок на шее. Исследователи также столкнулись с трудностью определения одной из деталей как уха или рога животного. Исследователи отмечают, что скульптуры являются частью конструкции стены, перекрытой на высоте 1,8 м тщательно обработанной ровной балкой, установленной под плитой потолка. Это показывает, что порталный вход имел важное символическое значение в данном комплексе. Традицию мегалитических сооружений на Урале авторы исследования относят к IV–III тыс. до н. э., однако датировка собственно объектов с острова Вера остается достаточно неопределенной [12; 19–20, 46–47; рис. 1. 15–16; 2. 36–39] (рис. 6. 1, 2).

1 — фото рельефного изображения быка с острова Вера (Челябинская обл., Российская Федерация);
2 — прорисовка рельефа быка с острова Вера; 3 — стела из Гебекли-Тепе с рельефным изображением быка и других животных; 4 — фигурка быка из Урука; 5 — фигурка быка из Уру

Рисунок 6. Рельефные изображения быков

Рельеф в Таскамале не идентичен скульптурам с острова Вера, но имеет некоторые узловые точки, по которым их можно сравнить. Во-первых, это собственно наличие изображения быка или коровы; во-вторых, техника обработки камня для придания природным плитам черт животных; в-третьих, пространственное ориентирование изображений.

Заключение

Опосредованно комплекс Таскамал и мегалиты с острова Вера возможно сопоставить с Гебекли-Тепе, в составе которого имелись крупные Т-образные стелы с различными рельефами. Так, на правой стороне одного из столбов выявлено изображение группы животных в виде плоских рельефов — быка, лисы и журавля. Под навершием стелы находилась букrania — рельеф в виде головы быка. Все фигуры смотрят направо, на юго-восток, в сторону входа, подобно рельефу на Таскамале. Основное время функционирования Гебекли-Тепе датируется X–IX тыс. до н. э. Исследователи связывают его появление с существованием культового сообщества типа амфикионии, которые известны не только у греков, но и на древнем Ближнем Востоке [13; 118–123, рис. 46] (рис. 6. 3).

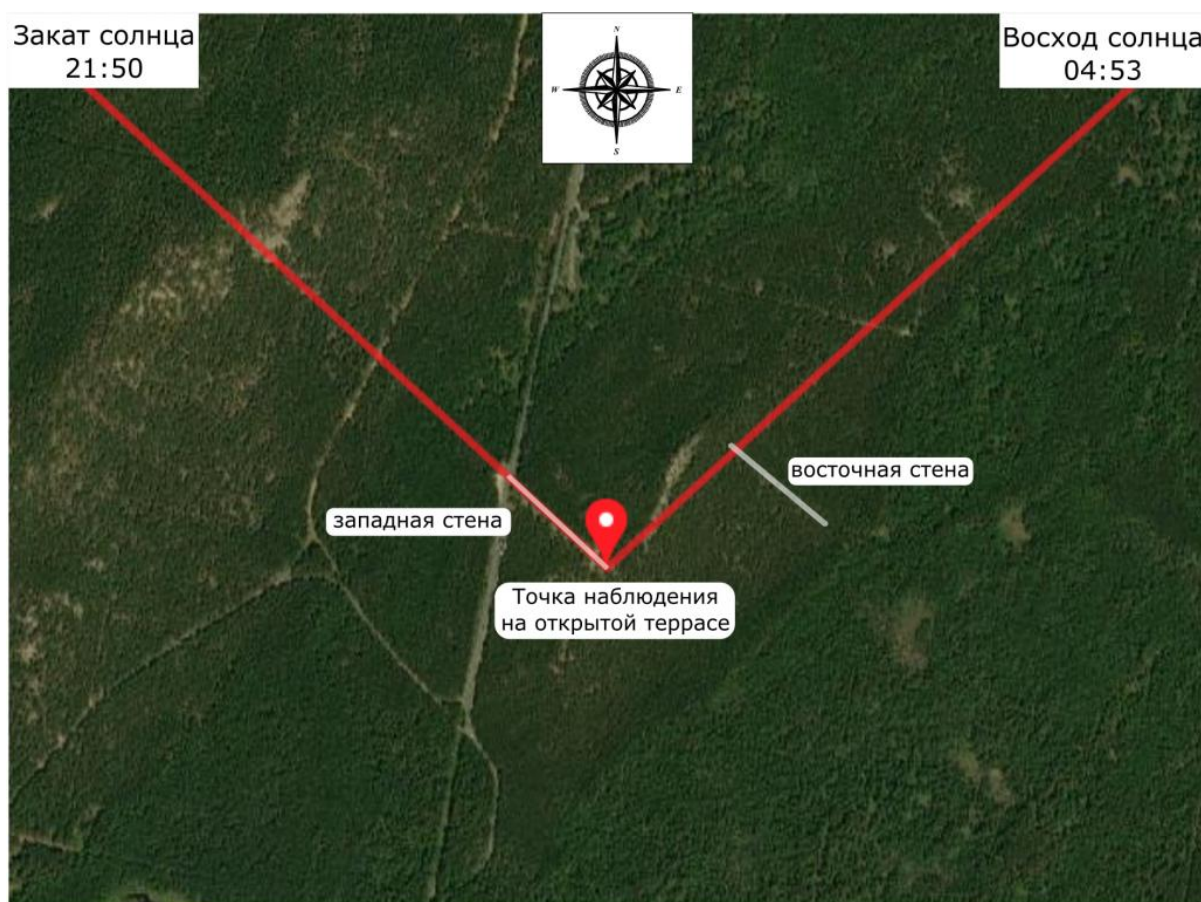

Рисунок 7. Ориентировка комплекса на точки восхода и заката солнца

С Ближним Востоком можно сопоставить иконографию образа, учитывая разницу в размерах, материале и назначении изображения. Каменные фигурки быков с крупным телом, выделенным изгибом спины и в сидячей позе получают широкое распространение в виде амулетов или печатей в Месопотамии в период позднего Урука и Джемдет-Насра. Стандартно они изображены с поджатым хвостом и направленной вперед головой с миндалевидными большими глазами и зауженной мордой. Например, фигурка из нестратифицированных уровней участка Эанна в Уруке размерами 18,5×10,8 см. По бокам и носу фигурка инкрустирована восьмилепестковыми розетками. Рога, по мнению исследователей, могли быть сделаны когда-то из другого материала. Голова смоделирована с особым вниманием к линиям и мягким складкам вокруг глаз и носа [14; 111, Fig. 454] (рис. 6. 4). Похожие экземпляры выставлены в коллекциях разных музеев. Фигурка быка с отверстием для вертикальной стойки через тело из раскопок Леонарда Вулли в Уре хранится в Британском музее. Размеры статуэтки 10,16×14,60 см. Относится к периоду позднего Урука 3300–3000 гг. до н. э. [15] (рис. 6. 5).

Исходя из имеющихся косвенных аналогий, рельеф из Таскамала можно отнести к III тыс. до н. э. Возможно понизить дату до рубежа III–II тыс. до н. э. Зафиксированные архитектурные факты, в том числе наличие открытой террасы с прямоугольными конструкциями и каменными стелами, ори-

ентированными на определенные точки восхода и заката солнца (рис. 7), позволяют отнести комплекс с рельефом к одному из древнейших в северной части Центральной Азии вариантов гипетрального теменоса (открытого храма), который мог служить центром для культового сообщества региона.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант AP13068420 «Памятники мегалитической архитектуры эпохи бронзы в Бурабае»).

Список литературы

- 1 Маргулан А.Х. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джекказган — древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук): Сочинения: [В 14-и т.]. / А.Х. Маргулан. — Т. 2.— Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 144 с.
- 2 Оразбаев А.М. Северный Казахстан в эпоху бронзы / А.М. Оразбаев // Труды ИИАЭ АН КазССР. — 1958. — Т. V. — С. 216-294.
- 3 Бернштам А.Н. Находки у оз. Борового в Казахстане / А.Н. Бернштам // СМАЭ. — Т. XIII. — М.,-Л., 1951. — С. 216-229.
- 4 Landau J. Les représentations anthropomorphes mégalithiques de la région méditerranéenne (3-e au 1-er millénaire) / J. Landau. — Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1977. — 130 p.
- 5 Готлиб А.И. Всегорные сооружения Минусинской котловины / А.И. Готлиб, М.Л. Подольский. — СПб., 2008. — 222 с.
- 6 Соёнов В.И. Горные каменные сооружения Шибе южной окраины Чуйской котловины / В.И. Соёнов // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. — 2008. — Вып. 7. — С. 5-17.
- 7 Ларичев В.Е. Первый Сундук–Мировая гора, достигающая высоты солнца (к методике выявления закономерностей размещения в культурно обустроенном пространстве сакральных памятников) / В.Е. Ларичев, Е.Г. Гиенко, С.А. Паршиков, С.А. Прокопьева // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. — 2008. — Т. XIV. — С. 184-189.
- 8 Ларичев В.Е. Наблюдательная астрономия и системы исчисления времени бронзового века Северной Хакасии (к проблеме астрального характера религии жречества окуневской культуры) / В.Е. Ларичев, Е.Г. Гиенко, С.А. Паршиков // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. — 2013. — № 6. — С. 120-146.
- 9 Ташак В.И. Линейные каменные конструкции в древних культовых объектах Западного Забайкалья / В.И. Ташак, Ю.Е. Антонова // Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики. — 2015. — С. 101-111.
- 10 Ташака В.И. Шара-Тэбсэг — древний культовый и археоастрономический объект в Западном Забайкалье / В.И. Ташака, Ю.Е. Антонова // Изв. Лаборатории древних технологий. — 2018. — Т. 14, № 2. — С. 74-92.
- 11 Марьяшев А.Н. Древности Кулжабасы / А.Н. Марьяшев, Б.А. Железняков. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2013. — 150 с.
- 12 Григорьев С.А. Мегалитический комплекс и поселения острова Веры: монография / С.А. Григорьев, Ю.В. Васина. — Челябинск: Абрис, 2020. — 307 с.
- 13 Шмидт К. Они строили первые храмы. Таинственное святилище охотников каменного века. Археологические открытия в Гебекли-Тепе / К. Шмидт; отв. ред. Т.В. Корниенко; пер. с нем. А.С. Пашенко; — СПб.: Алетейя, 2011. — 320 с.
- 14 Goff B.-L. Symbols of prehistoric Mesopotamia / B.-L. Goff. — New Haven and London: Yale University Press, 1963.
- 15 The British Museum. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1932-1008-32.

С.А. Ярыгин, С.К. Сәкенов

Бурабайдағы Тасқамал мегалит кешенінің рельефті гранит блогы

Қазақстан Республикасы Ақмола облысының Бурабай ауданында орналасқан Бурабай тау-орман алқабының аумағында 2022 жылы Тасқамал бірегей археологиялық нысанын зерттеу басталды. Ескерткіш — ұзын қабырғалар түріндегі екі мегалитикалық құрылыстан, екі пандусы бар үйінді ашық террасадан, төсемдер түріндегі қосымша құрылымдардан, тас жазуы бар қойтастардан тұратын мегапландық кешен. Оның құрамына гранитке арналған тас қазбалары, шеберхана кіреді. Тасқамал кешені екі батпақты учаскенің арасында орналасқан қарағайлы орманмен жабылған табиғи жотада тұрғызылған. Жоспарда ол үш негізгі дуал-қабырғадан тұрады, әрбір дуал-қабырға қосылған тұсында тік бұрышты болып, әрі қарай ирек болып жалғасады. Табиғи жотада тастарды адам қолымен

жасалған іс әрекетер байқалады, яғни гранитті тастарды жону, бір-біріне келтіріп қалау т.б. Оның жеке сәулет элементтеріне қолжетімді ұқсастықтарға қарағанда, ескерткіштің неолиттен кейінгі қола дәуіріне дейінгі мерзім шеңберінде қарастыруға болады. Ашық террасаның астындағы батыс қабырғадағы кірпіштің арасынан сиыр немесе өгіздің бедерлі бейнесі табылды. Ол қабырғаның жартас негізіне қойылған және кірпіштің техникалық бөлігі болып табылатын тегістелген гранит тақтайшасында жасалған. Жануарды анықтауға болатын бірнеше негізгі бөлшектер жақсы сақталған. Мысалы: денесі, басы және артқы аяғы. Рельефтің Қазақстан мен Орталық Азия археологиясының ескерткіштеріне тікелей ұқсастығы жоқ.

Кілт сөздер: археология, ескерткіш, рельеф, жануар бейнесі, мегалиттік қалау, Тасқамал кешені.

S.A. Yarygin, S.K. Sakenov

A carved granite block from the megalithic complex of Taskamal in Burabay

In 2022, the study of the unique archaeological site Taskamal in the mountain forest of Burabay, located in the Burabay district of the Akmola region of the Republic of Kazakhstan, started. The monument is a complex construction, composed of two megalithic structures in the form of long walls, a bulk open terrace with two ramps, additional structures in the form of masonry and stone stelae — koitas. It also includes a quarry and a workshop. The Taskamal complex structure was built on a natural ridge covered with pine forest, located between two swampy areas. On the plan, it has a shape of a zigzag with almost right angles from three main linear sections. On the natural ridge with rocky outcrops, there are traces of human activity — masonry, hewn steps. Judging by the available analogies and its individual architectural elements, the monument can be dated from the Neolithic to the Late Bronze Age. Among the masonry of the western wall, under an open terrace, a carved image of a cow or a bull was found. It is made on a flattened granite slab, which is placed on the rock foundation of the wall, and is technically part of the masonry. Several main details by which the animal can be identified are well preserved — the body, head and hind leg. The relief has no direct analogies in the archaeological monuments of Kazakhstan and Central Asia. Indirect analogies allow us to preliminarily attribute the time of its creation to the 3rd millennium BC.

Keywords: archaeology, monument, stone carving, image of an animal, megalithic masonry, Taskamal complex.

References

- 1 Margulan, A.Kh. (2001). Saryarka. Gornoe delo i metallurgii v epokhu bronzy. Dzhezkazgan — drevnii i srednevekovyi metallurgicheskii tsentr (gorodishche Milykuduk) [Saryarka. Mining and metallurgy in the Bronze Age. Dzhezkazgan — an ancient and medieval metallurgical center (Milykuduk settlement)]. Almaty: Daik-Press, 1–14, 2 [in Russian].
- 2 Orazbayev, A.M. (1958). Severnyi Kazakhstan v epokhu bronzy [Northern Kazakhstan in the Bronze Age]. *Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii Kazakhskoi SSR — Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Kazakh SSR*, 5 [in Russian].
- 3 Bernshtam, A.N. (1951). Nakhodki u oz. Borovogo v Kazakhstane [Finds at the lake Borovoe in Kazakhstan]. *Sobranie Muzeia antropologii i etnografii — Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography*, XIII, 216–229 [in Russian].
- 4 Landau, J. (1977). *Les représentations anthropomorphes mégalithiques de la région méditerranéenne* (3-e au 1-er millénaire). Paris: Centre national de la recherche scientifique [in French].
- 5 Gotlib, A.I., & Podolskii, M.L. (2008). Vsegornye sooruzheniia Minusinskoi kotloviny [All-mountain structures of the Minusinsk basin]. Saint Petersburg [in Russian].
- 6 Soenov, V.I. (2008). Gornye kamennye sooruzheniia Shibe yuzhnoi okrainy Chuiskoi kotloviny [Mountain stone structures in the Shibe of the southern outskirts of the Chuya basin]. *Izuchenie istoriko-kulturnogo naslediia narodov Yuzhnoi Sibiri — The study of the historical and cultural heritage of the peoples of South Siberia*, 7, 5–17 [in Russian].
- 7 Larichev, V.E., Gienko, E.G., Parshikov, S.A., & Prokopeva, S.A. (2008). Pervyi Sunduk—Mirovaia gora, dostigaiushchaia vysoty solntsa (k metodike vyivleniia zakonomernostei razmeshcheniia v kulturno obustroennom prostranstve sakralnykh pamiatnikov) [The First Chest — the World Mountain Reaching the Height of the Sun (Towards a Method for Revealing the Patterns of Placement of Sacred Monuments in a Culturally Equipped Space)]. *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnykh territorii — Problems of archeology, ethnography, anthropology of Siberia and adjacent territories*, XIV, 184–189 [in Russian].
- 8 Larichev, V.E., Gienko, E.G., & Parshikov, S.A. (2013). Nabliudatelnaia astronomiia i sistemy ischisleniia vremeni bronzovogo veka Severnoi Khakasii (k probleme astralnogo kharaktera religii zhrechestva okunevskoi kultury) [Observational astronomy and time reckoning systems of the Bronze Age of Northern Khakassia (on the problem of the astral nature of the religion of the priesthood of the Okunev culture)]. *Mirovozzrenie naseleniia Yuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii v istoricheskoi retrospektive — World view of the population of South Siberia and Central Asia in historical retrospective*, 6, 120–146 [in Russian].

- 9 Tashak, V.I., & Antonova, Yu.E. (2015). Lineinye kamennye konstruksii v drevnikh kultovykh obektakh Zapadnogo Zabaikalia [Linear stone structures in ancient cult objects of Western Transbaikalia]. *Drevnie kulty, obriady, ritualy: pamiatniki i praktiki — Ancient cults, rites, rituals: monuments and practices*, 101–111 [in Russian].
- 10 Tashaka, V.I., & Antonova, Yu.E. (2018). Shara-Tebseg — drevnii kultovyi i arkhеоastronomicheskii obekt v Zapadnom Zabaikale [Shara-Tebseg — an ancient cult and archaeoastronomical object in Western Transbaikalia]. *Izvestiia Laboratorii drevnikh tekhnologii — News of the Laboratory of Ancient Technologies*, 14 (2), 74–92 [in Russian].
- 11 Mariashev, A.N., & Zhelezniakov, B.A. (2013). *Drevnosti Kulzhabasy [Antiquities of Kulzhabasy]*. Almaty: Institut arkhеologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].
- 12 Grigorev, S.A. (2020). Megaliticheskii kompleks i poseleniia ostrova Very [Megalithic complex and settlements of the island of Vera]. Cheliabinsk: Abris [in Russian].
- 13 Shmidt, K. (2011). Oni stroili pervye khramy. Tainstvennoe sviatilishche okhotnikov kamennogo veka. Arkheologicheskie otkrytiia v Gebekli-Tepe [They built the first temples. Mysterious sanctuary of stone age hunters. Archaeological discoveries in Göbekli Tepe]. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].
- 14 Goff, B.-L. (1963). *Symbols of prehistoric Mesopotamia*. New Haven and London: Yale University Press.
- 15 The British Museum. *britishmuseum.org*. Retrieved from https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1932-1008-32.

<https://doi.org/10.31489/2023HPh3/152-160>

UDC 331

O.T. Arinova^{1*}, Ch. Sambuu²

¹*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan*

²*The Ministry of Labor and Social Protection of the Mongolian Republic, Ulaanbaatar, Mongolia
(e-mail: arinova.kargu@gmail.com, chuluunsetseg_67@yahoo.com)*

The factor of labor relations in the politics of modern societies: the experience of Mongolia and Kazakhstan

The article attempts to summarize the socio-philosophical analysis of the factors influencing the development of labor relations (including labor emigration) in Mongolia and the Republic of Kazakhstan. The focus of the research is on the philosophical and political aspects of labor relations. In a comparative aspect, trends and approaches to the regulation of labor relations are considered in the focus of regional cooperation. Particular attention is paid in the article to the study of topical political and philosophical problems of labor activity (work and freedom, the objectives and uses of labor, the use of working time as the foundation of labor, etc.), trends and problems in the field of regulation of labor relations are shown. The article focuses on the special position of Mongolia in the system of international relations, highlights the determinants of the foreign policy of this country. An analysis of the social consequences of the adoption and implementation of the concept of the “third neighbor” in the policy of the Mongolian and Kazakhstani societies at the present stage of development has been carried out. The conclusion is made about the specifics of the social situation of the Mongolian society in a state of demographic transition, which is characterized by a young age structure of the population, focused on the export of labor resources, labor migration. The article emphasizes the fundamental difference between the Kazakh society as a society in which there is no active migratory donation, in contrast to the Mongolian society. The authors showed the importance of labor migration in the socio-economic development of both countries in the context of this opposition. According to the authors, both countries have developed an approach to understanding labor relations as a factor in the sustainable development of society and the state.

Keywords: society, social policy, philosophy of history, philosophy of politics, migration, multi-vector approach, trends, labor relations, working hours, foreign policy.

Introduction

As J.-F. Lyotard said: “Historical science is a form of consciousness that society has about itself” [1] and therefore, the subject of our analysis are those aspects of social philosophy, philosophy of history and philosophy of politics that are associated with the current state of Kazakhstani and Mongolian societies from the standpoint of such an important factor as of labor relations. Moreover, one of the authors of this publication was directly associated with the implementation of state social policy in the field of organizing and regulating labor relations. In the modern global world, the analysis of any social phenomenon, and in particular, philosophical analysis, is associated with the need for a multi-vector approach, taking into account a sufficient number of factors, and the absence of subject isolation. The socio-philosophical aspects of building the policy of modern societies in Mongolia and Kazakhstan became the subject of the article. Let's try to consider the factors of influence through the prism of a comparative historical and philosophical approach. A common external factor of influence was the collapse in 1991 of the bipolar system and the departure from the

* Corresponding author's e-mail: arinova.kargu@gmail.com

socialist path of development. Between Russia and China, Mongolia and Kazakhstan there is a unique geographic position. However, if Kazakhstan gains access to a geostrategic resource like the sea, Mongolia will lose this edge. Geographical factors influenced Mongolia's foreign policy significantly over time and continue to do so. For a long period of its history, Mongolia was strategically oriented towards the Soviet state, which, like for Kazakhstan, is a “neighbor state” for Mongolia. It is no coincidence that among the world's political trends, the coexistence and interaction of “neighboring states” is a common phenomenon, as are the concepts of explaining and forecasting such a “neighborhood”: for example, the concept of the “third neighbor”, which is most in demand in the Eurasian space (more on this concept in more detail — later in the article). After the collapse of the socialist system, Mongolia began to develop democratic transformations that determined the new foreign policy of that country. Russia, which dominated Mongolia for almost a century (for many historical and political reasons, one only needs to consider the significance of the Yalta Agreement of the Allies during the Second World War) [2] during that time, dealt with the resolution of internal political and social issues but did not prevent Mongolia from developing an independent foreign policy, choosing international partners and principles on its own terms. A historical phenomenon that can be categorized as a post-socialist change has become as a result. As a result, Mongolia was able to dramatically expand its foreign policy connections and shift from unilateral to a global perspective. Mongolia has fundamentally changed the way it conducts its foreign policy, especially with relation to China, South Korea, and other Southeast Asian countries, and as a result, the idea of a “third neighbor” has evolved. This change can be explained by the aim to establish ties with countries that are not geographical neighbors in order to reduce the influence of the two primary “neighboring states”, represented by Russia and China. Despite being geographically close, Mongolia and Kazakhstan do not share a state border; therefore, the change in Mongolia's foreign policy doctrine has led to the emergence of new political players with whom the country interacts in this new phase of its history. As stated by the authors: “Since 1991, Kazakhstan and Mongolia have signed more than 60 bilateral treaties and agreements, making Kazakhstan a clear “third neighbor” for contemporary Mongolia. The Treaty of Friendship and Cooperation between the Republic of Kazakhstan and Mongolia will be signed 28 years from now, in 2021 [3].

The factor of labor relations, its impact on the foreign and domestic policies of contemporary Mongolian society, as well as its priorities and trends, cannot be considered in isolation. Among these factors, the 2011 Foreign Policy Concept of Mongolia merits research attention [4], in which the fundamental principles of the nation's external positioning were established. The authors believe it is appropriate, in the context of analytical reasoning, to highlight a few significant points in the political history of Mongolia before moving on to a brief study of the content of this Concept. First of all, “The Mongolian People's Republic adopted a new Constitution, where the new name of the state was spelled out — Mongolia” [5]. Secondly, the “withdrawal” from the “patronage” of the Soviet (and later, Russian) inevitably led to the objectification of new “threats” in the form of a rupture of long-term economic ties, the loss of a planned “subsidiary” economy. Secondly, a sharp decline in the population due to a change in the very same foreign policy and openness to migration processes, as a result of which more than 50 thousand citizens left the country [5; 83]. The historical steps we have named allowed Mongolia to proceed to the creation in the early 90s. XX century new concept of foreign policy, which ensured the security of the state and society from external threats. The novelty and originality of the concept lay in the fact that it was built on the multi-support principle, the essence of which “is expressed in the fact that, due to its strong dependence on an external factor, Mongolia decided to oppose the interests of competitive countries to each other, using the main weakness of any empire — the desire to rule the world”. As a result, Russia and China, which were identified as traditional allies in the Concept, became the Concept's main acting partners [6].

The idea of a “third neighbor” was the next new pillar (basic) direction in Mongolian foreign policy, and it will be essential for labor relations and the development of the nation's human capital as a whole. As promised at the start of the article, here's some background on the subject: The concept of a “third neighbor” emerged with the collapse of the Soviet state and owes its emergence to the visit of US Secretary of State J.A. Baker, who backed the first free elections in Mongolia and advocated the US as Mongolia's “third neighbor”. The concept was accepted, and its meaning grew: the “third neighbor” came to be considered as a group of states. The success of this course gave Mongolia an once-in-a-lifetime historical chance to show off the diversity, thoroughness, and openness of its foreign policy, which boosted the allure of the nation's foreign policy and economy. The United States has historically been regarded as a type of “third” (arbitrator) state capable of acting as conditionally independent in Mongolia's disputes with traditional “neighboring states” (Russia and China), despite the fact that in the political and social history of Mongolia, the “third

neighbor” has traditionally been considered the United States. However, in these new conditions of moving away from the bipolar and transition to a multipolar world, such a region as Southeast and East Asia openly demonstrated a course towards rapprochement with Mongolia (for example, China, South Korea, Japan, etc.). Thus, the new concept of “third neighbor” became universal and spread to those states that showed friendly steps towards Mongolia in foreign policy. Kazakhstan also entered this category. Of course, the authors are aware of the application of this idea to the nations of Central Asia, which are less developed economically than those in the Pacific, and, above all, to Japan, which has its own “geopolitical and economic interests in the region... Japan became the pioneer of organized international assistance to Mongolian democracy”. Between 1991 and 2003, Mongolia received 2.4 billion dollars in gratuitous aid [7].

Taking into account the clarifications made, it seems appropriate to consider in more detail the substantive positions of the Foreign Policy Concept of Mongolia. The following is the primary (or “supporting” in the language of the country's present policy):

- upholding the tradition of creating a strategic alliance with China and Russia as well as with the “so-called third neighbor”, i.e., the US, EU countries, Japan, South Korea, India, etc.;
- maintaining non-interventionist principles, which include refusing to join any armed alliances;
- employing political and diplomatic techniques to carry out independent foreign policy without depending on any country. This specifically states that the main goals of the nation's economic activity abroad should be “the creation of favorable conditions for the balanced development of the national economy based on the mining and processing industries, the improvement of infrastructure, and the creation of a competitive investment environment”. Additionally, it is asserted that Mongolia will give economic security for the country top priority. This is crucial for our analysis because it is linked to social policy and societal labor relations [7]. Overall, the research demonstrates that the Concept's primary components are intended to aid in understanding modern Mongolia's foreign policy strategy, namely how internal political processes in the nation and society have shaped and continue to shape foreign policy. Political observers point out that at the present, Mongolia does not clearly favor either China or Russia in bilateral political relations. For the past 20 years, it has been widely accepted that maintaining a balance in ties with neighbors and avoiding forging alliances with them are essential for the country's successful development [8].

All of the above we accept in the subject area of this article, where our main interest is focused on the factor of labor relations, working time, which still remain in the field of view of philosophy in general, and social philosophy in particular. The title and content of the paper, as well as a full historical and political excursus, are founded on the authors' conviction that the political and philosophical study of labor relations “cannot develop without interaction with other scientific areas”. The most important and urgently relevant problematic components of labor activity are a great example of this. As a result, the main objective of the study is to look at the political and philosophical foundations of labor relations and working hours. What may be particularly significant at this time, when market relations are evolving and labor relations are shifting? A new sort of relationship manifests itself as an equal social partnership with reciprocal duties. Concurrently, reforms are being implemented in a number of domestic economic areas [9]. For instance, a new Social Code was adopted in Kazakhstan in April 2023 with the intention of ensuring that all Kazakhs have equal access to the state support system, “anticipating social risks”, “transforming the social service system by increasing the availability of special social services for persons with disabilities”, and “changing the target of the insurance and pension system for citizens” [10].

Research methods

The comparative research method was applied while writing the article. Political, economic, and legal issues were compared in the context of the factor of labor relations and working hours. The use of the complex analytic approach also allows for the employment of formal logical, comparative legal, and functional cognitive tools.

Because it was conducted at a time when the Russian system of labor relations was undergoing reform and the need for new forms of working time and increasing its effectiveness was particularly pressing, the study of the political and philosophical aspects of labor relations and working time within the context of international political mechanisms for regulating working time was unique in terms of science. Therefore, it is imperative that new guidelines for regulating working hours for international political organizations be developed. It is vital to extend the theory and practice of using working time and its various forms in other countries in order to develop labor relations policy and potentially create more flexible working conditions.

To analyze the complex, multidimensional and dynamic social situation in Mongolia and Kazakhstan, the authors of the article took a systematic approach to the consideration of various socio-philosophical concepts and scientific judgments related to the issues of international political and economic interaction, intercultural interaction and related contradictions, analyzed a significant amount of statistical information. Based on the sociological studies conducted in both countries, it was possible to identify the main trends in various aspects of labor relations, their nature and methods of interaction, to assess the attitude of modern society to the change in the political and economic image of countries. Based on the analysis, an attempt was made to make generalized forecasts for the timely identification of new threats and challenges in the social movement of the two countries along the path of social modernization.

The consistent arrangement of a number of events in the process of changing the historical situation in Mongolia and the accompanying political and social events allowed the authors to express their opinion on the causes of contradictions in the organization and regulation of new phenomena in labor relations, working hours, freedom, labor migration, etc.

By drawing conclusions from their examination of the political and philosophical underpinnings of labor relations and working time, which was made possible by the application of the comparative method, the authors of the article can contribute to the exchange of social experience on a global scale in this area of society by taking into account the emergence of new employment structures and formats for working time.

Discussion

The relevance of research interest in labor relations, working hours, and content of labor activity stems from the fact that, in modern Mongolia and Kazakhstan, a unique situation has developed due to, of course, different historical, cultural, and social reasons, in contrast to China and Russia, where almost the entire able-bodied population participates in labor relations. For instance, according to the Bureau of National Statistics of Kazakhstan, which relies in its calculations on a variety of historical, cultural, and social factors (76.7 % of the total number of employed), self-employed — 2.1 million people (23.3 %) of total employment, unemployment rate remains at 4.9 % [11]. In Mongolia, the unemployment rate is about 7.7 % and is characterized by a certain stability in this respect with a wave spread from 8.7 % to 5.1 % [12, 13].

As you know, labor relations are regulated by working time, the regulation and planning of which fills employment with social and personal meaning. One of philosophy's fundamental ideas is time, the perception and comprehension of which are founded on and related to the events and processes happening in the world around us. The formation of a chain of events in the physical world, including psychological awareness, is specifically a property of it known as duration. The authors took the opportunity of bringing up one of the basic concepts of ontology because research emphasis was concentrated primarily on a certain aspect of time, such as time for accounting for periods of labor relations — working time. Work time, which also functions as a complex political and legal entity defining labor, economic, and sociopolitical ties in society, is the cornerstone of labor relations. The political and philosophical analysis of the issue of approaches to comprehending labor activity, the content of working time, and the characteristics of labor in a market economy is essential for comprehending how society regulates working hours, the political and legal content of labor relations, the level of society's productivity, and its economic efficiency, which directly affects the level of social and personal well-being of the population. Given the active development of market relations and the restructuring of many economic sectors in the former communist bloc, it is especially relevant at this time. Political leaders must create a political basis for the creation of a legislative framework in order to permit the full growth of the social and labor sectors and to protect an employee's rights. The variety of labor-related activities that people engage in as a result of exercising their right to work and their individuality demonstrate how important it is to establish the political and philosophical significance of labor in order to defend the financial and legal regulation of certain working hours. Thus, the study of labor and working time is difficult due to the inclusion of philosophical, political, legal, and economic factors [9; 35].

The most pervasive is that there is currently little study available that looks at the political and philosophical underpinnings of labor relations and working hours. A post-industrial society's institutional regulation of working hours is unique in that it takes into account the formation's history, primary applications, development dynamics, essence, problems with political, social, and economic evolution, as well as the different ways that working time is organized, the factors that affect this process, and its various organizational forms. Recently, there was a passing examination of the precise political and philosophical aspects of labor. In essence, labor relations and working hours are studied by economists, sociologists, psychologists, and attorneys. The study of labor relations from a political and philosophical perspective cannot, however, be stud-

ied independently of other scientific fields. An excellent illustration of this can be found in the most important and troublesome parts of labor activity. Recent research on the subject of the precise political and philosophical aspects of labor has been scant. Basically, studies on labor relations and working hours are conducted by economists, sociologists, psychologists, and lawyers. However, the development of the political and philosophical study of labor relations cannot occur independently from that of other scientific fields. This is crystal evident from the example of the most important and challenging components of labor activity [9; 36]. This methodological approach is shared by the authors of the study, therefore the analysis's main goal within the parameters of the essay is to look at the philosophical and political foundations of labor relations, namely the context of working hours. This is dictated by the transformation of labor relations that is taking place in both countries as part of the development of market relations and global historical and political shifts in recent years.

To understand the problem of labor relations in Mongolia, one should refer to the new edition of the "Law on Labor Migration", developed by the Ministry of Labor and Social Protection of the country and approved by the multi-party parliament, which entered into force in January 2022 and in the development of which one of the authors of the article took part. We particularly point out that the working group for the creation of a new version of the Law included scientists, experts, representatives of ministries, and non-governmental organizations (the latter's presence in Mongolian society is expanding, which is further evidence of the growth of civil society initiatives). The fundamentally novel element that was reflected in the new Law is of research interest. First, the relationships for the provision of services for the employment of Mongolian citizens abroad are regulated in detail. Second, the issue of preventing violation of the mediator's interests, mitigating damage, and compensation is included. Finally, measures are taken for projects and programs to support the resettlement of Mongols working abroad. If we talk about the main achievement of this, in many respects, innovative legal act, then this is the first real thoughtful step towards matching the socio-economic situation and policies, protecting the domestic market and training qualified personnel within the country (for which a certification procedure is provided within the country for Mongolian citizens who have received qualifications abroad).

The problematic field of labor relations in modern Kazakhstan is different than in Mongolia: for example, if Mongolia and Uzbekistan (another "third neighbor" in the Eurasian region) have a match in a number of key indicators, then comparison with our society indicate fundamental differences. What similarities in the field of labor relations in relation to Mongolia and Uzbekistan can we speak with confidence in the context of modern trends and risks? Mongolia and Uzbekistan have very similar socio-economic and demographic conditions of development, in which the age structure of the population is young and, therefore, young people are oriented towards actively seeking employment outside their countries. We can confidently say that Mongolia belongs to the so-called "labor-surplus countries" that are faced with an open social problem of exporting labor resources. In modern terminology, the country refers to active "migration donors". Given the importance of labor migration in the socio-economic development of both countries (in our example, Mongolia and Uzbekistan), there are quite active steps on the part of the political leadership towards giving the processes of labor emigration an organized and documented character: Uzbekistan promotes the opening of special centers in those countries that accept Uzbek migrants for preparation before leaving for another country, concludes intergovernmental agreements with key countries of labor migration on an organized recruitment of labor force. Mongolia, on the other hand, is more focused today on the organizational and legal issues of bringing labor migration into a documented "channel" (we have already cited the new Mongolian Labor Migration Law and its advantages as an example). The authors observe that both nations have evolved an understanding of labor migration as a factor in the sustainable development of society and the state based on the comparative analysis method. And in this sense, developing solutions for the best regulation of labor migration in the interests of national development is at the core of Mongolia's and Uzbekistan's migration policies. [14].

Nevertheless, it is important to understand that modern Kazakhstan has faced a number of serious challenges that operate systematically and require an adequate solution, both from citizens and from the state. In order to direct the situation in a constructive direction without excessive tightening, it is necessary to intensify information and educational activities, increase the level of education and awareness of the population, reduce the political risks of modernity, discover and use the positive possibilities of religion based on a deep connection between traditional cultures and religious values, intercultural dialogue. And this applies both to the population and to representatives of the official authorities, who should look at the problem from a broad

perspective, focusing not only on the traditional features of Kazakhstan itself, but also on the successful experience of other states in solving such issues.

Conclusion

The study of the political and philosophical aspect of labor and labor relations is influenced by the specific historical stage of the development of society (for example, pre-industrial, industrial, informational). The analysis of the concept of labor and its meaning is another aspect of the study. For instance, do we associate meaning with utility, cost, or values? Do we only think of labor as a productive activity or as a way to reproduce things from the material world?

The analysis of these aspects in relation to Mongolia showed that labor relations, labor, working time are connected in the country with historical, political, economic traditions, on the one hand, and with the new realities of the global world. The problem field in the field of labor relations for Mongolia, unlike Kazakhstan, is mainly labor migration. Since the country belongs to the developing countries of “migration donation”. At the same time, the country is pursuing a consistent legal policy and organizational and institutional measures to manage risks in the field of labor relations: laws are functioning and updated that address issues of external labor migration (the Law on Employment Promotion, the Law on Labor, the Law on the Legal Status of Foreign Citizens). Given the scale of migration from Mongolia, one should also expect an increase in “return (reverse) migration” flows, the problems of which require appropriate research. In this regard, there is a lack of statistical data on external labor migration from Mongolia: the available statistics do not allow us to fully analyze migration flows in their temporal dynamics, socio-demographic structure, and spatial differentiation [13]. Obviously, there is a great need to create a system for collecting information on external labor migration, in particular, information on the goals and objectives of external labor migration, working and living conditions of migrants, their problems and difficulties, and the consequences of migration. These data are necessary for the analysis and development of migration policy measures in the context of social protection and regulation of labor relations, both outside the country and inside.

According to the authors, foreign policy factors are significant factors influencing the state and prospects of labor relations (the authors deliberately did not take into account aspects of internal political relations in Mongolia). Mongolia was compelled to refocus its foreign policy following the fall of the Soviet Union and Russia's objective departure from the sponsorship of the subsidiary economy. China first became Mongolia's principal ally. The establishment of an equal conversation is hampered by a number of unresolved issues in Sino-Mongolian relations, such as attitudes toward the Dalai Lama and Tibet's status. The idea of the “Chinese threat” was also updated among Mongolians as trade and economic ties between these nations expanded and Russia's influence significantly decreased (there is a steady idea of “Chinesophobia” in Mongolian scientific literature). The “third neighbor” concept, which Mongolia sought out in response to the combination of these factors, was a third force that could counterbalance China's sway. China and Russia continue to be Mongolia's top foreign policy priorities at the same time. The concept of “the third neighbor” has an intriguing strategic application, according to Edgar A. Porter. Everyone, including the United States, is sent the message that China and Russia remain the “number one” and “number two” neighbors in the world, respectively. She informs the US that, despite their recent closeness, their ties to two significant historical neighbors are still paramount [15]. The external determining, predominating factor for the state and evolution of labor relations in Mongolia is the juggling act between the execution of a self-sufficient foreign policy based on collaboration with a number of developed states, which can balance Mongolia's two geographical neighbors in the face of China and Russia, and the “third neighbor”, which needs to be studied from the perspective of a scientific political and philosophical approach.

The analysis of the political and philosophical aspects of working time and labor relations may be able to advance with a considerable move away from rigid worker subordination and toward development, more equal interactions, and social partnership. When evaluating these labor relations issues, there are various other political and philosophical issues to take into account. In light of the fact that current technologies directly affect both the structure of the labor market and how the population is employed, it is critical to examine labor from a political and philosophical perspective. It's also essential to comprehend the underlying concepts guiding technological growth as well as the social context in which current technologies emerge. Since the political and philosophical defense of the value of laborer action results in novel technologies being created in and of themselves. The basic causes of other important labor-related concerns can be found in the debates over the definitions of freedom, labor, and work. Analyzing the issues with alienation, technological growth, and the creation of the “I-image” of a modern worker is crucial when considering the relationship between

freedom and labor. There isn't a simple solution to this question. An analysis of the political and philosophical dimensions of labor and working time considers the connection between labor relations, on the one hand, and a person's status in society, which influences how people are seen. While H. Arendt claims that contemporary society is an "economized" society of "loners", E. Jünger asserts that labor is the new sociality [16]. The question of what work means is related to the question of freedom and work [17]. The authors of the essay concur with the idea that more unconstrained work activity makes more sense. The capacity of labor to contribute meaning to human life or to have a purpose of its own can also be called into doubt. We gain the advantage of being able to answer to questions regarding labor and labor relations from a number of conflicting points of view by studying the political-philosophical side of labor.

References

- 1 Лиотар Ж.-Ф. Феноменология / Ж.-Ф. Лиотар // Сер. Метафизические исследования. — 32 с. — М.: Алетейя, 2001.
- 2 Ялтинское (Крымское) соглашение трех великих держав по вопросам Дальнего Востока 11 февраля 1945 г. // Системная история международных отношений. 1918–2000: [в 4 т.]. — Т. 2 / под ред. сост. А.В. Мальгина, под ред. Богатурова. Моск. обществ. науч. фонд. Ин-т США и Канады РАН; Гос. ун-т гуманитар. наук. — М.: Наука, 2000. — С. 225.
- 3 Договор о дружественных отношениях и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Монголией. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-ulaanbaatar/activities/2140?lang=ru>
- 4 Дамбиев Ч.Ц. Влияние внутривластных процессов в Монголии на современные монголо-китайские отношения [Электронный ресурс] / Ч.Ц. Дамбиев // Власть. — 2016. — № 10. — С. 83–87. — Режим доступа: <https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/viewFile/1727/1323>
- 5 Конституция Монголии 1992 года. Ст. 10. Сайт Великого Государственного Хурала. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.parliament.mn/>
- 6 Базаров В.Б. Внешнеполитический курс Монголии в XXI веке [Электронный ресурс] / В.Б. Базаров // Вестн. Новосибир. гос. ун-та. Сиб. филос. журн. — 2018. — № 12(10). — С. 83–87. — Режим доступа: <https://vestnik.nsu.ru/historyphilology/files/bc20c32584bf2c963dec8ea76c271d06.pdf>
- 7 Гольман М.И. Монголия и Япония: переход к экономическому партнерству [Электронный ресурс] / М.И. Гольман // Интернет-журн. «Новое Восточное обозрение». 08.09.2014. — Режим доступа: <http://ru.journal-neo.org/2014/09/08/mongoliya-i-yaponiya-perehod-k-ekonomicheskomu-partnerstvu>
- 8 Batbayar T. The Third Neighbour Policy and Australia Mongolian relations / T. Batbayar // Journal of International Affairs, 2014. — 19. — 5.
- 9 Старостин В.А. Политико-философское содержание трудовых отношений и рабочего времени / В.А. Старостин // Вопросы управления. — 2019. — № 4 (59). — С. 34–42.
- 10 Социальный кодекс Республики Казахстан от 20.04.2023 г. № 224–VII ЗРК. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224>
- 11 Основные индикаторы рынка труда в Республике Казахстан. — 2022. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://stat.gov.kz>
- 12 Gundsambuu Kh. Social Stratification in Contemporary Mongolia Society / Kh. Gundsambuu // "ZotoI" Club of Professional Sociologists. — 2002.
- 13 Статистическая база Монгольского национального комитета статистики. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.nso.mn/index.php>
- 14 Тувшинтугс А. Трудовая миграция в Монголии и Узбекистане: новые тренды и подходы к регулированию / А. Тувшинтугс, И.В. Имидеева, П. Пуревзул, Н.С. Рязанцев // ДЕМИС. Демографические исследования. — 2022. — Т.2, № 1. — С. 55–68.
- 15 Porter, Edgar A. From Calvin to Mao and Beyond: A Memoir / Edgar A. Porter. — St. Andrew University Press. — 2007.
- 16 Арндт Х. Vita active, или О деятельности жизни / Х. Арндт. — СПб.: Алетейя, 2000. — 624 с.
- 17 Юнгер Э. Рабочий. Господство и гештальт [Электронный ресурс] / Э. Юнгер. — Режим доступа: http://librebook.me/der_arbeiter_herrschaft_und_gestalt/vol1/1

О.Т. Аринова, Ч. Самбуу

Қазіргі қоғамдар саясатындағы еңбек қатынастарының факторы: Моңғолия мен Қазақстан тәжірибесі

Мақалада Моңғолия мен Қазақстан Республикасындағы еңбек қатынастарының (соның ішінде еңбек эмиграциясының) дамуына әсер ететін факторларға жалпылама әлеуметтік-философиялық талдау

жасалған. Зерттеу жұмысында еңбек қатынастарының саяси-философиялық мазмұнына баса назар аударылған. Салыстырмалы аспектіде еңбек қатынастарын реттеудің тенденциялары мен тәсілдері аймақтық ынтымақтастықтың назарында қарастырылады. Авторлар еңбек қызметінің өзекті саяси-философиялық мәселелерін (жұмыспен қамту және бостандық, еңбектің мақсаты, еңбектің негізі ретіндегі жұмыс уақыты және т.б.) зерттеуге ерекше көңіл бөлген, еңбек қатынастарын реттеу саласындағы тенденциялар мен проблемалар жөнінде айтып өткен. Моңғолияның халықаралық қатынастар жүйесіндегі орнының ерекшеліктеріне тоқталған, елдің сыртқы саясатының детерминанттары көрсетілген. Қазіргі екі қоғамның да саясатындағы «үшінші көрші» концепциясын ұстанудың әлеуметтік салдарларына талдау жасалған. Моңғолия қоғамының еңбек ресурстарын экспорттауға дайын, халықтың жас құрылымы бар демографиялық өтпелі қоғам ретіндегі әлеуметтік жағдайының ерекшеліктері туралы қорытынды жасалады. Моңғол қоғамынан айырмашылығы, белсенді көші-қон донорлығына қарсы қоғам ретінде қазақ қоғамының түбегейлі айырмашылығы атап өтілген.

Кілт сөздер: қоғам, әлеуметтік саясат, тарих философиясы, саясат философиясы, көші-қон, көпвекторлы көзқарас, тенденциялар, еңбек қатынастары, жұмыс уақыты, сыртқы саясат.

О.Т. Аринова, Ч. Самбуу

Фактор трудовых отношений в политике современных обществ: опыт Монголии и Казахстана

В статье предпринята попытка обобщенного социально-философского анализа факторов влияния на развитие трудовых отношений (трудоустройстве и трудовой эмиграции в том числе) в Монголии и Республике Казахстан. Исследовательский акцент сделан на политико-философском содержании трудовых отношений. В сравнительном аспекте рассмотрены тенденции и подходы к регулированию трудовых отношений в фокусе регионального сотрудничества. Особое внимание авторами уделено изучению актуальных политико-философских проблем трудовой деятельности (трудоустройство и свобода, цели и назначение труда, рабочее время как основа труда и др.); показаны тенденции и проблемы в области регулирования трудовых отношений. В статье акцентированы особенности положения Монголии в системе международных отношений, выделены детерминанты внешней политики страны. Дан анализ социальных последствий приверженности концепции «третьего соседа» в политике обоих современных обществ. Сделан вывод о специфике социальной ситуации монгольского общества как социума демографического перехода с молодой возрастной структурой населения, готовой к экспорту трудовых ресурсов. Подчеркнуто принципиальное отличие казахстанского общества как общества, противоположного активному миграционному донорству, в отличие от монгольского общества. Показана значимость трудовой миграции в социально-экономическом развитии обеих стран в контексте указанной противоположности. По мнению авторов, в изучаемых странах сложился подход к пониманию трудовых отношений как фактора устойчивого развития общества и государства.

Ключевые слова: общество, социальная политика, философия истории, философия политики, миграция, многовекторность, тренды, трудовые отношения, рабочее время, внешняя политика.

References

- 1 Lyotard, J.-F. (2001). Fenomenologiya [Phenomenology]. *Seriia Metafizicheskie issledovaniia —Metaphysical Studies Series*. Moscow: Aleteiia [in Russian].
- 2 Malgin, A.V., & Bogaturov, A.B. (Eds.). (2000). Yaltinskoe (Krymskoe) soglasenie trekh velikikh derzhav po voprosam Dalnego Vostoka 11 fevralia 1945 g. [Yalta (Crimean) Agreement of the three great Powers on issues of the Far East on February 11, 1945]. *Sistemnaia istoriia mezhdunarodnykh otnoshenii. 1918–2000 — Systemic History of International Relations. 1918-2000. Vols. 1–4*. Vol. 2. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Dogovor o druzhestvennykh otnosheniakh i sotrudnichestve mezhdou Respublikoi Kazakhstan i Mongoliei [Agreement on Friendly Relations and Cooperation between the Republic of Kazakhstan and Mongolia]. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-ulaanbaatar/activities/2140?lang=ru> [in Russian].
- 4 Dambiev, Ch.Ts. (2016). Vliianie vnutripoliticheskikh protsessov v Mongolii na sovremennye mongolo-kitaiskie otnosheniia [The influence of internal political processes in Mongolia on modern Mongolian-Chinese relations]. *Vlast — Power*. Retrieved from <https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/viewFile/1727/1323>, 10, 83–87 [in Russian].
- 5 Konstitutsiia Mongolii 1992 goda. Statia 10. Sait Velikogo Gosudarstvennogo Khurala [The Constitution of Mongolia of 1992. Article 10. The website of the Great State Hural]. Retrieved from <http://www.parliament.mn/> [in Russian].
- 6 Bazarov, V.B. (2018). Vneshnepoliticheskii kurs Mongolii v XXI veke [Mongolia's foreign policy course in the XXI century]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Sibirskii filosofskii zhurnal — Bulletin of Novosibirsk State University*.

“*Siberian Philosophical Journal*”, Vol. 12(10), 83-87. Retrieved from <https://vestnik.nsu.ru/historyphilology/files/bc20c32584bf2c963dec8ea76c271d06.pdf> [in Russian].

7 Golman, M.I. (2014). Mongoliia i Yaponiia: perekhod k ekonomicheskomu partnerstvu [Mongolia and Japan: transition to economic partnership]. *Internet-zhurnal «Novoe Vostochnoe obozrenie» — Online magazine “New Eastern Outlook”*. Retrieved from <http://ru.journal-neo.org/2014/09/08/mongoliya-i-yaponiya-perehod-k-ekonomicheskomu-partnerstvu> [in Russian].

8 Batbayar, T. (2014). The Third Neighbour Policy and Australia Mongolian relations. *Journal of International Affairs*, 19(5).

9 Starostin, V.A. (2019). Politiko-filosofskoe sodержanie trudovykh otnoshenii i rabocheho vremeni [The political and philosophical content of labor relations and working time]. *Voprosy upravleniia — Management issues*, 4(59), 34–42 [in Russian].

10 Sotsialnyi kodeks Respubliki Kazakhstan ot 20.04.2023 g. No 224–VII Z RK [Social Code of the Republic of Kazakhstan dated 20.04.2023 No. 224-VII SAM]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224> [in Russian].

11 (2022). Osnovnye indikatory rynka truda v Respublike Kazakhstan [Main indicators of the labor market in the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <http://stat.gov.kz> [in Russian].

12 Gundsambuu, Kh. (2002). Social Stratification in Contemporary Mongolia Society. “Zotol” Club of Professional Sociologists.

13 Statisticheskaia baza Mongolskogo natsionalnogo komiteta statistiki [Statistical database of the Mongolian National Statistics Committee]. Retrieved from <http://www.nso.mn/index.php> [in Russian].

14 Tuvshintugs, A., Imideeva, I.V., Purevzul, P., & Riazantsev, N.S. (2022). Trudovaia migratsiia v Mongolii i Uzbekistane: novye trendy i podkhody k regulirovaniu [Labor migration in Mongolia and Uzbekistan: new trends and approaches to regulation]. *DEMIS. Demograficheskie issledovaniia — DEMIS. Demographic research*, 2(1), 55–68 [in Russian].

15 Porter, Edgar A. (2007). *From Calvin to Mao and Beyond: A Memoir*. St. Andrew University Press.

16 Arendt, Kh. (2000). *Vita active, ili O deiatelnosti zhizni* [Vita active, or About the activity of life]. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].

17 Yunger, E. Rabochii. Gospodstvo i geshtalt [Domination and gestalt]. Retrieved from http://librebook.me/der_arbeiter_herrschaft_und_gestalt/vol1/1 [in Russian].

А.Ю. Балтабаева*, Г.К. Ахметова

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz)*

Сопылық тариқаттар философиясындағы әйел бейнесі

Мақалада Орта Азияда ислам діні аясында сопылық тариқаттардың ілімі мен негізгі қағидалары қарастырылып, оның ішінде салыстырмалы түрде мұсылман қоғамында әйел-аналардың рөлі мен орны зерттелген. Тариқаттардың негізін қалаушы ұстаздары және олардың бағыттарына тән негізгі ұстанымдар жайында түсініктеме берілген. Сопылық тариқаттар философиясындағы жария, құпия зікір амалдары, ерлер мен әйелдердің қатысу тәсілдері қарастырылды. Сопылықта әйел мен еркек рухани жолда әрқашан тең болғандығы туралы сөз қозғалды. Әркім құдайлықпен өз байланысын орнатуы керек екендігін және әйелдердің бұл қасиеті бойынша еркектерден еш айырмашылығы жоқ екендігі туралы пайымдалды. Сонымен қатар, сопылық ілімінің таралуына әйел сопыларының ықпалы мен рөлі сараланды. Кейбір сопылық тариқаттарда әйелдер жоғары лауазымдарға ие бола алады және басқа әйелдерге рухани тәлімгер бола алатындығы зерделенді. Алайда, басқа тариқаттарда әйелдер өз мүмкіндіктерімен шектеліп, ерлер сияқты оқыту мен рухани басшылық дәрежесіне қол жеткізе алмауы мүмкіндігі тұжырымдалды. Ахмет Ясауи бабамыздың ілімімен қорытындыласақ, адам толерантты бола отырып, кемел болуына жыныс ерекшелігінің еш қатысы жоқ екендігін көруге болады. Қазіргі қазақ қоғамында әйелді кез келген саланың маманы ретінде елеулі жетістіктерге жеткенін көре аламыз.

Кілт сөздер: сопы, тариқат, зікір, ишан, мүрид, сема, дүниетаным, Ясауия, Кубравия, Қадария, Нақшбандия.

Kipicne

Ислам діні негізінде әр түрлі бағыттағы ағымдар мен ілімдер ортаға шықты. Құпиялылыққа толы діни ағымдардың бірі — сопылық. Сопылық — бұл медитация, контемпляция және басқа да рухани тәжірибелер арқылы Құдайға жақындауға ұмтылатын мистикалық ағым. Исламның маңызды ағымдарының бірі болған сопылықта әйелдер маңызды рөл атқарды. Олар Исламның рухани мәдениетін дамытуға үлес қосқан танымал мұғалімдер, мистиктер және ақындар болды. Олар өздерінің рухани тәжірибелері мен Құдай туралы түсініктерін бейнелейтін поэтикалық шығармалар жазды. Олардың шығармашылығы мен ілімдері әлі күнге дейін бүкіл әлемдегі көптеген адамдарды шабыттандырады. Алайда, шығармалардың басым бөлігі жойылған, сол себептен көптеген сопы-әйелдердің бейнесі ортаға шықпаған, зерттелмеген.

Сопы — Алла Тағаламен тікелей араласу мүмкіндігіне сенетін және өз өмірін осы байланысқа ұмтылуға бағындыратын адам. Көбінесе мақсатты өмір жолмен байланыстырылады, ал сопылар әдетте Хақ тағаланың есімдерінің бірі болып табылатын «Хақ жолына» сілтеме жасап, өздерін Жол иелері деп атайды [1; 3].

Түркі және қазақ ойшылдарының еңбектеріндегі сопылық туралы айтылған пікірлері және тұжырымдары жазылған шығармалары мен еңбектерінде біршама зерттелгенімен, әлі де зерттеуді қажет ететін тұстары баршылық деген ойға келеміз. Ғалымдар бұл ұғымға түрлі анықтамалар келтіріп кеткен, солардың бірі әйгілі сопы, Бағдад шейхы Әбу-Бәкір аш-Шиблидің пікірі бойынша «Сопы болу — бұл дүниеге келгенге дейін қандай болсаң, солай болу» деген сөз [1; 5].

Сопылық дүниетанымдағы махаббаттың маңыздылығы сонша, ұлы шейх Ибн-Араби және оның ізбасарлары сопылық дүниетанымды «Махаббат діні» деп атаған [1; 6].

Қазақ (түркі) даласында сопылық ілімі VIII ғасырдың соңында таралды. Сол кезде таралған исламның өзі сопылық мәндегі дін болатын. Қазақстан ішінде дінді (сопылық ілімді) таратқан Ысқақ баб екендігі туралы «Насабнама», «Садр ад-дин шайх рисаласы», «Тәзкире-и Бұғрахан» шежірелерінде айтылған [2; 118].

Сондықтан, түркі халықтарының мұрасында көптеген киелі орындар әйел-сопыларға арналған. Атап айтсақ, Қарашаш ана, Анбар ана, Домалақ ана, Бегім ана, Белең ана, Болған ана, Жұбан ана т.б.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz

Алайда, бұл әйелдердің киелілігі тек халық ауыз әдебиетінен танылған, сондықтан қоғамның дамуына, өгеруіне қосқан үлестері мен мұралары әлі де зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу әдістері

Мақалада сопылық мәтіндерді түсіндіруде герменевтикалық салыстырмалы талдау, жүйелі көзқарас, жалпыдан нақтыға әдіс-тәсілдері қолданылды. Тақырып аясында теориялық негіз ретінде атақты шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері мен зерттеулері қарастырылды.

Нәтижелері мен пікірталас

Қазақ даласында сопылық ілімді таратушылардың ең көрнекті өкілі — Қожа Ахмет Ясауи. Түркі жұртына исламды таратушылардың көшбасшысында тұрған Ысқақ бабтың он бірінші ұрпағы саналатын Ясауиге дейін де сопылық ілім көшпенді дала жұртына біршама таныс болған. Түркілік менталитетке тән сопылықты теориялық тұрғыдан негіздеп, қалыптастырып ілім дәрежесіне көтерген Қожа Ахмет Ясауи болып табылады. Сондықтан Ясауи есімі тарихта түркі сопылық *тариқатының** негізін салушы ретінде қалды [2; 119].

XII–XVII ғасырларда сопылық тариқаттар (сопылық ілімі) Орталық Азияда, атап айтқанда Түркістан, Бұқара қалаларында түркі, парсы тілдес халықтар арасында таралған.

Орыс ғалымы О.Ф. Акимовский былай дейді: «Сопылықтың өмір сүруінде оның таңғажайып әлеуметтік пластикасы да маңызды рөл атқарды; ол дәстүрлі халықтық культтер мен нанымдарды жөкедей сіндіріп, оларды таза мұсылмандық жолмен қайта өңделген бұқараға қайтарды». Осыған байланысты көптеген ислам ғалымдары Р. Николсоннан кейін сопылықты тек діни философияны ғана емес, сонымен бірге исламның бұқаралық дінін де көруге бейім [3; 5].

Орта Азияда сопылықтың негізін қалаушы Баха ад-дин Нақшбанд (Нақшбандия), Әбд әл-Қадир Жейлани (Қадария), Наджм ад-дин Кубра (Кубравия), Қожа Ахмет Ясауи тариқаттары таралған. Орта Азия халықтарының арасындағы мәдениетінің ажырамас бөлігінің бір ол — сопылық [4; 185–186].

Қ.А. Ясауи Сайрам қаласында дүниеге келген. Бұқара қаласында 1049-1140 жылдары аралығында Қожа Ахмет шейх Жүсіп Хамаданиден тәлім алған. Ұстазы Шейх Жүсіп Хамаданидің айтуы бойынша 1160 жылы Яссы (Түркістан) қаласына келіп, өз тариқатын жазып, қала тұрғындары арасында тарата бастайды [4; 186].

Ясауиға тариқатын ұстанушылар қатарында сопылық ілімді меңгерген шәкірттерден де басқа Ясауидің ақындық мектебінен шыққан Сүлеймен Бақырғани, Жүсіп Байдауи, Камалиддин Иқани, Шәмсадин Өзгенди, Құл Убайди, Құл Шәриф аты әйгілі тұлғалар да болды [2; 119].

Бірақ Ислам дінінің басты қағидалары мен тариқат жолы бір-біріне теріс әсер берген жоқ. Тариқаттың басты мақсаты шарифат жолын қабылдау. Мұның дәлелін Ясауи хикметтерінен көруге болады.

«Шарифатсыз тариқатқа кіргендердің,

Шайтан келіп иманын алады екен.

Осы жолда пірсіз дұға қылғандары,

Сарсан боп ара жолда қалады екен» [5; 104]. Бірақ тариқат пен шарифат жолдарын салыстырмалы түрде қарағанда тариқат жолының күрделі екендігін Ясауи хикметтерінде байқауға болады.

«Тариқатни йоллары дүр қаттиғ азаб,

Бу йолларда неча `ашиқ болды тураб» [6; 230].

Ясауи қалыптастырған сопылық тариқатта жалпы сопылық ілімге тән негізгі қағидаларының бірі Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) «Муту қаблә ән тамут», яғни «Өлмес бұрын өліндер» деген хадисі болып табылады. «Өлмес бұрын өлу» — нәпсінің барлық қалауларын ауыздықтап, нәпсіні тыю (өлтіру), тән қалауы (нәпсі) ретінде өлу, рух қалауымен өмір сүру дегенді білдіреді. Ал рух қалауы өзінің бастауы — Жаратушысы болып табылады. Демек, көңілінде Хақтан-ақиқаттан өзге ешбір мақсат қалмағанда ғана адам «өлмес бұрын өлген» болып саналады [2; 119].

Екінші ұстаным Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) «Лийабки кәсиран фәлйадхак қалилан», яғни «Көп жыллап, аз күліңдер» деген хадисі. Хадистің мәні — өтпелі дүниенің қызығына алданбай,

* Тарика – (көпше түрі «түрік», «жол», «сапар») шындықты мистикалық жолмен танып білу тәсілі. Құранда «жол» деген мағынада кездеседі. Тариканың тарихи мәні суфизмнің техникалық термині ретінде зор даму сатысына өтті.

өкінділер сәтті қиямет күнін жиі еске алып, ақыреттің қамын жеу, бұл дүниедегі емес, мәңгілік өмірдегі нығмет үшін күресу, сол үшін өткінші тәнді емес, мәңгілік жанды жетілдіріп, рухты кемелдендіру. Аллаға-ақиқатқа бастар жол да рухтың тазаруы мен кемелденуі арқылы жүзеге асады.

Келесі бір негізгі ұстаным — «Мән арафа нәфсаһ фәарафа раббаһ», яғни «Өзін таныған адам Раббысын да таниды». Өзін тереңірек таныған сайын өзін Жаратушының да сырларын, даналығын ұға түседі. Сопылық ілімінің, танымының тірегі — махаббат.

«Хауф уа рижә» ұстанымы үнемі қорқыныш пен үміттің арасында болу. Мұның мәні — Алланың қаһарынан қорқып, күнәдан тыйылу, оның рақымынан үміттеніп, ғибадат ету, сауапты істер жасау.

Ясауи сопылық ілімінде «мәләматийа», яғни «өзін сөгу, айыптау» қағидасы негізге алынады. Сопы адам тек өз кемшіліктерімен күреседі, өз мінін түзетумен шұғылданады, өз иманын бекіту, өзін жетілдіру жолында ізденеді [2; 120].

Сопылықта «сұхбат» мәселесі маңызды орын алған. Жеке адам тарапынан айтылатын уағыз-насихат емес, көршілікпен немесе екеуара өткізілетін сұхбат алғашқы орында тұрады. Сопылықта ең маңызды практика — *зікір**. Алланы еске ала отырып жасайтын барлық ғибадаттар (намаз, ораза, сауапты істер, зекет, садақа беру, қажылық) тұтастай алғанда зікір болып табылады. Ал зікірде белгілі бір қимылдар мен сөздерді (Құран аяттары) дауыстар (жария) немесе іштей (құпия) айтып Аллаға мадақ келтіреді. Көшпелі халықтарда атап айтқанда: ясауийа, кадрийа, чиштийа, бекташийа тариқаттарында жария зікірді ұстанған.

Құпия зікірді отырықшы халықтар арасында нақшбандийа, кубрауийа, сухрауардийа, хуруфийа тариқаттары ұстанған. Құпия зікір Әбу Бәкір Сыддықтан, ашық зікір Әли ибн Әбу Талибтен басталған деп саналады [2; 121-122].

Ясауи тариқатында жария зікірдің «ара зікірі» және «алқа зікірі» деп аталатын екі түрі болған. «Ара зікірі» ясауийа тариқатының дербес әдісі екендігі белгілі. Ясауидағы жиі қолданылатын зікір формулалары — «Аллаһ ху» және «Аллаһ хай» зікірі.

Жария зікірдің екі түрі бар екенін Ясауи хикметтерінен де көруге болады:

Астанаға башим қоюб зари қылсам,
Халқа қуриб, ким зикир айтса, иари берсам.
Зикирини айтыб ол сұхбатта дурлар терсам,
Жан уа дилда хайи зикирини айтың, достлар [6; 292].

Немесе,

Һу халқаси қурилди, ай, даруишлар келиңлар,
Хақ суфрасы найилди, андин улуш алиңлар.
Қал ғилмини оқубан, хал ғилмига етибан,
Иоклиқ ичра батибан, барлиқлардин алиңлар [6; 334, 336].

Жария зікірі формулалары халық арасында, әсіресе Оңтүстік және Батыс Қазақстанда қазірге дейін сақталған. Әндіжан, Ферғана өңірінің тұрғындары арасында Ясауи хикметтерін ерекше сарынмен орындау дәстүрі қазірге дейін кездеседі. Қазір Әндіжан және Наманган қалаларында жария зікір орындайтын 3-4 топ бар. Оларда 100-ден аса зікіршілер, Ясауидің «Диуани Хикметін» әуенмен орындайтын 5 хафиз бар. Оларды тікелей ясауийа тариқатының өкілдері деу қиын, өйткені Өзбекстан жерінде кеңінен тараған қадирийа тариқаты да жария зікірді ұстанады. Әндіжан және Наманган жария зікіршілерінің тәжірибесінде екі тариқаттың да зікір үлгілері араласқан болуы мүмкін [2; 124].

Нақшбандия тариқатының негізгі зікір әдісі — құпия зікір. Құпия зікір кеудедегі ахфа, хафий, сыр, рух, қалб нүктелеріне бағытталып орындалады. Көмей тұста орналасқан ең жоғарғы нүкте «сұлтан» деп аталады. Құпия зікірдегі негізгі формулалар «Раббәнә мақсуди мин туйи уа ридзайи мин туйи» және «Лә нист иләһә һич мақсуди илләллаһ жуззати пәк» болып табылады [2; 127].

Жоғарыда атап өткендей Бахауддин Накшбанди құпия зікір салу тәсіліне мән берген. Накшбандия тариқаты бойынша бірінші — адамның сыртқы дүниесін тазарту (шарифат); екінші — адамның ішкі жан дүниесін тазарту (тариқат); үшінші — илаһи жақындық (хақиқат) және төртінші — Аллаға жету жолы (мағрифат) қағидаларын ұстанған [7; 20].

* Зікір (көпше «еске салу», «еске алу») — құдай атын мадақтап дұға оқу. Зікірдің мәні құдайға құшылық ету; құлшылық етушінің саңкылдап дұға оқу кезінде өз аруағын шақыруы; дұға оқудың дәстүрі мен дағдысы.

Сопылықтың мақсаты — ізгі, адал, өнегелі тұлғаларды тәрбиелеу. Олар бұған тек ерлерге ғана тән емес, қоғамның екінші жартысын құрайтын әйелдерді де қамтитын түсінікпен жетуге тырысу. Зерттеуіміздің басты мақсаты сопылық тариқаттардағы әйел адамның орны қандай болған, ерлер мен әйелдер арасында ерекшелік барма.

Сопылық әдебиеттегі әйел сопылар туралы алғашқы еңбек Әбу Абдуррахман Сүлемидің сексен төрт сопы әйел туралы айтылған «Zikru'un-nisveti'l-müteabbidati's-sûfiyyat'» еңбегі болып табылады. Сонымен қатар А. Сүлеми «Tabakātu's-sûfiyye'de» атты еңбегінде отыздан астам әйел сопылардың өмірбаяндары мен мистикалық көзқарастарын баяндайды [8; 130].

Ясауи хикметтерінде ерлер мен әйелдер бірге ешқандай пердесіз зікір салған туралы айтылған [9; 25].

Ясауидің әдепке қатысты еңбектерінде ара зікір, би және сема амалдары егжей-тегжейлі баяндалғанымен, әйелдер мен ерлердің зікір жиналыстарына қатысу әдебі айтылмаған. Зікір сақиналарын ер адамдар жасайтыны туралы сипаттаған. Сунниттік бағыттарда әйелдер ер адамдармен бірге сұхбаттасу жиналысына қатысады.

Олардың зікір, *сема** және басқа да тылсым рәсімдерге бірге қатысуы жаиз емес.

Осы себепті шейх пен шәкірттердің арасын байланыстыратын шейхтердің әйелдері ана, апа деп атаған [10; 7].

Ясауи ілімінің негізгі ұстанымдарының бірі — толеранттылық. Ясауи ілімінде түрлі діндер өкілдеріне сыйластықпен қарауды насихаттаған. Сол ілімдегі «Адам адамға құл емес, Аллаға ғана құл» қағидасының астарында барлығы адам бірінің алдында бірі тең екендігінің дәлелі деуге болады. Ахмет Ясауи өзінің зікірлері мен сұхбаттарына әйел мен ерді бірге қатыстырған. Әрі бұл әдіс сопылық жол бойынша таптырмайтын нәпсі тәрбиелеу әдісі болып табылады [11].

А.Л. Троицкая Кадрия тариқатының Ташкент қаласында өткен әйелдер зікіріне қатысып, зерттеу жүргізген. Жүргізген зерттеуінің нәтижесі бойынша яғни Кадрия тариқатында ерлер мен әйелдер бөлек зікір салған. Зікір сейсенбі немесе бейсенбі күні *ишанның*[†] үйінде өткен. Ишанның әйелі жиналған *мүридтер*[‡] арасынан халфа (көмекші), отын (ұстаз) зікірде ән айтады, зікірде кемелдікке шақыру өнерін меңгерген... және зікірге қатысушыларға ас әзірлейтін ошпаз (аспаз), басқа әйелдерді зікірші деп атаған.

Зікірде үш негізгі тармақты бөліп көрсетуге болады: 1) алдын ала дұға; 2) зікір; 3) зікірден кейінгі дұға [12; 176].

Бірінші алдын ала дұға жасалынады дастархан үстінде су, шәй, нан және тұзға ишанның әйелі Құран сүрелерін оқып, дем салынған соң, жиналған әйел қауымына дастархандағы заттар теңдей үйлестірілген.

Екінші арра зікір салуға кіріскен әйелдер тығыз шеңберге отырады және ишанның әйелінің жетекшілігімен (қолында тәспі аударған) солдан оңға қарай бастары теңселіп бастайды. 100 рет Аллаға мадақ айтылады. Ишанның әйелінің белгісімен бірнеше рет қысқа үзілістен кейін олар шеңберді жауып, Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауидің лебізін (еске алып, зікірін) бастайды. Ол екі қысқа жылаған тынысты қамтиды, ақырында дірілдеп, ұсақтап — «ху» мен аяқталады, содан кейін дем шығару кезінде күрт — «oh» пен қайтадан екі жылаумен тыныс алады. Ху сөзінде басы солға, ал «oh» сөзінің оңға қарай қисайған.

Үшінші саты зікірден кейінгі дұғада барлығы отырады, яғни шеңбер сақтау маңызды емес. Қалаған жерлерінде ишанның әйелі Құран сүрелерін оқиды, дұға біткен соң зікір салған әйел қауымы біртіндеп ишанның әйеліне ақша береді [12; 188].

Ақан Хасан Басридің зікірінде Раби`а әл-`Адауиға (801 ж.қ.б.) сияқты әйел сопылар жөнінде сөз өрбіткен. Раби`а әл-`Адауиға сопылық ілімінің сипатын, Аллаға деген махаббатын барлығына түсінікті қарапайым тілде жеткізе білген. Ол сопылықтағы таза махаббат ұғымының атасы болды. Раби`а: «Үнемі намаз оқитын әйелді Алла Тағала еркек ретінде бағалайды» деген [13; 57], өйткені таным жолына кімнің түскені маңызды емес, себебі Алла Тағала адамдардың бетіне (ер немесе әйел) қарамайды жан дүниесіне үңіледі.

* Сема — зікірдің бір түрі болып табылатын сопылық рәсім. Оған ән айту, музыкалық аспаптарда ойнау, би билеу, тақпақтар мен дұғалар оқу, символдық мәні бар киім кию, т.б.

† Ишан — халық арасында сауат ашу, ғибадат айту қызметін атқарып жүрген діни сауатты адамға берілетін діни атақ.

‡ Мүрид (мюрид) — ерікті, ізбасар, шәкірт. Мүрид деп бауырластыққа, не болмаса кәсіп бірлестігіне мүше болар алдында мамандық және рухани жетілудің алғашқы (төменгі) сатысында дайындықта жүрген адамды атаған.

Сол замандағы деректерге көз салсақ, Алеппо және Бағдад қалаларында бірнеше әйелдер рибааттары (тұрақ, мекен) болған. Әл-Ирбилдің айтуынша ер адамдардың құлшылық орнын «ханака», ал әйелдерге арналған мекен «рибат» деп аталатын болған. Ал, Дж.С.Тримингэм «рибат — арабтық үлгідегі оқу орны, ханака араб қалаларына көшірілген парсылық үлгідегі жатақтар деген пікір білдіреді» [14; 53].

Бір Алеппоның өзінде 1150-1250 жж. аралығында соғылған сопы әйелдердің жеті тұрағы табылған. Бағдадта да бірнешеуі мәлім, солардың ішіндегі ең мәшһүрі — Фатима Разияның (521/1127 ж.ж.) рибаты болды. Каирде 684/1285 жылы әл-Мәлик аз-Захир Байбарыстың қызы Бинт әл-Бағдадия деген атпен белгілі Зейнаб бинт Әби-л-Баракат есімді әйел шейх (шайх) үшін салған әл-Бағдадия рибаты қазіргі күнге дейін әд-Дарб әл-Асфарда сақтаулы [14; 53]. Қазақтың байтақ даласында да түрлі ғимараттар, архитектуралық мұралар әйел-аналарға арнап тұрғызылғанын көруге болады. Ғалым А. Сейдімбек «Сырдария бойындағы Көккесене, Бикем мұнара, Сырлытам, Сарысу бойындағы Белең ана, Болған ана, Жұбан ана, Арал түбегіндегі Бегім ана күмбездері, мұнаралары, мазарлары ғажайып сырлы сымбатымен күні бүгінге дейін қайран қалдырады деп жазады» [15; 402]. «Бір ғана Оңтүстік Қазақстан облысының аумағында қыз балаға, әйел-анаға қатысты қойылған сандаған топонимдерді кездестіруге болады: Домалақ ана, Қарашаш ана, Сыланды ана кесенелері, Қатынқамал, Қырық қыз, Қызсиген, Қамырлы әулие, Келіншектау, Қатынкөпір т.б.» [16; 18].

Жүздеген ғасырлар бойы әйелдер ерлерден қалыспай, кейбір сопылық ордендерде (тариқат) рәсімдер өткізуге бірге қатысқан, ал басқа тариқаттарда ер адамдардан бөлек жиналып зікір салған. Кейбір әйелдер қоғамнан кетіп, адамдардан алшақтап (мысалы Рабия) толығымен аскеттік жолға түскен; басқалары ислам миссионерлері ретінде дін мен ғылыми зерттеулердің таралуына ұйытқы болған. Танымал сопылардың ұстаз-әйелдерден білім алғаны, өз кезегінде олардың әйел шәкірттері мен танымына ықпалды болған рухани жақын әйел достары болғаны мәлім. Деректерге сүйенетін болсақ Ибн `Араби (1165-1240) [17] Шамс және Фатима деген екі егде әйелмен сұхбаттасып, үлкен әсер алғанын айтады. Фатима туралы Ибн `Араби былай дейді: «Мен құдайды ерекше мадақтайтын Кордовадан шыққан Фатима Ибн әл-Мутхан деген үлкен гностиктің шәкірті болдым. Оған бірнеше жыл қызмет еттім, ол кезде оның жасы тоқсан бестен асып кеткен болатын. Тамбур аспабында ойнайтын. Ибн `Араби Фатимаға арнап қамыстан үй тұрғызған, сол үйде өмірінің соңғы жылдарына дейін тұрған. Екінші мысал, Дж.Румидің әйел мүриттері көп болған, солардың бірі Фахр ән-Ниса. «Шын аты Шухда, Ибн Наср Ахмадтың қызы, діни білімі өте жоғары, көптеген танымал адамдардың ұстазы болған. Шухда көзі тірісінде «Фахр ән-Ниса`» («Әйелдің мақтанышы») деген құрметті атаққа ие болған, 1178 жылы (574 х.х.) 90 жасында қайтыс болды» [18]. Румидің шәкірттері олардың дәстүрлі музыкаға арналған семаға қатысуы ынталандырылған (Әйелдер әдетте өздерінің семаларын ұстады, бірақ кейде олар ерлермен бірге қатысқан.)

Ибн Араби сопылықпен әйелі Мәриям арқылы танысқан деген болжам бар. Оның алғашқы ұстазы болды деп айтуға да болады. Тағы бір ұстазы Шамс бинт әл-Фукара болды, оны Ибн Араби «Құдай ана» деп атаған. «Кейде оның трактаттарында жұмбақ Низамды кездестіреміз, ол оған өзінің әйгілі «Таржум ан әл ашуақ» немесе «Құмарлықтың интерпретациясы» жыр жинағын арнаған» [19; 8].

Сопы әйелдердің көпшілігінің жанұясы болған, исламның бұл бағыты достық қарым-қатынастар мен отбасылық өзара көмек дәнекерлігі руханилықтың жетілуіне итермелейтінін сезінген. Мұхаммет пайғамбардың тұрмыс және әйел туралы айтқан «бір-біріне жанашыр ерлі-зайыптыны Алла тағала қиямет күні өз қамқорлығына алады және жұмақтан орын береді» деген тағылымына ілеседі. Кез келген қоғамның маңызды институттарының бірі — отбасы. Отбасылық қарым-қатынас туралы Құран былай дейді: «...Ерлер әйелдер үшін мал мүліктерін сарп етеді... Ерлі-зайыпты екеудің ынтымағы жараспай бара жатқанынан қауіптенсеңдер, онда ер жағынан бір әділ адамды, әйел жағынан бір әділ адамды жұмсаңдар. Аллаһ оларды татуластырар болса, онда араларының жарасып кетуіне дәнекер болыңдар. Аллаһ шынында да бәрін біліп, барлығынан хабардар болып тұрады» [20]. Құранның бұл үкімі белгілі бір кезеңде ер мен әйелдің тең болғандығының дәлелі.

Қазақ халқында даналығымен, әулиелік қасиетімен аттары аңызға айналған аналар аз емес. Сондай қасиетті тұлғалардың бірі — Нұрила анамыз қоғамда Домалақ ана есімімен белгілі. Ол батыр әрі би болған тарихи тұлға Бәйдібектің үшінші әйелі. Бәйдібектің Домалақ анадан туған Жарықшақ деген ұлынан бүгінде Албан, Суан, Дулат тайпалары тараған. Домалақ ананың әулиелігі мен көрегендігі туралы аңыз әңгімелер көп. Ол үнемі ел аузында, ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып айтылып отырады. Деректер бойынша Домалақ ана 1378 жылы туып, 1456 жылы қайтыс болған.

«Бесіктен берілетін тәрбиеге айрықша көңіл бөлген ата-бабаларымыздың асыл мұраларындағы ақылы асқан... Қарашаш, Айман, Домалақ ананың т.б. бейнелері халқымыздың тәрбие, үлгі-өнегенің мәні туралы өлмес, өшпес мақал-мәтелдері соның айғағы» [21].

Амбар ана Хәкім атаның (Сүлеймен Бақырғани) жары, ал жарының қазасынан кейін екінші рет Зеңгі атаға тұрмысқа шыққан.

Халық аңыздарында Амбар ананың бейнесі ең танымал әулие, әйелдердің қамқоршысы ретінде бейнеленген. «Амбар ана туралы аңыздардың алуан түрлілігі соншалық, — деп жазды Г.П. Снесарев, тіпті оның жанындағы Хәкім атаның бейнесі де өшіп қалатын, оның көптен бергі үстемдігінің арқасында осы аңызға айналған кешенде осы бөліктердегі сопылық ілімдер орталық орын алуы керек еді». Өзінің деректері бойынша, Амбар анаға сенушілерінің көзқарасы бойынша, негізгі міндеті — босану кезіндегі көмек, оларға жеңілдік: «жалпы босану... Амбар ананың қатысуынсыз елестету мүмкін емес» [22; 240].

Таяу Шығыстағы сопылық мектептері Еуропаға бұрындары ене бастаған және бұл құбылыс күні бүгінге дейін жалғасуда. «От қызы» кітабының авторы Ирина Твиди өзінің туған жері Англияда Нақшбандидің үнді тармағының негізін қалады. Оның жұмысын Америкада Калифорниядағы «Алтын сопылар орталығы» жалғастыруда.

Чишти ордені өте танымал, мұнда әйелдерге үлкен құрмет көрсетіледі. Бұл дәстүр Америкаға Хазрет Инайят ханның арқасында келді. Осы тәртіптегі көптеген әйел сопылардың ішінде ең танымалы — Мүршид Вера Корда оның балалармен жұмысы көптеген ата-аналарды шабыттандырған [23].

Қорытынды

Қорытындылай келе тарихқа үңілсек сопылық ислам діні шеңберінде кемеліне жеткенін ұғынамыз. Мұның дәлелі ретінде ислам дінінің ғасырлық даму кезеңінде сопылықтың түрлі мектептері қалыптасып, сопылықтың даму тарихында кемелдену және қайта жаңғыру сатыларынан өткеніне көруге болады. Түркі халықтарында ислам діні сопылық тариқаттары арқылы қарқынды тараған. Оның ішінде қазақ ұлтының қалыптасуына Ясауиға тариқаты жетекші рөл атқарған.

Орта Азия жерінде сопылықтың мән-маңызы кеше мен бүгінгі күндермен шектеліп қалмайтын, маңызды рухани қызмет атқарған құбылыстардың бірі. Сопылықта әйел мен еркек рухани жолда әрқашан тең болды. Әркім құдайлықпен өз байланысын орнатуы керек, ал әйелдердің бұл қасиеті бойынша еркектерден еш айырмашылығы жоқ.

Біздің пайымдауымызша, бұл мақалада ең бірінші кезекте баса айтатынымыз сопы әйелдердің қалдырған қолжазбалары мен деректерінің басым бөлігі жойылып кеткен. Сол себептен де, сопылықтың дамуына әйелдердің қосқан үлесі мен алған орны туралы тереңірек зерттеуімізге кедергілер аз емес. Алайда бұл саланы зерттеген ғұлама-ойшылдарымыздың еңбектері мен өлеңдерінде үлгі тұтар аналарымыз бен әйелдердің Алланы, Ақиқатты тану туралы сипаттарында сопылық ағымын тереңірек түсінуге септігін тигізетініне көзіміз анық жетеді.

Мұсылман қоғамында ер адам отағасы және жауапты болғанымен үй шаруашылығының діни білімі үшін әйел отбасының рухани орталығы, жайлылық пен психологиялық атмосфераға жауапты. Балаларды тәрбиелеу және олардың бойында негізгі адамгершілік және мәдени құндылықтарды дамытуға әйел баға жетпес үлес қосады.

Қоршаған ортадағы қарама-қайшылықтарға қарамастан мұсылман әйелдері қоғамнан оқшауланбаған. Жоғарыда атап өткендей тарихта көптеген мұсылман әйелдері түрлі салаларда (дін, саясат, мәдениет, ғылым) табысты қызмет атқарғанын байқауға болады. Сол кездің өзінде аналарымыз отбасылық міндеттерді қатар алып жүре білді. Қазіргі қоғамда да кез келген ортада түрлі бағыттарда мұсылман әйелдерінің рөлі мен ықпалы артуда.

ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2022-2024 жылдарға қаржыландырылған АР14871250 «Ұлы Жібек жолы сопылық тариқаттар мұрасының қазақ қоғамы мәдени кеңістігіне интеграциясы» атты гранттық жобасы аясында зерттеу жүргізілген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Суфии: Собрание притч и афоризмов. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. — 640 с.
- 2 Әбдрәсілқызы А. Дін. Дәуір. Дәстүр: Зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар / А. Әбдрәсілқызы. — Алматы: Баспалар үйі, 2014. — 296 б.
- 3 Акимешкин О.Ф. Суфийские братства: Сложный узел проблем / О.Ф. Акимешкин, Дж.С. Тримэнгем // Суфийские ордены в исламе. — М.: Наука, 1989. — 328 с.
- 4 Байтенова Н.Ж. Қазіргі дәстүрден тыс діни ағымдар мен культтер: оқу құралы / Н.Ж. Байтенова, А.Д. Құрманалиева, С.У. Абжалов, Б.К. Бейсенов, Қ.М. Борбасова, Қ.А. Затов, Б.Б. Мейірбаев, Ш.С. Рысбекова. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 326 б.
- 5 Йасауи Қ.А. Хикметтер / Қ.А. Йасауи — А: Дайк-Пресс, 2000. — 208 б.
- 6 Йасауи Қ.А. Хикмет жинақ: Даналық сыр / Қ.А. Йасауи. — А: Жалын, 1998. — 656 б.
- 7 Сопы Аллалар. Сәбатүл ажизин: Әлсіздердің табандылығы / Аллалар Сопы. Түркі-шағ. тіл. ауд. З.Ж. Оразбай. — Алматы: Баспалар үйі, 2014. — 320 б.
- 8 Haksever A.C. Günümüz Tasavvuf Meseleleri / A.C. Haksever — Т: KDY Akademi, 2021. — S. 226.
- 9 Özkan A. Yesevîlik'te Toplu Zikirlere Kadınların İştiraki İddiaları Üzerine Değerlendirmeler / A. Özkan // Ekev Akademi Dergisi. — 2019. — No 80. — S. 25-40.
- 10 Kūçük Н. Tasavvufta Kadın. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Н. Kūçük— Konya, 1997. — S. 392.
- 11 Ясауи іліміндегі ер мен әйел теңдігі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://melimde.com/degej-yasaui-ilimindegi-er-men-eyel-tedigi.html>
- 12 Сборник музея антропологии и этнографии: сб. науч. ст. сотрудников МАЭ. Т. VII. — Л.: Академия наук, 1928. — 325 с.
- 13 Аттар Ф. Тазкират ал аулия, или Рассказы о святых / Ф. Аттар. — М.: Жемчужина Востока, 2005. — 240 с.
- 14 Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе / Дж.С. Тримингэм. — М.: Наука, 1989. — 328 с.
- 15 Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау: оқу құралы / А. Сейдімбек. — Алматы: Санат, 1997. — 463 б.
- 16 Байғұтов М. Қазыналы қара шаңырақ. Елді мекендер мен жер-су аттарына байланысты аңыз-әңгімелер мен деректер / М. Байғұтов, Ә. Файзуллаев. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 176 б.
- 17 Ибн Араби. Избранное: [в 2-х т.] / Ибн Араби. — Т. 2. — М.: Садр, 2014. — 400 с.
- 18 Каяев И. Известные женщины в истории ислама [Электронный ресурс] / И. Каяев. 2014.— Режим доступа: <https://gazeta.nv.nfo/content/view/1112/216/>.
- 19 Lutfi H. The feminine element in Ibn 'Arabi's Mystical Philosophy / H. Lutfi // Alif: Journal of comparative poetics, 1985. — No. 5. — P. 7-19.
- 20 Ниса сүресі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://kuran.kz/sureler/4>.
- 21 Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. Филол. ғыл. канд... дис. Мамандығы 10.02.02. — қазақ тілі / А.М. Байғұтова. — Алматы, 2002. — 345 б.
- 22 Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма / Г.П. Снесарев. — М.: Наука, 1969. — 338 с.
- 23 Хелмински К. Женщины и суфизм [Электронный ресурс] / К. Хелмински. — Режим доступа: <https://hojjanusreddin.livejournal.com/1692560.html>

А.Ю. Балтабаева, Г.К. Ахметова

Образ женщины в философии суфийских тариқатов

В статье рассмотрены учения и основные принципы суфийских тариқатов в Средней Азии, а также проделан анализ роли и места женщин-матерей в мусульманском обществе. Были даны разъяснения об основателях тариқатов и основных принципах, присущих их направлениям. Представлен сравнительный анализ философии суфийских тариқатов, а также показаны роль, права и возможности участия мужчин и женщин в совершении зикра. Рассмотрен вопрос о том, что женщина и мужчина всегда были равны на духовном пути. Авторами высказано предположение, что каждый должен установить свою связь с божественностью, и что женщины ничем не отличаются от мужчин по этому признаку. Кроме того, были проанализированы влияние и роль женщин-суфиев в распространении суфийского учения. В некоторых суфийских тариқатах сказано, что женщины могут занимать высокие должности и быть духовными наставниками для других женщин. Однако в других — сформулировано то, что женщины были ограничены в своих возможностях и не могли достичь той же степени обучения и духовного руководства, как мужчины. Полагаясь на учения нашего предшественника Ахмеда Ясави, можно утверждать, что в основе развития человека лежит толерантность, и гендерная

специфика не имеет значения в его совершенствовании. В современном казахском обществе мы видим, что женщина добилась значительных успехов как специалист в любой сфере.

Ключевые слова: суфий, тарикат, зикр, ишан, мурид, сема, мировоззрение, Ясави, Кубрави, Кадари, Накшбанди.

A.Yu. Baltabayeva, G.K. Akhmetova

The image of a woman in the philosophy of Sufi Tarikas

In this study, investigations were carried out on the teachings and basic principles of Sufi tarikats in Central Asia, as well as an analysis of the role and place of women mothers in Muslim society. Explanations were given about the founders of the tarikats and the basic principles inherent in their directions. A comparative analysis of the philosophy of the Sufi tarikats, as well as the role, rights and opportunities for the participation of men and women in the performance of zikr, was made. The issue was considered that woman and man were always equal on the spiritual path. It was suggested that everyone should establish their connection with nobility and that women were no different from men in this respect. In addition, the role of Sufi women in the dissemination of Sufi education was analyzed. In some Sufi tarikats, women could hold high positions and be spiritual guides for other women. However, other tariqahs articulated the possibility that women were limited in their abilities and could not achieve the same degree of training and spiritual guidance as men could. Relying on the teachings of our protector Ahmed Yasawi, we can say that human development is based on tolerance and gender certainty does not matter in its improvement. In the well-known Kazakh society, we see that a woman has achieved significant success as specialists in any field.

Keywords: Sufi, tarika, zikr, ishan, murid, sema, worldview, Yasawiya, Kubraviya, Kadaria, Naqshbandiya.

References

- 1 (2002). Sufii: Sobranie pritch i aforizmov [Sufis: Collection of parables and aphorisms]. Moscow: EKSMO-Press [in Russian].
- 2 Abdrasilkyzy, A. (2014). Din. Daur. Dastur: Zertteuler, maqalalar, sukhbattar [Religion. Era. Tradition: Studies, articles, interviews]. Almaty: Baspalar uii [in Kazakh].
- 3 Akimushkin, O.F. (1989). Sufiiskie bratstva: Slozhnyi uzel problem [Sufi brotherhoods: A complex knot of problems]. Sufiiskie ordeny v islame — Sufi orders in Islam. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Baitenova, N.Zh, Kurmanalieva, A.D., Abzhalov, S.U., Beisenov, B.K., Borbasova, Q.M., Zatov, Q.A., Meirbayev, B.B., Rysbekova, Sh.S. (2020). Qazirgi dasturden tys dini agymdar men kultter [Contemporary unorthodox religious movements and cults: a study guide]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 5 Yasawi, K.A. (2000). Khikmetter [Wisdom]. Almaty: Dike-Press [in Kazakh].
- 6 Yasawi, K.A. (1998). Khikmet zhinaq: Danalyq syr [The collection of wisdom: The secret of wisdom Almaty: Zhalyyn [in Kazakh].
- 7 Sufi Allahyar. (2014). Sabatyl azhizin: Alsizderdin tabandylygy [Sabatul Azhizin: Perseverance of the weak]. Z.Zh. Orazbai (Eds.). Almaty [in Kazakh].
- 8 Haksever, A.C. (2021). Günümüz Tasavvuf Meseleleri [Contemporary Sufism Issues]. Türkiye: KDY Academy [in Turkish].
- 9 Ozkan, A. (2019). Yesevîlik'te Toplu Zikirlere Kadınların İştiraki İddiaları Üzerine Değerlendirmeler [Evaluations on the Claims of Women's Participation in Collective Dhikr in Yesevîlik]. *Ekev Akademi Dergisi — Ekev Academy Journal*, 80 [in Turkish].
- 10 Kuchuk, H. (1997). Tasavvufta Kadın [Women in Sufism]. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi — Journal of Selçuk University Faculty of Theology. Konya [in Turkish].
- 11 Yasauı ilimindegi er men aiel tendigi [Equality of men and women in Yasawi teachings]. *melimde.com*. Retrieved from <https://melimde.com/degej-yasauı-ilimindegi-er-men-ejel-tedigi.html> [in Kazakh].
- 12 (1928). Sbornik Muzeia antropologii i etnografii: Sbornik nauchnykh statei sotrudnikov MAE [Collection of museum of anthropology and ethnography: Collection of scientific articles of staff of MAE]. Leningrad: Akademiia nauk, VII [in Russian].
- 13 Attar, F. (2005). Tazkirat al auliia, ili Rassказы o sviatykh [Tazkirat al awliyya, or Stories about the Saints]. Moscow: Zhemchuzhina Vostoka [in Russian].
- 14 Trimingem, Dzh.S. (1989). Sufiiskie ordeny v islame [Sufi orders in Islam]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Seidimbek, A. (1997). Qazaq alemi: etnomadeni paiymdau: oqu quraly [Kazakh world: ethnocultural perspective: textbook]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 16 Baigutov, M., & Faizullaev, A. (1996). Qazynaly qara shanyraq. Eldi mekender men zher-su attaryna bailanysty anyz-angimeler men derekter [Treasured black house. Legends and data related to localities and place-names]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

- 17 Ibn Arabi. (2014). Izbrannoe [Favorites]. Vol. 2. Moscow: Sadra [in Russian].
- 18 Kaiaev, I. Izvestnye zhenshchiny v istorii islama [Famous women in the history of Islam]. Retrieved from <https://gazeta.nv.nfo/content/view/1112/216/30.12.2014> [in Russian].
- 19 Lutfi, H. (1985). The feminine element in Ibn 'Arabi's Mystical Philosophy. *Alif: Journal of comparative poetics*, (5), 7-19.
- 20 Nisa suresi [Surah Nisa]. *kuran.kz*. Retrieved from <https://kuran.kz/sureler/4> [in Kazakh].
- 21 Baigutova, A.M. (2002). Qazaq aieli kontseptisinin etnomadeni sipaty [Ethnocultural character of the Kazakh woman concept]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 22 Snesev, G.P. (1969). Relikty domusulmanskih verovaniy i obriadov u uzbekov Khorezma [Relics of pre-Muslim beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 23 Khelminski, K. Zhenshchiny i sufizm [Women and Sufism]. Retrieved from <https://hojjanusreddin.livejournal.com/1692560.html> [in Russian].

Ж.Н. Бекенова*, Г.Ж. Нұрышева, Ж.А. Амиркулова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: zhmagul.nurdauletovna@gmail.com; gulzhikhan-nurysheva@yandex.kz; zh.amirkulova@gmail.com)

Цифрлық қоғамдағы тұлға болмысының ерекшеліктері және жауапкершілік мәселесі

Мақалада цифрлық қоғамдағы тұлға болмысы, оның ерекшеліктері және жауапкершілік мәселесі қарастырылған. Цифрлық қоғамдағы тұлға трансформациясы, ақпараттық этика құрылымы, жауапкершілік ұғымы Э. Тоффлер, М. Маклюэн, Д. Белл, Л. Флориди, Р. Капулло, Р. Брейдің еңбектерін негізге ала отырып тұжырымдалды. Ақпараттық технологиялардың, желілік байланыстың дамуы нәтижесінде қалыптасқан тұлға ерекшеліктері мақалада айқындалған. Күннен күнге қарыштап дамып жатқан цифрлық әлемде ақпарат таратуға қатысты күрделі, этикалық мәселелер пайда болды. Олар азаматтардың ақпаратты қабылдау мен таратудағы жауапкершілігімен және міндетімен байланысты. Моральдық жауапкершілік қана емес, ақпараттық қауіпсіздік те өзекті мәселеге айналып отыр. Авторлар қазіргі цифрлық әлемде ақпараттық қауіпсіздік тек заңнамалық мәселе ғана емес, тұтас қоғамның тыныс-тіршілігіне әсер ететін әлеуметтік-философиялық мәселе екеніне назар аударған. Сонымен қатар, цифрлық қоғамға тән негізгі рухани-адамгершілік құндылықтар тұжырымдалып, ақпараттық қоғамдағы этикалық мәселеге қатысты зерттеулердің негізінде ақпараттық жауапкершіліктің мәні мен маңыздылығы және оны зерттеудегі қалыптасқан көзқарастарға талдау жасалды.

Кілт сөздер: ақпарат, ақпараттық қоғам, цифрлық қоғам, коммуникация, адамгершілік, ақпараттық этика, жауапкершілік, құндылықтар, ақпараттық кеңістік.

Kipicne

Ақпараттық мәдениет қоғамдық өмірмен үйлесімді түрде бірігіп, оны жаңа қасиеттермен толықтырды. Бұл, әрине, көптеген қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани идеялардың өзгеруіне ықпал етті, адамның өмір салтына сапалы жаңа белгілер енгізеді. Ақпарат ең құнды өнімге және негізгі тауарға айналды десек болады, тіпті оның жиынтық құны біртіндеп материалдық өндіріс өнімдерінің жиынтық құнына жақындай бастады. Бұл ақпараттың ғана емес, оны тарату, өңдеу және пайдалану жолдарының да құндылық қатынасының өсуіне әкелді. Қазіргі таңда ақпарат қоғам үшін маңызды стратегиялық ресурсқа айналып отыр. Ақпараттық мәдениеттің кең таралуы техника мен технологияны дамыту үшін түбегейлі жаңа мүмкіндіктер ашады, технологияның қоғаммен, адаммен және табиғатпен барынша тиімді байланысын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде адамның тұлғалық қалыптасуы мен әлеуметтенуі әртүрлі ғылымдармен қатар, жаңа технологияларды игеру арқылы жүзеге асады. Техника мен технология қандай адамды қалыптастырады? Зерттеушілер бұл мәселеге қатысты екі көзқарасты ажыратады. Бір жағынан, ғылым тек техникаға ғана емес, сонымен бірге адамның өзіне де, оның кешенді дамуы үшін материалдық және рухани алғышарттар жасауға да көбірек көңіл бөлуі тиіс. Екінші жағынан, техногенді өркениеттің белсенді дамуы адамзаттың өмір сүруіне қауіп төндірген ғылыми жаңалықтарды дүниеге әкелді. Қазіргі заманның ең өзекті мәселелерінің бірі — адамның тұлғалық бейнесін сақтап қалу. Жоғары технология сәйкесінше адамның жоғары дайындығын, оның рухани жетілуін және жауапкершілігін талап етеді. Қоғамның жаппай цифрлануы және ақпараттық мәдениеттің қарыштап дамуы рухани салалармен байланыстың үзіліп, көп жағдайда рухани-адамгершілік құлдырауын тудырып отыр.

Қазіргі қоғамда интернет, әлеуметтік желілер, жарнама, кино, музыка тұлғаны қалыптастыруда тәрбиелік қызмет атқарады, осылайша «құрамалы мәдениеттің» адамы қалыптасады.

XXI ғасырдың басынан бастап қоғамды жаһандық коммуникациялар мен әлеуметтік желілер арқылы әлеуметтік ортаға әсер ететін біртұтас ақпараттық кеңістіктің мәдени, саяси, экономикалық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhmagul.nurdauletovna@gmail.com

жүйесі жаулай бастады. Қоғамды ақпараттандыру жағдайында адамның белсенділігін танытатын негізі қасиеті — оның ақпаратты тұтыну және өңдеу қабілеті, яғни осы негізгі ресурсты игеру және тиімді пайдалану болып саналады. Даму ресурсы ретінде ақпарат әрбір жеке тұлғаның рухани саласының қалыптасуына тікелей әсер етеді. Ақпараттандыру қоғамның ақпараттық мәдениетінің деңгейін арттыруды көздейді, компьютерлік сауатсыздықты жоюға ықпал етеді. Қоғамды ақпараттандыру процесінде тұлғаның интеллектуалдық әлеуеті де трансформацияланады, бұл ақпараттандырудың тағы бір заңдылығы — қоғамды интеллектуализациялау. Қоғамды жаппай цифрландыру жағдайында шығармашылық қабілеті жоғары, өзіндік жетілуге ұмтылатын тұлғаның рөлі артады.

Демек, қоғамды ақпараттандыру жағдайында тұлғаның даму процесі келесі ерекшеліктерге ие:

– ақпараттық технологиялардың дамуы және цифрландыру қоғам мүшелерінің ақпараттық мәдениет деңгейін арттыру мен цифрлық сауаттылығын, жалпы интеллектуалдық әлеуетінің жоғарлауын көздейді;

– ақпарат көлемінің көптігі және оған үнемі талдау жасау, синтездеу қажеттілігі жеке тұлғаның белсенділігін, жасампаздық қабілетін арттырады;

– ақпараттық желілер арқылы еркін тарайтын, кей жағдайда жалған ақпарат кең көлемі тұлғаның моральдық жауапкершілігін, құндылықтар жүйесін қалыптастыруды талап етеді.

«Әлемдік қоғамдастықтың ақпараттық қоғамға ауысуы, ең алдымен, адамдардың санасы мен мәдени деңгейін өзгертуді талап етеді. Олар мінез-құлық пен қарым-қатынас формаларын түбегейлі өзгертуі тиіс, сонымен қатар жаңа құндылықтар мен мақсаттар туралы түсініктерді игеруі керек, бұл ақпарат пен білімді бір ұрпақтан екінші ұрпаққа тарататын жоғары дамыған ақпараттық жүйенің көмегі арқылы ғана мүмкін болады» [1].

Осылайша, ақпараттық алмасудың субъектісі ретінде әрекет ететін тұлға ішкі және сыртқы факторлар мен қоршаған ортаның әсерінен өзгереді, оның өзгеруі қоғамды ақпараттандыруда көрінеді. Әлеуметтік қасиеттердің өзара байланысы тұтастықпен, ашықтықпен, тұрақтылықпен және өзін-өзі дамыту мүмкіндігімен сипатталатын тұлға жүйесін құрайды. Тұлғаның өзін-өзі дамытуы оның құрылымдық сапалы өзгеруінен, яғни интеллектуалды, шығармашылық және рухани дамуынан байқалады. Осы үш компоненттің бірлігі тұлғаның қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз етеді. Қазіргі қоғамда ақпарат өмірдің тұрақты компонентіне айналды, ол тұлғаның бүкіл құрылымына еніп, оның сапалық өзгеруіне ықпал етіп отыр. Белсенділікті орнататын шығармашылық әлеует тұлғаның өзін-өзі дамытуының алғышарты ретінде әрекет етеді, ал рухани әлеует, оның ішінде тұлғаның құндылық жүйесі сапалы ақпаратты таңдауға және жеке дамудың бағытын анықтауға мүмкіндік береді. Қоғамды ақпараттандыру жағдайында тұлғаның дамуына келесі ерекшеліктер тән: жоғары деңгейдегі интеллектуалдық, шығармашылық белсенділік және жеке тұлғаның моральдық жауапкершілігін арттыруды көздейтін ақпараттық мәдениет деңгейінің өсуі.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар нақты уақыт режимінде «синхронды коммуникацияны» қажет етпейді. Көп жағдайда адамдар тікелей өзара байланысты қажет етпейтін «асинхронды коммуникацияларға» қатысады (whatssapp чаттар, e-mail алмасу, ньустоптар). Бірақ екі жағдайда да коммуникацияда ситуациялық уақыт іс жүзінде шексіздікке дейін созылады. Кез келген чат кезінде этикет бойынша сұхбаттасушыға жауап беру үшін бірнеше секундтан бір минутқа дейін және одан да көп уақыт беріледі. Бұл жүзбе-жүз коммуникация жағдайымен салыстыратын болсақ уақыттың айтарлықтай созылуы. Ал e-mail хабарламалар алмасу кезінде кері жауап алу бірнеше сағат, күн, тіпті аптаға дейін созылуы мүмкін. Киберкеңістік жаңа темпоралды кеңістікті қалыптастырады, онда өзара интеракциялар жалғасқан жағдайда интерсубъективті уақыт өзара созылады. Жүзбе-жүз қарым-қатынаспен салыстырғанда коммуникацияға қатысушылар ойлануға және жауап беруге айтарлықтай көп уақыт алады. Тағы бір ескеретін жағдай — тікелей байланыстың болмауынан айтарлықтай психологиялық қиындықтар туындайды. Виртуалды әлем интерсубъективтіден біршама ерекшеленеді. Виртуалды әлем адамдардың өзара әрекеттесу кеңістігін және уақыт шекарасын кеңейтеді және өзгертеді. Цифрлық әлем сізге басқа визуалды тұлғаны жасауға мүмкіндік береді. Адамдар енді әлемнің кез келген бұрышында онлайн формада достық қарым-қатынас орната алады және оны жүзеге асыру өте оңай. Бұл тұлғалық бірегейліктің дағдарысына алып келуі мүмкін. Виртуалды әлемде сіз өзіңіздің кез келген имиджіңізді жасай аласыз. Бұл салада қазір жалған фактілер көбейіп, әрбір адам өзінің виртуалды бейнесін тартымды қасиеттермен толықтыруға тырысады.

Ақпараттық кеңістіктегі коммуникация ерекшеліктерін өз зерттеуінде Д. Балабекұлы да көрсеткен: «Цифрландыру мен ақпарат тарататын заманауи желілік технологиялар пайда болғалы бері адам үшін вербалды коммуникацияның мағыналық мәні айтарлықтай азайды, бұл нақты емес білімді толықтай жоғалтумен байланысты болады. Себебі біз желіде тірі адамдармен емес, олардың виртуалды көшірмелерімен араласып, сөйлесеміз (әлеумет саласы). Желілік ақпараттық технологиялардың көмегі арқылы адамдармен жанама түрде қарым-қатынас жасау байланыстың тұлғааралық ерекшеліктерін жоғалтады, ал желіден тыс, шынайы өмірде нақты емес білімді объективтендіру арқылы қарым-қатынас кезінде бұл ерекшеліктер оңай қабылданады. Сондықтан желіде басқалармен араласып, сөйлесек, өзіміз қабылдайтын нәрселерді шынымен де әңгімелесуші адамның жеке қасиеті мен мінез-құлқының, оның ойларының, тілектерінің, қорқыныштарының көрінісі деп айтуға бола ма деген сұраққа жауап бере алмаймыз. Мұның бір себебі желі қолданушылары ақпараттық кеңістікке өз ойынша өзіне кесірі тимейтін және психологиялық жағынан жағымсыз сезім тудырмайтын ақпаратты ғана шығарып, көпшілік назарына ұсынады» [2; 32].

Осыдан цифрлық қоғамдағы ақпараттық мәдениет, ақпарат таратудағы жауапкершілік пен еркіндік мәселесі туындайды.

Зерттеу әдістері

Мақалада цифрлық қоғамдағы тұлға болмысына және жауапкершілік мәселесіне терең феноменологиялық талдау жасалған. Тақырыпты зерттеуде тарихи талдау, жүйелеу және сыни ойлау әдістері қолданылды. Цифрлық қоғамдағы тұлғаға тән ерекшеліктер, ақпараттық этика құрылымы, жауапкершілік ұғымы Э. Тоффлер, М. Маклюэн, Д. Белл және ақпараттық этика саласында зерттеу жүргізген Л. Флориди, Р. Капурро, Р. Брейдің еңбектеріне негізделіп отырып тұжырымдалды. Тарихи талдауға сүйену арқылы ақпараттық қоғамның қалыптасуымен орныққан тұлға трансформациясы зерделенді. Жүйелеу және сыни әдістерге негізделіп тұлға дамуы, әлеуметтенуі контексіндегі цифрлық қоғамға жалпы теориялық және әдіснамалық талдау жүргізілді. Қазіргі таңда цифрлық қоғам туралы зерттеулер жеткілікті болғанымен, ақпараттық этика, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесі көп зерттелмеген. Мақалада ақпараттық қоғам туралы классикалық зерттеу еңбектеріне және заманауи ақпараттық этика жайлы еңбектерді саралай отырып, ақпараттық этика, әсіресе жауапкершілік мәселесі қазіргі таңдағы қолданбалы этиканың ең түйткілді салаларының бірі екені негізделген.

Нәтижелері

XX ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап адамзат өз дамуының жаңа кезеңіне өтті. Дәстүрлі жіктеу бойынша жаңа қоғамға постиндустриалды қоғам деген анықтама берілді. Постиндустриалды қоғам идеяларының дамуының жалғасы ақпараттық қоғам теориясы болды, оның негізі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қоғам дамуының барлық аспектілеріне: адамдардың өмір салтына, білім алуына, жұмыс жасауына, билік пен халықтың өзара қарым-қатынасына революциялық әсері деп жарияланды.

Бұл ретте негізгі фактор қоғам үшін маңызды ақпарат көлемінің ұлғаюы ғана емес, сонымен қатар адам мен қоғамның ақпаратқа қатынасының өзгеруі болып саналатынын атап өту қажет. Бұл бетбұрыс кезеңді ортағасырлық теоцентризм дүниетанымнан қайта өрлеу дәуіріндегі әлемді антропоцентрлік қабылдауға көшу кезеңіндегі жаппай сананың қайта бағдарлануымен салыстыруға болады. Құдай ұғымы өзінің маңыздылығын сақтап қалды, бірақ сол дәуірдегі көптеген адамдардың құндылық иерархиясында екінші орынға көшті. Ақпараттық қоғамда да ақпарат құндылықтар иерархиясының жоғарғы деңгейінен орын алған.

Ақпараттық трансформацияның мәні — қоғам мүшелеріне білім мен идеяларды меңгеруге он әсерін тигізу. Ақпараттық қоғам адамдарға өзіндік жетілуге, әлеуетін толықтай жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жаңа өмір сүру мен қызмет ету ортасының пайда болуы адамдар арасындағы қарым-қатынасты ғана өзгертіп қоймайды, сонымен қатар адамның ақпаратқа деген көзқарасын да өзгертеді. Америкалық әлеуметтанушы И. Валлерстайн ақпараттық қоғам туралы: «Біз қалыптасқан жаһандық қоғамдық құрылымның, яғни әлемдік капиталистік экономикадан — басқа жаһандық жүйеге ауысу дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Бұның жақсы немесе жаман екенін білмейміз. Бірақ бұл өтпелі кезең осы дәуірде өмір сүріп жатқандар үшін күрделі болатыны анық. Бұл қарама-қайшылықтар мен

тәртіпсіздіктер күшейген және көпшіліктің пікірінше, құндылықтар күйреген кезең болады», — деген [3].

Қызметтің жаңа коммуникативті салаларының пайда болуына байланысты моральдық нормалар мен ережелерді, олардың дәстүрлі мағынасын қайта қарау қажеттілігі туындайды. Бұл процесс, мысалы, есептеу техникасы қауымдастығы (computing Machinery — АСМ қауымдастығы) әзірлеген «компьютерлік кәсіпқойлар» кодексі сияқты жеке қауымдастықтар мен кәсіби бірлестіктер ішінде ережелер мен кодекстерді әзірлеуден басталады [4]. Қолданбалы этиканың түрлері ретінде компьютерлік, желілік, инженерлік этика пайда болады, олар қазіргі заманғы коммуникациялық кеңістіктегі әртүрлі субъектілер арасындағы қатынастар жүйесін құрады.

Қолданбалы этиканың рөліне қатысты осындай көзқарасты көптеген зерттеушілер атап өткен. Мысалы, А.А. Гусейнов пен Р.Г. Апресянның тұжырымы бойынша, «қолданбалы этика» — этика дамуының жаңа кезеңі ретінде түсіндірілуі мүмкін, бұл мораль теориясының қоғамның моральдық тәжірибесімен тікелей байланысты болуымен сипатталады [5; 389].

Біздің көзқарасымыз бойынша, қолданбалы этика қазіргі уақытта этиканың ғылым ретіндегі эволюциясының кезеңі болып саналады және барлық классикалық моральдық мәселелер, қазіргі заманның өзекті моральдық мәселелері сияқты, қолданбалы зерттеулер мен тәжірибелер контекстінде түсіндіріледі. Алайда, қолданбалы этиканың мазмұнын түсінудегі плюралистік тенденция (оның әртүрлі бағыттарында көрсетілген), біздің ойымызша, ұзақ уақыт сақталмайды. Қолданбалы этиканың объективті шындыққа барынша толық сәйкес келетін, ХХІ ғасыр адамына қоғамның толыққанды мүшесі ретінде жұмыс істеуге мүмкіндік беретін ережелер мен нормалар жиынтығын бөліп көрсету қажет. Бұл бағыт — қолданбалы этика бөлімінің тар шекарасынан шыққан және ХХІ ғасырдағы адамның болмысының ерекшелігін ескеретін ақпараттық этика немесе ақпараттық қоғам этикасы [6].

Л. Флориди «Ақпараттық этика: компьютерлік этиканың философиялық негіздері туралы» еңбегінде ақпараттық этиканы онтоцентристік теория ретінде қарастырады, өйткені оның міндеті — ақпараттық кеңістіктің элементтері ретінде ұсынылған шынайы әлемнің барлық формаларының, яғни адамдардан және олардың әлеуметтік қатынастарынан бастап жұлдыздар, тастар, жануарлар мен өсімдіктерге дейін әлемде бар немесе болатын кез келген ақпаратты онтологиялық теңдігін мойындай отырып, моральдық тұрғыдан бағалау [7].

Ақпараттық этика Л. Флоридидің еңбектері бойынша, кез келген объектіні немесе жалпы болмысты түсінуге болатын ақпарат пен ақпараттық нысандардың ішкі құндылығына негізделген. Инфосфераны бұрмалауға немесе қысқартуға бағытталған кез келген әрекет зиян тигізу ретінде қарастырылады. Ақпараттық этиканың негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

- 1) модальділік — ақпараттың қисындылығы және жүзеге асырылуы;
- 2) гуманитарлық — құпияны сақтау, дәлдік, шынайылық, адалдық;
- 3) айқындық — ақпараттың қолжетімділігі мен қолжетімсіздігі, пайдалану мүмкіндігі, жүйелілік;
- 4) конструктивтілік — ақпараттың адамгершілік қағидаларына қайшы келмеуі, қазіргі заманға сай болуы, нормативтілігі, ақпараттың көптігі.

Ақпараттық этиканы этика дамуының жаңа кезеңі ретінде тұжырымдаумен қатар, ақпараттық қоғамдағы трансформацияларға сәйкес классикалық этикалық концепцияларды да қайта қарастыру қажет. Ақпараттық қоғам туралы классикалық зерттеулерде, яғни Белл, Тоффлер, Маклюэннің еңбектерінде ақпараттық қоғамдағы этикаға толыққанды зерттеулер арналмаған. Бірақ заманауи ақпараттық даму мен цифрландыруды ескере отырып, мораль мен құндылықтардың даму бағытын анықтап алу өзекті мәселе екені анық. Осы зерттеу аясында ақпараттық қоғамға арналған еңбектерге талдау жасай отырып, ақпараттық қоғамдағы этикаға қатысты тұжырымдарды зерделеуге тырысамыз. Э. Тоффлердің «Үшінші толқын» еңбегінде ақпараттық қоғамға жан-жақты талдау жүргізілген. «Үшінші толқын» ұғымы ғылым, техника, компьютерлер, коммуникация әдістерінің дамуымен болатын қоғам өміріндегі өзгерістерді білдіреді. Маклюэннің зерттеулері ақпараттық қоғам ерекшеліктерін түсінуде маңызды рөл атқарады. Маклюэн қоғамдағы бұқаралық ақпарат құралдарының ақпарат таратудағы маңыздылығын тұжырымдай отырып, «жаһандық ауыл» концепциясын жасаған.

Әлеуметтік кеңістікте үшінші толқын жаңа типтегі отбасылардың қалыптасуы, бұқаралық ақпарат құралдарының демассификациясы, компьютерлік технологиялар арқылы ми қызметінің сапалы жақсаруы сияқты өзгерістерді әкелді. Ақпараттық қоғамдағы адамгершілік ұстанымдар мен құндылық бағдарларының көптігі бұқаралық ақпарат құралдарының демассификациясымен

байланыстырылады. Демассификация «өзіміздің қайталанбас, тұлғалық бірегейлігімізді ұғындырады» [8; 614]. Осылайша адамгершілік те тұлғалық және қоғамдық деңгейде өзгереді.

Ақпаратты игеруге жұмсалатын уақыт мөлшерінің өсуімен қатар, ақпарат көлемі де үнемі көбейіп отырады. Бірқатар футурологтар ақпарат көлемінің өсуі, адамның дүниетанымын да өзгертуі мүмкін деген болжамдар жасайды, мәселен, рационалдылық пен адамгершілік арасындағы тепе-теңдік бұзылуы мүмкін. Цифрлық қоғамда тоқтаусыз жүретін ақпаратты өңдеу операциялары рационалдылықты алға тартып, мораль мен адамгершілікті екінші кезекте қалдырады. Осы орайда зерттеуші ғалым И.А. Негодаев: «баланы ерте рационалдылық пен логикаға үйрету оны эмпатия сияқты эмоциядан айыруы мүмкін», — дейді [9].

Ақпараттық қоғамдағы адамдардың мінез-құлқы, әрекет етуі, құндылықтар бағдарының ерекшеліктерінің айқындалуына терең әсер ететін — күнделікті жоғары жылдамдықпен және үлкен көлемде келіп жатқан ақпарат. Осындай жағдайда сыртқы ортадан қабылданатын ойлар мен бейнелер де өзгереді. Нәтижесінде үшінші толқын қоғамында отбасы, мемлекет, жалпы адамгершілік туралы жаңа түсініктер қалыптасады. Бірақ жаңа ойлар мен бейнелер ұзақ уақыт тұрақты түрде сақталмайды. Олар үнемі жаңарып, өзгеріп отырады, тіпті бір ұрпақтың өзінде тұрақты құндылықтар мен қағидалар жүйесін тұжырымдай алмаймыз. «Үшінші толқын ақпарат ағынын жеделдетіп қана қоймайды, біздің күнделікті тұрмыс-тіршілігімізге ықпал зор ақпараттың ішкі құрлымын трансформациялайды» [8, 266].

Қазіргі ақпарат заманындағы кең көлемдегі ақпарат құрылымының ерекшелігі оны біз санамызға үзілген, қысқа формада қабылдаймыз. Күнделікті санамызға келіп жатқан ойлар мен бейнелер бөлшектелген, мерзімділігімен ерекшеленеді, сондықтан адам тұрақтылық сезімін жоғалтады. Ақпаратты жеткізу әдісі өте маңызды, бұл туралы Маклюэн де айтқан: «Ақпараттық өзі құрал» [4; 341]. Ақпараттық қоғам жұмсақ, өзгермелі жаңа моральдық қағида жеке тұлға деңгейінде ғана емес, бүкіл қоғамдастық деңгейінде де тез қабылданады. Адамдардың ой-санасы да жаңа қағидаларды ешбір адамгершілік қарама-қайшылықтарсыз қабылдайды. Зерттеушілердің пікірінше, қазіргі ақпараттық қоғамда адамгершілік мәселесіне эклектикалық, жағдаяттық сипат тән.

Цифрлық қоғамдағы ақпараттың модульдық құрылымы адам санасын да өзгертеді, яғни құбылыстарды белгілі бір критерийлер бойынша жіктеу қабілеті төмендейді, себебі көп жағдайда бірегей ортақ критерийді бөліп көрсету мүмкін емес. Себеп-салдарлық байланысты айқындау да нашарлаған. Бұл құбылыстың адамгершілік жағын талдайтын болсақ, ақпараттық қоғамда өмір сүріп жатқан адам өзінің және өзгелердің іс-әрекеттеріне тиісті объективті бағасын бере алмайды. Ол көп жағдайда объективті шынайылықтың дайын ментальды үлгілерімен әрекет етеді, бұл үлгілер де жиі ауысып тұрады, сондықтан дүниенің объективті шынайы бейнесін қалыптастыру өте қиын. «Ақпараттық қоғамдағы қысымға кейбір адамдар шыдамай апатияға немесе ашуға беріліп жатады. Ал басқалары, керісінше, өзіндік жетілуді үзбей, жоғары деңгейде қызмет атқара алатын сауатты, білікті адамдарға айналады» [8; 279].

Ақпараттық қоғам адамының рухани-адамгершілік бағдарына холистік ыңғай тән болады. Мәселен, адамгершілік қағидалары — бұл бұлжымайтын императив, ал ақпараттық қоғамда адам тұлға ретінде өзінің немесе өзгелердің іс-әрекетіне моральдық тұрғыда кесімді және жағдаяттық баға беруі мүмкін. Ақпараттық қоғамдағы эволюция барған сайын күрделі құрылымдардың пайда болуына әкеледі. Бұл моральдық эволюцияға да қатысты. Осылайша, үшінші толқын қауымдастығының моральдық хаосы жеке тұлға және тұтастай қоғам үшін адамгершілік қағидалар мен нормалардың жүйелі құрылымын жасауға түрткі болады. Ақпараттық қоғамда адамның еңбекке де көзқарасы өзгереді. Бұл туралы Э. Гидденс: «Мәдениетте «еңбек этикасынан» алшақтап, еркін, ләззат алуға бағытталған өмір салты орнығады. Индустриализмге тән еңбектің тәртіпке келтіру функциясы постиндустриалды қоғамда әлсіреп, адамдарға жеке және индустриалды салаларда инновациялар жасауға көбірек еркіндік беріледі», — дейді [10; 604].

Қазіргі цифрлық қоғамда ақпаратты өңдеу және пайдалануға қатысты көптеген мәселелер туындайды. Д. Белл өзінің «Ақпараттық қоғамның әлеуметтік шекаралары» деген еңбегінде ақпараттың қолжетімді болуынан пайда болатын мәселелер туралы айтқан: «Тағы бір маңызды нәрсе, ақпаратты бақылауда ұстау оны жасыру немесе заңсыз жариялау сияқты асыра пайдалануға алып келуі мүмкін. Осындай асыра пайдалануды болдыртпау үшін институционалды шектеулер қажет, әсіресе ақпарат саласында» [11].

Қазіргі цифрлық қоғамның өзекті мәселелерінің бірі — адамның күрделі биоәлеуметтік жүйе ретінде тұлғасын сақтау және дамыту. Бұл мәселені бірқатар зерттеушілер қазіргі заманның

«антропологиялық дағдарысы» деп атайды. Адам өз әлемін қиындата отырып, өзі басқара алмайтын және оның табиғатына жат болатын күштерді қалыптастыруы мүмкін. Ол әлемді өзгерте отырып, адамның өмірін түбегейлі өзгертетін және кері әсер ететін құрылымдарды жасап шығаратын әлеуметтік факторларды туындатады. Г. Маркузе техногенді өркениеттің дамуының салдары ретінде бұқаралық мәдениеттің нәтижесі ретінде «бірөлшемді адамның» пайда болуы туралы айтқан. Заманауи ақпараттық мәдениет адам санасын жаулаудың әдістердің көптеген түрін жетілдіруде. Санаға осындай терең әсердің салдарынан адамның қоршаған әлемді рационалды қабылдау қабілеті әлсіреуі және бұқаралық мәдениеттің құрбанына айналуы әбден мүмкін [9].

Талқылау

БҰҰ ұйымының резолюциясы бойынша, ақпарат еркіндігі — адамның іргелі құқықтарының бірі. 1948 жылы қабылданған адам құқықтарының жалпығы бірдей декларациясы әркімнің ақпаратты еркін қабылдау және тарату құқығы бар екенін бекітті. Бірақ декларацияда адамдар қандай ақпаратты қабылдап, тарата алатыны анықталмаған. Күннен күнге қарыштап дамып жатқан цифрлық әлемде ақпарат таратуға қатысты күрделі, тармақталған этикалық мәселелер пайда болды. Олар азаматтардың ақпаратты қабылдау мен таратудағы жауапкершілігі, міндетімен байланысты. Осы орайда моральдық жауапкершілікпен қатар ақпараттық қауіпсіздік те өзекті мәселеге айналып отыр. Қазіргі цифрлық әлемде ақпараттық қауіпсіздік тек заңнамалық мәселе ғана емес, тұтас қоғамның тыныс-тіршілігіне әсер ететін әлеуметтік-философиялық беделге ие болды. Ақпараттық қауіпсіздік мәселесі үш тармаққа жіктеледі: субъектінің ақпарат алуға құқығын қамтамасыз ету; ақпарат сапасын сақтау, ақпарат қабылдау мен таратудағы жауапкершілік мәселесі; ақпараттық қатынас субъектілерінің ақпарат ресурстарын қорғау.

Цифрлық қоғамда білім алу мүмкіндіктерінің артуымен жүзеге асатын интеллектуалдық дамумен қатар, жалған ақпарат тарату, ақпараттық кеңістікті бұрмалау сияқты негативті құбылыстар да күшейе түседі. Ақпараттық технологиялардың дамуы және кеңінен қолданылуы ойлау жүйесінің өзгеруіне алып келеді, мәселен, ақпарат беруді формализациялау, стандарттау, алгоритмдер енгізу. Осының нәтижесінде заманауи бұқаралық ақпарат құралдары мен әдістерін пайдалану қоғамға әсер ету, оны билеу құралына айналады. Ақпараттық технологиялар адам санасына манипуляция жүргізудің де әдістерін жасады, осының салдарынан адам болмысты рационалды игеру қабілетінен айырылады. Техногенді өркениеттің дамуы тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үдерісіне де өз ықпалын тигізеді.

Мәселен, әлеуметтік желілерді қолданушылар көп жағдайда жасырын түрде коммуникацияға түседі, қауіпсіздік шаралары үшін жеке тұлға өзін жасырын қалдырады және көпшілікке ұсынатын ойларын да жасырын түрде жариялайды. Бұған мысал ретінде форумдар мен чаттарды, әлеуметтік желілік байланыстар мен топтарды айтуға болады, ол жерлерде қатысушылардың есімін жасыруы көп кездесетін әрі қалыпты саналатын жағдай. Әлеуметтік желілердегі форумдар мен чаттарда анонимдік аса маңызды болмағанымен, басқа жағдайларда бұл қоғамның ақпараттық ресурстары мен ақпараттық ортасын дамытудағы елеулі негативті құбылыс болып шығады. Қолданушылардың желіде бет-бейнесін жоғалтуы, жасырын қалуы және ақпараттық ресурстардың тегін болуы жеке тұлғаның өз шығармашылығын жұртқа кедергісіз ұсынуы үшін қажет, бірақ бұл мәселелер оған кері ықпалын тигізеді — олар жеке тұлғаның бірегейлігін ғана емес, сонымен қатар, оның шығармашылығының рөлін де төмендетеді.

Демек цифрлық қоғамдағы жауапкершілік, жалпы этика мәселесін жан-жақты, терең зерттеуге түрткі болатын антропологиялық дағдарыс, бірегейлік мәселесі, құндылықтық-рухани трансформация. Ақпараттық, цифрлық технологиялар дәуіріндегі өзекті мәселенің бірі — виртуалды кеңістікті адамға қолайлы ететін этикалық ілім қалыптастыру.

Қазіргі цифрлық кеңістіктің тағы бір мәселесі — ақпараттық ресурстардың шынайылығына күмәндану, құндылығын төмендету, бұл жоғарыда айтылған мәселелердің салдарынан туындап отыр. Бүгінгі жаппай цифрландыру заманында қоғамның мүшесінің іс-әрекетінің тиімділігі оны қоршаған ақпараттық кеңістіктің қаншалықты шынайы екеніне және ақпаратқа деген сұранысын қаншалықты тез және нәтижелі толықтыра алатынына байланысты. Бірақ бүгінгі қоғамдағы ақпараттық жауапкершілік қажетті деңгейде емес. Ақпараттық кеңістіктің шектеулі болуы дәл осы жағдайға байланысты, яғни ақпаратқа көпшілік үшін қолжетімді болғанымен, қажеттісін табу оңай емес әрі көп жағдайда ақпараттың бұрмаланатынын да ескеру керек. Қазіргі адамға өзіне нақты қажетті ақпаратты табу оңай емес, өйткені ол ортақ ақпарат арнасына араласып жатыр және соңғы жылдарда бұл

ақпарат тасқыны күшейе түсті. Осы ақпарат ішінен өзіне қажетті ақпаратты тауып, бөліп алу қиын шаруа. Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таралатын бұрмаланған идеялар мен фактілерді пайдалана отырып, қоғамдық пікір мен сананы негативті өзертуге, билеуге қатысты мәселе де бар. Демек, адам ақпарат жетіспеушілігінен қандай зардап шексе, ақпарат көптігінен, оны таратудағы жауапсыздықтан дәл сондай зардап шегеді, ал өзіне қажетті ақпаратқа талдау жасай білу қасиеті адамның ақпараттық мәдениетінің, цифрлық этикасының маңызды компонентіне айналып отыр.

Ақпараттық этика саласындағы маңызды зерттеулерге Л. Флориди, Р. Капурро, Р. Брей, Л. Интронның еңбектерін жатқызуға болады.

Компьютерлік этиканы философиялық тұрғыдан алғаш зерттеген Р. Капурро оны ақпараттық этиканың құрамдас бөлігі ретінде қарастырған. Капурроның бұл пікірімен Л. Флориди келіспейді, оның ойынша, цифрлық технологиялар дәуірінде «ақпараттық этика» мен «компьютерлік этика» бір мағынаға ие ұғымдар.

Л. Флориди [12] ақпараттық этиканы экологиялық этиканың бір бөлігі деп есептейді. Ақпараттық технологиялар мен ақпараттық жүйелер де құндылықтар жүйесі арқылы қоршаған ортамен байланыста болады. Ол этиканың үш түрін жіктеген: ақпарат қолданысқа түскен кездегі ақпараттық этика (ақпарат ресурс ретінде); ақпарат өндірілген кездегі ақпараттық этика (ақпарат тауар ретінде); ақпараттық кеңістік сыртқы әсерге ұшыраған кездегі ақпараттық этика (ақпарат нысана ретінде). Флоридидің онтологиялық концепциясы ақпараттық кеңістіктегі әрбір объект үшін ақпараттың құндылығы бар дейді. Сонымен қатар, Флориди технологиялар адамдар өмірінің моральдық және әлеуметтік сапасына ықпалы бар екенін көрсетеді.

Р. Капурро ақпараттық технологиялар әлеуметтік өмірдің маңызды құрамдас бөлігі екенін атап көрсетеді. Ол ақпараттық этикаға нақты анықтама беріп, оны цифрлық технологиялардың қоғам мен қоршаған ортаға әсерімен күресу деп тұжырымдаған. Бірақ, зерттеушінің пікірінше, ақпараттық этиканы кең мағынасында қарастырғанда, ол цифрлық бұқаралық ақпарат құралдарымен шектелмейді, ақпарат және коммуникациямен байланысты болады. Ақпараттық этиканың негізгі тақырыптары: интеллектуалды меншік, құпиялылық, қауіпсіздік, ақпараттың шамадан тыс болуы, цифрлы алшақтық, дискриминация. Ақпараттық этика қоғамда мәдениаралық диалог орнату үшін қажет [13, 15].

«Жаһандық және жергілікті деңгейде интернет әлеуметтік коммуникацияның негізгі платформасына айналған. Оған қолжетімділікті негізгі этикалық принцип ретінде қарастырған дұрыс, бұл сөз бостандығы мен баспа бостандығы принциптері іспеттес. Еркін интернет бейбітшілік пен демократияны күшейтуге оң әсерін тигізе алады, сонымен бірге, өкінішке орай, манипуляция мен билік жүргізудің құралы ретінде де қолданылуы мүмкін», — дейді зерттеушілер [14; 10].

Ал, Р. Капурроның пікірінше, құпиялылық негізгі мәселе, себебі ол адам тұлғасының басты концепциясымен байланысты: «Біздің әлемде басқалармен бірге болмысымыз негізінен желі-әлемдегі — болмыс. Ақпараттық автономия этикасы білімдермен алмасу этикасының құралы ретінде ойластырылған. Ынтымақтастық принципін автономия принципінен бөлмеу қажет» [15; 37-40].

А. Веддер ақпараттық этикаға қатысты жаңа «құпиялылық» категориясын қалыптастыру керек дейді. Жеке ақпаратты қорғаудың нормативті категориясы ретінде ол адамдар туралы жеке ақпаратты қорғау үшін қызмет ету керек, өйткені бұндай ақпарат адамдарға қатысты маңызды шешімдер қабылдау мақсатында қолданылуы мүмкін [16, 116].

Цифрлық қоғамға тән негізгі рухани-адамгершілік құндылықтарды айқындау және дұрыс тұжырымдау — қазіргі таңдағы ақпараттық қоғам туралы зерттеулердің, этиканың маңызды мәселесі. Ақпараттық этиканы екі көзқарас негізінде зерттеуімізге болады. Біріншісі, ақпараттық кеңістіктегі адамгершілік мәселелеріне байланысты қалыптасқан қолданбалы этика ретінде. Екіншісі, цифрлық технологияларды әлеуметтік-мәдениеттің іргелі құндылығы ретінде айқындайтын болсақ, этика эволюциясының жаңа кезеңі ретінде қарастыру. Жаңа қалыптасып жатқан цифрлық қоғам этикасы, заманауи әлеуметтік мәселелер мен қарама-қайшылықтарға жауап береді және ақпараттық кеңістіктің дұрыс қызмет етуін және адамгершілік қағидаларына қайшы келмеуін қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Цифрландыру адам өмірінің барлық салаларымен үйлесімді түрде бірігіп, оны жаңа қасиеттермен толықтырды. Бұл әрине, көптеген қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани идеялардың өзгеруіне ықпал етті, адамның өмір салтына сапалы жаңа белгілер енгізеді.

Ақпарат ең құнды өнімге және негізгі тауарға айналды десек те болады. Қазіргі қоғамда интернет, әлеуметтік желілер, жарнама, кино, музыка тұлғаны қалыптастыруда тәрбиелік қызмет атқарады, осылайша «құрамалы мәдениеттің» адамы қалыптасады.

Қоғамды ақпараттандыру жағдайында тұлғаның даму процесі келесі ерекшеліктерге ие:

– ақпараттық технологиялардың дамуы мен цифрландыру қоғам мүшелерінің ақпараттық мәдениет деңгейін арттыруды, цифрлық сауаттылығы мен жалпы интеллектуалдық әлеуетінің жоғарылатуды көздейді;

– ақпарат көлемінің көптігі және оған үнемі талдау жасау, синтездеу қажеттілігі жеке тұлғаның белсенділігін, жасампаздық қабілетін арттырады;

– ақпараттық желілер арқылы еркін тарайтын, кей жағдайда жалған ақпарат кең көлемі тұлғаның моральдық жауапкершілігін, құндылықтар жүйесін қалыптастыруды талап етеді.

Қазіргі қоғамда цифрлық, ақпараттық технологиялар өте маңызды рөл атқарады. Цифрлық кеңістікте адамдар білім алады, әлеуметтік міндеттерді атқарады, қызмет істеп, табыс табады. Ақпараттық технологиялардың күнделікті болмыстың маңызды құрамдас бөлігіне айналуымен бірге жаңа әлеуметтік мәселелер туындайды. Нәтижесінде цифрлық технологияларды, ақпараттық кеңістікті дұрыс, жауапкершілікпен қолдану философиялық, этикалық мәселеге айналып отыр.

Цифрлық қоғамда адамдардың интеллектуалдық дамумен қатар, жалған ақпарат тарату, ақпараттық кеңістікті бұрмалау сияқты негативті құбылыстар да күшейе түседі. Ақпараттық технологиялардың дамуы және кеңінен қолданылуы ойлау жүйесінің өзгеруіне алып келеді, мәселен, ақпарат беруді формалдау, стандарттау, алгоритмдер енгізу. Осының нәтижесінде заманауи бұқаралық ақпарат құралдары мен әдістерін пайдалану қоғамға әсер ету, оны билеу құралына айналады. Ақпараттық технологиялар адам санасына манипуляция жүргізудің де әдістерін жасады, осының салдарынан адам болмысты рационалды игеру қабілетінен айырылады. Техногенді өркениеттің дамуы тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үдерісіне де өз ықпалын тигізеді. Цифрлық қоғамдағы жауапкершілік, жалпы этика мәселесін жан-жақты, терең зерттеуге түрткі болатын факторлар — антропологиялық дағдарыс, бірегейлік мәселесі, құндылықтық-рухани трансформация. Ақпараттық, цифрлық технологиялар дәуіріндегі өзекті мәселенің бірі — виртуалды кеңістікті адамға қолайлы ететін этикалық ілім қалыптастыру.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Романович А.Л. На пути к устойчивому будущему / А.Л. Романович, А.Д. Урсул // Устойчивое развитие. Наука и практика. — 2002. — № 1. — С. 123–131.
- 2 Балабекұлы Д. Қазіргі заманғы Қазақстанның ақпараттық кеңістігі: әлеуметтік-философиялық талдау: филос. д-ры (PhD) дәр... дис. Мамандығы 6D020100 — Философия / Д. Балабекұлы. — Алматы, 2020. — 122 б.
- 3 Wallerstein I. Utopistics, Or Historical Choices of the Twenty-First Century / I. Wallerstein. N.Y. — 1998.
- 4 Информационное общество: сб. — М.: ООО «Издательство "АСТ"», 2004. — 507 с.
- 5 Апресян Р.Г. Этика: энцикл. словарь / под ред. Р.Г. Апресяна, А.А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2001. — 671 с.
- 6 Benson Paul. "Freedom and Value" / Paul Benson // The Journal of Philosophy. — 1987. — Vol. 84. — No. 9. — P. 465–486.
- 7 Floridi L. Information Ethics: On the Theoretical Foundations of Computer Ethics / L. Floridi // Ethics and Information Technology. — 1999. — Vol. 1, No 1.
- 8 Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: ООО «Издательство "АСТ"», 2002. — 776 с.
- 9 Негодаев Н.А. На путях к информационному обществу / Н.А. Негодаев. — Ростов н/Д.: ДГТУ, 1999. — 247 с.
- 10 Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Едиториал УРСС, 2005. — 632 с.
- 11 Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986. — С. 330–342.
- 12 Floridi L. The Philosophy of Information: Ten Years Later / L. Floridi // Metaphilosophy. Oxford. — 2010. — Vo. 41, No. 3. — P. 420-442.
- 13 Capurro R. Information Ethics in the African Context / R. Capurro // Information Ethics in Africa: Cross-cutting Themes. ACEIE, 7-204. — 2013.
- 14 Капурро Р. Информационная этика / Р. Капурро // Информационное общество. — 2010. — Вып. 5. — С. 6–15.
- 15 Capurro R. Privacy: An Intercultural Perspective / R. Capurro // Ethics and Information Technology. 2005. — Vol. 7, No. 1. — P. 37-47.

Ж.Н. Бекенова, Г.Ж. Нурышева, Ж.А. Амиркулова

Особенности бытия личности и проблема ответственности в цифровом обществе

В статье проведен анализ проблемы личности в цифровом обществе, ее особенностей и ответственности. Трансформация личности в цифровом обществе, структура информационной этики, понятие ответственности были сформулированы на основе работ Э. Тоффлера, М. Маклюэна, Д. Белла, Л. Флориди, Р. Капурро, Р. Брея. Авторами определены особенности личности, сложившиеся в результате развития информационных технологий и сетевых коммуникаций. В постоянно развивающемся цифровом мире возникли серьезные этические проблемы с распространением информации. Они связаны с ответственностью, обязанностью граждан при восприятии и распространении информации. В этой связи, наряду с моральной ответственностью, актуальным становится и вопрос информационной безопасности. В современном цифровом мире информационная безопасность становится не только законодательной, но и социально-философской проблемой, влияющей на жизнедеятельность общества в целом. Авторами были сформулированы основные духовно-нравственные ценности, присущие цифровому обществу, проведен анализ сущности и значимости информационной ответственности и сложившихся подходов к ее изучению на основе исследований, касающихся этической проблемы в информационном обществе.

Ключевые слова: информация, информационное общество, цифровое общество, коммуникация, мораль, информационная этика, ответственность, ценности, информационное пространство.

Zh.N. Bekenova, G.Zh. Nuryшева, Zh.A. Amirkulova

Features of being of a person and the problem of responsibility in a digital society

The article provides an analysis of the problem of personality in a digital society, its features and responsibilities. The transformation of personality in a digital society, the structure of information ethics, the concept of responsibility were formulated on the basis of the works of E. Toffler, M. McLuhan, D. Bell, L. Floridi, R. Capurro, R. Bray. Personality features formed as a result of the development of information technologies, network communications are defined in the article. In the ever-evolving digital world, serious ethical problems have arisen with the dissemination of information. They are related to the responsibility, the duty of citizens when receiving and distributing information. In this regard, along with moral responsibility, information security becomes an urgent issue. In the modern digital world, information security is becoming not only a legislative problem, but also a socio-philosophical problem affecting the life of society as a whole. The article formulates the main spiritual and moral values inherent in the digital society, and analyzes the essence and significance of information responsibility and the established approaches to its study based on research related to the ethical problem in the information society.

Keywords: information, information society, digital society, communication, morality, information ethics, responsibility, values, information space.

References

- 1 Romanovich, A.L., & Ursul, A.D. (2002). Na puti k ustoichivomu budushchemu [On the way to a sustainable future]. *Ustoichivoe razvitie. Nauka i praktika — Sustainable development. Science and practice*, 1, 123–131 [in Russian].
- 2 Balabekuly, D. (2020). Qazirgi zamangy Qazaqstannyn apparattyq kenistigi: aleumettik-filosofialyq taldau [Information space of modern Kazakhstan: socio-philosophical analysis]. *PhD thesis*. Almaty [in Russian].
- 3 Wallerstein, I. (1998). *Utopistics, Or Historical Choices of the Twenty-First Century*. N.Y.
- 4 (2004). *Informatsionnoe obshchestvo: sbornik* [Information society: collection]. Moscow: OOO «Izdatelstvo “AST”» [in Russian].
- 5 Apresian, R.G. (2001). *Etika: entsiklopedicheskii slovar* [Ethics: encyclopedic dictionary]. R.G. Apresiana, A.A. Guseinova (Eds.) Moscow: Gardariki [in Russian].
- 6 Benson, Paul. (1987). “Freedom and Value”. *The Journal of Philosophy*, 84(9), 465–486.

- 7 Floridi, L. (1999). Information Ethics: On the Theoretical Foundations of Computer Ethics. *Ethics and Information Technology*, 1(1).
- 8 Toffler, E. (2002). Tretia volna [The third wave]. Moscow: OOO «Izdatelstvo “AST”» [in Russian].
- 9 Negodaev, N.A. (1999). Na putiakh k informatsionnomu obshchestvu [On the way to the information society]. Rostov on Don: DGTU [in Russian].
- 10 Giddens, E. (2005). Sotsiologiia [Sociology]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 11 Bell, D. (1986). Sotsialnye ramki informatsionnogo obshchestva [The social framework of the information society]. *Novaia tekhnokraticheskaia volna na Zapade — New technocratic wave in the West*. Moscow: Progress [in Russian].
- 12 Floridi, L. (2010). The Philosophy of Information: Ten Years Later. *Metaphilosophy*, 41(3), 420-442. Oxford.
- 13 Capurro, R. (2013). Information Ethics in the African Context. *Information Ethics in Africa: Cross-cutting Themes*. ACEIE, 7-204.
- 14 Capurro, R. (2010). Informatsionnaia etika [Information ethics]. *Informatsionnoe obshchestvo — Information Society*, 5, 6–15 [in Russian].
- 15 Capurro, R. (2005). Privacy: An Intercultural Perspective. *Ethics and Information Technology*, 7(1), 37-47.
- 16 Vedder, A. (2005). Expert Knowledge for Non-Experts: Inherent and Contextual Risks of Misinformation. *ICES, Journal for Information, Communication and Ethics in Society*, 3(3), 113-119.

N.I. Buketova^{1*}, A.T. Aratayeva¹, S.S. Turkenova¹, A.S. Amrenova², B.I. Jussupov³

¹*Karaganda University of the name of Academician Ye.A. Buketov, Kazakhstan;*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

³*Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan*

(E-mail: nursulu.buketova@mail.ru, sgaat@mail.ru, saltanat_turkeno@mail.ru, assel.s.a@mail.ru, berik_jussupov@mail.ru)

Intertextual implications of E.A. Buketov's philosophy of humanism and multiculturalism

Philosophy as a developing cognitive science had been significantly influenced by the scientific paradigm of Ferdinand de Saussure. In the Chapter on *Langue and Parole* Ferdinand de Saussure draws a distinction between Language and Speech, particularly on their interdependence. The language is a tool and the manifestation of the speech, i.e. connecting the spoken activity and written language. The notion of Intertextuality was first used by Juliya Kristeva, and then increased under postmodernism up to "All texts are intertexts" since they refer to the pre-existing texts and current ones. This Article considers the linguistic personality of a bilingual author within the frames of Intertextuality. In this sense, the literary works and translations of Academician Evney Buketov arouse an intense interest to his linguistic personality. The novelty of this approach refers to research gap of intertexts and their meanings. The texts of the Author are being analyzed across philosophical and linguistic sciences. Such approach empowers the multidimensional and holistic analysis of the linguistic personality's discourse. In this particular case the linguistic personality, the author of the texts is a bilingual person whose mother tongue is the Kazakh language and is proficient in Russian, powerfully writing literary texts. In the meantime, the author is a multicultural personality with overlapping cultural fields that give depth and breadth to the intertext from the standpoint of postmodern discourse.

Keywords: intertextuality, intertextual meanings, humanism, multicultural, linguistic personality, postmodern discourse, metatext, semantic field, semiotic field, intertext.

Introduction

The discoveries of science and development of scientific thought had been influencing on Philosophy, resulted in losing its classical principles, which recently represented a solid model. Little by little, since the middle of the XIX century, there had been dynamic changes in its status and philosophy was being formed as a developing system of knowledge. Herewith, the object of philosophical thought was represented not only by a linguistic persona, their thinking and consciousness, but also the social factor, culture and religion. In other words, the scope of scientific philosophical analysis was increasing, and new special studies on the cognitive theory, culture, religion, etc. were determined.

The early XXth century was marked by fundamental changes in linguistics and philosophy influenced by the Saussure's scientific paradigm. In his lecture Ferdinand de Saussure points out the sign theory of a language and two types of dichotomy: the dichotomy of language and speech and the dichotomy of synchrony and diachrony. The matter of the non-linguistic nature of phonology leads him to the discovery of the sign theory of language:

"Language is a system of signs; a language per se builds the relations that our thought (e'sprit) establishes between these signs. Whereas the material value of these signs, on its own terms, can be considered as something indifferent to the sign."

Indeed, we are forced to use only sound image for linguistic signs, but even if the sounds changed, they would be indifferent for the language, since the relations would remain the same: c.f., for instance, nautical signals: nothing will change in the system, even if the colors faded [1; 13]. In his chapter on the theory of language and speech Ferdinand de Saussure notes the need to draw a distinction between language and speech and recognizes the symbiotic relationship between these entities. Consequently, he comes to the conclusion that the evolution of language is conditioned by speech phenomena: "... our language skills change with respect to the impressions received when listening to others. Thus, the interdependence between language and speech is established: language is both a tool and a product of speech. But all this does not prevent language and speech from being two completely different things [1; 57].

* Corresponding author's e-mail: nursulu.buketova@mail.ru

Basically, the text analysis was made possible only by doing that distinction, considering that as a connector of the spoken activity and written language. Literary works had always been of interest to the text linguistics. In 1967 Juliya Kristeva, post-structuralism theorist, [2] introduced the term “intertextuality”, giving a new meaning to “The problem of content, material and form in verbal art” by M. Bakhtin, 1924 [3].

Whereas M. Bakhtin puts a very deep sense into the creation of a literary text, arguing that this process allows the author once to find himself in different time periods, and at the same breath deals with previous literature, and calls these relations a “dialogue”. J. Kristeva approached Bakhtin's concept of “dialogue” as a tool for providing a literary analysis. In a broader sense, intertextuality acquired a different understanding influenced by the theory of the signs of J. Derrida [4], who considered the sign with no referential distinctive function.

During all discussions the formulation of R. Barthes [5; 78] becomes fundamental: “Each text is an intertext; other texts are present in it at various levels in more or less recognizable forms: texts of the background culture and texts of the surrounding culture.

Each text is a new structure created from the garlands of quotations. Fragments of cultural codes, formulas, rhythmic structures, fragments of social idioms, etc. — are all absorbed by the text and blended in it, because there are always a background and surrounding languages. Being a required postulate for any text, intertextuality cannot be reduced to the problem of sources and influences; it is a common field of unidentified formulas, with unknown origin in most cases, as well as unconscious or automatic quotations with no quotation marks” [5; 78]. The frames of intertextuality present the world as a huge text wherein everything was already said, and new things would be possible only on the principle of a kaleidoscope: blending certain elements gives new combinations. R. Barthes considers any text as a kind of “echo chamber” [5; 78].

The linguistic persona of Academician E.A. Buketov shall be considered as the representative of the Kazakh ethnic culture with a peculiar worldview a special connotative and verbal corpus in the semantic space, and therefore is valuable to the scientific research. From the perspective of the anthropocentric paradigm, the linguistic persona of E.A. Buketov has developed and consolidated historically, ethnically and socially in semiotic systems, therefore represents the interest to the humanism and ethnic culture.

Evney Buketov's texts can be categorized as intertexts since they contain the semantic and semiotic meanings of several languages, along with the fact that his main epistolary, artistic, journalistic, scientific texts belong to three different languages — Kazakh, Russian, English. The linguistic persona of Yevney Buketov, being the object of scientific linguistic research, is characterized by a special conceptual framework due to the fact that he lived and wrote his works in the multicultural environment, and had a higher worldview and a multidimensional picture of the world.

The approach described in this article is unique and new due to the lack of scientific researches of E.A. Buketov's texts across his linguistic persona and in the frames of intertextual meanings. Currently, anthropocentric paradigm researches of the conceptual framework of the author and his literary characters are relevant as a consequence of considering texts as intertexts, particularly in combination with the external world along with personal characteristics and values. E.A. Buketov as a linguistic persona is a prominent representative not only of the Kazakh people, but also a multiculture-bearer, a citizen of the world.

Methodology and research methods

The written text is believed to be considered as the identity of thinking and consciousness influenced by the ideas of such prominent representatives of structuralism and post-structuralism as R. Barthes, J. Lacan, M. Foucault, J. Derrida, et al. As a result, literature, culture, society, history, and the person specifically came to be regarded as a “text”, which led to the fact that the entire spectrum of a person's external environment and own personal characteristics appeared to be considered as a “text within a text”, in other words, as a single “intertext”.

On this basis, any literary text, no matter how insipid or dull it may seem, would shine in new splendor for its recipient, depending on reader's cultural, educational and emotional background. This approach provides great possibilities for the researcher to use the concept of “intertextuality” as a specific analytical unit with its internal meanings conveyed from the linguistic persona bearing the ethnic and cultural codes, as well as external meanings conveyed from that very linguistic persona representing the community of living. In such frames the linguistic persona, author, literary texts, creative memoirs, manuscripts, worldview dimensions as a research object have broadened a scientific horizon for a scholar. We will focus more carefully on the concept of a linguistic persona since literary works have been a subject to intertextual analysis to a greater extent because of their specificity.

Yuri Karaulov initiated the theory of linguistic persona [6] and at the same time actively supporting and inspiring the anthropocentric approach to language learning. Regarding this, the scholar Karaulov paraphrased the Ferdinand De Saussure's well-known statement: "There is a language system behind every text". With regard to linguistic anthropocentrism, Yuri Karaulov modifies this quotation as following: "There is a linguistic persona behind every text" [7; 3-5]. This statement splendidly describes the current linguistics as a whole: the study of the human factor in language has been relevant for several decades and on. In this regard, the interaction of linguistics with such social sciences as psychology, sociology, philosophy, political science, pedagogy appears to be crucial.

Baudouin de Courtenay points out that a language is related to a "psychic, central nervous system" basis: "Everything that concerns human language, as a linguistic phenomenon is concentrated in the brain. Without a brain, without a soul, a talking machine can exist, but not a cogitative, thinking and communicative soul, as far as cogitation and community are the necessary stipulations of a real language" [8; 212] is concentrated in the brain. Without a brain, without a soul, a talking machine can exist, but not a human being, thinking and social, and thinking and sociality are the necessary conditions of real language" [8; 212]. He considers linguistics to be a psychological and sociological science due to the reasons that human mental development is possible only in communication and the language can be realized only in society [8; 217]. After nearly a century, in XX century as the confirmation of the scientist's words, such sciences as psycholinguistics, sociolinguistics have appeared designating straightforward, inextricable connection of the given areas of knowledge with linguistics, and consequently, significating the central object of their study — a human being who knows language and uses it as a tool for communication and generation of meanings.

The American linguist Edward Sapir rightly observes: "It is difficult for the modern linguist to limit himself to his traditional subject. Unless he is one barren of imagination, he cannot disintegrate the mutual interests which tie up linguistics with anthropology and cultural history as well as sociology, psychology, philosophy — and for the longer term — with physiology and physics" [9; 128].

In modern science, linguistics, in its interrelation with social fields of knowledge, increasingly integrates the concept of personality thus creating its comprehensive and holistic image. As for the linguistic personality as a category of linguistics, it should be noted that this concept, as well as linguistic phenomena directly related to it, has been actively applied in research and, as a consequence, in practical activities of many fields of knowledge. For example, scientific research in the field of philosophy had revealed the dynamic relationship between human subjectivity and discourse in the course of linguistic activity and scientific practice. Formation of discourse, in this case, is interpreted as a process of normalization of thinking and practical activities [10].

The interaction of language and culture is observed in scientific works on cultural studies. In particular, one of such works offers a unified concept of the linguistic world-image of the national language. Besides, the correlation of the scientific picture of the world and the linguistic world-image is given. The characteristic feature of this study is that it was conducted on the materials of three languages, namely by studying their lexical-phraseological system, on the basis of which it proved that the lexical-phraseological system of language corresponds to the status of the national linguistic world-image [11].

In one of sociological researches it was found out that the structural components of a linguistic personality could be successfully subjected to sociological research methods. In the process of the research, some functions performed by the linguistic personality in communication were identified and described from the sociological point of view. Additionally a closed system of markers for identifying the linguistic personality was proposed [12].

In the field of pedagogy research areas identifying linguistic personality formation in the conditions of a modern polylingual education are considered to be relevant [13] as well as researches recognizing linguistic personality as a phenomenon of culture and working out the technology for its personal development in the process of teaching some disciplines [14]. Scientific works substantiating models of development of linguistic personality as a teacher are also currently topical [15].

Researchers in the sphere of psychology suggested three levels of the process of linguistic personality development and generally defined the theoretical and methodological status of the psychological problem [16].

Thus, the prospect of further studying a language personality problem with regard to the mental processes determining human activity has been opened in psychological science. Among scientific works in psychology which have found a direct correlation with the concepts used in linguistics and, in particular, in the study of linguistic personality, it is possible to point out the research aimed at revealing the role of the

linguistic world-image in political communication. In addition to that psychological factors of society's political picture of the world formation and determinants of political choice have been defined, and the priority of the verbal level becomes scientifically grounded among levels of communication influencing the formation of political picture of the world [17].

As S.G. Agapova states, "the problem of activation of language experience of the individual is inseparably connected with the analysis of general problems of a human being, his life foundations as well as spiritual development, intellectual, emotional, intuitive, moral, aesthetic manifestation. No science exists by itself and for itself; its development is conditioned by the practical needs of the society" [18; 12].

Results

Academician E.A. Buketov as a linguistic personality is of interest for scientific research, as he is a representative of the Kazakh people. In this context, the conclusions of the works of, a scholar, an expert of Kazakh literature — Koylybai Asanov are of great significance. K. Asanov made a profound research of all the literary translations and articles of E.A. Buketov in Kazakh, — the native language for the academician. All works of the academician E.A. Buketov reveal his multifaceted sides as an analyst:

Buketov as a researcher-analyst of literary prose and poetry;

Buketov as a theater critic, an author of many articles and plays reviews;

Buketov as a publicist-essayist close to documentary genre;

Buketov as a poet, writer, and translator of classical foreign literature — prose and poetry; in addition to that as a translator of Russian prose and poetry and Soviet-era literature — into Kazakh language.

Beyond that E.A. Buketov wrote a lot of journalistic articles as part of the formation of moral and humanistic beginnings of personality, not in the form of edification, but in the form of a dialogue with a person — the addressee, to whom the given revelation was addressed [19; 74-75].

As mentioned above, E.A. Buketov as a linguistic personality is also of considerable interest in philosophical terms, since his texts and works are permeated with both linguistic metaphors and intersecting cultural projections. The analysis of texts as the corpus of conceptual frameworks of the multilingual linguistic personality can be studied in the process of scientific linguistic research. For example, during the study of translations of William Shakespeare's play "Julius Caesar" in the pragmalinguistic aspect, A.S. Amrenova notes that E.A. Buketov made his translation into the Kazakh language more accurate, correctly interpreting grammar phenomena given in the original play. He used the text translated into Russian as a metalanguage and to clarify the meaning of the translated text he exploited the original text in English. E.A. Buketov as a translator can be characterized by a number of examples taken from the pragmalinguistic analysis of his translated texts [20; 76].

From the grammatical point of view, the following sentence is of interest. In these conditions let us call the text translated into Russian by M. Zenkevich as "metatext1" and E.A. Buketov's translation of the same text into Kazakh — as "metatext2".

Are not you *mov'd*? — А ты спокоен? — Қозғалмайтын сен боларсын? (Қозғалмайтын сен боларсын?) A substitution of the passive construction *to be mov'd* — for the adjective *спокоен* has been made in metatext1, while in metatext2 a more suitable variant *қозғалмайтын* (*kozghalmaityn*) has been used, and it has a common denotation with the prototext in English [20; 76].

In most cases the problem of finding an equivalent in metatext2 results in misinterpretation in translation text, as we can see in the following passage [20; 76].

Cassius tells Brutus:

And, since you know you cannot see yourself

So well as by reflection, I, your glass,

Will modestly discover to yourself

That of yourself which you yet know not of.

Word-for-word translation:

И так как ты знаешь, что ты себя не можешь увидеть так отчетливо,
как в отражении, я твое зеркало, я скромно покажу тебе твою суть, таким,
каким ты пока еще не знаешь.

Translation of M. Zenkevich:

И так как ты себя увидеть можешь

Лишь в отражении, то я, как стекло,
Смирненно покажу тебе твой лик,
Какого ты пока еще не знаешь.

Translation of E.A. Buketov:

Өз бейнеңді зат бетінен көремін деп
Айттың ғой. Олай болса, мен айнаң болайында,
Өз тұлғаның өзіне мәлім емес
Жерлерін көрсетейін.

According to dictionary data, the word *glass* is translated as both *стекло* and *зеркало*. In this context the word was translated as *зеркало*. It should be noted that in metatext2 the choice of the word *айна* (*aina*) — *зеркало* corresponds to the original, as evidenced by the translation into Kazakh not through metatext1, but through the resort to the original [20; 83].

There is an original concept of N.K. Rerikh, according to which culture is seen as a universal measure of human activity. N.K. Rerikh develops the idea that “he who dares in the name of Culture and Beauty is invincible, for he is fed by the most powerful unearthly and cosmic forces, the energy of fire and light” [21]. Human activities take on a cultural character only when it is illuminated by the light of Truth, Goodness, and Beauty, when it seeks to affirm its humanistic meaning. He believes the culture of spirit especially should be characteristic of the learned engaged in science and technology, because they are most responsible for ensuring that the Earth does not become lifeless, i.e. a scientist must have an ethical responsibility to nature [22; 78].

The ideas of humanism are clearly manifested in the work and scientific concepts of E.A. Buketov. In this sense, scientific research and the scientist's search for an environmentally friendly energy source are a confirmation of his high culture and humane attitude to the environment in the light of today's prospects of the country and the world as a whole. E.A. Buketov writes: “In order to prepare food, give warmth to his home, a man first used what was at hand and easily extracted: vegetable fuel... The latter had dominated in the natural human activities until the middle of the last century, until people began to gradually switch to coal and oil, and even later — to gas. This transition, however, was outlined in time: the terrible devastation begun on the Earth — that is deforestation of forested areas — was halted... Nature cannot renew fossil fuels quickly, so coal, oil and gas are non-renewable fuels”. Further he writes that energy is taken from nature, it turns out that man, boasting both of his abilities and the ability to use bounty of nature, proudly calling it a victory over the forces of nature, poorly realized that he simply remained a dependant of nature and a dependant, unfortunately, not entirely grateful” [23; 79-80]. These lines were written more than thirty years ago, but it seems that E.A. Buketov today tells about the catastrophically growing littering of the globe and the threatening violation of the natural balance.

Discussion

E.A. Buketov's book “Six Letters to a Friend” is very interesting to identify intertextual meanings in works of fiction [24], where a wide range of meanings is presented in accordance with the definitions of intertextuality and concepts, which allow to consider this phenomenon in a broader context than mere linguistic analysis. It should be noted that from the point of view of literary criticism the book was investigated by T.T. Savchenko: “...E.A. Buketov, starting his narration in letters, brings the reader into the process of searching form and its definition in his creative laboratory: “You suggested me to write about life a long time ago... [24; 15]. I will write to you about my life, but in this piece of writing please do not expect any system and consecution [24; 17].

The very title of the book considered to be a heading, a subject of intertextual analysis is of interest not only from the semantic side but also from the point of view of its structural form, which implies “dialogue”. Let us consider the meanings inherent in the title of the book.

The genre of the book which was written was determined by the word “letters” in the form of epistolary heritage. In addition the word “friend” the title suggested a confidential positive author's position in the form of “dialogue”. At the same time, the use of the numeral “six” concretized the semantic scope, but does not narrow it. On the contrary, it acts as a kind of influence from outside and gives a boost to reading “the first letter”.

It is a common fact that the time of E.A. Buketov's life from 1925 to 1983 is the period of the formation of the Soviet regime, wartime, heavy postwar construction, and the rise of science and education in the Soviet Union. For students, it was the time of half-starved existence when scholarship and state meal provision was an important factor in choosing a university and specialty. This fact also played a crucial role in the life of E.A. Buketov, when he came to enter the Faculty of Philology but having found out that the Ore Mining and Smelting Institute provided its students with food, he applied there. Life showed that he chose the right direction — technical sciences were his forte, besides technics was not subject to censorship and ideological pressure, so there was enough room for free thought. At the same time, all works of fiction, journalism, and humanities were under the tight control for compliance with Soviet ideology. From this angle even the titles of articles and books were exposed to respective semantic analysis, so the first journal version of the book was published under the title “Time of Bright Destiny” recommended by the journal editors, although the working title was “Memoirs of a Scientific Worker” or “Six Letters to a Friend”.

T.T. Savchenko, the theorist of literature, writes the following about that time: “E.A. Buketov's story “Six Letters To a Friend” was created at the end of the 1970s. It was the period when both authors and readers felt tired of being officially authorized to read and study literature. The extreme limitation of the sphere which was the source of artistic reflection, and the impossibility to turn to a critical depiction of many sides of surrounding reality brought documentaries and memoirs to the foreground of literary life. E.A. Buketov caught this spirit and created a work in which the interest to the document was traced. In the novella, there is a paphos of approval and glorification of social conditions of the formation of the man... However, in the last two letters of the narration critical paphos becomes strong... In those years such pathos was considered as impudence, unforgivable breaking out of the system. For the inadmissible, for those years courage writer paid with a break in his fate; scandalization, accusation of non-existent crimes, exaggeration of facts, separation from the most important thing in life — the construction of the University — all this was the result of an attempt to speak about the time not in the language of eulogy, but in the language of objective images” [25; 13].

From the very first page of the story all the time there was a dialogue, in which was born and preserved intertextual sphere in the form of the dynamics of deployment of the plot and meanings, where the texts of the author and “friend” intersect:

“...And now, striving to fit into the program that you have outlined, I began to think about myself, my own business, the people among whom I rotate, trying to look at it all from the side: from above, from the side, from a distance, etc” [24; 15]. The author's position of a multidirectional nature, where seemingly completely logically incompatible forms and meanings intersect, is a sign of intertextuality according to the structural principle within postmodernist discourse.

E.A. Buketov describes the formation of multicultural philosophy and interethnic relations in a bilingual environment in a special way. On the example of the change of views of the old Alzhigan-ata, whose name itself carries the meaning as “a man not in himself”, but with the implication and some joking connotation of sympathy — “a little crazy”, we observe how views even of older people change. In the dialogue of Alzhigan — ata with Mekaila (probably Mikhail), the stove-maker, who was kind, cheerful, spoke Kazakh well, and therefore was not considered a “stranger”:

“Mekayla! Why aren't you Kazakh, you're such a good man, I'm sorry you're Russian! I don't want you to be Russian!”

Mekaila answered him, “Aksakal, you are a clever man, and you should not wish that all good Russians become Kazakhs. Then the Russians will have only evil people, and it will not be good, the Russians and Kazakhs will not live peacefully, it will be bad on earth. It is better for Kazakhs and Russians to have equally many good people. And I'd rather stay, as I was a Russian, since I am, as you say, a good man. According to Alzhigan- ata, the wisdom of these words so struck our aksakal that Mekaila remained the most esteemed person for the rest of his life” [24; 55]. The rapprochement on a humane, universal level, which the author conveys in the dialogue between a Russian and a Kazakh eliminates the barrier of “friend” and “stranger” — “alien” and makes relations equal, close, and lays the philosophical foundations for peaceful coexistence.

The intertextual approach opens up new possibilities for the analysis of the deep semantics of the text. E.A. Buketov's story is a vivid demonstration of the author's creative evolution when he in his dialog with his “friend”, and to a greater extent with himself, analyses the philosophy of being, coming to a simple conclusion: “No matter what you say, a man cannot change his nature, he always remains a man” [24; 17].

The secular way of life, life in a completely different reality than his native, ethnic, makes the main character Mazhit Nurbaev behave differently, dress differently. A small sketch of a clearly autobiographical nature by E.A. Buketov is a vivid testimony to this:

“And here I am in my dreams, having reached an age, becoming a teacher, and certainly a teacher of history, and leaning forward slightly, like Ivan Antonovich, waving my arms in a picture, I tell my students about the amazing deeds of Alexander the Great and Spartacus.

I wear a dark suit, a satin shirt, and factory shoes with beautiful, intricate patterns stamped on the rubber soles. In short, I go to class dressed as my teacher. But I don't have the hedgehog that Ivan Antonovich has, I have a shaved head because I'm Kazakh.

And in general at home, outside school hours I am a real Kazakh: in summer I wear dandy, as I think, high-heeled boots sewn by my father (they are sewn the same for both right and left feet, and in order not to wear them apart, I do not forget to change them every time) and chapans sewn by my mother, and in winter I wear a fox hat — тымак (tymak), boots — саптама (saptama), also sewn by my father” [24; 20].

As a graduate student the main character, the prototype of which is the author himself, comes to his native place and as always mows hay with his uncle Zhaktai-aga. The name of Uncle Zhaktai, the prototype of which was a native uncle of E.A. Buketov Ibrai, contains a deep meaning. It was derived from the verb “жактай”(zhaktau), which means “to be on the side of someone, to protect, defend”. The author writes: “I knew that Zhaktai-aga did not recognize such feelings as pain and fear. He passionately wanted me to grow up brave and fearless [24; 128]. He was a man who at any moment was ready to rush to the rescue, to fight hand-to-hand if his “young jackdaw” was threatened by any danger. The author writes that Zhaktai-aga never speculated about the high goals of man associated with his great destination. He did not speculate on this subject at all, despite the fact that, like many aksakals, liked to talk and was able to speak flowery, figurative, convincing. He knew well that, struggling for the minimum necessary and possible for the sense of being, he never compromised his conscience, honor, and dignity, and this was for him sufficient criterion for being satisfied with life. He lived simply and confidently, having no doubts about the goals of his existence, for he had done nothing in life that could not look people in the eye straight and guileless [24; 130-131]. The author shows on the example of Zhaktai-aga the type of people whose character was formed in a purely national environment, the strength of convictions and moral foundations without excessive philosophizing about being, goals of life, for which the main thing in the value scale was the concept “адамгершілік”(adamgershilik)-humanity.

Conclusions

The title of the text “Six Letters to a Friend” is a vivid evidence of the unity of the text of the story, which already presupposes the author's intention to have a confidential conversation. The text of each letter is full of implications, generated by a linguistic personality with a multicultural associative-verbal network when several semantic fields overlap in the mind. Moreover, the overlaps are not only in the meanings, but also in the semiotic system, that is, the world pictures of the author and the literary characters. If hypothetically to present the hierarchy of meaning generation of the author texts as a linguistic personality in the form of field structuring [26; 26-29], then the linguistic personality of the author will be in the core of the field. In this case the author is bilingual, that means he combines the linguistic personality with the native Kazakh language and Russian language, which he speaks at a high professional level of a writer. At the same time as a multicultural personality with overlapping cultural fields, which give depth and breadth to the intertext from the perspective of postmodernist discourse.

Recommendations

Intertextuality allows to place all the meanings in the universal field of time and consciousness of the person, the author and his characters, where it is difficult to imagine the point of transition of one text to another, which is of great interest for subsequent scientific research.

References

- 1 Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. — М.: Прогресс, 1977.
- 2 Кристева Ю. Семиотика. Исследования по семанализу / Ю. Кристева. — М.: Академический проект, 2013. — 288 с.

- 3 Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве [Электронный ресурс] / М. Бахтин. — М.: Искусство, 1986. — С. 9–191. — Режим доступа: <https://wplanet.ru/index.php?show=article&id=26>
- 4 Derrida J. Dissemination / J. Derrida // Athlone Press. — 1981.
- 5 Barthes Roland. Mythologies. Paladin Books / Roland Barthes, Lavers Annette. — 1973.
- 6 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — М.: Наука, 1987. — 262 с.
- 7 Язык и личность / под ред. Д.Н. Шмелева. — М.: Наука, 1989. — 216 с.
- 8 Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртенэ. — Т. I. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 386 с.
- 9 Языки как образ мира / сост. К. Королев. — М.: ООО «Издательство "АСТ"»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — 568 с.
- 10 Сундеев А.А. Человеческая субъективность и власть дискурса: дис ... канд. филос. наук: 09.00.01 — «Социальная философия» / А.А. Сундеев. — Саратов, 2002. — 140 с.
- 11 Корнилов О.А. Языковые картины мира как отражения национальных менталитетов: дис ... д-ра: 22.00.04 — «Социальная структура, социальные институты и процессы» / О.А. Корнилов. — М., 2000. — 460 с.
- 12 Бабаян Т.Г. Проблемы социологического изучения феномена «языковой личности» в речевых коммуникациях: дис ... канд. социол. наук: 22.00.06 — «Социология культуры, духовной жизни» / Т.Г. Бабаян. — Тамбов, 2003. — 162 с.
- 13 Хрусталева О.Н. Формирование языковой личности школьника в условиях полилингвального образования: дис ... канд. пед. наук: 13.00.01 — «Общая педагогика, история педагогики и образования» / О.Н. Хрусталева. — Казань, 2002. — 178 с.
- 14 Быкова Г.И. Воспитание языковой личности в процессе преподавания лингвистических и речеведческих дисциплин: дис ... канд. пед. наук: 13.00.06 — «Теория и методика электронного образования (по областям и уровням образования)» / Г.И. Быкова. — Екатеринбург, 1999. — 195 с.
- 15 Григорьева-Голубева В.А. Становление гуманистических ценностей педагога (в аспекте языковой личности): дис ... д-ра пед. наук: 13.00.01 — «Общая педагогика, история педагогики и образования» / В.А. Григорьева-Голубева. — СПб., 2003. — 493 с.
- 16 Варфоломеева О.В. Формирование эффективного психотерапевта как развитой языковой личности: дис ... канд. психол. наук: 19.00.13 — «Психология развития, акмеология» / О.В. Варфоломеева. — Симферополь, 1998. — 234 с.
- 17 Маланчук И.Г. Роль языковой картины мира в политической коммуникации: дис ... канд. психол. наук: 19.00.12 — «Политическая психология» / И.Г. Маланчук. — Красноярск, 1998. — 255 с.
- 18 Агапова С.Г. Основы межличностной и межкультурной коммуникации (английский язык): учеб. пос. / С.Г. Агапова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2004. — 284 с.
- 19 Асанұлы Қ. Евней Букетов — публицист: оқу құралы / Қ. Асанұлы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 196 б.
- 20 Амренова А.С. Перевод произведения В. Шекспира «Юлий Цезарь» на русский и казахский языки: прагмалингвистический аспект: дис. ... канд. филос. наук: 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / А.С. Амренова. — Караганда, 2005. — 159 с.
- 21 Рерих Н.К. Культура и цивилизация / Н.К. Рерих. — М., 1994. — С. 60, 61.
- 22 Букетова Н.И. Ученый и гуманист. Ректор. Просто — Человек / Н.И. Букетова, А.М. Газалиев // Центрально-Казахстанское отделение Национальной академии наук Республики Казахстан: История создания и развития. — Караганда: Изд-во НАО «Караганд. ун-т им. акад. Е.А. Букетова», 2022. — 236 с.
- 23 Букетова Н.И. Евней Букетов на земле и небесах / Н.И. Букетова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2015. — 316 с.
- 24 Букетов Е.А. Шесть писем другу / Е.А. Букетов. — Алма-Ата: Жалын, 1989. — 288 с.
- 25 Савченко Т.Т. Авторская позиция и формы её выражения в «Шести письмах другу» Е.А. Букетова / Академик Е.А. Букетов — ученый, педагог, мыслитель: материалы Междунар. науч. -практ. конф., посвящ. 80-летию Е.А. Букетова (23–24 марта 2005 г.). — Караганда, 2005. — С. 11.
- 26 Букетова Н.И. Реликтовая корневая морфема как языковая универсалия: моногр. — 2-е изд., перераб. и доп. / Н.И. Букетова. — Караганда: ТОО Tengri Ltd, 2018. — С. 26–29.

Н.И. Букетова, А.Т. Аратаева, С.С. Туркенова, А.С. Амренова, Б.И. Джусупов

Е.А. Букетовтің гуманизм философиясы мен мультимәдениетіндегі интертекстуалдық мағына

Даму жолындағы білім жүйесі ретінде философиядағы едәуір өзгерістердің болуына әсіресе Фердинанд де Соссюр ғылыми парадигмасының ықпалы зор. Тіл және сөйлеу тілі лингвистикасы туралы бөлімде Фердинанд де Соссюр тіл және сөйлеу тілінің өзара тәуелділігін ажыратып алу қажеттігін атап өтеді. Тіл әрі сөйлеу құралы, әрі сөйлеу тілінің өнімі, яғни сөйлеу тілі қызметін жазбаша түрде байланыстырушы. Ю. Кристева енгізген «интертекстуалдық» терминін «әр текст (мәтін) интертекст болып табылады», онда бұдан алдыңғы мәдениет пен қоршаған орта текстері бар дейтін ұстаныммен

постмодернисттер әрі қарай дамытып келеді. Мақалада билингв-автордың тілдік тұлғасы интертекстуалдық теория тұрғысынан қарастырылған. Бұл аспектіде тілдік тұлға ретінде академик Е.А. Бөкетовтің көркем туындылары мен аудармалары айтарлықтай қызығушылық тудырады, ал тәсілдің жаңалығы — интертексттер мен олардың мағыналары туралы ғылыми зерттеулердің болмауында. Автордың текстері философия және лингвистика тоғысқан екі ғылым саласында талданған. Мұндай көзқарас тілдік тұлғаның дискурсын көпәспектiлi етiп, тұтастай талдауға мүмкiндiк бередi. Бұл жағдайда текст авторы билингв, яғни оның бойында ана тілі — қазақ тілі мен кәсіби жазушы деңгейінде биік меңгерген орыс тілі үйлесім тапқан тілдік тұлға. Сондай-ақ автордың өзі мәдени кеңістігі қиысқан мультимәдени тұлға ретінде танылып отыр. Постмодернистік дискурс тұрғысынан алсақ, бұл интертекстке тереңдік пен кеңдік береді.

Кілт сөздер: интертекстуалдық, интертекстуалдық мағыналар, гуманизм, мультимәдениет, тілдік тұлға, постмодерндік дискурс, метамәтін, семантикалық өріс, семиотикалық өріс, интертекст.

Н.И. Букетова, А.Т. Аратаева, С.С. Туркенова, А.С. Амренова, Б.И. Джусупов

Интертекстуальные смыслы философии гуманизма и мультикультуры Е.А. Букетова

В философии как развивающейся системе знаний особенно значительные изменения произошли под влиянием научной парадигмы Ф. де Соссюра. В главе «О лингвистике языка и речи» Ф. де Соссюр отмечает необходимость различения языка и речи и их взаимозависимость: язык одновременно и орудие, и продукт речи, то есть связанной речевой деятельности в письменной форме. Введение термина «интертекстуальность» Ю. Кристевой развивается постмодернистами в установку: «каждый текст является интертекстом», в котором присутствуют тексты предшествующей культуры и тексты окружающей среды. В статье рассмотрена языковая личность автора-билингва с позиций теории интертекстуальности. В данном аспекте художественные произведения и переводы академика Е.А. Букетова как языковой личности представляют значительный интерес, и новизна подхода состоит в отсутствии научных исследований интертекстов и их смыслов. Тексты автора проанализированы на стыке двух областей знаний — философии и лингвистики. Такой подход дает возможность многоаспектного и целостного анализа дискурса языковой личности. В данном случае языковая личность, автор текстов — билингв, то есть в нем сочетается языковая личность с казахским — родным языком и русским, которым он владеет на высоком профессиональном уровне писателя. В то же время автор представляет собой мультикультурную личность с пересекающимися культурными полями, которые придают глубину и широту интертексту с позиций постмодернистского дискурса.

Ключевые слова: интертекстуальность, интертекстуальные смыслы, гуманизм, мультикультура, языковая личность, дискурс постмодерна, метатекст, семантическое поле, семиотическое поле, интертекст.

References

- 1 Saussure, F. de. (1977). *Trudy po yazykoznaniiu [Works on linguistics]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Kristeva, Yu. (2013). *Semiotika. Issledovaniia po semanalizu [Semiotics. Research on semanalysis]* Moscow: Akademicheskii projekt [in Russian].
- 3 Bakhtin, M. (1986). Problema soderzhaniia, materiala i formy v slovesnom khudozhestvennom tvorchestve [The problem of content, material and form in verbal artistic creativity]. Moscow: Iskusstvo. Retrieved from <https://wplanet.ru/index.php?show=article&id=26> [in Russian].
- 4 Derrida, J. (1981). *Dissemination*. Athlone Press.
- 5 Barthes, Roland, & Annette Lavers. (1973). *Mythologies*. Paladin Books.
- 6 Karaulov, Yu.N. (1987). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost [Russian language and linguistic personality]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Shmelev, D.N. (Ed.). (1989). *Yazyk i lichnost [Language and personality]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Baudouin de Courtenay, J. (1963). *Izbrannye trudy po obshchemu yazykoznaniiu [Selected works on general linguistics]*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 9 Korolev, K. (2003). *Yazyki kak obraz mira [Languages as an image of the world]*. Moscow: OOO «Izdatelstvo "AST"»; Saint-Petersburg: Terra Fantastika [in Russian].
- 10 Sundeev, A.A. (2002). *Chelovecheskaia subektivnost i vlast diskursa [Human subjectivity and the power of discourse]*. *Candidate's thesis*. Saratov [in Russian].
- 11 Kornilov, O.A. (2000). *Yazykovye kartiny mira kak otrazheniia natsionalnykh mentalitetov [Linguistic pictures of the world as reflections of national mentalities]*. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].

- 12 Babaian, T.G. (2003). Problemy sotsiologicheskogo izucheniia fenomena «yazykovoï lichnosti» v rechevykh kommunikatsiakh [Problems of sociological study of the phenomenon of “linguistic personality” in speech communications]. *Candidate's thesis*. Tambov [in Russian].
- 13 Khrustaleva, O.A. (2002). Formirovaniye yazykovoï lichnosti shkolnika v usloviyakh polilingvalnogo obrazovaniia [Formation of a student's linguistic personality in the conditions of multilingual education]. *Candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
- 14 Bykova, G.I. (1999). Vospitaniye yazykovoï lichnosti v protsesse prepodavaniia lingvistichekikh i rechevedcheskikh distsiplin [Education of a linguistic personality in the process of teaching linguistic and speech disciplines]. *Candidate's thesis*. Ekaterinburg [in Russian].
- 15 Grigoreva-Golubeva, V.A. (2003). Stanovleniye gumanisticheskikh tsennostei pedagoga (v aspekte yazykovoï lichnosti) [Formation of humanistic values of a teacher (in the aspect of a linguistic personality)]. *Doctor's thesis*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 16 Varfolomeeva, O.V. (1998). Formirovaniye effektivnogo psikhoterapevta kak razvitoï yazykovoï lichnosti [Formation of an effective psychotherapist as a developed linguistic personality]. *Candidate's thesis*. Simferopol [in Russian].
- 17 Malanchuk, I.A. (1998). Rol yazykovoï kartiny mira v politicheskoi kommunikatsii [The role of the linguistic picture of the world in political communication]. *Candidate's thesis*. Krasnoyarsk [in Russian].
- 18 Agapova, S.G. (2004). Osnovy mezhlchnostnoi i mezhkulturnoi kommunikatsii (angliiskii yazyk): uchebnoe posobie [Fundamentals of interpersonal and intercultural communication (English): Textbook. Manual]. Rostov-on-Don: Feniks [in Russian].
- 19 Asanuly, K. (2005). Evnei Buketov — publitsist. Oqu quraly [Evney Buketov-publicist. Training manual]. Qaragandy: Qaragandy universiteti baspasy [in Kazakh].
- 20 Amrenova, A.S. (2005). Perevod proizvedeniia V. Shekspira «Yulii Tsezar» na russkii i kazakhskii yazyki: pragmalingvistichekii aspekt [Translation of the work of V. Shakespeare “Julius Caesar” into Russian and Kazakh languages: pragmalinguistic aspect]. *Candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 21 Rerikh, N.K. (1994). *Kultura i tsivilizatsiia [Culture and civilization]*. Moscow [in Russian].
- 22 Buketova, N.I., & Gazaliev, A.M. (2022). Uchenyi i gumanist. Rektor. Prosto — Chelovek [Scientist and humanist. Rector. Just a Man]. *Tsentralno-Kazakhstanskoe otdeleniye Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan: Istoriia sozdaniia i razvitiia — Central Kazakhstan Branch of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan: The history of creation and development*. Karaganda: NAO «Karagandinskii universitet imeni akademika E.A. Buketova [in Russian].
- 23 Buketova, N.I. (2015). Evnei Buketov na zemle i nebesakh [Evney Buketov on earth and heaven]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandiskogo gosudarsvennogo universiteta [in Russian].
- 24 Buketov, E.A. (1989). Shest pisem drugu [Six letters to a friend]. Alma-Ata: Zhalyn [in Russian].
- 25 Savchenko, T.T. (2005). Avtorskaia pozitsiia i formy ee vyrazheniia v «Shesti pismakh drugu» E.A. Buketova / Akademik E.A. Buketov — uchenyi, pedagog, myslitel [“The author's position and the forms of its expression in “Six letters to a friend” by E.A. Buketov” / Academician E.A. Buketov — scientist, teacher, thinker]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 80-letiiu E.A. Buketova (23–24 marta 2005 goda) — Proceedings of the international scientific and practical conference dedicated to the 80th anniversary of E.A. Buketov*. Karagandy, 11 [in Russian].
- 26 Buketova, N.I. (2018). Reliktovaia kornevaia morfema kak yazykovaia universalii: Monografiia. 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe [Relict root morpheme as a linguistic universal. Monograph. 2nd edition, revised and supplemented]. Karaganda: TOO «Tengri» LtD [in Russian].

N.E. Kairbekov*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: nurlan.kairbekov@mail.ru)*

Linguistic, Structural and Rhetorical Analysis of Surah “Al-kāfirūn” in the Qur’an

This article analyses the 109 Surah of Qur’an (Q 109) from linguistic and religious studies points of view. The Surah “al-Kāfirūn”, despite its rather short length, serves as a quite useful source for contextual analysis of the time of its formation. Unfortunately, this Surah has never been a central focus of academic attention. Using communicative methods of word-by-word translations, the research reveals the complex nature of relationships between early Islamic community and other religious groups — Jews and Christians. Considering Q 109 in its historical context, the article demonstrates how Muslims, being a minority group at that time, attempted to negotiate its own existence with other religious groups. The research is therefore divided into two dimensions of analysis: micro-level where intra-structure of Q 109 is analyzed and macro-level where inter-textual coherence with other Surahs is scrutinized. The authors argue that by studying Surah 109 in the context of other Surahs, it is possible to gain a deeper understanding of the Qur’an as a whole, and the role that this chapter played in the development of early Islamic community. Therefore, this article provides a comprehensive analysis of Surah 109 of the Qur’an, drawing on both linguistic and religious studies perspectives. Through its examination of the historical context in which the Surah was revealed, its analysis of its content, and its examination of its inter-textual coherence within the Qur’an, the authors aim to shed new light on this important and under-studied chapter of the Qur’an.

Keywords: surah, Quran, Islam, religions, al-kafirun, Muhammad, Christianity, linguistics, disbelievers, text.

Introduction

Dualism has played a vital role throughout the history of almost all philosophico-religious schools. The differentiation between two major categories, such as “black/white, good/evil, loyalty/disavowal” and, eventually, “us/they” is one of the prominent ethico-religious models in Islam as well. In fact, one could say that the Qur’an in its essence has a very dualistic nature. As Toshihiko Izutsu claimed, the Qur’an divides all human beings and its values into two opposed realms: positive moral properties and negative moral properties. The dualistic nature, the dichotomy, or, as Todd Lawson says “syzygy” finds itself in different ways within the Qur’an: the opposition of paradise/hell (jannat/jahannam), angels/devils, sun/moon, life/death, secrecy/openness, believers/unbelievers and so on. It has been argued that the most prominent feature of the Qur’an is its dualistic nature, which divides all categories into two oppositions: this world and the next one, black and white, day and night, sun and moon, believers and infidels.

The Surah 109 Al-Kafirun (“The Disbelievers”) (Q 109) could serve as a clear demonstration, where the borderline between “us and them” was explicitly made. This Surah was, as Toshihiko Izutsu puts it, “the formal declaration of independence on the part of Islam from all that was essentially incompatible with the monotheistic belief” [2]. Muslim scholars paid a great attention to the Qur’an 109, saying that the one who recites this surah, recites a quarter of the Qur’an [1].

At first sight, one could assume that ‘al-Kafirun’ seems relatively easy Surah due to its length and composition, especially comparing with other parts of the Qur’an, but it might be a quite superficial assessment. In fact, despite its length of six verses (ayat), Q 109 could shed some light not only on inter-textual consonance of the whole text of the Qur’an, but also on actual environment and context of its formation.

Despite its importance as one of the shortest surahs in the Qur’an, Q 109 received little attention from academic scholars in comparison to other Surahs. This is unfortunate given its rich linguistic, structural, and rhetorical features that provide new angles for understanding the Qur’an as a whole.

In order to provide a comprehensive analysis of Q 109, this essay will focus on a word-by-word observation of its key linguistic and structural elements. This approach will allow for a more in-depth examination of the Quranic text and provide a deeper understanding of its meaning and purpose. Additionally, this essay

* Corresponding author’s e-mail: nurlan.kairbekov@mail.ru

will also delve into the rhetorical features of Q 109, exploring the use of repetition and other stylistic devices used to convey its message to its audience.

It is hoped that this analysis of Q 109 will shed new light on the significance of this Surah and its role within the broader context of the Qur'an. By bringing attention to the linguistic and structural features of Q 109, this essay seeks to provide a fresh perspective on this oft-overlooked surah and encourage further research into its meaning and significance.

Research methods

In terms of the translation, Peter Newmark in his work "Approaches to Translation" highlighted two types of translation: communicative and semantic translations. Generally, communicative translation tries "to achieve a certain effect on its readers' mind" as it was supposed to be in the original text, whereas in semantic translation, the goal is to be as semantically close as possible to the source and it "tends to be more complex... more detailed, more concentrated..." [3]

Although both methods have its own advantages and flaws (communicative translation is inclined to undertranslate / semantic to overtranslate), the latter one will be used as a methodological framework, because it is not the aim of this essay to produce an adaptive version of the Surah into English language, but rather to convey the original semantic meanings of the words, even if it has several possible translations. It should also be mentioned that incipit *bi-smi llāhi r-rahmāni r-rahīmi*, which appears before each Surah in the Qur'an (except IX) will not be touched, since, first of all, a scope of this essay is limited to the Surah itself, and, secondly, a lot of scholars had already done numerous attempts to explain the nature of it. In addition, the transliteration of surah will be employed where is needed.

Results and Discussion

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ
لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ
وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ
وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَّا عَبَدْتُمْ
وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ
لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ

Transliteration

bi-smi llāhi r-rahmāni r-rahīmi

1. qul yā-'ayyuhā l-kāfirū**na**
2. lā 'a'budu mā ta'budū**na**
3. wa-lā 'antum 'ābidūna mā 'a'budu
4. wa-lā 'ana 'ābidun mā 'abadtum
5. wa-lā 'antum 'ābidūna mā 'a'budu
6. lakum dīnukum wa-liya dīni

The potential rhymes (l-kāfirūna — ta'budūna; 'abadtum — lakum — dīnukum) put in bold. The identically repetitive verses 3 and 5 are in italic.

Translation

In the name of God the Compassionate and the Caring

1. Say: "O, you unbelievers [infidels; the ones who reject God; you who reject the faith
2. I do not worship [4] what you (plural) worship
3. And you are not worshipping [and nor are you worshipers] what I worship

4. And I am not worshipping [and I am not a worshipper] what you have worshipped
5. And you are not worshipping [and nor are you worshipers] what I worship
6. For [to [7]] you your religion [faith; true religion; true faith; judgment; (final) reckon]ing[5], and for [to] me my religion”.

All words in bold are cornerstones of this Surah and will be discussed in this work. Alternative translations, which are given in brackets, will be thoroughly examined in the next sections of this essay as well.

Before proceeding to the core of this essay — structural and rhetoric features of the Surah, a brief look at peculiar linguistic aspects of the main words of the present Surah will be made. In order to fully comprehend and understand this Surah the focus of this analysis will be on possible translations and derivations of these words, which could provide some insights about the meaning of the whole passage.

- *qul* — I stem, II-weak (*Verba mediae infirmae*) imperative verb [6] meaning “Say!” in a singular masculine, the root is q-w-l meaning “speech, talk, to speak, to say, to tell, to demand” [7]. Appears around 1618 times in the Qur’an.

- *yā-’ayyuhā* (*yā* + *’ayyuhā*) — a vocative expression (*yā*) with so-called “long-distance” particle implied by (*’ayyuhā* for masculine).

- *l-kāfirūna* — a masculine plural active participle with the root k-f-r meaning “to cover, to hide, to deny God, to blaspheme” [8]. The root is Arabic, but might be influenced by Hebrew and/or Syriac [9].

- *’a’budu/ ta’budūna/’ābidūna/’abadtum* — frequently repeated verb in this Surah, with the root ’-b-d meaning “to worship, to serve or to slave”. The root is common Semitic, occurring in Hebrew, Aramaic and Syriac. Apparently, it “came to the Arabs from their neighbors in pre-Islamic times”.

- *mā* — a relative pronoun usually for “non-rational” subjects meaning “what, that, which” [9].

- *dīnukum/ dīni* — a noun with the root d-y-n, appears 92 times in the Qur’an as a noun. It could mean religion, faith, law, custom, code, judgment or reckoning [9]. In sense of religion, the meaning came from Iranian and borrowed, probably, from Jewish or Christian sources [10].

Although the time when Surah CIX was produced was disputed by Muslim scholars [11], Western scholars, such as Theodor Nöldeke, Gustav Weil or Régis Blachère, ascribed this Surah to the First (Early) Meccan Period due to its typical short composition of Meccan Period [12].

Q 109 consists of a very common preface *bi-smi llāhi r-raḥmāni r-raḥīmi* and six *ayat*, where two of them are absolutely identical. The structure can be analyzed in two dimensions: micro and macro levels, where micro-level is the intra-structure of Q 109 and macro-level is about inter-textual coherence with other parts of the Qur’an.

Unfortunately, Neal Robinson in his great work “Discovering the Qur’an: A contemporary approach to a veiled text” very briefly mentioned Q 109 and did not decode this Surah as he did the rest of Meccan Surahs. Interestingly, he sees Q 109 and some of its verses as later additions from Late Meccan Period due to its “too theological” nature [13]. Nevertheless, according to his pattern of the breakdown, all Surahs have one or more sections: polemical, eschatological, messenger, revelation, sign and narrative sections; also didactic questions and miscellaneous Surahs are recognized as separate categories. Moreover, Robinson considered Q 109 as having a miscellaneous context. Miscellaneous section, in its turn, consists of prayers and other formulaic utterances, polemic against polytheism, exception clauses (*illā*), explanatory sentences (with one ayah being longer than others) and attribute lists (the divine attributes). As it could be seen from the translation of Q 109, although “to you your religion, to me my religion” can be considered in some sense as a polemic against polytheism, it still does not have most of listed subsections of a miscellaneous section, hence it could be argued that this Surah is rather a part of a *polemic section*.

Polemic section was also subdivided into 7 major groups (but the content varies and not concrete): woes, curses, categorical denunciations, reproaches (“addressed to specific groups of human beings” [14], warning, lampoons and apostrophes addressed to unbelievers (unbelievers “addressed in person, either in the singular “thou”...or in the plural as “you”... [15].

In order to demonstrate that Q 109 has a polemic context, it could be logical to appeal to Robinson’s pattern once again. He also considered all Meccan Surahs as having single, two, three, four and more, so-called, “registers” [9]. It, as a rule, depends on the length of Surah: for instance, Surahs with verses up to 11 have only one register; two registers are usually Surahs with 11-29 ayat and so on [9]. Since Q 109 has only 6 verses, it could be considered as having a single polemic register. Additionally, following Robinson’s design, the rhymes and ending assonances of each verse are denoted in brackets:

Surah 109

v.1 *Say!* (*Muhammad*) + apostrophes addressed to unbelievers (reproaches?) {-na}

v.2-5 Negotiation + contrast with unbelievers {-na, -u, -um, -u}

v.6 Apostrophes + contrast {-ni}

So, it could arguably have more of a polemic context, as a “dialogue” or some type of “negotiation” with *kāfirūna*, rather than a miscellaneous one. This argument will be examined more thoroughly throughout this essay.

It was claimed that cohesive correlation between different Surahs is the prominent feature of the Qur’an as a text [16]. The end of one Surah corresponds with the beginning of the next one. Thus, *lakum dīnukum wa-liya dīni* in Q 109 are somewhat homophonic with Q 110:2 *wa-ra’ayta n-nāsa yadkhulūna fī dīni llāhi ’afwājan* (and you see the people entering Allah’s religion in throngs) [16]. From literary perspective, Hussein Abdul-Raof claims that the exegetical meaning of *lakum dīnukum wa-liya dīni* is that *dīn* — religion (Islam) is perfect and has no defects, which is continued in Q 110 by stating that the people will enter Islam in great number since its perfection [15]. However, one should be aware of this interpretation due to its possible emic nature.

Angelika Neuwirth has rightly pointed that compositions and narratives of almost all Meccan Surahs could be found in later Periods [17]. It also, of course, applicable to Q CIX. For example, similar structural tone of “to you your religion and to me my religion” is represented in Q 2:139 (The Medinan Surah: “Say: “Do you dispute with us about God, when He is our Lord and your Lord? To us our deeds and to you your deeds. We are devoted to Him”). The same phrase can be found in Q 28:55 and 42:15 (both are the Third (Late) Meccan Period).

So, one could notice the structural features of Q 109 in a way of representing polemic context at micro-level within the Surah and in a manner of inter-textual similarities with other Surahs. Interestingly, the same polemic construction in micro-level shifts to a macro-level where similar structural skeleton is represented in dealing with the Others (infidels and the People of the Book) in different Surahs.

If one looks at the Qur’anic text as a literary text, one could easily find a number of typical literary or rhetorical devices, such as alliterations, assonances, metaphors, similes and so on. The relevant question is “What kind of rhetorical tools can be found in Q 109?”.

Michel Cuypers argues that as in the Biblical world, binarity or bi-polarity as a rhetoric instrument plays a huge role in the Qur’an [18]. As it was mentioned in the introduction of this essay, the Qur’an has a very dualistic nature, always putting two opposite linguistic/semantic elements alongside to produce certain emotions for the readers. The similar technical term for binarity is *antithesis*, where one element clearly contrasts with another one [19]. However, not all Qur’anic binary models necessarily follow that rule, because in some cases compared elements do not always strictly contradict each other, it might also, in some extent, overlap with each other. So, it could be suggested to use the term *binarity* or *bi-polarity* rather than somewhat stronger meaning of *antithesis*.

In Q 109 binarity model is inflicted in the usage of the opposite pronouns. “You” and “Your” pronoun appear 7 times against “I” and “Me” which occur 5 times. It claimed that the usage of such “thick” direct pronouns (especially putting it next to each other and making bi-polar model in order to express some strong statements) is one of the effective devices both in poetic speech and in the Qur’an [20].

It could also be argued that using the structure “Say: O, *you* unbelievers” can serve as an implicit binarity, where the borderline between Muhammad (*You* — *Muhammad* have to say to *them* — *disbelievers*) is drawn.

Here the word *qul* is of a particular interest. It is an imperatival opening (command) which might be a tool to attain an emphasis stronger than a direct statement. *Qul* is usually directly addressed to Muhammad and known as *alqaqīl cluster* (openings of Q 112, 113, 114) or to the whole community of believers. Following *yā-’ayyuhā l-kāfirūna* could function as *al-dhamm* — blame [21]. This expression in the second person appears only twice in the whole Qur’an (Q 109 and Q 66:7), usually if the direct addressee is the unbelievers the third person is used and the second person employed mostly for believers. In addition, *yā-’ayyuhā* is a “phrasal tie” to catch the attention of audience [21]. So, this first ayah predetermines the whole tone of the Surah by blaming unbelievers and setting bi-polar model for the rest of Surah.

Repetition as a rhetorical device is so prevalent in the whole text of the Qur’an that its role cannot be overestimated (El-Awa, 2003: 577-593). Moreover, some Muslim scholars, such as Ibn al-Jawzi or Abu Ja’far Muhammad, also agree that this rhetorical method is used to emphasize a statement [3]. Generally, the repetition is very common feature of early Meccan Surahs (Neuwirth). The theory of different types of repe-

tion by Deborah Tannen can be helpful to demonstrate the repetitions in Q 109. According to her theory, words or sentences can be repeated exactly in the same linguistic form or just as a paraphrase of the original text/speech. Also repetitions can follow each other immediately without any interference between two elements or they might be delayed by using linguistic components between repeated subjects [21]. Andreas Jucker illustrated her theory in a figure:

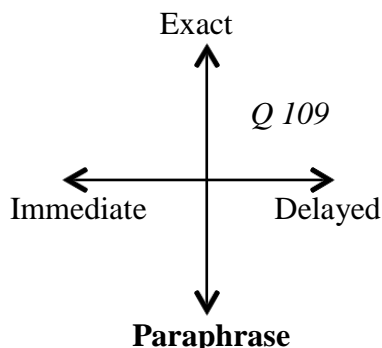

Figure A. Jucker's theory of repeated subjects

As it can be seen, Q 109 is placed in the exact-delayed dimension, which means that all potential repetitions are of one linguistic structure and it has some intervening linguistic items [21]. It was already mentioned about the repetition of the pronouns. There is also the repetition of whole verses 3 and 5 as inter-ayat repetitions. Another type is the word *religion* appears twice in the same ayah and put very closely next to each other (but still having *wa-liya* as an intervention), (*lakum dīnukum wa-liya dīni*). Another small remark regarding this word should be made. The root *d-y-n* can also be translated as “reckoning” which gives a new angle to approaching this ayah. “*A reckoning for you and a reckoning for me*” gives a specific implication meaning that in spite of having your own reckoning for now, everyone will “receive a just and final reckoning at the proper time” [22]. In addition, three times *wa-lā* series is repeated at the very beginning of 3-5.

The verb *'-b-d* appears 9 times in 6 verses, which makes it extremely repetitive word. Although these verbs are not of the precise same linguistic structure, they are not paraphrases either hence it could be concluded that this common root *'-b-d* might be considered as exact repetition. Interestingly enough, despite its frequent appearance in only 6 short *ayat*, “worship” never appears in exact-immediate structure, but always interrupted by the same word *mā* (what). From the semantic points of view, first of all, it was in order to stress the subject of worship, to demonstrate that Muhammad did not serve Gods of unbelievers; secondly, from linguistic view, obviously, it was done to preserve the grammatical structure of sentences.

As for the word “what” itself, it appears 4 times in 4 different verses (2-5). The nature of it was discussed by Muslim scholars since God is addressed by a word “what” but not “whom” (“You are not worshipping **what** I worship” Q 109:3, 5). For instance, Al-Tusi claims that this word is used due to harmony with the previous verse (“I do not worship **what** you worship” Q 109:2, 4), so it “stands as a counterpart” to earlier verse [23].

So, as it could be noticed, almost all words of Q 109, except entire first ayah, are repeated at least once. Trying to interpret this Surah, one could ask that if this Surah is so repetitive what is a purpose of that? In other words, *what is the function of repetition in Q 109?*

First of all, as it was already said before, “thick” pronominality in this Surah might be used to demonstrate to the readers/listeners of the Qur’an a clear demarcation of believers from unbelievers (I and You, Mine and Yours). Secondly, the exact delayed repetition of Q 109:3 and 5, could serve as a tool to enhance “the contextual effect” and give emphasized knowledge of a fact that unbelievers will never be the same as believers (“You are **not** worshipping **what** I worship”). Thirdly, the constant appearance of “what” highlights the importance of a subject and enhances a given statement. The repetitiveness could also say about “the degree of the speakers’ commitment” and his/her attitude [24].

The Qur’an literally means “the recitation” and this meaning is a crucial factor when one looks at the potential functions of the repetition in this text. It was suggested that if a text is structured to be performed orally, the repetition plays a vital role (Neuwirth). So, such permanent repetition of the whole ayahs and separate words could, as one can say, double-emphasize the importance of the recited text. Thus, it could be asserted that the Surah “al-Kāfirūn” defined by its rhetorical core: a highly repetitive text framed in a binary

model which might be done in order to make an emphasis on the significance of differentiation between believers and unbelievers. It was already said that the opening verse could serve as a start point of setting a binarity model for the rest of the Surah, but the word *qul* might also be inserted to persuade the audience in mantic authority of the text, because it is not a speech of Muhammad, but it was revealed from divine power [19].

Another extremely peculiar and complex issue is the phrase “*wa-lā ’ana ’ābidun mā ’abadtum*”, where suddenly the past tense of “worship” appears. This shift from imperfect to perfect tense might be considered as a case of *iltifāt*. Although, usually *iltifāt* structure means the shifts between pronouns (for example, Q 27:60, 80:3, 47:23) Abdel Haleem says that change in the tense of the verb might also be related to *iltifāt* [1]. However, a reason for that shift in Q 109 case is quite ambiguous. Some traditional commentators, as Ibn al-Jawzi suggested that change between present and past tenses in these repetitive lines is done to demonstrate the permanence of unbelief [17]. He tried to paraphrase the Surah to illustrate it: “I do not worship what you worship **now** (2); and you are not worshipping what I worship **now** (3); And I will not be a worshipper in **the future** of what you have worshipped in **the past** (4); And you will never be worshippers in **the future** of what I worship **now** and in **the future** (5)” [16]. However, as the first and second sections of this essay show, this interpretation is somewhat arguable due to the grammatical elements: *wa-lā ’ana ’ābidun* is not in the future tense, but rather it is an active participle, which can be translated either as “and I am not a worshipper” or “and I am not worshipping”; the same is with verse 5. So, the reason for the past tense in *abadtum* is very uncertain, it might be a mere grammatical error due to editorial nature of the Qur’an or, as al-Zarkashī says, it is a device for “safeguarding his (hearer a/n) mind from the boredom” [25].

Additionally, to demonstrate a whole context of Q 109, it would also be good to conduct a brief analysis of arguably the most significant term within this Surah — *kāfirūn* — within the Qur’an itself. As it was said earlier, this word and its root k-f-r means “to cover, to hide, to be ungrateful, to deny God”, appears around 510 times in the Qur’an. In terms of its actual meaning in the Qur’an, it is used in extremely broad ways, beginning from “ingratitude, making a plan, giving a lie, mocking” to the direct opposition of word “iman” and to the militaristic meaning — the ones who have to be fought [26].

Waldman suggests that, basing on Blachere’s chronology, first appearances of “kufir” are actually ambiguous and without any doubt that term does not have a dominant role at all. In earlier Meccan suras, she links the term “kafirun” — the disbeliever with the Day of Judgment, which is definitely one of the most important categories in the Qur’an. Also, Waldman claims that the root k-f-r is just one of the words to describe ones who do not believe in the coming Day (Ibid.). Which seems reasonable since in general, the theme of the Day of Judgment prevails in First Meccan Suras, because, probably, Muhammad himself was convinced that he would see himself this Day. So, in this context, Allah says that Muhammad should give the time for the kafirin (plural form of kafirun) and leave them in a while (Quran 86:17, First Meccan Period by Nöldeke). Furthermore, the whole set of first six ayats in sura 109, which is, again, First Meccan Period, represent in some sense, the tolerant attitude of the first Muslims towards pagans and surrounding religions. So, it could be said that in this Period unbelievers were somehow tolerated and treated with patience (*sabr*), which might be due to the small number of the Muslims and their struggles for the power.

According to Waldman, “kufir” in the Second Medinan Period, firstly, closely connected with the word “shirk” — meaning “association” (something to Allah) and with its active participle form “mushrik” — one who associate or, in other words, the polytheists; secondly, the previous meaning “ingratitude” is still in usage albeit it has changed its core meaning. For instance, in the First Meccan Period, kafir is not always fully aware of the generosity of God, so there is nothing to him to be grateful for. However, in the Second Period, in the Qur’an 19:77 “he seems to accept God’s creation of the world and its bounties but to refuse to be grateful for them” (Ibid.). This kind of haughtiness is a vital characteristic of any kafir and the Qur’an always keep reminding that, but that kind of ethic concepts will be considered in the next paragraphs. So, the Second Medinan Period surprisingly progresses in its meaning, getting closer to the “mushrik” and accumulating the meaning of arrogance. However, it should be noticed that “kufir” does not change dramatically and still has previous understanding of the word and just slightly moving into its final, broader form.

The Third Meccan Period is common for explaining kafir’s characteristics in depth, the comparison between “iman” and “kafir” is often used, and the great attention is paid for unwillingness and impossibility of unbelievers to change their mind. For example, they are compared with the dogs: “So his example is like that of the dog: if you chase him, he pants, or if you leave him, he [still] pants. That is the example of the people who denied Our signs” (Q 7:176).

In the Medinan Period Muhammad at last uses “kufir” as a generic term to describe all of those, who had to be fought and now it also explicitly differentiates “the People of the Book” that are Jews and Christians, whom Muhammad failed to convert to his own religion, munafiqun — hypocrites and so on (Ibid.). And since now the Muslims are no more minority group of people, “kufir” is very often used in the militaristic purposes, such as commands to killing polytheists and unbelievers (Q 2:191-193). So, in terms of the development of this term, it could be seen that “kufir” is not a static concept, but it had been always reflexing the actual life of Muhammad and his initial scarcity of power, then the struggle for and, finally the wielding of this power. Q 109 is also a clear demonstration of this argument.

Conclusion

The conclusion of the article offers a nuanced perspective on the significance of Surah 109 in understanding both the structure and rhetorical meaning of the Qur’an. Despite its concise nature, the Surah provides a window into the polemical context of the time, illuminating the struggles and negotiations that the early Islamic community faced in its relations with other religious groups. The Qur’an’s dichotomous nature is evidenced by the Surah’s utilization of binary rhetorical devices to convey a disavowal of non-believers and its repetition to encourage its audience to distinguish themselves from others. Additionally, the Surah’s intra-textual correspondence with other parts of the Qur’an (Q 2:139, 28:55, 42:15) reinforces the coherence of the Meccan and Medinan contents of the Qur’an.

Furthermore, this study highlights the importance of considering the historical context in which Surah 109 was produced and its implications for our understanding of the Qur’an as a whole. By taking a linguistic and religious studies approach to its analysis, this article offers fresh perspectives and a deeper understanding of the meaning and significance of this Surah. The findings of this research can serve as a valuable resource for scholars and students alike who are interested in the study of early Islamic history and the Qur’an.

Moreover, the implications of this research extend beyond the confines of the Surah itself. The conclusions of this study serve to broaden our understanding of the complex relationships between the early Islamic community and other religious groups, as well as the tactics used by this minority group to negotiate its own existence. The utilization of rhetorical devices such as binarity and repetitiveness in the Qur’an can provide insight into the power dynamics at play during this time and the ways in which religious messages were communicated and received.

However, avenues for further inquiry still remain, such as a more comprehensive analysis of the polemical context of the Surah and a deeper examination of the motivations behind the litigate speech in Q 109:4. These avenues of research can contribute to our ongoing efforts to gain a deeper and more nuanced understanding of the Qur’an and its place in early Islamic history.

References

- 1 Haleem, Abdel Muhammad & Elsaid M. Badawi. (2008). *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*. Leiden: Brill.
- 2 Abdul-Raof, Hussein. (2005). *Consonance in the Qur'an: A Conceptual, Intertextual and Linguistic Analysis*. Muenchen: Lincum Europe,
- 3 Abdul-Raof, Hussein. (2001). *Qur'an Translation: Discourse, Texture and Exegesis*. London and New York: Routledge.
- 4 Behn, Wolfgang. (2013). *The History of the Qur'an by Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer and Otto Pretzl*. Brill.
- 5 Cuypers, M. (2015). *Composition of the Qur'an, Rhetorical Analysis*. Bloomsbury Publishing.
- 6 Droge, Arthur J. (2013). *The Qur'an: A New Annotated Translation*. Equinox Publishing Ltd.
- 7 Gwynne, Rosalind Ward. (2017). *Patterns of Address*. In Andrew Rippin (Eds.). *The Blackwell Companion to the Qur'an*. Blackwell Publishing Ltd.
- 8 Haleem, Abdel Muhammad. (2010). *The Qur'an: English Translation and Parallel Arabic Text*. Oxford University Press.
- 9 Hoffmann, Thomas. (2007). *The Poetic Qur'an: Studies on Qur'anic Poeticity*. Otto Harrassowitz GmbH & Co. KG.
- 10 Izutsu, Toshihiko. (2002). *Ethico-Religious Concepts in the Qur'an*. McGill-Queen's University Press.
- 11 Jeffery, Arthur. (2007). *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*. Brill.
- 12 Lawson, Todd. (2008). Duality, Opposition and Typology in the Qur’an: the Apocalyptic Substrate. *Journal of Qur'anic Studies*, 10(2), 23-49.
- 13 McAuliffe, Jane Dammen. (2006). *The Cambridge Companion to the Qur'an*. Cambridge University Press.

- 14 Neuwirth, Angelika. (2006). *Structural, linguistic and literary features. The Cambridge Companion to the Qur'an*. Cambridge University Press.
- 15 Neuwirth, Angelika. *Rhetoric and the Qur'an*. In Janne Dammen McAuliffe (Eds.). *Encyclopaedia of the Qur'an*. Georgetown University.
- 16 Newmark, Peter. (2001). *Approaches to Translation*. Pergamon Press.
- 17 Robinson, Neal. (1996). *Discovering the Qur'an: A Contemporary Approach to a Veiled Text*. SCM Press Ltd.
- 18 Rodgers K. (2002). *About becoming a person* (3rd ed.). Yale University Press.
- 19 Sells, Michael. (1999). *Approaching the Qur'an: The Early Revelations*. (2nd ed.). White Cloud Press.
- 20 Stewart, Devin. (2011). New Perspectives on the Qur'an: The Qur'an in its historical context. In Gabriel Said Reynolds (Eds.). (pp. 327-57). Routledge.
- 21 Waldman, Marilyn Robinson. (1968). The Development of the Concept of Kufr in the Qur'an. *Journal of the American Oriental Society*, 88(3), 442-445.
- 22 Welch, A.T., Paret, R., & Pearson, J.D. Al-Kur'an. In *Encyclopaedia of Islam, Second Edition* P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs (Eds.). P.J. Bearman (Volumes X, XI, XII), Th. Bianquis (Volumes X, XI, XII), et al. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0543.
- 23 El-Awa, Salwa. (2003). Repetition in the Qur'an: A Relevance Based Explanation of the Phenomenon. *Islamic Studies*, 42(4), 577-593. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/20837305>
- 24 Fischer, Wolfdieter. *A Grammar of Classical Arabic* (Jonathan, Trans.).
- 25 Jucker, Andreas. (1994). Irrelevant repetitions: a challenge to relevance theory. *SPELL: Swiss papers in English language and literature*, 7, 47-60. <http://dx.doi.org/10.5169/seals-99898>.
- 26 Omar, Nida, Salahuddin Bin Mohd, & Kais A. Kadhim. (2011). Rhetorical meaning of Vocative Sentences in the Glorious Qur'an with Reference to Translation. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1(21), 308-14.

Н.Е. Кайрбеков

Құрандағы «Әл-Кафирун» сүресін лингвистикалық құрылымдық және риторикалық талдау

Мақалада Құранның 109-шы сүресін лингвистикалық және дінтанулық негіздерге сүйене отырып зерделеу мақсат етілген. «Аль-Кафирун» сүресі мәтіндік ықшамдылығына қарамастан, оның пайда болу уақытын контекстуалды талдау үшін өте пайдалы дереккөз болып табылады. Өкінішке орай, бұл сүре көп жағдайда зерттеушілердің назарынан тыс қалып жатады. Осы ретте мақалада әрбір сөздің аудармасын саралауға негізделген коммуникативті әдістер қолданылып, алғашқы ислам қауымдастығының өзге діни қауымдармен, яғни еврейлер және христиандармен болған күрделі қарым-қатынастар көрсетіледі. Сүренің пайда болуының тарихи жағдайы талданып, сол кезде азшылық болған мұсылмандар өздерінің қауіпсіздігі үшін айналадағы діни топтармен диалог құру әрекеттері қарастырылды. Зерттеу жұмысы екі аспекті бойынша талданған, атап айтқанда Құранның 109-шы сүресінің ішкі құрылымын зерделеуге бағытталған микро деңгей және өзге сүрелермен мәтінаралық үйлесімділікті қарастыруға мақсатталған макро деңгей назарға алынды. Бұл зерттеудің авторы 109-шы сүрені зерттеу арқылы Құранды тұтас мәтін ретінде тереңірек түсінуге, сондай-ақ оның ерте мұсылман қауымдастығын құрудағы рөлін зерттеуге болады деп санайды. Мақалада лингвистика мен дінтану объективті арқылы Құранның 109-ші сүресін жан-жақты талдау ұсынылған. Осы сүре пайда болған тарихи контексті зерттеу, оның мазмұнын талдау және Құранның басқа бөліктерімен интертекстуалды байланыс арқылы автордың мақсаты қасиетті кітаптың осы бөлігінің маңыздылығын жаңа қырынан қарауға ұмтылу болып табылады.

Кілт сөздер: сүре, Құран, ислам, діндер, әл-кафирун, Мұхаммед, христиандық, лингвистика, сенбейтіндер, мәтін.

Н.Е. Каирбеков

Лингвистический, структурный и риторический анализ суры «Аль-Кафирун» в Коране

В статье проанализирована 109-я сура Корана с лингвистической и религиозной точки зрения. Сура «Аль-Кафирун», несмотря на свое довольно короткое содержание, служит довольно полезным источником для контекстуального анализа времени ее формирования. К сожалению, она никогда не была в центре внимания исследователей. Используя коммуникативные методы пословного перевода, исследование раскрывает сложный характер взаимоотношений между ранней исламской общиной и

другими религиозными группами — евреями и христианами. Авторы, анализируя суру в его историческом контексте, демонстрируют, как мусульмане, будучи в то время меньшинством, пытались вступить в диалог с другими религиозными группами с целью собственного выживания. Таким образом, исследование разделено на два аспекта анализа: микроуровень, где анализируется внутренняя структура 109-й суры Корана, и макроуровень, где тщательно изучается межтекстовая согласованность с другими сурами. Авторы данного исследования полагают, что посредством изучения 109-й суры возможно более глубокое понимание Корана в качестве цельного текста, а также изучение ее роли в становлении раннего мусульманского сообщества. Таким образом, данная статья предлагает всесторонний анализ 109-й суры Корана через призму лингвистики и религиоведения. Посредством изучения исторического контекста, в котором появилась данная сура, анализа его контента и интертекстуальной взаимосвязи с другими частями Корана, целью авторов является стремление посмотреть с новой стороны на важность данной части Священной книги.

Ключевые слова: сура, Коран, ислам, религии, «Аль-Кафирун», Мухаммед, христианство, лингвистика, неверующие, текст.

С.Г. Караконисова*, П.П. Солощенко

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: salta-nigman@mail.ru, p_soloschenk@mail.ru)*

Қазақстанның өркениеттік даму перспективаларын философиялық тұрғыдан ұғыну контекстіндегі жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар

Мақалада жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар қоғамдық прогрестің іргелі дүниетанымдық негізі ретінде қарастырылатын Қазақстанның өркениеттік даму перспективаларына философиялық талдау ұсынылған. Өткеннің рухани мұрасына көз жіберу арқылы және қазіргі қазақстандық философтардың философиялық ізденістеріне тоқтала отырып, авторлар қазіргі қазақстандық қоғамның рухани жаңғыру векторын айқындайтын идеялардың терең гуманистік мазмұнын ашуға тырысқан. Әлеуметтік-гуманитарлық білім өкілдерінің негізгі міндетіне өркениеттік дамудың басқа іргелі стратегиясын ұсына алатын, әлеуметтік өзін-өзі ұйымдастырудың жаңа әдіснамасын жасау, оны жүзеге асыруға мүмкіндігінше көп адамдардың белсенді саналы белсенділігін ескеру жатады. Мемлекеттің ұлттық саясатын ғылымның теориялық және әдіснамалық жетістіктеріне сәйкестендіру қажеттілігі негізделген. Жаһандық тұрақсыздық жағдайында дамудың идеологиялық және рухани-адамгершілік бағдарларын іздеудің маңыздылығы атап өтілді. Авторлар осы ізденісте іргелі бағыттардың бірін, атап айтқанда, жаңа әлеуметтік институттардың қалыптасуы үшін, Қазақстан халқы ретінде жаңа этномәдени бірегейлікке ие болу үшін өз негіздерін айқындауды көрсетті. Сонымен қатар Әбу Насыр әл-Фарабидің қазіргі заманғы жалпыадамзаттық өркениеттік дамудың сұраныстары тұрғысынан да, сондай-ақ қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғырту процестерінің рухани-адамгершілік құрамдас бөлігін жаңартудың әдіснамалық негіздерін іздеуі тұрғысынан да зор маңызы бар мұрасы қарастырылған. Қазақстандық философ Б. Қасеновтің шығармашылығы зерттелген, оның негізінде Қазақстандағы әлеуметтік өзгерістердің, жаңа қазақстандық бірегейлік пен жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуының негізі ретінде «намыс» ұғымы жатыр.

Кілт сөздер: Қазақстан, өркениеттік даму, жалпыадамзаттық құндылықтар, ұлттық бірегейлік, патриотизм, әлеуметтік белсенділік, өзін-өзі ұйымдастыру, намыс, ұлттық сана, өзін-өзі тану.

Кіріспе

Қазіргі Қазақстан тұрақты өркениеттік дамудың пайдасына стратегиялық таңдау жасай отырып, өзінің әлеуметтік тәжірибесінде жалпыадамзаттық құндылықтар мен ұлттық мүдделерді органикалық түрде біріктіруге ұмтылады. Жалпыадамзаттық мәндердің өлшемдері әмбебап болып табылады және ол өзінің терең сарқылмас қорымен оны өзі өмірінің негізгі бағыты ретінде таңдайтындарға барынша жоғары талаптар қояды. Бұл ретте осы дүниетанымдық талаптың жеңілдеуін, оның таптық, корпоративтік мүдделерді ғана көздеп өзінің құндылығын төмендетпеу аса маңызды. Жалпыадамзаттық құндылық ретінде барлығының және әрқайсысының мүдделерін ескерудегі жалпы, әмбебап адами қабілеттілікті мойындай отырып, біз өркениеттік даму процесінде жалпыадамзаттық құндылықты ұлттық құндылықпен байланыстыра аламыз. Жалпыадамзаттық құндылықтың ұлттық құндылықпен арасындағы айырмашылықты еңсеру тек өзін-өзі тану жолында ғана мүмкін болады. Шынайы өзін-өзі тану адамға оның әлемдегі алатын нақты орнын көрсетіп, өзінің өзімшілдігін жеңуге көмектеседі. Өзін өзі тануды тереңдету арқылы барлық адамдар мен халықтардың тең құндылығын түсінеді [1]. Ал бұл түсініктердің қорытындысына адамның өзінің ерекшелігін бекемдеуі, өз өзімен болуға деген ұмтылысы жатады. Тек өзінің табиғатын танығанда, өзінің мәнін жан жақты айқын және толыққанды түсінгеннен кейін ғана адам өзін де, өзгелерді де алдамай, тіпті өз-өзіне қайшы келмей, бірегей ерекшелігі болып қала алады. Өзін-өзі тануға негізделген бірегейлікке қол жеткізгеннен кейін ғана біз өзіміздің шынайы өркениеттік мақсатымызды жүзеге асыратынымызға сенімді бола аламыз.

М.К. Мамардашвилидің айтуынша, өркениет тек ондағы адам белгілі бір қызмет түрін игеру үшін жеке күш-жігерде әлеуметтік қажеттілікті жүзеге асыру қабілетін дамыта алғанда ғана «еркін

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: salta-nigman@mail.ru

өндірушілер қоғамы» дәрежесіне жете алады. Декарттың адамзаттың өмір сүруі мен ойлау арасындағы ажырамас байланыс туралы идеясын түсіндіре отырып, М.К. Мамардашвили осы «мен дегенім» тікелей айқын болмыста әлемде болып жатқан барлық нәрсенің адамның өз іс-әрекетіне белгілі бір тәуелділігі анықталып қана қоймай, кез келген ойға қонымды білім үшін анықтықтың бастапқы нүктесі екенін көрсетеді. «Осы тұрғыдан алғанда, «мен ойланамын, мен өмір сүремін, мен жасай аламын» деп айта алатын тіршілік иесі — ол адам ретінде әрекет ете алатын, бір нәрсеге жауап бере алатын және соны білетінін түсінетін әлемнің шарты мен мүмкіндігі» [2; 393].

Бұл қағида адам ойлауының әлемді қалыптастыруға қатысуын онтологиялық тұрғыдан негіздейді. «Мен істей аламын» принципінен бас тарту «тек мен ғана істей алмаймын» принципінің үстемдігіне әкеледі, өйткені онда қызметтік бастау адамның өзіне емес, кез келген адамның біріне тиесілі болып қалады. Яғни әрекет ету мүмкіндігі мұндай жағдайда «өзін-өзі басқарып әрекет ете алатын, мен үшін жұмыс істейтін механизмді» қабылдап танумен байланысты болады. Ал ойлаудың дербестігі принципі «мүмкіндік менің жеке еңбегім және оны босату мен дамытуға деген рухани күш-жігерім болған жағдайда ғана жүзеге асырылуы мүмкін (бұл, әрине, бәрінен де қиын)» деп тұжырымдайды [2; 394]. Тек осылай ғана біздің қызметіміз ғаламдағы қажетті элемент болып табылады, мұнда айналада болып жатқанның бәрі «қайтымсыз емес, түпкілікті емес, бүтіндей және толығымен берілмеген болып шығады. Басқаша айтқанда, үмітсіз емес. Мәңгілік қалыптасу үстіндегі әлемде мен үшін және менің іс-әрекеттерім үшін егер Мен бәрін басынан бастауға дайын болсам, өзімнен бастауға дайын болсам, әрқашан орын болады екен» [2; 394].

М. Мамардашвилдидің айтуынша, адамзат болмысының барлық проблемасы — біз үнемі ойланып бағамдауға және шешім қабылдауға болатын жағдайда болуымыз керек. Өркениеттік жай күй — бұл біздің ойлау қызметіміздің шынайы нақты жағдайға сәйкес келуін білдіреді. Сондықтан өркениет ойлауды жүзеге асыру үшін шарттар мен жағдайларды қамтамасыз етудің ерекше тәсілі болып табылады. «Ол нақты мән мағыналар мен мазмұннан алшақтау жүйесін қамтамасыз етеді. А. сәтінен басталған ойымыз келесі Б. сәтінде ойға айналатындай мүмкіндікті беретін және жүзеге асыратын кеңістікті құрайды. Немесе А. сәтінде басталған адамзаттың жай күйі В. сәтінде адамзаттың толық жай күйіне айналуы керек» [2; 398]. Өркениет «жариялылық, талқылау, өзара төзімділік, ресми заңнама тәртібі» болып табылатын «ойлаудың біртұтас кеңістігінің соқпақтарын» салады. Заңдар оларды қорғауға дайын еркін адамдар болған кезде ғана болады. Өркениет біреудің рақымына, идеясына немесе ізгі ниетіне негізделген емес, тәртіпті реттелген, құқықтық мінез-құлықтың ресми тетіктерін қамтиды. Бұл әлеуметтік, азаматтық ойлаудың шарты болып табылады.

Өзін өркениетті болуға шақыру бізге бұрыннан бар тәжірибе тұрғысынан шешілмейтін болып көрінетін проблемалық жағдайдан шығуға шақырудан басқа ештеңені білдірмейді. Адамдардың өркениеттік өзара іс-қимыл актісі болуы үшін мәдени-құқықтық, жағдаяттан жоғарғы белсенді мінез-құлықты игеру қажет. Адам табиғатының «табиғи жабайы табиғатының» көріністеріне қарсы тұруға болады, ол өте байсалды формаларды қабылдай алады, ол тек өз ақылымен ойлауға құқығы бар және оны жүзеге асыратын азаматты тәрбиелеу арқылы ғана мүмкін болады. Өркениеттік дамудың нәтижесі ретінде құқықтық тәртіп мүмкін, өйткені заң өздігінен емес, адами индивидтерде және олардың өз ісін түсінуінде болады. «Индивидті айналып өту мүмкіндігі адамның гуманистік қалауы мен қамқорлығына байланысты емес, болмыстың, өмірдің өзгермейтін құрылымына байланысты алынып тасталады. Тек индивидтердің маңызды теңдік деңгейінде ғана бір нәрсе пайда болуы мүмкін» [2; 401].

Қазіргі заманғы Қазақстандық қоғам үшін осы аса маңызды міндеттерді шешуде халқымыздың рухани мұрасына жүгінбей-ақ жасау мүмкін емес. Рухани мұраға жүгініп үндеу қазақтың зияткерлік мәдениеті әлемін өзінің ұлттық ерекшелігі бар және әлемдік философиялық оймен диалогқа түсетін мәдениет ретінде жаңа көзқарас пен түсінуді қажет ететін қазіргі заманғы қазақстандық қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды мәнге ие. Қазіргі заманғы қазақстандық философтар қазақ халқының дәстүрлі құндылық-семантикалық бағдарлары мен рухани мұрасына қайта оралу қазақстандықтардың ұлттық сана-сезімін қалыптастырудың мәдени-тарихи өзегіне айналатынын және Қазақстан Республикасының азаматтығын қалыптастыруда аса маңызды рөл атқаратынын айқын түсінеді. Ғылыми қоғамдастықтың осы процестеріне белсенді ықпал ету қажеттілігін мойындай отырып, Қазақстанның жетекші философтарының бірі А.Н. Нысанбаев былай деп жазды: «Біз не мұра етеміз, мұраның ақиқаты қандай деген сұрақтың өзі мұраның онтологиясы туралы ойлануға мәжбүр етеді. Сондықтан мұраға қатысты әдіснамалық ұстанымды әзірлеу қажет, оны өткен тұрғысынан емес, қазіргі көзқарас тұрғысынан қарастыруды талап етеді» [3; 28]. Бұл ретте мәдени мұраны танымал ету

тек дескриптивті емес, тиімді болуы керек». Бұл үшін «бүгін құрылған қазақстандық гуманитарлық қорда рухани-адамгершілік стратегиясының үлгілері бар» [3; 33]. А.Н. Нысанбаевтың пікірі бойынша, мемлекет көлемінде рухани мұраны өзінің өзіндік санасын дамытуда белсенді пайдаланатын еркін шығармашылықты тұлғаны қалыптастыруды жүзеге асырмай, Қазақстанның ішкі тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне қол жеткізуге сенімді бола алмайды.

Зерттеу әдістері

Біздің жұмысымызда логикалық және тарихилықтың бірлігі әдісі қолданылды. Зерттелетін пәннің өмір сүруінің тарихи процесінде кейбір тұрақты құрылымдардың қалыптасу кезеңдерін және олардың өздерінің дербес негізінде көбею кезеңдерін бөліп көрсету керек, бұл жүйелердің жұмысымен қатар олардың даму процестерін де қамтиды. Зерттеудің бұл логикалық компоненті қазіргі уақыттағы жүйенің көбеюіне ғана емес, сонымен бірге оның шығу тегі мен болашақтағы ықтимал перспективаларына жүгінуді көздейтін аса кеңірек тарихи тұрғыдан қарастыру контексіне қосылуы керек. Теориялық ойдың тарихилығы, сайып келгенде, тарихи дамып келе жатқан шындықтың көп варианттылығын түсінудің қажетті шарты ретінде әрекет етеді.

Бүгін қазақ халқының рухани мұрасына тоқтала отырып, біз өз мәдениетімізді, өзіміздің ұлттық кодымызды сақтау сияқты қоғамдық сананы жаңғыртудың осындай маңызды аспектісіне мұқият назар аударуға мүмкіндік аламыз. Бұл өз кезегінде әртүрлі жергілікті мәдени орталықтандыруды жеңетін ұлттық-мәдени өмірдің әртүрлі формаларының көп өлшемділігі мен өзіндік құндылығын тануға негізделген әдістемеге көшпей мүмкін болмайды. Бұл әдістеменің негізгі мәселесіне — оның өзінің мәдени және тарихи өткеніне реконструктивті-конструктивті көзқарасы жатады. Яғни, бір жағынан бізге өткенімізге ұқыптылықпен мұқият қарауымыз керек, оның объективті жан-жақты реконструкциясы қажет. Екінші жағынан, позитивті сабақтастықты жүзеге асыра отырып, өткеннің мұрасын конструктивті түрде игеру қажет. Сонымен қатар, қоғамдық дамудың субъективті-тұлғалық аспектісін игеру, осы мұраның қоғамды реформалау үшін маңызы неде екендігі туралы сұраққа жауап беру кезінде дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының рухани мұрасын қамтитын өзінің дербес ұлттық кодын сақтау индивидтердің жалпы адамзаттық мәдениеті мен өз халқының рухани құндылықтарына өздігінен араласудың нақты мүмкіндігі ретінде адамның азғындалуына қарсы тұрады. Қазақ ойшылдарының шығармашылығында қалыптасқан этикалық-әлеуметтік тұжырымдамалар мәні адамзат мәдениетінің онтологиялық сұраныстарын білдірді.

Нәтижелер және талқылау

Осы ауқымды ғылыми-зерттеу, мәдени-ағарту, әлеуметтік-білім беру (және трансформациялық) бағдарламасын іске асыруда Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы маңызды орын алады, ол қазіргі заманғы жалпыадамзаттық өркениеттік даму сұраныстары тұрғысынан да, сондай-ақ қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғырту процестерінің рухани-адамгершілік құрамдас бөлігін жаңартудың әдіснамалық негіздерін іздеуі тұрғысынан да орасан зор маңызға ие. Бұл ретте әл-Фараби мұрасын қазақстандық қоғамдық сананың когнитивтік кеңістігіне енгізу жөніндегі зерттеудің перспективалық бағыттарының бірі оның идеяларын «қазіргі заманның өзекті мәселелері, дәстүр мен жанашылдықтың арақатынасы, агрессия мен жатсынуды еңсеру, адамның рухани жетілуі, адам мен әлем үйлесімін түсіну тұрғысынан» қайта ұғынып түсіну болып табылады [4; 128].

Осыған байланысты, әрине, ұлы ойшылдың философиясы алдыңғы қатарда, өйткені бұл адамның танымдық рационалды қабілетінің дамуы оның өзін-өзі жетілдіруінің қажетті шарты болып табылады. Әл-Фарабидің өзі айтқандай, философия — «бақытқа апаратын жолдың көрсетеді» және «біз бақытқа қол жеткіземіз, егер де біз әсемдікке ие болсақ қана, ал әсемдікке ие болу тек философия өнерінің арқасында ғана мүмкін болмақ, сондықтан философияның арқасында ғана біз бақытқа қол жеткіземіз» деген тұжырым жасау керек [5; 35]. Кең мағынасында алғанда философия тек білім алумен шектелмейтін, сонымен қатар адамды қоршап тұрған барлық нәрселерді жетілдіруге қатысты оларды ақылға қонымды әрі саналы түрде қолдануды талап ететін ағартушылық ретінде әрекет етеді. «Философия барлық ізгіліктерді қамтуы мүмкін, сондықтан оны ғылымдардың ғылымы, ғылымдардың анасы, даналықтың даналығы, өнердің өнері деп атаған» деп санайтын ежелгі ойшылдардың дәстүрлерін жалғастыра отырып [5; 335], әл-Фараби философия туралы өзінің түсінігін дамытады. Оның түсіндірмесі бойынша философия бір жағынан көптеген ғылымдарды игеру арқылы метафизиканың шыңдарына апаратын жол ретінде әрекет етеді, содан кейін қоғамдық өмірде

даналықты іс жүзінде қолдану және екінші жағынан жоғары даналық тұрғысынан арнайы ғылымдарға олардың шынайы мағынасын беру мақсатында нақты шындыққа оралады.

Әл-Фарабидің ойынша философия дүниетанымдық іргетас болып табылатын және азаматтардың рухани-адамгершілік тәрбиесі оларды философия құрған ізгілікті және рационалды өмірдің мән мағынаға толы кеңістігіне тартуды көздейтін ең үздік қоғамдық жүйені осылайша ғана ұйымдастыруға болатынына сенімді. Сонымен қатар, қажетті философиялық білімді өз бетінше игеру қабілетіне ие болғандар басқа адамдарды оқытуға және тәрбиелеуге көмектесулері керек. «Дәрменсіз философ дегеніміз — бұл өз білімін басқа адамдарға мүмкіндігінше сіңіру үшін ең жоғары кемелдікті игере алмай, тек теориялық білімді ғана игерген адам» [5; 346].

Әл-Фарабидің философияның ең үздік қоғамдық жүйенің қалыптасуына әсері туралы ұстанымының маңызды аспектісі оның исламның діни дәстүрімен тығыз байланысты болып табылады. Өйткені, осы дәстүр бойынша «кемел мемлекет пен қоғам адамгершілікке, тіпті заттардың мәнін аса даналықпен түсінуге және Құдайдың ниеті мен еркіне сәйкес қалауынсыз жабдықталуы керек деген түсінік болғанда ғана құрылады; ал олардың кемел емес жетілмеген құрылымы, керісінше, адамдардың құдайлық белгілерден шегінуінің нәтижесі болып табылады» [6; 54]. Қазақстанның қазіргі рухани өмірінде діни фактор маңызды рөл атқаратындығы туралы контекстке байланысты әл-Фарабидің аталған көзқарастары ерекше өзектілікке ие болады. Ойшыл қоғамның әрбір саналы субъектісі Құдайдың даналығына жүгіну арқылы ғана ортақ игілік идеясына келе алатындығына назар аударады. «Азаматтар мұнда өздері үшін сыртқы емес және түбегейлі өздері үшін түсініксіз интеллектуалдық ақсүйектердің көзқарастарына бағынуы керек; олар өздерінің бірдей емес мүмкіндіктері мен әртүрлі тәсілдеріне қарай оларды діни-мемлекеттік қоғамдастыққа біріктіретін жоғарғы ақылды ерікке жету қажеттілігімен теңдестірілген, бірақ бұл айырмашылықтар мен бөлінулердің барлығы діни түсініктегі қатынастардың әмбебаптығының ықпалында болады» [6; 55]. Басқаша айтқанда, қоғамның көптеген мүшелерінде зияткерлік мәдениет пен сыни ойлау дағдылары дамымаған жағдайда, осындай діни ағартушылық, өздерінің діни парыздарын орындауға қатысты саналы көзқарас бейбітшілік, тақуалық және әділеттілік принципіндегі әлеуметтік өзара әрекеттесудің қажетті негізі бола алады.

Сонымен қатар, философия әлемдегі көпшілік үшін қарапайым және түсінікті саналатын әлемнің діни танымын толықтырып қана қоймайды, сондай-ақ бұл танымды маңызды әмбебап деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Осылайша, «адамдарды ұлттық, нәсілдік, әлеуметтік, діни көзқарастарына қарамастан білімге баулу мүмкіндігі туралы идеяны алға тарта отырып, Фараби жалпыадамзаттық гуманизм идеалдарын жариялау дәрежесіне дейін көтерілді» [7; 141].

Әл-Фарабидің идеялары қазақ халқының мәдениетінде философиялық ой қалыптасқан және дамыған рухани іргетасқа айналды, онда қазақ ойшылдарының этикалық көзқарастары адамгершілікті жетілдірудің жоғары жалпыадамзаттық идеясымен, жақсылық, ар-ождан, мейірімділік және әділеттілік идеяларымен ұштастырылды [8].

Дәл осы ұстанымдардың тұрғысынан, біздің ойымызша, белгілі қазақстандық философ, ғалым, педагог Б. Қасенов өзінің «Қазақстандық патриоттық намыс» санатындағы философиялық зерттеуін жүзеге асырды. Оның түсіндірмесіндегі «намыс» бұл — ар-намыс, ар-ождан, қадір-қасиет, ерік, батылдық, міндеттілік сияқты іргелі адамгершілік құндылықтарды қамтитын «көпмәнділігімен» қазақтың негізгі патриоттық сөзі. Әрбір адамның санасында осы құндылықтарды оятуда, оларға қажетті күш беруде Қазақстандағы әлеуметтік өзгерістердің жасампаз бастаулары мен негіздері ретінде Б. Қасенов өзінің басты шығармашылық міндетін көрді. «Қазақстандық патриоттық намыс» сияқты категория ретінде теориялық талдаудың маңыздылығы әлеуметтік практиканың нақты қажеттіліктеріне де байланысты болды. Б. Қасенов «Қазақстан Республикасының барлық субъектілерінің сезімдері, ойлары, іс-әрекеттері патриоттық ұлттық намыс арқылы ғана жүзеге асырылатынына» сенімді болды [9; 37].

Біздің Отанымыздағы саяси билік XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы тарихи бетбұрыс кезінде «күнделікті тіршілік» туралы мәселелерді шешумен айналысып жатқан кезде, Б. Қасенов «адамды тек тіршіліктің қамы ойландырмайтынын» түсініп, ерекше жанды-рухани күш жігерімізбен жоғалған идеология мен жоғалған азаматтық бірегейлік жағдайындағы адамның өзінің Отанына деген қатынасы туралы мәселені алға қойды. Бұл мәселе шынымен де күмәнсіз, өзекті мәселе болып табылады, өйткені сол тарихи уақыттың сәтінде Қазақстанның есейген есті тұрғындарының көпшілігі үшін өз Отаны Кеңес Одағы болатын еді. КСРО-ның тәуелсіз мемлекеттерге ыдырауының салдарынан, Қазақстан Республикасы олардың бірі болды, көптеген

адамдардың алдына «жаңа» патриотизм мәселесін қойды. Біреу өзінің «тарихи отанына» баруды ұйғарды, бірақ этникалық қазақтар болып табылмайтын халықтың едәуір бөлігі өзінің болашақ тағдырын Қазақстан Республикасымен байланыстырды және жаңа қазақстандық бірегейлік пен жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың күрделі процесіне қатысы бар болып шықты.

Мұндай қиын жағдай кезінде нақты немесе шынайы патриотизм деген не деген сұрақты объективті теориялық тұрғыдан талдау жасамай түсіне алмаймыз. В.С. Соловьев өз уақытында осы мәселе туралы ойлана отырып және оның қажеттілігін түсіндіре отырып, былай деп жазды: «қажетті артықшылық пен пайданың орнына зиян келтіретін және халықтарды өлімге апаратын ақылға сыймайтын патриотизм болады, тек дәлелсіз шағымдар білдіретін бос патриотизм болады және сайып келгенде, төмен, пасық әрі өзімшіл жеке мүддені ғана көздейтін тура жалған патриотизм болады» [10; 359]. Өз ойларын жалғастыра отырып, В.С. Соловьев тарихи тәжірибеге жүгінеді. Одан ол «халықтар өздеріне мақсат ретінде емес, ең жоғары және әмбебап идеалды игіліктерге қызмет еткенде ғана өркендеді және көтерілді» деген ойының мақұлданып расталуын іздейді [10; 360]. Шынайы патриотизм «барлық ұлттарды өз халқы ретінде сүюдің» ең жоғары моральдық талабы ретінде өз халқының әрбір өкілінің «өзін-өзі тану және ерік-жігерінің өзіндік актісімен» жүзеге асырылады деп тұжырымдайды [10; 378].

Б. Қасенов жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуының тарихи аспектісін зерттей отырып, қазақстандық патриоттық намыс, «оның шынайы мәні, оның болмысы өзінің ішінде қалыптасады, яғни... адамның рухани әлемінде — Отанға деген сүйіспеншілік сияқты барлық сүйіспеншіліктердің арасындағы маңызды махаббат сезімі түрінде көрініс беретін тұлғаның намысында қалыптасады» [9; 26]. Қазақстандық патриоттық намыстың ең жоғары адамгершілік талаптарына тоқталған Б. Қасенов, бұларсыз оның шынайы жүзеге асыру мүмкін емес деп, бірінші кезекте мыналарды атады: «Қазақстан халқының патриоттық намысын құрайтын барлық ұлттармен органикалық өзара байланыстағы намысты ұлттық қазақи ұждан; Қазақстан халқының патриоттық ар-ожданын құрайтын барлық ұлттармен органикалық өзара байланыстағы намысты ұлттық қазақи ұждан; Қазақстан халқының патриоттық қадір-қасиетін құрайтын, барлық ұлттармен органикалық өзара байланыстағы қазақтардың намысты қадір-қасиеті (ар-ождан мен ар-намыстың бірлігі ретінде)» [9; 29].

Алайда, біздің ойымызша, философиялық идеялардың маңыздылығы мен құндылығы теориялық зерттеу арқылы табылған идеалға нақты өмірде қол жеткізуге болатындығы туралы сенім қалыптасқан кезде ғана расталады, ал философтың өзі осы идеалды жүзеге асырудың жан жақты өңделген идеалдың позициясы тұрғысынан өзінің әрбір іс әрекетін ұғынуы мен жүзеге асыруындағы өмірлік талабы болып табылатын тұлға болып табылады.

Б. Қасенов өзінің зерттеуінде маңызды әлеуметтік процесс болып табылатын жастардың кәсіби өзін-өзі анықтауы аясында патриотизмнің қалыптасуының белсенді аспектісіне жүгінуі кездейсоқ емес. Шынында да, қазіргі әлемде адамның кәсіби қызметі көбінесе адамның наным-сенімдері, көзқарастары мен көңіл-күйлері ауытқуы тұрғысынан көрініс табуда. Және кәсіби қызметке қол жеткізуге қатысу және таңдау қандай рухани атмосферада жүретініне жеке патриоттық намыстың жетілуінің диалектикалық қарама-қайшылықты, алуан түрлі процесі де байланысты. «Шығармашылық рухани революция (үздіксіз шабыттану)» атмосферасын құра отырып, біз «олардың басынан бастап соңына дейін кәсіп пен қызмет жүйесіндегі патриоттық намыстың дамуының» формальды емес емес, бірақ шығармашылықты, бәсекеге қабілетті, еркін инновациялық процесіне ықпал етеміз [9; 44]. Бірақ мұндай атмосфера өздігінен пайда болмайды, ол дайын жағдайлардың, адамға сырттан немесе тек жоғарыдан түсірілген шарттар мен жағдайлардың пассивті салдары болып табылмайды. Бұл адамның экономикалық, құқықтық, саяси тәртіптердің шектеулілігі мен қадір-қасиетіне бағыну жағдайын үнемі еңсерудің нәтижесінде мүмкін болады. Әркімге осындай өз-өзімен жұмысты жүргізудің жеке және әлеуметтік қажеттілігі неғұрлым маңызды болуы керек, өзімен жұмыс жасау барысында біз өзіміздің шектеулеріміз бен кемшіліктерімізді жеңе отырып, жетілген әлеуметтік-тарихи міндеттерді шешуге дайын боламыз.

Бұл жұмыста Б. Қасенов ізденісті-шығармашылық патриоттық студенттік намысқа маңызды рөл береді, оның ойынша: «Студент өзінің саналы түрде әлеуетті намысын белсенді қызметке айналдыруға міндетті» [9; 53]. Философтың ұсынған студенттің инновациялық бағытталған оқу іс-әрекеті процесіндегі студенттік патриоттық намысты жүзеге асыру мүмкіндігіне теориялық талдау оқытушылармен бірлесіп, көлемі жағынан барынша ықшамдалған, бірақ мазмұны жағынан барынша бай университет жастарының өмірлік стратегиясының бағдарламасы ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл ретте, осы Стратегияның негізі Б. Қасеновтің студенттің оқу процесіне өзінің қатынасын еркін

таңдау жасауына түбегейлі мақсат қоюы болып табылады. «Студент — құл болады, егер ол өмірдің қиындықтарына, оқу бағдарламасын меңгерудің қиындығын негізге ала отырып, білімнің тек беткі жағын ғана түсінеді, қиын және шыдамдылықты қажет ететін оқу, терең кәсіби, әлеуметтік-саяси білім алуға тырыспайды және саналы түрде жұмыс істемейді» [9; 54].

Еркіндік — бұл адамның өзінің өмірлік таңдауына саналы көзқарасының мәні. Еркіндік өз өзінің себебі болып табылады және онда өзінен тыс себеп болмайды. Қазіргі заманғы қоғамның әлеуметтік шындығы негізінен сыртқы жағынан белсенді, бірақ ішкі жағынан пассивті адамның түрін дамытса, философ намысты «қуатты жанды-рухани, моральдық-психологиялық күш» деп қабылдап тануды талап етеді. Әлеуметтік қызметтің алуан түрлеріне қатысатын адам өзінің мінез-құлқын таңдау үшін жауапкершілікті қабылдауға дайын болады. Әлем адамға практикалық жауаптар беруге тура келетін сұрақтар қояды. Адамның өмір сүруінің өзі оны болашақты ойлап қамығатын жағдайға қояды. Дәл сол студент «оқудың алғашқы күндерінен бастап, уақытты жоғалтпай, мұқият, шыдамдылықпен, кәсіби, әлеуметтік-экономикалық, саяси білімді белсенді түрде игере бастайтын, білім алуды культке айналдыратын, нақты өмірді, елдегі және әлемдегі нарық заңдылықтарын терең және жан жақты түсінетін, өзіне де және оқытушыларға да тыныштық бермей, «неліктен» деген сияқты шексіз сұрақтар қоя беретін және өзінің сұрақтарына жауап күтетін» еркіндікке ие болады [9; 54].

Қазақстандық патриоттық намыс мәселесіне шынайы философиялық көзқарас танытқан Б. Қасенов бұл ұғымды талдау біржақты болып табылмайды және ол шындықты аяқталған, ыңғайлы схемаға сәйкестендіруге ұмтылудан аулақ. Шынайы философ ешнәрседен қорықпайды, бірақ ол ғылыми білім көбінесе жиі айналып өтетін, өзі әлі аяқталып бітпеген және әлі де қалыптасып бітпегендерге жүгінген қарама қайшылықты әрі ең ыңғайсыз мәселелерді қарастыруды аса байыптылықпен өз мойнына алады. Нарықтық қатынастар құрылымындағы Намыс адамзат рухының жағымсыз, зиянды аспектілеріне, «рухани бұрмаланушылыққа» жүгінуге мәжбүр етеді. «Нарықтық стихияда» материалдық әл-ауқатқа қол жеткізу құнды саналады. Материалдық әл-ауқатты арттыру абсолютті мақсат деңгейіне көтеріледі. Адам өмірінің өзіндік ерекше «биологиялануы» өтіп жатады, онда өзінің дербес қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктердің бәсекелестігін өмір сүру кеңістігі үшін күреске, жеке адамдардың, әлеуметтік топтардың, корпорациялардың мүдделерінің қақтығысының пайда болуының себебіне айналады. Міне Б. Қасеновтің ойынша, бүкіл қоғамнан, оның барлық құрылымдары тұрғысынан «намыстың ұлы патриоттық рухының сарқылмас құпия оң-теріс күші мен қуатын» түсіну және тәжірибеде қолдану қажет [9; 73].

Осылайша, Б. Қасенов ұсынған қазақстандық патриоттық намыс категориясында әлемге деген гуманистік көзқарас барлық құштарлықпен көрініс береді. Біздің кіші және үлкен, жергілікті және жаһандық болсын барлық қиыншылықтарымыздың артында адам рухының дағдарысы, ғаламдағы әмбебап адам қызметінің миссиясын ұғына және біле отырып, әлеммен өзіміздің қарым-қатынасымызды құру қабілетінің жоқтығы тұр. «Ғасырлық фантазия мен шындық: жер бетіндегі патриоттық намыс ғарыштық, жалпыадамзаттық патриоттық намыс дәрежесіне дейін көтерілді» [9; 152-153]. Қайғылы мен үмітсізді шатастыруға болмайды, бұл екеуі бөлек нәрселер. Басынды еңкейтіп, қолыңды төмен түсіріп, оқиғаның ақырзаманмен аяқталуын жабырқап күту мүмкін емес. Қазақстандық патриоттық намыстың мүмкіндіктерінің шексіздігін белгілей отырып, Б. Қасенов философиялық тұрғыдан мынадай тұжырымдалған жолмен жүру керек деді, яғни: өзектілігі жағынан — «индивидуалдық-тұлғалық патриоттық намыс»; әлеуеті жағынан — «ғарыштық патриоттық намыс дамудың абсолютті шегі ретінде, қазіргі заманғы өркениет жағдайындағы абсолютті ақиқат ретінде» [9; 153].

Қорытынды және тұжырымдар

Мемлекеттің ұлттық саясаты ғылымның теориялық, әдіснамалық жетістіктеріне қатаң түрде сәйкес құрылуы керек деген тезис бұрыннан бері қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық білімнің аксиомасына айналды. Бұл ұлттық сананың қалыптасу сипатын және әлеуметтік кеңістіктегі ұлтаралық қатынастардың принциптерін анықтайтын ғылыми талдау дегенді білдіре ме? Немесе ғылыми ойдың өзі «ұлттық» салаға жұмылдырылып, эмоционалды манипуляцияның объектісіне айналады ма? Өкінішке орай, ұлттық сана проблемаларын зерттеу көбінесе ұлтшылдық нұсқамалардың эпистемологиялық координаттарында жүргізіледі деп айтуға болады. Ұлттық сана саласындағы ғылыми ізденістер, әдетте, саяси және экономикалық контекстермен ауырлатылған ұлттық идея деп аталатын нәрсені анықтау және тұжырымдау әрекеттерімен байланысты болып қала береді. Бұл проблемалық кеңістіктің маңызды байлығын айтарлықтай кедейлендіретін біржақты тәсіл

деген ой туады. Істің бұл жағдайы бірқатар ескірген әдіснамалық ракурстарды қайта қарауды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі заманғы ғылыми талдау болып жатқан құрылымдық өзгерістерді ескеруі керек және ұлттық санада қалыптасқан бүкіл мәдени салаға баса назар аударуы керек. «Ұлттық сана» ұғымын түсіндіру оның когнитивті мазмұны мен әлеуметтік-мәдени шарттылығын ескере отырып жүзеге асырылуы керек. Ұлттық сананы қалыптастырудың негізгі құралы өз халқының нақты өміріне, оның өзіндік ерекше ұлттық шығармашылығына интеллектуалды және эмоционалды-ерікті түре сіңісетіндей болуы тиіс. Ұлттық сана идеялардың, құндылықтардың нұсқамалардың белгілі бір жиынтығы ретінде нақты тарихи сипатқа ие. Сондықтан ұлттық сана адамның «өзінің ұлтына» тиесілігін білетін жеке санасы негізінде қалыптасады және басқа әлеуметтік қауымдастықтарға қатысты мәдени тұрғыдан өзін-өзі тануында, өзінің ортақ тарихи тағдырын түсінуінде қалыптасады.

Әлеуметтік трансформация процестері қарқындылықпен күшейген сайын, осы өзгерістерге белсенді қатысатын адамдар саны да тез өсуде. Қазіргі заманның адамы болып жатқан өзгерістерді тек бақылаушы болудан бас тартып, ерікті түрде немесе еріксіз жалпы планеталық масштабтағы оқиғалардың тікелей қатысушысына айналады. Және бұл қазіргі уақыттағы әлеуметтік-мәдени жағдайдың ең айрықша ерекшеліктерінің бірі болуы мүмкін. Бірақ болып жатқан өзгерістерге алда қатыса отырып, біз оларды жүзеге асыру мүмкіндігінің өзі болашақ үшін жауапкершіліктің толық өлшемін өзімізге қабылдау қабілетімізге тікелей байланысты екендігі туарлы әрқашан өзімізге есеп бере бермейміз. Бұл өз кезегінде, жалпы әл-ауқатқа жету үшін адамдардың бірлескен күш-жігерінің нәтижесі ретінде әлеуметтік процестердің табиғаты мен мәнін терең түсіну қажеттілігі туралы түсінік болмаса, мүмкін болмайды. Сондықтан бүгінде жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды біріктіретін тұтас шығармашылық дүниетанымның рөлі мен маңызы туралы мәселені қайта-қайта көтеру өте маңызды [11].

Қазіргі заманғы Қазақстанда жүргізіліп жатқан әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер кеңістігінде тұтас шығармашылық дүниетанымды дамыту мәселелері ерекше маңызға ие, өйткені экономикалық өзгерістердің бағытын дәл анықтай отырып, біз жаһандық тұрақсыздық жағдайында дамуымыздың идеологиялық және рухани-адамгершілік бағдарларын іздеуді жалғастыра береміз. Бұл ізденістегі іргелі бағыттардың бірі, біздің ойымыз бойынша жаңа әлеуметтік институттар ретінде қалыптасуы үшін ең бастысы — Қазақстан халқы ретінде жаңа этномәдени бірегейлікке ие болу үшін өзінің дербес негізін анықтау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Данилов А.Н. На пути к многоцивилизационной целостности / А.Н. Данилов // Философский журн. — 2022. — Т. 15, № 4. — С. 54–60.
- 2 Мамардашвили М.К. Сознание и цивилизация / М.К. Мамардашвили // Путь в философию. Антология. — М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. — 445 с.
- 3 Нысанбаев А.Н. Культурное наследие и развитие философии современного Казахстана / А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2009. — № 11. — С. 27–38.
- 4 Нысанбаев А.Н. Развитие фарабиеведения в Казахстане: итоги, проблемы и перспективы / А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2011. — № 5. — С. 119–129.
- 5 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты / Аль-Фараби. — Алма-Ата: Наука, 1973. — 400 с.
- 6 Бурабаев М.С. Духовное наследие аль-Фараби: история и современность / М.С. Бурабаев, Н.Х. Жолмухамедова, А.М. Кенисарин, Г.Р. Коянбаева, Г.К. Курманғалиева. — Алматы: КазгосИНТИ, 2001. — 217 с.
- 7 Сатыбекова С.К. Гуманизм Аль-Фараби / С.К. Сатыбекова. — Алма-Ата: Наука, 1975. — 144 с.
- 8 Барлыбаева Г.Г. Этическая мысль казахов как основа духовного возрождения страны / Г.Г. Барлыбаева, А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2018. — № 9. — С. 13–19.
- 9 Касенов Б. Казахстанский патриотический намыс: Философский очерк / Б. Касенов. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 161 с.
- 10 Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия: сочинения [в 2-х т] / В.С. Соловьев. — Т. 1. — М.: Мысль, 1990. — 892 с.
- 11 Нысанбаев А.Н. Становление глобальной этики взаимопонимания / А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2017. — № 8. — С. 11–19.

С.Г. Караконисова, П.П. Солощенко

Общечеловеческое и национальное в контексте философского осмысления перспектив цивилизационного развития Казахстана

В статье предложен философский анализ перспектив цивилизационного развития Казахстана, в котором общечеловеческие и национальные ценности рассмотрены в качестве фундаментальной мировоззренческой основы общественного прогресса. Обращаясь к духовному наследию прошлого и философским поискам современных казахстанских философов, авторы раскрывают глубокое гуманистическое содержание идей, определяющих вектор духовной модернизации современного казахстанского общества. Основной задачей представителей социогуманитарного знания авторы считают разработку новой методологии социальной самоорганизации, способной предложить иную фундаментальную стратегию цивилизационного развития, учитывающую активное сознательное деятельное участие как можно большего числа людей в ее реализации. Обоснована необходимость соответствия национальной политики государства теоретическим и методологическим достижениям науки. Отмечена важность поиска идеологических и духовно-нравственных ориентиров развития в условиях глобальной неустойчивости. Авторами показано одно из фундаментальных направлений в этом поиске, а именно определение собственной почвы для становления как новых социальных институтов, так и, самое главное, для обретения новой этнокультурной идентичности в качестве казахстанского народа. В статье рассмотрено наследие Абу Насра аль-Фараби, имеющее огромное значение как в контексте запросов современного общечеловеческого цивилизационного развития, так и в свете поисков казахстанским обществом методологических оснований обновления духовно-нравственной составляющей процессов социальной модернизации. Рассмотрено творчество казахстанского философа Б. Касенова, в основе которого лежит понятие «намыс» как основа социальных преобразований в Казахстане, формирования новой казахстанской идентичности и нового казахстанского патриотизма.

Ключевые слова: Казахстан, цивилизационное развитие, общечеловеческие ценности, национальная идентичность, патриотизм, социальная активность, самоорганизация, намыс, национальное сознание, самопознание.

S.G. Karakoniso, P.P. Solochshenko

Universal and national in the context of philosophical understanding of the prospects for the civilizational development of Kazakhstan

The article proposes a philosophical analysis of the prospects for the civilizational development of Kazakhstan, in which universal and national values are considered as the fundamental ideological basis of social progress. Turning to the spiritual heritage of the past and the philosophical searches of modern Kazakhstani philosophers, the authors reveal the deep humanistic content of ideas that determine the vector of spiritual modernization of modern Kazakhstani society. The main task of representatives of socio-humanitarian knowledge, the authors consider the development of a new methodology of social self-organization, capable of offering a different fundamental strategy of civilizational development, taking into account the active conscious active participation of as many people as possible in its implementation. The necessity of compliance of the national policy of the state with the theoretical and methodological achievements of science is substantiated. The importance of searching for ideological and spiritual and moral guidelines for development in the context of global instability is noted. The authors show one of the fundamental directions in this search, namely the determination of one's own soil for the formation of both new social institutions, and, most importantly, for the acquisition of a new ethno-cultural identity as the Kazakh people. The article considers the legacy of Abu Nasr al-Farabi, which is of great importance both in the context of the demands of modern human civilizational development, and in the light of the Kazakh society's search for methodological grounds for updating the spiritual and moral component of the processes of social modernization. The work of the Kazakh philosopher B. Kasenov is considered, which is based on the concept of "namis" as the basis of social transformations in Kazakhstan, the formation of a new Kazakh identity and new Kazakh patriotism.

Keywords: Kazakhstan, civilizational development, universal values, national identity, patriotism, social activity, self-organization, namis, national consciousness, self-knowledge.

References

- 1 Danilov, A.N. (2022). Na puti k mnogotsivilizatsionnoi tselostnosti [On the way to multi-civilization integrity]. *Filosofskii zhurnal — Philosophical journal*, 15 (4), 54–60 [in Russian].

- 2 Mamardashvili, M.K. (2001). Soznanie i tsivilizatsiia [Consciousness and civilization]. Put v filosofiiu. Antologiiia — The path to philosophy. Anthology. Moscow: PER SE; Saint Petersburg: Universitetskaia kniga [in Russian].
- 3 Nysanbaev, A.N. (2009). Kulturnoe nasledie i razvitie filosofii sovremennogo Kazakhstana [Cultural heritage and development of the philosophy of modern Kazakhstan]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 11, 27–38 [in Russian].
- 4 Nysanbaev, A.N. (2011). Razvitie farabievedeniia v Kazakhstane: itogi, problemy i perspektivy [Development of Farabian studies in Kazakhstan: results, problems and prospects]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 5, 119–129 [in Russian].
- 5 Al-Farabi. (1973). Sotsialno-eticheskie traktaty [Socio-ethical treatises]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 6 Burabaev, M.S., Zholmukhamedova, N.H., Kenisarin, A.M., Koianbaeva, G.R., & Kurmangalieva, G.K. (2001). Dukhovnoe nasledie al-Farabi: istoriia i sovremennost [The spiritual heritage of al-Farabi: history and modernity]. Almaty: KazgosINTI [in Russian].
- 7 Satybekova, S.K. (1975). Gumanizm Al-Farabi [Humanism of Al-Farabi]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 8 Barlybaeva, G.G., & Nysanbaev, A.N. (2018). Eticheskaia mysl kazakhov kak osnova dukhovnogo vozrozhdeniia strany [The ethical thought of the Kazakhs as the basis of the spiritual revival of the country]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 9, 13–19 [in Russian].
- 9 Kasenov, B. (2007). Kazakhstanskii patrioticheskii namys: Filosofskii ocherk [Kazakhstan patriotic namys: a philosophical essay]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 10 Solovev, V.S. (1990). Opravdanie dobra. Nravstvennaia filosofiiia: sochineniia [Justification for goodness. Moral philosophy]. (Vols. 1-2). Vol. 1. Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 Nysanbaev, A.N. (2017). Stanovlenie globalnoi etiki vzaimoponimaniia [The rise of a global ethics of understanding]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 8, 11–19 [in Russian].

M.M. Manassova^{1*}, G.R. Seifullina¹, M.V. Klishina², S.A. Semedov³

¹*Karaganda University named after Academician Ye.A. Buketov, Kazakhstan;*

²*Karaganda University of Kazpotreboyz, Kazakhstan;*

³*“International Cooperation” of Institute of Management and Regional Development, RANEP, Moscow, Russia
(E-mail: sayabek-mira@mail.ru, klmarina_7@mail.ru, galiya-magavina@mail.ru, sa-semed@mail.ru)*

Transformation of the system of value preferences in the conditions of the urban environment

The article deals with the topical issue of the influence of the metropolis and its socio-cultural space on the outlook, values and lifestyle of citizens, analyzes the transformation of value preferences of society throughout the history of the urban process. The authors analyze the cultural processes associated with the development of the urban environment, which contributed to the change of value preferences and the cultural appearance of the city, and the reverse influence of new cultural and moral aspirations on the development of the urban environment. Carrying out the idea of the mutual influence of the urban environment and the value system, the authors emphasize that the result of these interrelated processes is a special socio-cultural space with intellectual, linguistic, moral, ethical, communicative and other characteristics. It shows the aggravation of contradictions in the development of cities, the insolubility of some problems in a particular historical period. The authors describe in terms of “cultural proportionality” and “cultural centrality” the realities of the emerging type of society and the urban environment, which are characterized by changes in the degree of mutual influence and the system of moral priorities. In the article, the negative consequences of the development of the metropolis are also determined along with the positive side of the development of the urban environment. The authors focus on socio-cultural transformations in the conditions of a megalopolis that affect the manifestation of the crisis of spiritual culture, and emphasize the need to harmonize traditional values and modern moral innovations in order to prevent the deformation of the spiritual potential of the population of cities and megacities.

Keywords: anthropological approach, city, urban environment, urban space, comparative approach, information society, cultural dimension, cultural centrality, cultural landscape, megapolis, socio-cultural space, humanistic approach, values.

Introduction

The theme of the city as a subject of socio-philosophical attention has been relevant for thousands of years: Plato's “ideal city”, Al Farabi's “virtuous city”, Augustine's “City of God”, “City of Earth”, Le Corbusier's “vertical garden city” and many other ideas of forms of social community are proof of this.

The relevance of the topic under study today is confirmed by a wide range of urban issues in various fields of science and practice: “urban studies”, “urban planning”, “urban design”, “urban sociology”, “urban anthropology”, “urban ecology”. The United Nations Human Settlements Programme, resolutions of international urban forums and congresses have also confirmed the attention to the topic of cities and megalopolis in the XX-XXI centuries. The study of the socio-cultural space of the megapolis is of theoretical and practical importance for Kazakhstan, where the observed trend towards megapolization entails a change in lifestyle, the possibility of transformation of traditional values and deformation of the spiritual world of people, their social adaptation.

A significant range of issues is generated by an attempt to determine the prospects for the development of the city, the urban environment. Understanding of the role of the division of labor, developed once by K. Marx and F. Engels, in the emergence of cities, certainly allows us to recognize economic processes as the cause of urbanization processes as a priority. At the same time, it is worth paying attention to the model of the “garden city” by E. Howard and to the socio-psychological perspective of the consideration of urbanization by E. Durkheim, F. Tönnies, etc.

Today, the relevance of the problem under study is due to the mission of culture of the XXI century. If the acceptance of cultural proportionality and cultural centrality as essential aspects of the relationship between a person and a city in which mutual alienation is overcome really becomes a necessity of methodolog-

* Corresponding author's e-mail: sayabek-mira@mail.ru

ical culture, the idea of the status of culture as a strategic resource of the modern economy will not be utopian. Otherwise, these ideas are much more utopian than the ideas about a virtuous city, about a bright communist future.

Research methods

The authors of the article carried out a retrospective review of the history of the urban process and the evolution of the idea of a perfect city on the basis of a comparative approach, which allowed analyzing and evaluating the influence of value preferences on the main characteristics of the city. The appeal to anthropological, humanistic, culturological approaches that perceive a person as the highest value of the city focused on cultural proportionality and cultural centrality. In the study of this topic, such methods were used as theoretical and general philosophical analysis (system method, analysis, synthesis, observation, etc.)

Results and discussion

The city is a socio-cultural formation. “From the point of view of the sociological approach, the socio-cultural space of the city is a way of appropriation, social organization and structuring of the living space of people” [1; 10]. The synergetic approach allows us to conclude that bifurcation has determined the dominant direction of progress while maintaining and increasing the multi-vector nature of the possible genesis and development of the city. The comparative approach makes it possible to compare the systems of value preferences of a particular era. Based on these provisions and referring to the well-known facts of the history of urbanization, we draw attention to the following: on the one hand, the urban environment forms a certain culture of the city, and on the other hand, attitudes, values and beliefs play a significant role both in social progress in general and in the development of the city in particular.

Ancient Egyptian culture is rightfully considered the brightest example of urban culture. The Egyptians are pioneers of urban planning, which reflects the contradictions of the worldview of representatives of the oldest civilization, who created temples of religious culture and temples of entertainment. The successive polytheism and monotheism were reflected in the construction of temples, in the lifestyle of the elite and commoners. The monotheism introduced by Akhenaten, who renounced the god Amon and worshipped the one sun god Aton, was not supported by the population and was abolished by his son Tutankhamun. Akhetaton, built by Akhenaten, was abandoned after his death and remained unfinished, so subsequent generations reacted to Akhenaten's monotheism and wished to return the former gods.

Archaeological excavations allow you to get acquainted with the history and culture of cities during the reign of Ramses II, who ruled for about 60 years, during which there was not a single war, which contributed to the formation of a belief about the possibility of resolving contradictions peacefully and a tolerant attitude towards the Other. Later, when Alexander not only conquered Egypt, but also preserved its traditions and culture, Alexander would be considered a liberator, and Alexandria, built by him, would become the center of ancient culture, and Alexander would be elevated to the status of god.

The formation and development of cities in Mesopotamia went through several stages. “The first stage (formation) — IV thousand BC — the first half of the I thousand BC. Already at this stage in the oldest areas of civilization — in Mesopotamia — large centers are distinguished — Ur, Uruk, Erech, etc. The area of individual settlements by the beginning of the second millennium reached more than 200 hectares (Erech — 3000 BC — 210 hectares). At the end of the III — Iii thousand BC, a completely new space of the spiritual life of the city begins to form. Ideas and images change. Myths repel the world of the city from the former, referring it to the creation of a Divine, different from the former settlements. The people of Ur and Larsa are the people of the city” [2; 15-16]. As you know, in patriarchal epochs, the vast majority of cultures tended to be closed, which on the one hand manifested itself in the self-worth of the family, and on the other hand, in some cases gave rise to prolonged stagnation, movement “in a circle”. This was primarily the case in the East.

Let's remember the Greek city-polis and their architecture, sculpture, philosophy and science, poetry and drama, let's remember the cities of Ancient Rome. For Aristotle, the political, democratic value is the polis, which “represents the highest form of all possible types of human communities as a community of free people” [3]. In other words, freedom is the highest value. According to Aristotle, the goal of every community is the good and the highest good of man is the intelligent activity of people. Everything else has meaning and value in relation to this supreme good, which is unconditional [4].

Ethical virtue in Aristotle's teaching is a measure, a “golden mean” between two extremes — excess and lack. As we can see, Aristotle's moral values are prevailing. In Athens, the achievements of ancient

Greek culture were mainly associated with this constant struggle, which mobilized the creative potential of people involved in the dynamics of the contradiction between the polis and the city [5].

Today, for many researchers, the negative impact of the contradictions of the urban environment is obvious not only on the individual, but also socio-cultural, financial, economic and political processes caused by the specifics of a multicultural metropolis. Well-known American economists, political scientists, sociologists give a positive answer to the question: "Is it possible to transform culture with the help of political or other tools and remove obstacles that arise in the way of progress, how cultural values and attitudes contribute to or hinder progress" [6; 12].

It is impossible to overestimate the role of ancient culture, which determined the future of European civilization. This role of antiquity is especially succinctly represented in the concept of axial time. Axial time is the time of outstanding discoveries, the appearance of the first philosophical doctrines set forth in written treatises, brilliant scientists and thinkers such as Homer, Heraclitus, Plato, Aristotle, Archimedes.

At this time, people began to know themselves (recall the famous "know yourself"), the limits of their capabilities. Man began to realize the infinity of the world and his vulnerability to it. He begins to desire freedom and salvation, thinks about the creation of the world. In his theory, Karl Jaspers identifies a kind of axis (800-200 BC), which, from his point of view, changed history, thanks to which such a type of people was born, which continues to exist to this day.

Of course, we do not exclude the importance of the creativity of Eastern thinkers: Confucius, Lao Tzu, Zarathustra in the transformation of culture and society, awareness of the need for a harmonious relationship between man and power, the absolutization of the value of the family and the creation of a patriarchal-paternalistic theory of the state.

In the ancient era, man for the first time tried to find the support of his existence in himself, in his mind. Most researchers agree with Jaspers that at that time "the transition from cultural locality to civilizational universality took place: in this era, the main categories that we think about to this day were developed, the foundations of world religions were laid, and today they determine people's lives...There were prerequisites that allowed a person to become what he is to this day" [7; 32-33].

In ancient cities, the key centers of world culture, at this time, religious and ethical teachings are developing absolutely unlike anything that used to be, which were based on fundamentally different values. These values differed in depth and universality. At this time, there was a transition from Myth to Logos, there was a restructuring of thinking, reflection becomes an integral component of it. Thus, according to Jaspers, new value ideas and imperatives have replaced traditional values.

It is considered that the works of medieval philosophy and science, culture and art (architecture, sculpture, music) served the interests of the church. Of particular interest are the socio-political position and philosophical understanding of the problem of the city, stated by an Arab scholar of the IX century al Farabi, his "Treatise on the Inhabitants of the Virtuous City" requires a separate study.

Similar problems worried thinkers not only thinkers of the medieval Middle East and medieval Europe.

The spread of Christianity in Russia led to the formation of a subtle Christian culture in spirituality, represented in artistic monuments of the XI-XIII centuries: mosaics, frescoes, icons, which is associated with the activities of the Russian Orthodox Church. Ancient Russian cities performed not only military, commercial, administrative functions, but also intellectual, religious, aesthetic and moral. In ancient Russian cities, religion played a major role in preserving moral values. Nevertheless, in the conditions of Christian culture, Jewish usury had become a specific activity since the Middle Ages in European cities, and later in Russia. As you know, Christian morality condemned usury, considering it to be "unchristian, contrary to God and law".

Let us recall D.I. Mendeleev's radical attitude to speculative capital. Perhaps we can regard this as a manifestation of a high culture of economic thinking and economic behavior, which by the end of the XX century was practically lost. This fact had become especially painful in the post-Soviet space. The abolition of criminal liability for speculation was the first legislative initiative of Yeltsin B.N. No one is trying to understand the reasons for the appearance of numerous markets, primarily in Moscow, as a result of abandoning the traditional ethos in the field of trade, as an opportunity to make money on speculation. Let us recall that it was the merchants in pre-revolutionary Russia who were the main patrons, which, unfortunately, is not necessary to talk about today in the entire post-Soviet space and not only. These are concrete manifestations of the rejection of the traditional hierarchical system of values, the rejection of the understanding that "culture matters".

Let's go back to the historical past. In the XV century, Florence was a leader in the development of a new Renaissance culture, which attracted humanists from all over Italy to it. The humanist and statesman of

Florence Matteo Palmieri attached great importance to the aesthetic appearance of the city: squares and markets, bridges, porticos, roads, streets should be beautiful [8]. Urban civilization was highly appreciated in the works of the humanists of Florence, in their view, the urban socio-cultural space became a reliable basis for the prosperity of culture.

Campanella shows a great interest in science, on the achievements of which, from his point of view, the whole life in the state is built. In addition, Campanella drew attention to the fact that the upbringing of children should be the most important state matter. What's going on now? It is good that Uganda has put this question very clearly, declaring it the basis for the survival of mankind.

Campanella paid attention to the improvement of the City of the Sun, its cleanliness and hygiene, water supply and sewerage. What can we say about today's actions on urban improvement? For example, the reduction of the areas of urban parks and squares with the simultaneous "improvement" of artificial lawns, which have an unsanitary effect as accumulators of dirt and infection. At the same time, these are big profits for those who have taken such a path of improvement today.

On the eve of the 90th anniversary of the city of Karaganda, street renaming is initiated and the development of the theme of an environmentally friendly city is insufficiently supported. Plans to turn the city into a megacity should be focused on preserving in the city what was created by previous generations.

Let's return to the Renaissance era, which proclaimed the cult of man, philosophy and science, culture and art determined the directions of the development of the spiritual life of society, its political ideals, humanistic aspirations for many centuries to come, although, as is commonly believed, they primarily served the aristocracy and the emerging class of burghers, thereby contributing to the revival of the city.

In cultural studies, it was noted that there are "two types of cultures: focused on the subject-activist way of life and on autocommunication, introspection and contemplation. The principle of the ancient Chinese culture "wu-wei", which requires non-interference in the course of the natural process, was opposed in the Renaissance and Enlightenment by the principle of transformative action" [9, 10]. The cultures of technogenic societies clearly gravitate to the first type, and the cultures of traditional societies — to the second.

What cities will our contemporaries create? Cities like Detroit, cities like ghost towns in Pripyat? Or will the shift method adopted on the oil platforms of the world ocean suggest thinking about the fact that cities do not need to be turned into industrial centers again? But will enterprises take on the costs of delivering people to work and home, as it was in Soviet times? Will they want to lose some of their profits? Will the state and business think about the welfare of people and build and beautify cities, or will they use every meter of urban and courtyard space, take them away from the residents of the city and build retail outlets, which is especially famous for the city of Karaganda in the last 30 years. There are no sidewalks in the city and in the courtyards, all free space is occupied for parking cars.

Science began to claim a complete and exhaustive knowledge of the world, including about man himself, about his habitat. So why, declaring science as a resource for the development of human civilization, we see the use of scientific recommendations only where it can get even more profit.

The enlightenment paradigm, which prevailed for quite a long time, filled cultural life with ideological content: ideas of enlightenment and social progress. The result of the Enlightenment era was cultural institutions created in the XIX century: museums, art galleries, public libraries, theaters and concert halls, without which it is impossible to talk about the cultural life of the city. Fortunately, industrialization, which caused the development of cities, did not destroy interest in spiritual culture.

As you know, it was the transformation of the system of value preferences in the conditions of the political and ideological system in nazi Germany that led to the destruction of a significant fund of classical literature in the country's libraries. And there are many similar examples. How not to mention the vandalism of those who are demolishing monuments in different countries of the world today.

Famous researchers: V.L. Glazychev, A.V. Baranov, M.N. Mezhevich, A. Vysokovsky, E.S. Demidenko, A.E. Gutnov, M. Meerovich, reveal the elements of the city in a complex of socio-economic, scientific-technical, socio-ecological, socio-cultural processes.

On the one hand, increasing tolerance enhances the ability to perceive the "other", other values and other points of view, recognition of the legitimacy of the existence of many truths and diversity of cultures, without which an intercultural, interethnic, interfaith dialogue is impossible.

On the other hand, contrary to the principles of the socio-cultural approach, which focuses on the cultural development that is crucial for the city, we are witnessing a crisis of personal identity that hinders the process of social integration. Consequently, the cultural, interethnic or interfaith crisis generated by the urban

environment can reach a particular severity and lead to conflict. It is impossible not to recall the tragic events of January 2022. Therefore, especially in the urban socio-cultural space, where we meet immigrants more often than in rural settlements, in which everyone has known each other for generations, the search for new approaches to the study of technologies for the interaction of social and cultural life in the city becomes an extremely urgent and multifaceted task.

On the third hand, relocation to the city today, for example in Kazakhstan, is dictated most often by the possibility of improving living conditions by increasing social support from the state for those segments of the population who could not realize themselves in rural settlements in new concrete historical realities and are guided by dependent moods.

Cities have traditionally acted as attractors of culture, determining the vector of its further development. At the current stage of urban dynamics, culture has already turned out to be an attractor of their future development.

The peculiarity of the modern world is the preponderance of communication over closeness. It is particularly worth paying attention to the possibility of providing a platform for dialogue. Cultural, scientific communication, the ability to conduct and perceive cultural influences, is an essential, typological feature of any culture and (or) any society.

There is no doubt that interaction in the field of culture and science, its material and spiritual spheres, is one of the conditions for social progress. Unfortunately, the question of the formation of a worldview today has ceased to be the main concern in matters of education and the formation of children and youth. We repeat the mistakes of technocratic education. The hours spent on philosophy, history, political science, cultural studies, sociology have been minimized, logic, which has been present in education since the time of Aristotle, has been thrown out, the father of which is considered to be the First Teacher.

However, the specific state of the modern worldview, based on the assumption of the simultaneous co-existence of heterogeneous orientations, stimulates claims to narrative cognition of the world, since discourse and narrative perform the legitimizing function of cognitive and linguistic structures and claim the status of an “epistemological category” and, thanks to this, allegedly is nothing more than a manifestation of the modern culture of thinking. In addition, the current state of reflection, unlike the reflection of antiquity, is characterized by the destruction of antinomies in favor of polyfurcations, when the maximum embodiment of freedom poses the problem of endless searches in the world.

Having not assimilated the characteristics of freedom in the philosophy of Sartre and Heidegger, bloggers and “debaters” in social networks, without realizing it, pour water on the recognition of a destructive model of behavior in networks, recognition that attempts to search for stable value orientations lead to the belief that there is no place for universal ethics in modern society, today there is no prohibition function, that ultimately, it leads to permissiveness, to anti-humanism.

Communicants in social networks do not try to understand the polysemanticism of the discourse of postmodernism, as a nodal point of the interweaving of relations between the subject, language, demonstrating their pseudoscientific position, corrupting immature minds, since they deal with clip thinking.

Consumer orientation, the formation and satisfaction of demand have become a key priority and the end result of the activities of any sphere, which implies an increase in the culture of material and spiritual production, service culture, communicative culture, including scientific communication, in the activities of the media, social networks, cultural organizations, etc.

Civilization faced the costs of a consumer society, a one-dimensional man already in the XX century, not to see the consequences of the ideology of a consumer society today is already becoming unsafe for the future of human civilization.

Deindustrialization has begun in the post-Soviet space, but does this mean a return to a traditional agrarian society, to a nomadic lifestyle? Deindustrialization is a complex and ambiguous process that entails many questions: what can become today the ideology of the cultural industry, the culture of the urban environment, the metropolis, how culture today should differ from the ideology of consumer society, etc.

The dynamics of modern production, the sphere of scientific communication, the sphere of leisure, which are influenced by scientific and technological progress, leads to the rapid intellectualization of labor and the transformation of the value priorities of a modern person. Modern culture is a continuous information pipeline. However, there should be no illusions about the well-being of the urban environment. We can recall that one of the oldest and culturally marked signs of a developed city was prostitution, but it was not a widespread disaster. Obviously, the prevailing worldview was on guard of high morality. Otherwise, how to explain the fact that the Jewish settlers (Jews who crossed over to the other side of the Euphrates) enriched not

only folklore, but also religious tradition, with stories about cities (Sodom and Gomorrah) so godless and depraved that divine forces rebelled against them and destroyed them. Why today these stories do not stop the rampage about LGBT communities.

The myth of the Tower of Babel is also indicative. In fact, this is an artistic description of the city by people accustomed to a different environment and a completely different way of life. The usual phenomenon of capital urban planning and the ethno-cultural diversity of the composition of the inhabitants of Babylon was perceived as a challenge to God with appropriate punishment. The beginning of the new III millennium was marked by a number of fundamental changes caused by the information revolution and the process of globalization.

In Europe and North America, there was a transition to a post-industrial type of society, which was characterized by the predominance of a service economy rather than a commodity-producing one, where the service sector became the dominant source of income and the main sphere of employment. Universities, medical centers, scientific and cultural organizations as centers of concentration of theoretical and applied knowledge become the main institutions of society, but they also become the sphere of commercial activity, the sphere of services. Humanitarian branches of science and new technologies are developing, the importance of education and tourism is growing, from which a significant part of the economic potential of developed countries is formed. The cultural mechanisms by which society chooses, ranks and translates its goals and values are becoming crucial [11].

The actualization of culture in its broad and narrow sense is obvious. Culture as a material and spiritual environment that contributes to the formation and elevation of a person. Culture in a narrow “branch” sense, as a specific sphere of society's life (the sphere of culture), including the preservation and use of cultural and historical heritage (museum, library, archival, etc.), art education and children's creativity, art, leisure and entertainment, ethnographic arts and crafts, as well as activities that provide them (cultural economics, law, financing, management, information, development of the material and technical base, etc.).

The socio-cultural space of a modern megalopolis is an “information society” [12; 97], the distinctive feature of which is that innovative products have high value here. Megacities can be attractive because many people have hopes for self-realization in a megalopolis, the development of creative and innovative potential [13].

Conclusions and recommendations

The analysis allows us to draw the following conclusions.

It should be recognized that the world processes of urbanization are objective processes and have no grounds for completion in the near future. On the contrary, there is a strengthening and real embodiment of the point of view that the transition to megacities is a trend that needs to be maintained. This trend is also supported in Kazakhstan.

Of course, the city is, on the one hand, a center that accumulates and integrates the general production potential of society and implements the craft and trade sphere of the economy, but, on the other hand, it is a cultural and scientific center. Therefore, it is necessary to take into account that the study of the urban environment and megacities is important not only for understanding their economic and political processes, but also socio-cultural transformations. This will be a prerequisite for understanding the transformation of value orientations, life values and the need to create an urban environment favorable for living. It is important to understand that ensuring the unity of traditional values within the framework of traditional conservatism and modern aesthetic, moral innovations that positively solve urgent problems in the context of an escalating global crisis will prevent the deformation of the spiritual potential of the population of cities and megacities. In this regard, the issues of upbringing and education, which are the responsibility not only of the family, school, university, but of the entire civil society, all social institutions, require special attention.

Acknowledgements

The article was prepared as part of a scientific project under the grant AP13268743 “The phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan” (2022-2024) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Тулиганова И.В. Социокультурное пространство современного города: автореф. дис... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 — «Социальная философия» / И.В. Тулиганова. — Саратов, 2009. — 18 с.
- 2 Сайко Э.В. Город как особый организм и фактор социокультурного развития / Э.В. Сайко // Город как социокультурное явление исторического процесса. — М.: Наука, 1995. — С. 9–21.
- 3 Сочинения: [В 4 т.]. — Т. 4.: Политика / Аристотель. — М.: Мысль, 1983. — С. 376–644.
- 4 Сочинения: [В 4 т.]. — Т. 4. Никомахова этика / Аристотель; пер. с греч. Н.В. Брагинской; общ. ред. А.И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — С. 54–77.
- 5 Маринович Л.П. Древний город и античный полис / Л.П. Маринович, Г.А. Кошеленко. Город как социокультурное явление исторического процесса. — М.: Наука, 1995. — 351 с.
- 6 Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. — М.: Моск. шк. полит. исслед., 2002. — 320 с.
- 7 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. М.И. Левина. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.
- 8 Palmieri Matteo. Vita civile. Ed. G. Belconi, 194. — 1982.
- 9 Степин В.С. Стратегии цивилизационного развития и проблема ценностей / В.С. Степин // Россия и мир в XXI веке. — М., 2003. — С. 1–18.
- 10 Лотман Ю.М. О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю.М. Лотман // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1973. — Вып. 6.
- 11 Бабков В. Градообразующий культурный проект: город как сцена качества жизни / В. Бабков // Art менеджер. — М., 2010. — С. 2–7.
- 12 Григорьева Е.Н. Пространство: социальный аспект / Е.Н. Григорьева // Междунар. журн. эксперим. обр. — 2011. — № 5. — С. 97, 98.
- 13 Anneroth M. The three ages of megacities. Networked Society. [Electronic resource] / M. Anneroth, C. Hägglund, M. Nyberg — 2012. — Access mode: <http://www.slideshare.net/EricssonSlides/the-three-ages-of-megacities>.

М.М. Манасова, Г.Р. Сейфуллина, М.В. Клишина, С.А. Семедов

Қалалық орта жағдайындағы құндылықтар жүйесінің трансформациялануы

Мақалада мегаполис пен оның әлеуметтік-мәдени кеңістігінің қала тұрғындарының дүниетанымына, құндылықтары мен өмір салтына әсері туралы өзекті мәселе қарастырылған және урбанистік процестің тарихында қоғамның құндылық артықшылықтарының өзгеруін талдауға арналған. Қаланың құндылық қалауы мен мәдени келбетінің өзгеруіне ықпал еткен қалалық ортаның дамуына байланысты мәдени процестер және жаңа мәдени және моральдық ұмтылыстардың қалалық ортаның дамуына кері әсері зерттелген. Сонымен қатар қалалық орта мен құндылықтар жүйесінің өзара әсері туралы ой атап өтілген және интеллектуалды, лингвистикалық, моральдық-этикалық, коммуникативті және басқа сипаттамалары бар ерекше әлеуметтік-мәдени кеңістік осы өзара байланысты процестердің нәтижесі ретінде қарастырылған. Қалалардың, атап айтқанда ежелгі әлемдегі қала мен саясаттың дамуындағы қайшылықтардың шиеленісуі, белгілі бір тарихи кезеңдегі кейбір мәселелердің шешілмеуі көрсетілген. «Мәдени пропорционалдылық» және «мәдени орталықтылық» тұрғысынан қоғамның қалыптасып келе жатқан түрінің шындығын, қала мен мәдениеттің өзара әсер ету дәрежесінің өзгеруімен сипатталатын қалалық ортаны, адамгершілік басымдықтар жүйесі сипатталған. Мақалада қалалық ортаны дамытудың оң жағымен қатар мегаполис дамуының жағымсыз салдары да анықталған. Авторлар рухани мәдениет дағдарысының көрінісіне әсер ететін мегаполис жағдайындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістерге баса назар аударған және қалалар мен мегаполистер халқының рухани әлеуетінің деформациясын болдырмау мақсатында дәстүрлі құндылықтар мен заманауи адамгершілік инновацияларды үйлестіру қажеттілігін атап көрсетеді.

Кілт сөздер: антропологиялық тәсіл, қала, қалалық орта, қалалық кеңістік, компаративистік тәсіл, ақпараттық қоғам, мәдени пропорционалдылық, мәдени орталықтылық, мәдени ландшафт, мегаполис, әлеуметтік-мәдени кеңістік.

М.М. Манасова, Г.Р. Сейфуллина, М.В. Клишина, С.А. Семедов

Трансформация системы ценностных предпочтений в условиях городской среды

В статье рассмотрен актуальный вопрос о влиянии мегаполиса и его социокультурного пространства на мировоззрение, ценности и образ жизни горожан; проведен анализ трансформации ценностных предпочтений социума на протяжении истории урбанистического процесса. Авторы проанализировали культурные процессы, связанные с развитием городской среды, которая способствовала изменению ценностных предпочтений и культурного облика города, и обратное влияние новых культурных и нравственных устремлений на развитие городской среды. Проводя мысль о взаимовлиянии городской среды и системы ценностей, авторы подчеркивают, что результатом этих взаимосвязанных процессов является особое социокультурное пространство с интеллектуальными, языковыми, нравственно-этическими, коммуникативными и другими характеристиками. Показано обострение противоречий в развитии городов, неразрешимость некоторых проблем в том или ином историческом периоде. Авторы описывают в терминах «культуроразмерность» и «культуроцентричность» реалии нарождающегося типа общества и городской среды, которые характеризуются изменениями степени взаимовлияния и системы нравственных приоритетов. В статье, наряду с позитивной стороной развития городской среды, определяются и негативные последствия развития мегаполиса. Авторы делают акцент на социокультурные преобразования в условиях мегаполиса, оказывающих влияние на проявление кризиса духовной культуры, и подчеркивают необходимость гармонизации традиционных ценностей и современных нравственных инноваций с целью предупреждения деформации духовного потенциала населения городов и мегаполисов.

Ключевые слова: антропологический подход, город, городская среда, городское пространство, компаративистский подход, информационное общество, культуроразмерность, культууроцентричность, культурный ландшафт, мегаполис, социокультурное пространство, гуманистический подход, ценности.

References

- 1 Tuliganova, I.V. (2009). Sotsiokulturnoe prostranstvo sovremennogo goroda [Socio-cultural space of a modern city]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saratov [in Russian].
- 2 Saiko, E.V. (1995). Gorod kak osobyi organizm i faktor sotsiokulturnogo razvitiia [The city as a special organism and a factor of socio-cultural development]. *Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsesssa — The city as a socio-cultural phenomenon of the historical process*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Aristotel (1983). *Sochineniia. Politika [Essays. Politics]*. (Vols. 1–4). Moscow: Mysl [in Russian].
- 4 Aristotel (1983). *Sochineniia: Nikomakhova etika [Works. Nikomakhova's ethics]*. (Vols. 1–4). (N.V. Braginskoi, Transl.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 5 Marinovich, L.P., & Koshelenko, G.A. (1995). *Drevnii gorod i antichnyi polis. Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsesssa [An ancient city and an ancient polis. The city as a socio-cultural phenomenon of the historical process]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Kharrisona, L., & Khantingtona, S. (2002). Kultura imeet znachenie. Kakim obrazom tsennosti sposobstvuiut obshchestvennomu progressu [Culture matters. How values contribute to social progress]. Moscow: Moskovskaia shkola politicheskikh issledovaniï [in Russian].
- 7 Yaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii [The meaning and purpose of history]*. (M.I. Levina, Trans.). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 8 Palmieri, Matteo. (1982). *Vita civile*. Ed. G. Belconi, 194.
- 9 Stepin, V.S. (2003). Strategii tsivilizatsionnogo razvitiia i problema tsennosti [Strategies of civilizational development and the problem of values]. *Rossia i mir v XXI veke — Russia and the world in the XXI century* [in Russian].
- 10 Lotman, Yu.M. (1973). O dvukh modeliakh kommunikatsii v sisteme kultury [On two models of communication in the system of culture]. *Trudy po znakovym sistemam — Works on sign systems*. Tartu [in Russian].
- 11 Babkov, V. (2010). Gradoobrazuiushchii kulturnyi proekt: gorod kak stsena kachestva zhizni [City-forming cultural project: the city as a stage for the quality of life]. *Art menedzher — Art manager*. Moscow [in Russian].
- 12 Grigoreva, E.N. (2011). Prostranstvo: sotsialnyi aspekt [Space: social aspect]. *Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimentalnogo obrazovaniia — International Journal of Experimental Education*, 5, 97, 98 [in Russian].
- 13 Anneroth, M., Hägglund, C., & Nyberg M. (2012). The three ages of megacities. Networked Society. Retrieved from <http://www.slideshare.net/EricssonSlides/the-three-ages-of-megacities>.

Г.О. Наурыз, Н.Е. Каирбеков*

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: dgottard@mail.ru, nurlan.kairbekov@mail.ru)*

Особенности индустрии экстремальной музыки на Ближнем Востоке

В статье проанализированы особенности индустрии экстремальной музыки в странах Ближнего Востока. Экстремальная индустрия этого региона не имеет широкого жанрового спектра как на Западе, но тем не менее хэви-метал сцена развита не хуже. Ближневосточный метал — особый региональный вид экстремальной музыки, сформированный на стыке западного секуляризма и противостояния исламского догматизма с либеральными тенденциями. Для осмысления исламского либерализма в современном понимании был сделан краткий обзор мотивов и влияния «арабской весны» на регион. В качестве объекта исследования авторы решили воспользоваться наиболее распространенным списком стран Ближнего Востока. В статье охвачены самые яркие примеры творчества музыкальных коллективов из Туниса, Египта, Сирии и Ирака. Авторами был сделан глубинный анализ 4-х музыкальных треков, вместе с обложками альбомов и интервью участников. Культурная глобализация показывает быстро изменяющееся культурное пространство ближневосточного общества. Авторы пришли к выводу, что культурная глобализация имеет разные итоги в указанных выше странах. На это повлияло сохранение цензуры, войны и распространение идей либерализма через средства массовой информации. Данная тема не была исследована с религиозоведческой точки зрения на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: экстремальная музыкальная индустрия, антирелигиозный метал, антиисламский метал, «арабская весна», исламский либерализм.

Введение

Экстремальная музыка — это система жанров метала, объединенные по принципу использования резких звуковых и визуальных элементов [1]. Экстремальная музыкальная индустрия — разновидность музыкальной индустрии популярной культуры. На сегодняшний день, экстремальная музыкальная индустрия — глобальное явление, процветающее на всех континентах.

Экстремальная музыка, будучи продуктом Западной современной культуры, является показателем триумфа идейного либерализма и демократического эгалитаризма [2]. Массовая музыка благодаря культурной глобализации одинаково привлекательна как для Запада, так и для Востока.

Для ближневосточного региона экстремальная музыка — новое веяние, при этом она выполняет те же функции, что и на Западе, показывая несогласие и ненависть к общественному строю, мнению, высмеивая устои и пороки людей через аудиовизуальные и текстовые инструменты.

Данная тема является актуальной по нескольким причинам.

Поп-культура — культурный феномен, проникновение которого ощутимо повсеместно. При этом роль исламского фундаментализма многими исследователями преувеличивается, и Ближний Восток кажется отдаленной от всей цивилизации зоной. Поп-культура и прочие блага западной цивилизации интернационализировались, значит, используя их, культурные массы не рискуют потерять свою идентичность [3]. Доминирование религии и религиозного сознания в общественной жизни не гарантирует отсутствия кризисных, апокалиптических тенденций, проявляющихся через искусство, в частности, через экстремальную музыку. Экстремальная музыкальная индустрия — новый метод достижения и воспевания идей демократии.

Следующий тезис, требующий особого внимания, это развитие нового исламского либерализма. Новый исламский либерализм свойственен для мусульманских общин Европы и США. Данное явление лучше всего рассматривать как плод культурной глобализации. Распространение западных идей и инакомыслия выражается в противостоянии преобладающим дискурсам о гендере, политике, религии, а также бросает вызов доминирующим постколониальным и политическим проблемам, характерным для жителей Ближнего Востока [4].

* Автор-корреспондент. E-mail: nurlan.kairbekov@mail.ru

Методология исследования

Исследование экстремальной музыкальной индустрии на Ближнем Востоке предполагает использование общенаучных, теоретических и эмпирических методов.

Из общенаучных методов предпочтение отдается методу интерпретации. То есть при изучении экстремальной музыки Ближнего Востока, необходимо объяснение мотивов создания подобной музыки. А также применение системного метода для рассмотрения ближневосточной метал сцены как части системы мировой экстремальной музыкальной индустрии.

Исследование ограничится теоретическими методами классификации и историзма. Классификация поможет разделить экстремальную музыку Ближнего Востока по жанровым, тематическим особенностям. Метод историзма опишет динамику развития экстремальной сцены региона.

Эмпирическая методология будет содержать метод аудиовизуального анализа для более 20 музыкальных композиций, из которых 4 трекам был сделан глубинный аудиовизуальный анализ с использованием текстов, клипов, интервью авторов.

Объектом исследования является экстремальная музыкальная индустрия Ближнего Востока. Предмет исследования — особенности экстремальной музыкальной индустрии.

Современный религиозный ландшафт и культурные особенности региона

Ближний Восток — исторический регион, иногда его называют «колыбелью цивилизации». Благодаря географическому положению между Европой, Азией и Африкой, Ближний Восток — это место столкновения разных элементов культуры, религий и традиций [5].

Страны, входящие в состав Ближнего Востока, — предмет споров ученых. Но в рамках данного исследования в качестве представителей региона было принято объединить страны Аравийского полуострова, Персидского и Османского Заливов, нередко данный список дополняют государства Северной Африки из-за схожих культурных, политических особенностей. Получается, что музыкальные коллективы, творчество которых является объектом исследования, это представители Турции, Ирана, Ирака, Сирии, Саудовской Аравии, ОАЭ, Иордании, Бахрейна и Египта.

«Арабская весна» как путь к культурной свободе

«Арабская весна» в истории Ближнего Востока занимает особое место, изменившее и все еще изменяющее политическую и социальную сцену региона.

«Арабская весна» продемонстрировала силу массовых демонстраций, мирных протестов. Протесты показали автократическим правительствам, что миллионы людей, живущих в исламских странах, верят в свободу слова и демократическое правление.

Как сказал саудовский журналист Джамал Хашшоги, в последующем убитый из-за своих взглядов, «спор об отношениях между исламом и демократией окончательно завершился с приходом «арабской весны» [6].

The Art Newspaper — международная газета, освещающая мировые новости искусства, в 2021 году провела интервью с творческой интеллигенцией Ближнего Востока. Темой интервью послужило влияние Арабской весны на искусство.

Хоссейн Амирсадеги, писатель, предположил пессимистичный сценарий развития культуры и искусства в арабском мире, «...настоящее искусство требует критического визуального дискурса. Критика не одобряется, инакомыслие подавляется, религия — табу, общество — вне пределов досягаемости — куда идти, как не ходить по ограждениям?». По мнению Амирсадеги, Арабский мир находится в состоянии стазиса, развивается искусство, которое служит режиму.

Амани Хассан, эксперт из Арабско-Британского центра, добавила, что социальные сети имеют огромную роль в продвижении демократических идей и свободы самовыражения для людей искусства, в частности. Но Хассан считает, что арабская весна имеет разные итоги в разных регионах Ближнего Востока. Например, в странах Персидского Залива увеличилось количество музеев, а в Сирии война «...истожила финансирование искусства» [7].

По итогам интервью, создается впечатление, что культурный пласт Ближнего Востока все еще зависим и регулируется политической системой внутри отдельных государств. Но ни один из экспертов не отрицает роли социальных сетей в развитии и передаче материалов искусства в глобальных масштабах. К таким формам искусства можно отнести музыку, тем более музыку экстремальных жанров. Так как метал бэнды полностью автономны в плане музыкального маркетинга, авторами текстов являются сами исполнители, и не всем музыкантам необходимо профессиональное оборудова-

ние звукозаписи и съемки видеоклипов. Экстремальная музыкальная индустрия — это некоммерческая музыка, получение прибыли для экстремальных музыкантов не в приоритете.

Исламский либерализм как основной мотив развития экстремальной музыкальной сцены

Среди причин, по которым Арабская весна застала западных аналитиков врасплох, это доминирование теории модернизации и вытекающие из нее гипотезы секуляризации. Теория модернизации предсказывает, что по мере индустриализации, урбанизации, а так же технологическое развитие общества, уменьшают привлекательность религии. Общество секуляризируется, институционализируемая религия будет исключена из экономических и политических дел. Религия будет ограничена личными вопросами [8].

Экстремальная музыка на Ближнем Востоке носит неофициальное название «Shaitan Metal», так как большинство представителей данной индустрии на территории исламских государств распространяют идеи свободомыслия и антирелигиозности.

Shaitan Metal — синкретное направление тяжелой музыки, объединяющая музыку в стиле Black Metal, Death Metal и Doom Metal с элементами восточной музыки, нашидов и Корана.

Жасминовая революция в Тунисе и развитие восточного хэви-метала

В декабре 2010 года в Тунисе начались антиправительственные митинги, уже в январе 2011 года протесты проложили путь к Арабской весне. Благодаря социальным сетям пример Туниса быстро распространился по арабоязычным странам Северной Африки и Ближнего Востока.

После того как Мохамед Буазизи, тунисский уличный торговец, покончил с собой в январе 2011 года, тунисцы вышли на улицы. Буазизи подвергался преследованиям со стороны полицейских, а его самоубийство в результате самосожжения воодушевило тунисских протестующих. Они выступили против коррупции в правительстве и самодержавного президента Туниса Зина аль-Абидина Бен Али. Через месяц, после 23 лет пребывания у власти, он бежал в Саудовскую Аравию [9].

Участники этих массовых движений стремились к расширению социальных свобод и более активному участию в политическом процессе.

Профессор социологии Мунир Сайдани в исследовании «Metamorphoses of the Cultural Field in Revolutionary Tunisia» говорит о культурных изменениях после политической революции. Сайдани считает, что послереволюционный Тунис столкнулся с новыми механизмами культурного производства, среди которых особое внимание отдается рэп музыке. Главные темы рэп музыки Туниса — безработица среди молодежи и наркозависимость [10]. Увеличение количества «рэп-мастерских» связано с тем, что исполнители рэп музыки так же, как и метал музыканты, могут продвигать свой продукт вне звукозаписывающих компаний.

В отличие от других стран Ближнего Востока, и в частности Северной Африки, метал индустрия в Тунисе развивалась еще с конца прошлого столетия.

«Carthagods» — одна из первых метал групп, появившихся в Тунисе в конце 1990-х, старейшая из существующих метал групп в стране, играющая в жанре Progressive Power Metal. Метал группа к моменту Жасминовой революции приостановила деятельность. Но остается самой активной группой региона, выступающей совместно с западными коллегами [11].

Одноименный с названием группы альбом «Carthagods» вышел в свет 2015 году и стал первым официальным релизом бэнда. Трек «A Last Sigh» повествует о некоей рабской жизни, которую никто не выбирал. Сюжетной линии в треке нет, но лирика приводит слушателя к выводу, что нужно бороться за свою свободу. В песне есть строки: «Мы сражаемся, чтобы добраться до страны грез», «Тебе было трудно понять, но ты был марионеткой» (рис. 1).

"A Last Sigh"
You see the world differently, this might be
your sin
In this world of slavery, none wanted to come
in
No matter what your choice is, your path is
already done
But it was hard for you to see, that you've
been a mere puppet The time is passing by, in
this life we live in, No

Рисунок 1. Carthagods «A Last Sigh»

В начале своей карьеры «Carthagods» играли под влиянием западных Heavy Metal групп. Но ко второму релизу музыка приобрела местный колорит.

Участники группы в одном интервью ответили на вопросы, связанные с идеологическими проблемами и цензурой в Тунисе. По их словам, после революции официальной цензуры не было, группа против любой догматичной идеи, будь то политической или религиозной. И они не разделяют европейские антирелигиозные тенденции в экстремальной музыке [12].

«We Are All Khaled Said» и арабская весна в Египте

В Египте протесты и забастовки начались 25 января 2011 году. Митинги объединили различные оппозиционные группы, представляющие самые разные слои египетского общества, включая секуляристов, феминисток, исламистов, антикапиталистов. В 2010 году молодой человек по имени Халед Саид был убит двумя полицейскими. Саид не был ни политическим диссидентом, ни исламским радикалом.

После «арабской весны» исламистские группы впервые в истории Египта смогли на законных основаниях создавать политические партии. Исламистские партии добились удивительного успеха, например кандидат от «Партии свободы и справедливости» Мухаммад Мурси стал президентом 30 июня 2012 года [13].

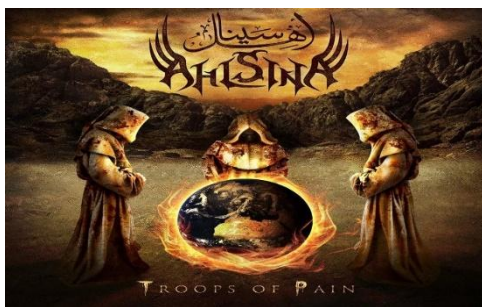
20 июня 2011 года Аль-Азхар опубликовал «Документ Аль-Азхар» — программу из 11 пунктов, в которой рекомендуются изменения во благо египетского общества, продвигающие конституционную демократию [14].

Подобные изменения оставили свой след в развитии музыкальной индустрии. Музыкальный коллектив «AHL SINA» была создана в Египте в 2009 году, но активную деятельность начала только к 2014 году.

«AHL SINA» — группа, играющая в стиле Oriental Extreme Metal, объединяющая Black и Death metal с элементами фольклорной музыки. Главные темы лирики группы — фанатизм, расизм, коррупционность властей и критика религий.

В 2019 году группа выпустила альбом «Troops of Pain». В интервью для портала «A Different Shade Of Black Metalzine» музыканты поясняют свой основной месседж. Треки из альбома «Troops of Pain» имеют определенную последовательность, рассказывающую этапы развития человечества [15].

В треке, который представлен выше, «The Gift» рассказывается о гармоничном мире, вдруг ставшим непригодным для мирного жития. В тексте есть следующие строки: «Он притаился, терпеливо сея свой адский заговор, падший ангел, удрученно низвергнутый с небес. И он поклялся не падать в одиночку», видимо, авторы отсылают к ветхозаветной истории о грехопадении человека [16, 17]. Далее автор продолжает описывать будущую судьбу человечества: «...я понесу его слугу в глубины ада. Затуманенный ненавистью, ослепленный жадностью. Он обманул чистых, обещая им вечную жизнь, он увлек их на новую землю» (рис. 2).

"The Gift"
 In the darkest corners of oblivion.
 He was lurking patiently sowing his infernal
 plot,
 A falling angel crestfallen cast down from
 heaven. And he vowed not to fall alone.
 I shall bear their servant into the depth of
 hell.
 Clouded by hatred blinded by grudge.
 He deceived the pure ones promising them the
 eternal life
 He dragged them down to the new born land

Рисунок 2. AHL SINA «The Gift»

Для визуальной составляющей группа выбрала обложку с изображением трех людей в мантиях, наблюдающих за горящим земным шаром. В интервью авторы раскрывают смысл обложки: «Эти трое представляли лжепроповедников трех монотеистических религий! Те, кто злоупотреблял любыми мирными посланиями и превращал их в ненависть, разделение, войну, расизм и фанатизм!» [17].

«AHL SINA» одна из немногих групп, все еще продолжающая свое творчество. Сейчас участники бэнда живут в Германии и продвигают исполнительство через немецкие и американские лейблы.

Сирийский реквием и зарождение антиисламского метала

Сирийские протесты были вдохновлены восстаниями «арабской весны» на Ближнем Востоке. Группа сирийских подростков нарисовали антиправительственные граффити на общественных стенах. Их арест и последующие за ним пытки спровоцировали местные демонстрации с требованием их освобождения. Мирные протесты быстро распространились по Сирии, поскольку акцент сместился на режим президента Башара Асада. По мере того, как митинги набирали обороты, правительство обрушило на них свою военную мощь [18].

Это был первый этап арабской весны в Сирии. За ним последовала долгая гражданская война, которая раскрыла более глубокие процессы на территории Ближнего Востока, таких как появление нового поколения джихадистов, сосредоточенных на захвате новых земель и создании новых государств.

Одиннадцать лет войны трансформировали культурный пласт Сирии. Появилась так называемая «культура изгнания». Дуня Хабаш, докторант Кембриджского университета, изучает связь этноса и музыки. Хабаш следила за несколькими музыкальными группами, чьи участники проживают за границей, во многом в Турции. Все музыканты в своих композициях демонстрируют травму, страх смерти и разрушения. Музыка становится единственной мотивацией для продолжения жизни и важнейшим механизмом выживания [19].

К большому сожалению, исследование Хабаш ограничивается некоторыми жанрами музыкального творчества сирийцев, в основном это народное творчество и этно-поп. Скорее всего это связано с зависимостью от продюсерских центров. Большую активность показывают музыкальные коллективы, занимающиеся тяжелой музыкой, некоторые из них все еще активны на родине. Одна из таких групп сформировалась в 2010 году.

Группа «Abidetherein» играет в жанре Black Metal. Главные темы, свойственные жанру, — это антирелигиозность, воспевание страха и ужаса.

В разгар войны в 2012 году группа выпустила альбом под названием «Paralysis Engulfed the Myth».

Трек «Ninety Nine Names» отсылает к именам Аллаха из Корана и Сунны. Трек рассказывает о многовековом обмане, скрывающемся под маской религии. «Адам и Ева были изгнаны в страну неблагодарных, в бескрайние пустыни. Горе тем, кому приснились девяносто девять смертоносных змей, девяносто девять шипов в мозгу», данные строки дают понять слушателям об антирелигиозной позиции группы. Религиозные понятия об изгнании, персонаж змеи и иллюзорность догм сопоставляются с 99 именами Аллаха. Фигура Бога является слушателю как «дающий знания и ослепляющий вас», а человеческая воля управляется стаей демонов (рис. 3).

"Ninety Nine Names"

Adam and Eve were expelled to the land of ingrati-
tude
Deserts stretched no place, woe to those who dreamed
Ninety nine fatal snakes, ninety nine thorns in
brain
Laments are soundless, crows float on the ordure
lake
Exotic arts of movement clasped in the roots of the
universe
God feeds you knowledge and blinds your lives
Like a full moon sits in the highest sky, you raped

Рисунок 3. Abidetherein «Ninety Nine Names»

Учитывая, что выпуск первого альбома приходится в военное время в Сирии. В этот момент в стране бушевали религиозные идеи о джихаде. Вдохновением для данного музыкального коллектива скорее всего послужил данный факт.

Женский лик революции в Ираке и популяризация антиисламского метала

Сирийская межконфессиональная война распространилась на Ирак. Крах иракской армии в Мосуле перед лицом боевиков ДАИШ, вошедших в город из Сирии в июне 2014 года, окончательно положил конец правительству Аль-Малики. Когда «арабская весна» столкнулась с последствиями войны в Ираке, обнажились масштабные неудачи предыдущего десятилетия. Неразрешенные проблемы привели к тому, что люди вышли на улицы, кипящая напряженность переросла в ненависть к установленным США режиму и отчужденными суннитскими слоями населения. Вместо того, чтобы стать

«маяком демократии» в арабском мире, как заявляют сторонники вторжения США и Запада в 2003 году, Ирак стал убежищем для ДАИШ [20].

Музыкальная культура в Ираке так же, как и в Сирии, возрождает традиционные истоки. В июне 2014 года ДАИШ взяли под свой контроль Мосул, навязав населению свою крайнюю интерпретацию ислама, что привело к подавлению культурной деятельности. Спустя пять лет после битвы за Мосул на севере Ирака состоялся четырехдневный фестиваль традиционной музыки с целью спасения разрушенного искусства в регионе [21].

Исследование места современной культуры в послереволюционном иракском обществе все еще не изучено. Но одна из самых популярных экстремальных музыкальных групп Ближнего Востока «Seeds of Iblis» была создана именно в Ираке.

«Seeds of Iblis» — иракская группа, сформирована в 2011 году. Идеология группы развивается из антирелигиозного Black Metal, при этом именно с этим бэндом связывают появление так называемого исламского сатанизма.

Основным отличием и преимуществом «Seeds of Iblis» перед другими музыкальными коллективами Ближнего Востока и в Black Metal индустрии в целом является «женское начало» группы. Лидер, вокалист и бас гитарист группы Анахита — женщина.

В отличие от соседних стран, Ирак в основном избежал первой волны восстаний «арабской весны». Иракские женщины бросили вызов традициям, участвуя в акциях протеста. Их самоотверженность даже побудила мужчин поощрять женщин, возглавляющих демонстрации. Среди иракских женщин стали популярны такие лозунги, как «Ваш голос — не аурат, это революция». В арабско-мусульманской культуре Ближнего Востока и Северной Африки слово «аурат» используется, чтобы пристыдить [22].

Лирическую часть музыки «Seeds of Iblis» составляют темы исламской теологии, часто на фоне резких гитарных риффов можно услышать чтение Корана. Во многом авторы осуждают джихадизм и идеологию догматического ислама. Seeds of Iblis весьма продуктивны в выпуске альбомов, с момента создания по сей день группа выпустила 5 альбомов.

Альбом «Anti Quran Rituals» выпущен в 2013 году. Треки содержат толкование понятий «джихада», феномена «шахидов» и вознаграждение в раю. Один из треков альбома «Sura 9» полностью состоит из английского перевода Суры «Ат-Тауба» (Покаяние). Песня начинается с 29-го аята 9-й суры «Сражайтесь с теми, кто не верует в Аллаха и в последний день, не запрещает того, что запретил Аллах и Его посланник, и не подчиняется религии истинной — из тех, которым ниспослано писание, пока они не дадут откупа своей рукой, будучи униженными». Далее цитируется 73-й аят 9-ой суры «О пророк! Борись с неверными и лицемерами и будь жесток к ним. Их убежище — геенна, и скверно это возвращение!» (рис. 4).

"Sura 9"

Fight those who believe not in Allah Nor the Last Day,
Nor hold that forbidden which hath been forbidden by Allah and His Messenger nor, acknowledge the Religion of Truth from among the People of the Book, until they pay the Jizyah with willing submission and feel themselves subdued.
O Prophet! strive hard.. against the Unbelievers, and the Hypocrites, and be firm against them.

Рисунок 4. Seeds of Iblis «Sura 9»

В одном из интервью Анахита дала полное определение творчества иракской группы «Seeds Of Iblis» — это новая волна антиисламского блэк метала из Ближнего Востока, возникшая как неприятие религии Ислам, потому что Ислам в наши дни пытается править миром и распространять ложь, чтобы промыть мозги людям и заставить их жертвовать собой» [23].

На данный момент «Seeds Of Iblis» единственная ближневосточная экстремальная музыкальная группа с женским солистом.

Заключение

Экстремальная музыкальная индустрия Ближнего Востока — довольно противоречивый феномен. С одной стороны, хэви метал продвигает традиционное искусство региона. А с другой, чувствует падение устоявшегося политического режима стран в период Арабской весны.

В данной работе авторами был сделан анализ творчества 4-х музыкальных коллективов, а также глубинный анализ 4-х композиций.

«Carthagods» — один из первых хэви метал бэндов, признаваемых мировой индустрией, из североафриканских стран. Поэтому творчество этой группы не имело заметных особенностей от среднестатистических групп конца XX века. Поворотным моментом в искусстве «Carthagods» стала Жасминовая революция. После этих событий, тексты и звучание песен приобрели самобытность, включающие использование народных инструментов и мусульманских мотивов. Хотя «Carthagods» не считаются основателями Shaitan Metal, они стали катализаторами не только для продвижения западного экстремального звучания, но и экстремально-либеральной лирики на территории Ближнего Востока.

«AHL SINA» — одна из первых групп, чей жанровый индикатор приобрел слово «Oriental». В отличие от тунисского примера, египетская группа «AHL SINA» изначально позиционировала себя как восточная группа с особыми текстами и музыкой, тематически ориентированная на ближневосточную прогрессивную публику. Последствия Арабской весны в Египте — главная тема творчества «AHL SINA». Данный музыкальный коллектив затрагивает социальные и политические проблемы египетского общества, осуждая политизированность религий. Творчество «AHL SINA» показывает антирелигиозные тенденции у молодежи, тем самым создавая благоприятную почву для продвижения антиисламских идей в музыке. Звучание этой группы показывает, что экстремальная индустрия Ближнего Востока стала более резкой, а поэтическая составляющая приобрела напористость.

«Abidetherein» — пионеры антиисламского метала. Искусство сирийского коллектива — новый уровень экстремальной музыки, так как творчество антиисламской группы развивается в сугубо мусульманской среде. Если сравнивать с предыдущими коллективами, «Abidetherein» не медийная группа, они не выпускают видеоклипы, не ведут социальные сети, тщательно скрывают свои лица. Поэтика группы сложна для восприятия, поскольку авторы часто отсылаются к кораническим сюжетам, а вокал записан в лучших традициях Black Metal музыки. Группу «Abidetherein» можно назвать представителем Shaitan Metal.

«Seeds of Iblis» — возможно, самая популярная группа из представленного выше списка. Иракский коллектив так же, как и сирийские коллеги, ведут анонимный образ жизни, пользуются псевдонимами для своей безопасности. Отчасти, популярность «Seeds of Iblis» связана с регулярными релизами и сравнительно большим количеством треков. Участники группы охотно дают интервью для некоммерческих метал журналов, тем самым увеличивая достоверную информацию о деятельности бэнда.

Проведя анализ творчества 4-х групп из Ближнего Востока, невозможно передать полную картину восточной экстремальной индустрии. Так как большинство групп все еще подвержены цензуре, найти информацию о них в открытом доступе фактически невозможно. Но частое использование в метал кругах понятия «Shaitan Metal» не отрицает того факта, что у данного жанра образовалась своя фан аудитория.

Как можно заметить, группы в статье расположены по определенному порядку.

Во-первых, принцип зарождения протеста в отдельных странах. Тунис стал примером для всей территории, последовавший его модели Египет по-другому перенес революцию. А в Сирии и в Ираке и вовсе начались гражданские войны. Самый малый ущерб понес Тунис, наличие свободы слова более заметна, по сравнению с другими странами. Из-за выгодного положения восточная экстремальная музыка так же получила начало именно в Тунисе. Положение Сирии и Ирака вынуждают музыкантов заниматься подпольным искусством.

Во-вторых, принцип жанров, от более мягкого звучания к более тяжелому. Black Metal развился в странах, где за революцией последовали огромные жертвы. Это говорит нам о том, что сама задумка тяжелых жанров как раз описывает все протекавшие события в Сирии и Ираке. Метал сцена Туниса и Египета заинтересована в более популярных жанрах, зарубежные лейблы с готовностью сотрудничают с их группами.

В заключение отметим, что культурная глобализация оказала разное влияние на разные страны Ближнего Востока. Особенности индустрии экстремальной музыки в этом историческом регионе выражаются в жанровой типологии, временной классификации.

Список литературы

- 1 Smialek E.T. Genre and expression in extreme metal music, ca. 1990–2015 / E.T. Smialek. — McGill University (Canada). — 2016.
- 2 Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма. — 1990. — С. 134.
- 3 Исламская революция в Иране. Прошлое, настоящее / под ред. Н.М. Мамедова. — М.: Институт востоковедения РАН, 1999. — С. 29.
- 4 Resistance in contemporary Middle Eastern cultures: Literature, cinema and music // K. Laachir, S. Talajooy (Ed.). — Routledge, 2013. — Т. 44.
- 5 Middle Eastern Religions | Overview, Beliefs & Facts. — [Electronic resource]. — 2023. — Access mode: <https://study.com/academy/lesson/middle-eastern-religions-overview-beliefs-facts.html>.
- 6 Khashoggi, Jamal (n.d.). Why the Arab World Needs Democracy Now. — [Electronic resource]. / Jamal Khashoggi (n.d.). // The New York Times. Access mode: <https://www.nytimes.com/2018/10/22/opinion/khashoggi-mbs-arab-democracy.html>.
- 7 Street art, social media, visibility: how the Arab Spring has changed art and culture, a decade on (n.d.). — [Electronic resource]. The Art Newspaper. — Access mode: <https://www.theartnewspaper.com/2021/01/29/street-art-social-media-visibility-how-the-arab-spring-has-changed-art-and-culture-a-decade-on>.
- 8 Esposito J.L. Islam and democracy after the Arab Spring / J.L. Esposito, T. Sonn, T., J.O. Voll // Oxford University Press, 2015.
- 9 What was the Arab Spring and how did it spread? (n.d.). // National Geographic Society. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/arab-spring-cause>.
- 10 Saidani M. Metamorphoses of the Cultural Field in Revolutionary Tunisia / M. Saidani // Berkeley Journal of sociology. — 2015.
- 11 BIOGRAPHY. (n.d.). Carthagods. — [Electronic resource]. Official Website. — Access mode: <https://carthagods.com/a-propos-de/>
- 12 Interview with Tarak and Mehdi from Carthagods. (n.d.). Power of Metal. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.powerofmetal.dk/interviews15/carthagods_interview.html.
- 13 Arab Spring in Egypt (n.d.). Harvard Divinity School. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://rpl.hds.harvard.edu/faq/arab-spring-egypt>.
- 14 Brown Nathan J. Post-Revolutionary Al-Azhar / J. Brown Nathan. — Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2011.
- 15 Ahl Sina Interview. (n.d.). A Different Shade Of Black Metalzine. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://darkdoomgrinddeath.blogspot.com/2019/02/ahl-sina-interview.html>.
- 16 Священный Коран 7:22
- 17 Быт. 3:1—7
- 18 Syria Timeline: Since the Uprising Against Assad (n.d.). The United States Institute of Peace — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.usip.org/syria-timeline-uprising-against-assad>.
- 19 Habash D. “Do Like You Did in Aleppo”: Negotiating Space and Place Among Syrian Musicians in Istanbul / D. Habash // Journal of Refugee Studies. — 2021. — 34(2). — P. 1370-1386.
- 20 Iraq after the Arab Spring (n.d.). Middle East Monitor. Peace. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.middleeastmonitor.com/20160119-iraq-after-the-arab-spring/>.
- 21 Iraq’s Mosul revives shattered cultural scene with traditional music festival (n.d.). Arab news. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.arabnews.com/node/2062741/middle-east>.
- 22 Women In The Arab Spring Uprisings: Iraq (n.d.). Orion Policy Institute. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.orionpolicy.org/research/112/women-in-the-arab-spring-uprisings-iraq>.
- 23 Interview (en): Seeds of Iblis (n.d.). black-metal.nl. — [Electronic resource]. — Access mode: <http://hardetekst.blogspot.com/2012/03/interview-en-seeds-of-iblis.html>.

Таяу Шығыстағы экстремалды музыка индустриясының ерекшеліктері

Мақалада Таяу Шығыстағы экстремалды музыка индустриясының ерекшеліктері сарапталған. Бұл өңірдің экстремалды музыкалық индустриясында батыстағыдай жанрлар көп болмаса да, хэви-метал сахнасы айтарлықтай дамыған. Таяу шығыстық метал — бұл батыстық секуляризм мен либералдылық тенденциялардың ислами догматизмге қарсыластығының түйісінде қалыптасқан экстремалды металдың ерекше аймақтық жанры. Ислам либерализмінің қазіргі заманғы мәнін түсіну мақсатында «араб көктеміне» әсер еткен факторлардың аймаққа әсері қысқаша қарастырылған. Зерттеу объектісі ретінде авторлар Таяу Шығыс елдерінің ең кең қолданыстағы тізімін пайдаланды. Мақалада Тунис, Египет, Сирия мен Ирактың музыкалық ұжымдарының ең жарқын мысалдары ұсынылған. Сонымен қатар авторлар 4 музыкалық трекке қоса альбом мұқабалары мен топ мүшелерінің интервьюлеріне тереңдетілген талдау жасайды. Авторлар Таяу шығыстағы елдердің мәдени жаһандануды әркелкі өзгеше өткергендігі туралы қорытынды жасаған. Бұған түрткі болған факторларға цензураның сақталуы, соғыстар мен либерализм идеяларының бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таралуын жатқызуға болады. Бұл тақырып посткөненестік кеңістікте дінтанулық көзқараспен әлі зерттелмеген.

Кілт сөздер: экстремалды музыкалық индустрия, антидіни метал, антиисламдық метал, «араб көктемі», ислам либерализмі.

G.O. Nauryz, N.E. Kairbekov

Features of the extreme music industry in the Middle East

This article analyzes the features of the extreme music industry in the Middle East. The extreme industry of this region does not have a wide genre spectrum as in the West, but nevertheless the heavy metal scene is no worse developed. Middle Eastern metal is a special regional type of extreme music formed at the junction of Western secularism and the confrontation of Islamic dogmatism with liberal trends. To comprehend Islamic liberalism in the modern sense, a brief review of the motives and influence of the Arab Spring on the region was made. As the subject of the study, the authors decided to take advantage of the most common list of countries in the Middle East. But the article covers the most striking examples of the work of musical groups from Tunisia, Egypt, Syria and Iraq. The authors made an in-depth analysis of 4 music tracks, along with album covers and interviews of the participants. Cultural globalization shows the rapidly changing cultural space of the Middle East Society. The authors concluded that cultural globalization has different outcomes in different countries. This was influenced by the preservation of censorship, war and the dissemination of ideas of liberalism through the media. This topic was not studied from a religious point of view in the post-Soviet space.

Keywords: extreme music industry, anti-religious metal, anti-Islamic metal, Arab Spring, Islamic liberalism.

References

- 1 Smialek, E.T. (2016). Genre and expression in extreme metal music, ca. 1990–2015. McGill University (Canada).
- 2 Fukuyama, F. (1990). Konets istorii? [The End of History?] [in Russian].
- 3 Mamedov, N.M. (Ed.). (1999). Islamskaia revoliutsiia v Irane. Proshloe, nastoiashchee [The Islamic Revolution in Iran. Past, present]. Moscow: Institut vostokovedeniia RAN [in Russian].
- 4 Laachir, K., & Talajooy, S. (Eds.). (2013). Resistance in contemporary Middle Eastern cultures: Literature, cinema and music (Vol. 44). Routledge.
- 5 Middle Eastern Religions | Overview, Beliefs & Facts (2023, January 17). Retrieved from <https://study.com/academy/lesson/middle-eastern-religions-overview-beliefs-facts.html>.
- 6 Khashoggi, Jamal (n.d.). Why the Arab World Needs Democracy Now. The New York Times. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2018/10/22/opinion/khashoggi-mbs-arab-democracy.html>.
- 7 Street art, social media, visibility: how the Arab Spring has changed art and culture, a decade on (n.d.). The Art Newspaper. Retrieved from <https://www.theartnewspaper.com/2021/01/29/street-art-social-media-visibility-how-the-arab-spring-has-changed-art-and-culture-a-decade-on>.
- 8 Esposito, J.L., Sonn, T., & Voll, J.O. (2015). Islam and democracy after the Arab Spring. Oxford University Press.
- 9 What was the Arab Spring and how did it spread? (n.d.). National Geographic Society. Retrieved from <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/arab-spring-cause>.
- 10 Saidani, M. (2015). Metamorphoses of the Cultural Field in Revolutionary Tunisia. Berkeley Journal of sociology.

- 11 BIOGRAPHY. (n.d.). Carthagods — Official Website. Retrieved from <https://carthagods.com/a-propos-de/>
- 12 Interview with Tarak and Mehdi from Carthagods. (n.d.). Power of Metal. Retrieved from https://www.powerofmetal.dk/interviews15/carthagods_interview.html.
- 13 Arab Spring in Egypt (n.d.). Harvard Divinity School. Retrieved from <https://rpl.hds.harvard.edu/faq/arab-spring-egypt>.
- 14 Brown, Nathan J. (2011). Post-Revolutionary Al-Azhar. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- 15 Ahl Sina Interview. (n.d.). A Different Shade Of Black Metalzine. Retrieved from <https://darkdoomgrinddeath.blogspot.com/2019/02/ahl-sina-interview.html>.
- 16 Sviashchennyi Koran 7:22 [Holy Quran] in Russian].
- 17 Byt. 3:1—7 [Life]. 3:1—7 [in Russian].
- 18 Syria Timeline: Since the Uprising Against Assad (n.d.). The United States Institute of Peace Retrieved from <https://www.usip.org/syria-timeline-uprising-against-assad>.
- 19 Habash, D. (2021). “Do Like You Did in Aleppo”: Negotiating Space and Place Among Syrian Musicians in Istanbul. *Journal of Refugee Studies*, 34(2), 1370-1386.
- 20 Iraq after the Arab Spring (n.d.). Middle East Monitor. Retrieved from <https://www.middleeastmonitor.com/20160119-iraq-after-the-arab-spring/>.
- 21 Iraq’s Mosul revives shattered cultural scene with traditional music festival (n.d.). Arab news Retrieved from <https://www.arabnews.com/node/2062741/middle-east>.
- 22 Women In The Arab Spring Uprisings: Iraq (n.d.). Orion Policy Institute Retrieved from <https://www.orionpolicy.org/research/112/women-in-the-arab-spring-uprisings-iraq>.
- 23 Interview (en): Seeds of Iblis (n.d.). black-metal.nl. Retrieved from <http://hardetekst.blogspot.com/2012/03/interview-en-seeds-of-iblis.html>.

Т.Х. Рыскалиев^{1*}, В.А. Есенгалиева¹, Г.С. Саркулова¹, М.С. Саркулова²

¹Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан;
²Astana IT University; Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: rzhо-wkau@mail.ru; eva0566@inbox.ru; galiyasarkulova@mail.ru; manifa.s@mail.ru)

Своеобразие казахской философии

В статье раскрыты сущность и особенности казахской философии. Казахская философия имеет общие проблемы с греческой, индийской, китайской и русской философией и, с этой точки зрения, находится во взаимосвязи с мировой философией. В то же время казахская философия имеет свою специфику и отличительные черты. Она своеобразна затронутой проблематикой в ней, специфическими формами выражения мысли, с собственным стилем мышления и нет необходимости постоянно оглядываться на развитую западную философию. Учиться у других надо, но не следует подражать или заимствовать их стиль мышления. Предназначение философии — быть понятной для каждого человека, повлиять на него, учить и изменять его в лучшую сторону. Такой была восточная философия и такой является философия казахов. Особенности мировоззрения казахского народа связаны с кочевой цивилизацией и культурой, с развитием вербальных форм культуры, а следовательно, с отсутствием письменных источников. Авторы статьи акцентируют внимание на том, что традиционная казахская философия, берущая начало с акынов-жырау и нашедшая свое продолжение в философии Абая и Шакарима, является не профессиональной, научной философией, но философией мудрости, понимания и воспитания, переплетающейся с повседневной жизнью человека, религией, искусством, литературой. В творчестве казахских мыслителей всегда доминировали проблемы добра и зла, чести и достоинства человека. Авторы статьи называют казахскую философию практической философией, опираясь на И. Канта.

Ключевые слова: казахская философия, мудрость, понимание, философия воспитания, философия жизни, экзистенциальная философия, практическая философия, ораторское искусство, «Слова назидания», пословицы и поговорки.

Введение

Традиционная казахская философия начинается с Коркыта, акынов-жырау, биев и продолжается в философии Махамбета, Абая, Шакарима, Гумара Караша. Для традиционного казахского мышления характерны глубина и художественность, красноречие и поэтичность, критика и диалог.

В советский период от всего этого пришлось отказаться, была навязана марксистско-ленинская философия, противоречащая казахскому менталитету. Поэтому в истории казахской философии произошёл большой пробел. После обретения независимости историкам, языковедам, философам, пришлось искать пути возрождения нашей истории, казахской философии и литературы, казахских традиций. Профессор Т.Х. Рыскалиев, один из авторов настоящей статьи, был первопроходцем в исследовании особенностей казахской философии и одним из первых начал публиковать свои работы в журналах, монографиях, учебниках. В своих трудах он писал об особенностях казахской и русской философии, о специфике самой философии и ее многогранности.

Методология исследования

В качестве основных методов в статье используются герменевтические, антропологические, сравнительные методы исследования. Сделан анализ и проведено сравнение казахской философии с мировой философией.

Результаты и их обсуждение

Философия — это многогранный, сложный мир, выполняющий самые разные функции. Не существует универсальной философии, которая была бы одинаковой для всех философов, для всех стран и народов. Нельзя сказать, что учения Платона и Аристотеля, Канта и Гегеля, которые жили в одной и той же стране, в одно и то же время, учились друг у друга, были одинаковыми. Существует значительная разница между восточной и западной философией. В свое время русский философ

* Автор-корреспондент. E-mail: rzhо-wkau@mail.ru

М.М. Бахтин говорил, что настоящие философы, конечно, в Германии, в России — только мыслители. Трудно найти общие признаки между классической немецкой философией и казахской. Конечно же, такие философы, как Кант, Гегель, не существовали на казахской земле. Но было бы неправильно предположить, что на Востоке, у русских, у казахов никакой философии не было. Когда Бахтин говорит настоящие философы, он говорит о специалистах, профессиональных философах. Л. Толстой — не профессиональный философ, Абай — не профессиональный философ. Отсюда, если мы скажем, что у Толстого и Абая не было философии, будет неправильно. И Толстой, и Достоевский, и Абай, и Шакарим в своих произведениях рассматривали актуальные философские проблемы, делали глубокие философские выводы.

Маркс прославляет Сократа как человека, создавшего философию, и что именно с него начинается настоящая философия. В этом плане он считал, что Сократ связал философию с мудростью, повернул ее к человеку, отделил философию от науки. По мнению самого Сократа, наука занимается изучением внешнего мира, а философия должна изучать человека, его внутреннюю природу.

Западная философия, развивавшаяся в русле науки, со временем отошла от мудрости, дистанцировалась от человека. Таким образом, вопреки самой себе, перестала быть Софией, стала теоретической системой для профессионалов, которую не может понять каждый человек. И Платон, и Гегель считали философию занятием доступным не каждому. Сократ, наоборот, был готов встретиться с кем угодно, чтобы приобщить его к философской беседе, научить углубленно думать. Не каждый найдет ответы на интересующие его вопросы от Гегеля, Маркса. На такие вопросы могут дать уместные ответы учения Сократа, Монтеня, Достоевского, Толстого, Абая, то есть экзистенциальная философия.

Задача философии, по мнению Сократа, дойти до каждого человека, заставить его задуматься, научить исправиться. Для этого философия должна быть привлекательной и понятной. Диалоги Сократа, как мы знаем, начинаются с того, что всем знакомо, о разных окружающих нас вещах, а затем плавно переходят в философское русло, переводя на философский язык, язык понятий. Популярная, понятная для многих, философия некоторыми исследователями не признается как философия. Слова Абая понятны каждому, просты. Можно ли, исходя из этого считать учение Абая неглубоким? Нет. Абай — глубокий мыслитель, которого многие до сих пор не понимают и не следуют по указанному им пути.

Следует отметить, что нельзя ставить границы между наукой и философией. Они, конечно, связаны друг с другом, дополняют друг друга. Есть зрелая философия, которая стала наукой, развивалась по пути науки. Например, философия Канта, Гегеля, Маркса. Но сказать, что философия, связанная с мудростью, жизнью, далекая от науки, не нужна снова будет неправильно.

Сам И. Кант в своей основополагающей работе «Критика чистого разума», поднявший философию к вершинам науки, сделал антропологическое отступление и счел необходимым рассуждение о человеке. Он нашел вопросы, которые должны стоять перед каждым человеком: «Что я могу узнать?», «Что я должен делать?», «На что я могу надеяться?», «Что такое человек?» Ответы на эти вопросы мы не сможем найти в науке, поэтому вынужденно прибегаем к антропологии, к философии мудрости. Кант высоко ценит свою антропологию, подчеркивая, что «моя философия учит человека жить по-человечески» [1; 206]. Главное правило кантовского категорического императива: «Человек — всегда цель, а не средство для достижения этой цели». Настоящая гуманистическая идея!

Философия по своей сути есть учение о человеке. Она рассматривает человека с разных сторон и в разных ситуациях. Возможность быть человеком, жить как человек — это мудрость и понимание, ведущее к мудрости, понимание вещей, связанных с человеком, как говорит Абай, понимание основных вех жизни человека. Как можно назвать человека, далекого от мудрости, от философии, литературы, религии? Живой робот?

Любая наука делает упор на внешние вещи, объекты. Поэтому в науке нет человека. Когда нет человека, и мудрость не нужна. Этим можно объяснить, почему философия науки не уделяет внимание мудрости.

Теперь вернемся к нашей теме. Так что же такое казахская философия? Значение слова философия — любовь к мудрости. Мы бы назвали наших предков образцом мудрости. У казахов есть литература, полная мудрости, есть красноречие, слова назидания, пословицы и поговорки. «Бабалар сөзі» было напечатано у нас в ста томах. Наша степь богата такими мудрецами, как Коркыт, Ясави, Асан Кайгы, Толе би, Бухар жырау, Абай, Шакарим. Мы с гордостью можем сказать, что у казахов была философия мудрости. Основное определение казахской философии, конечно, это *мудрость*.

Философия как мудрость развивалась на Западе, Востоке и у нас. Позже западная философия отошла от мудрости, встала на путь науки и развивается в этом направлении и сегодня. Казахская

философия до начала XX века оставалась мудростью, позже господствовавшая марксистско-ленинская философия развивалась в русле науки. Теперь после обретения Казахстаном Независимости национальная философия должна развиваться как прежде, как философия мудрости. Философия мудрости близка человеку, может влиять на него, показывать человеку дорогу — как правильно жить и существовать.

Еще один аспект казахской философии, еще одно ее определение — *понимание*. Мудрость и понимание — два близких понятия, которые дополняют друг друга. Не только мыслители, но и простые казахи обращались к слову, понимали слово, запоминали, передавали друг другу, будущим поколениям. Поэтому у казахов широко распространено устное творчество и развиты вербальные формы культуры.

Казахи высоко ценили риторичность, ораторов и не любили пустословие, многословие: «Много слов — бронза, мало слов — золото», «Тот, кто много говорит, не выигрывает, тот, кто краток — выигрывает», «Слово не к месту сказать, только себя наказать». В пословицах-поговорках мы можем найти передовые образцы мудрости и понимания, которые никогда не утратят своего значения.

«Малым — жаным садагасы, жаным — арым садагасы», — так говорили казахи! За здоровое тело и душу казах не жалел скота, но совесть, честь была ему дороже всего.

«Когда хороший человек умирает — мир сужается. Если плохой человек уйдет — мир становится шире». Очень тяжелые слова, но справедливые. Такими словами казахи ценили добро и осуждали зло.

Человек зарабатывает на жизнь трудом, растет, совершенствуется. Казах понимал труд как средство, образ жизни: «Найдя смысл труда — найдешь само богатство», Кто не ленится — мастером станет», «Если посеешь, бесплатно поешь».

Однажды Сырым Датову задали вопрос:

*Дау мұраты не?
Сауда мұраты не?
Жол мұраты не?
Қыз мұраты не?*

Он ответил:

*Дау мұраты — біту,
Сауда мұраты — ұту,
Жол мұраты — жету,
Қыз мұраты — кету [2].*

И в дальнейшем приводим высказывания мыслителей на подлинном языке, ибо переводы не всегда могут донести мысли автора. В приведенных выше словах мы видим пример философских размышлений казахов.

Еще одно духовное наследие казахского народа — «Қара өлендер», народная поэзия. В них также находим образец мудрости, понимания и воспитания.

*Дүние, құдым сені жалықпай-ақ,
Судағы ұстатпайсың балықтай-ақ.
Көрсетіп бірде алдыңды, бірде артыңды,
Қойдың зой дидарыңды танытпай-ақ [2], —*

какая глубина, какие красивые слова!

У акына Мукагали Макатаева есть произведение «Қара өлен», приведем из него отрывок:

*Жат жерді жастанғанда жазатайым,
Қанымен жазды, мүмкін, ағатайым.
Қасиетіңнен, қара өлең, айналайын.
Қазақтың дәл өзіндеі қарапайым.
Ақынмын деп қалай мен айта аламын,
Халқымның өзі айтқанын қайталадым.
Күні киген қазақтың қара өлеңін,
Шекпен жауып өзіне қайтарамын [3; 82, 83].*

Казахский мыслитель, писатель Акселеу Сейдимбек характеризовал природу народной поэзии как искусство масс, искусство для многих. И пастух на окраине, и коневод, взрослая девушка и молодой парень, умудренный старец и седовласая мать, которые видели горечь жизни, любой из социальных групп кочевого общества, соответствующие им свои мечты-чаяния, положив на музыкальный лад, выражали в этих поэтических творениях [4].

Представители зарубежных стран, побывавшие на казахской земле, — Адольф Янушкевич, Александр Гумбольдт, В. Радлов, В. Даль и другие говорили и писали об ораторском искусстве казахов, о находчивости и понимании. «Казахский язык — один из самых чистых и богатых языков, — писал профессор-востоковед Василий Радлов. — Он одновременно мелодичен, красочен, искусен, красноречив. Особенно, когда речь идет об айтысах, их непосредственность и острота, находчивость просто поражают» [4]. В другом месте он говорит о том, что казахское слово имеет форму музыкального стиха.

Немецкий философ Гегель в свое время выступал против перевода, сокращения и объяснения основополагающей работы «Наука логики» на французский язык. По его мнению, французскому языку не хватает философской тонкости. Некоторые наши коллеги также сомневались в возможностях казахского языка. Поэтому, как сказал Радлов, неразумно думать, что чистый и богатый язык не сможет передать философскую мысль.

Основным средством философии является слово, понятие, отражающее слово. Казахские мыслители оказывали влияние на человека через слово. Казах понимал слово, слову внимал и ценил. Спор решает мудрое слово, так утверждали наши предки. «Кто знает цену слова?» — с сожалением говорили и Толе би, и Абай, и Шакарим.

*Естіге айтқан тура сөз
Шыңға тіккен тумен тең
Езге айтқан тура сөз
Құмға сіңген сумен тең [4], —*

говорит Майкы би

Абай, поддерживая это, глядя на своих современников, с сожалением добавляет, что удивительный язык, удивительные слова для невежды не имеют никакого смысла. «Откуда берутся нравственные мысли, мудрость, понимание?» — на этот вопрос казахская философия отвечает:

*Аспанның астынан шығады,
Жердің үстінен шығады,
Өнерлінің ісінен шығады,
Ғалымның күшінен шығады,
Жақсының сөзінен шығады,
Тарихтың ізінен шығады,
Шешеннің тілінен шығады,
Әншінің үнінен шығады,
Жаманның көрген күнінен шығады [4].*

Нельзя не поражаться философскому содержанию этих слов, не говоря уже об их художественности и красноречивости. Давайте проанализируем и сосредоточимся только на последней строчке. В казахском языке не говорят плохо о неполноценности человека. Человек в этом не виноват. Под дурным подразумевается оценка его словам, делам, характеру. Никто не уважает человека, который не уважает себя. В казахском мышлении есть понятие «корлық», означающее унижение, бесчестие, позор. Плохой человек тот, кто себя не уважает. Родиться человеком и не жить по-человечески — это ниже человеческого достоинства. Иметь подаренный богом разум и быть невежественным — это позор. Абай говорит, что, называясь человеком, я не могу быть невеждой. Человек не имеет права быть невежественным. Особенно в наше время, время прогресса науки, культуры. А между тем часто встречаются невежды. Разумеется речь идет не о безграмотности, а о незнании и непонимании обстоятельств, сути дела. В философии под унижением понимается не то, что произошло по вине другого человека, а то, что заслужил человек в результате слабости, равнодушия и безволия. Вспоминаются слова Абая:

*Еріксіз түскен ылдидан
Еркінмен шығар өр артық.*

*Қорлықпен өткен өмірден
Көсіліп жатар көр артық [4].*

Традиционный философский способ, связанный с пониманием, — это диалог, обмен мнениями, состязание мыслей. Ошибаемся, если думаем, что диалог только у греков, у Протагора, у Сократа, у Платона. Настоящие диалоги, вопросы и ответы, айтысы встречаются и у казахов. Греки заранее готовили и обдумывали свои диалоги. Казахские же жырау, бии, чтобы проверить друг друга, при встрече задавали вопросы и с ходу отвечали на них. И вопросы, и ответы были по существу содержательными и логическими. Как отмечал упомянутый выше русский ученый Радлов, ответы были в рифму, последовательные и эстетические. Импровизация была на высшем уровне.

Хотелось бы отметить еще один аспект казахской философии — наставническую деятельность. Философия, ориентированная на человека, впитавшая в себя мудрость и понимание, особое внимание уделяет проблеме воспитания. Студенты иногда задают вопрос: «Как И. Кант, не состоявший в браке, не имевший детей, написал книгу «О педагогике», в которой анализировал проблему воспитания?» В этом нет ничего удивительного. Кант много лет преподавал в университете, читал лекции о воспитании. При этом он — философ. А в философии обучение и воспитание составляют одну из главных ее функций.

«Я хотел бы исправить человека», — писал не только Шакарим, но и все казахские мыслители. Все они уделяли большое внимание проблемам воспитания. В современное время, в век развития науки, культуры, воспитание не так действенно, как это было во времена жырау, биев, Ибрая, Абая. Раньше казахские мудрецы умели воспитывать достойных, честных, образцовых и порядочных детей. Из казахского народа вышли столько прославленных биев, поэтов, батыров, ханов! Достаточно сказать про Чокана и Абая! В то время и молодые, и старшие внимательно прислушивались к словам старейшин, делали выводы, запоминали и передовали другим. Особое внимание казахи уделяли воспитанию девочек, или, выражаясь современным языком, гендерному воспитанию. «Предвестник счастья — дочь», «За джигита говорит его сила, а за девушку — ее дела», «Дочь в доме — гость», «Воспитываешь мальчика — воспитаешь одного человека, воспитываешь девочку — воспитаешь нацию», — так говорили наши предки.

Главный показатель любой культуры и цивилизации — воспитанный человек, а не уровень развития техники и технологий. Изготовить какой-то аппарат — несложно, а вот воспитать настоящего человека — это длительный и сложный процесс.

К сожалению, воспитательной работе сегодня уделяется недостаточно внимания. В стороне остаются национальные образцы поведения, ценности, которые делают человека человеком. Главное требование современной казахской философии — возрождение воспитательной деятельности. Это то, чего не хватает. Самое печальное то, что в современном учебно-воспитательном процессе, опирающемся на науку, нет опоры на народную мудрость. Если бы было качественное воспитание, мы бы не столкнулись с такими проблемами, как отсутствие совести, стыда, безответственность, рост коррупции.

Хотелось бы обратить внимание на некоторые моменты, которые мешают познанию и пониманию казахской философии. В казахской философии рассматриваются простые проблемы, связанные с обычным повседневным существованием: хорошее–плохое, совесть–унижение, жизнь–смерть, забота о душе и теле, добродетель–зло. Кажется, все это известно, и об их философской сущности речь не идет. По мнению французского философа Жака Деррида, философия должна быть написана естественным языком. Просто и ясно написать может не каждый. Еще одна причина непонимания казахской философии заключается в том, что эта философия проявляется не в многотомных сочинениях как у греков или у немецких философов, а в стихах, в кратких смысловых изречениях, пословицах-поговорках, словах назиданиях, притчах. Профессионалы признают их произведениями искусства, но не считают, что они имеют какое-то отношение к философии. Но Абай не только великий поэт, но и глубокий мыслитель, настоящий философ.

Абай называл Сократа мудрецом, высоко ценил и считал его примером для подражания. Следуя Сократу, свое 27-е слово он написал в форме диалога. В своих стихах и «Словах назиданиях» Абай так же, как и Сократ, использует критику, сарказм, иронию. В истории философии после французского философа Паскаля Абай особо подчеркнул роль сердца в познании человека: «Три важные качества человека: светлый ум, неиссякаемая энергия, горячее сердце» [4].

В антропологии Канта есть вопрос: «На что я могу надеяться?» Кант отвечает, что можно надеяться на все, даже на Бога, но все в конце концов упирается в самого человека. На такой вопрос и Абай дает свой ответ:

*Сенбе жұртқа тұрса да қаниша мақтап,
Дуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтап, —*

дейді [4].

В произведениях Абая можно найти примеры диалектического рассуждения. Когда мы говорим об особенностях и направлениях казахской философии, мы сразу обращаемся к Абаю. У Абая есть все, что нужно для настоящей философии: мудрость, понимание, воспитание, диалог, общечеловеческие ценности. В философии Абая есть то, что нужно нашему народу сегодня: стремление к науке и образованию, совесть и честь, национальный дух, конкуренция, демократия, ведущая к справедливости. Нужно только читать, понять, освоить Абая, идти по его пути.

Еще об одном заблуждении, которое встречается в философской литературе. Когда в философии поднимаются экзистенциальные проблемы, с которыми мы сталкиваемся в жизни, некоторые ссылаются на немцев, французов. Считается, что такие проблемы рассматривались только в западной философии XIX–XX вв. Конечно, это не так. «Экзистенция» — латинское слово, означающее «существование». Это понятие в философию ввел датский философ С. Кьеркегор. Понятие «экзистенция» в философии не означает обычную, повседневную, спокойную жизнь. Наоборот, он подразумевает преодоление преграды, противоречий, в которой человек делает выбор: «Быть или не быть?» На Западе (Ж.П. Сартр, А. Камю и другие) такой момент называют «пограничной ситуацией».

Вопросы о душе и теле, жизни и смерти, чести и достоинстве, печали, сожалении, одиночестве рассматривались в философии с древних времен.

Экзистенциальный мотив в казахской философии встречается уже у Коркыта, Асана Қайғы и находит свое продолжение в учениях биев и жырау, Махамбета, произведениях поэтов Зар-Заман, Абая, Шакарима.

Влюбленные Козы-Корпеш и Баян-слу, Жибек и Тулеген оказались в настоящей экзистенциальной ситуации. И произведения казахских акынов также полны печали, сожаления и раздумий. Такие размышления встречаются у акына Берниязы:

*Қызғалдақтай қызық өмір,
Күні келсе, солмай ма?
Еркін жүрген ерке көңіл,
Қайғы-зарға толмай ма?
Тасқан қайтып, толған солып,
Сарғайтпай ма сондайда?
Алтын жастық жалған болып,
Ах ұрар күн болмай ма? [4].*

Произведения Шакарима также иллюстрируют экзистенциальную ситуацию:

*Шаранамен туып едің,
Бөз оранып өтесің.
Бір сағымды қуып едің,
Қай уақытта жетесің?
Қаниша дәулет жиып едің,
Бәрі қалды нетесің?
Мал үшін жан қиып едің,
Қайтіп алып кетесің? [4]*

Все проходит, жизнь обманчива, суета сует, так можно все это охарактеризовать. Поэт-мыслитель Майлыкожа также много размышляет в этом направлении:

*Дүниеге мейман көңілім,
Мақтансам дауа тілерсің.
Өлшеніп берген өмір бар,*

*Уақытыңмен жүрерсің,
Кейбір күнде қапа боп,
Кейбір күнде күлерсің.
Бір қалыппен еш пенде,
Бітіре алмас үлесін.
Көлеңкелі бұлттай
Көшпелі болған дүниесің [5].*

Следует отметить еще одно заблуждение, встречающееся в литературе. В философии существует такое направление, как философия жизни. Когда говорят об этом, некоторые философы сразу же ссылаются на западных мыслителей, например, в Германии — Ницше, Дильтей, Зиммель, Шпенглер или во Франции — Бергсон. А на Востоке, в России, у нас, у казахов, философы как будто даже не задумывались о жизни. Интересно, найдутся ли поэты, писатели, мыслители, которые не задумывались, не писали о жизни?! Разве жизнь не является одной из актуальных тем литературы, философии?

Просветитель, педагог, мыслитель поэт Гумар Караш назвал казахскую философию философией жизни. Его замечательное стихотворение «Өмір пәлсапасы» лучше всего цитировать целиком:

*Мысалы мынау жалған бір жел қайық,
Қылт етіп, қия бассаң кетер тайып.
Таяныш тұрағы жоқ болғаннан соң,
Бұлайша мысал етсек болар лайық.
Таянып тұрақсызға көңіл қойып,
Жүрмеңіз мәңгілікті жұртқа сайып.
Тіршілік бес күн небар тиген еніің,
Пайдалан мейлінше қанат жайып.
Аз еніің, өкінішті жолға шаппа,
Келуі қайта айналып алмағайып.
Қалмайды ізі—жолың бұ жиһанда,
Кеткен соң тағдыр суы жуып, шайып.
Нені іздеп келіп едің, қайда кеттің,
Бұл жұмбақ шешуі жоқ таңғажайып.
Анық сол: атқан таңдай әзі гұмыр
Уақыты бітсе кетер әлі-ақ байып [4].*

Эти стихи говорят о жизни лучше, вернее, точнее, чем в трактатах иных профессиональных философов. В них есть и поэтическое искусство, и философская глубина, и понимание, и мудрость. Разве мы не можем назвать казахскую философию философией жизни?

*Өмір, дүние дегенің
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің,
Ойлай берсең у екен, —*

говорил Абай [4]. Разве это не суть вопроса жизни?!

На Западе существует еще одно авторитетное философское учение известное как «герменевтика». Иначе его называют «философией понимания». Основная проблема герменевтики — понимание, главная цель — понимание и интерпретация религиозных, литературных, философских текстов. В отечественной философии именно Т. Рыскалиев впервые обратил внимание на проблему понимания. В 1990 году на III симпозиуме по диалектике в Алматы он выступил с докладом о проблеме понимания в философии, подчеркнув, что одним из определений философии является понимание.

Мудрость и понимание — это вещи, которые переплетаются между собой. Невозможно понять одно без другого. Философию, бесспорно, интересуют и знания, и наука. В то же время особое внимание философия придает пониманию. Достаточно просто опираясь на науку, узнать много вещей. Но недостаточно познать человека, историю, религию, литературу, надо еще и понимать.

Мы часто сталкиваемся с заблуждениями, связанными с проблемой понимания. Понимание обычно связывают с познанием, теорией, наукой. Таким образом, делают вывод о том, что кочевники,

степняки, не имевшие учебных заведений, не могут иметь представление о сущности понимания. В этом еще одна загвоздка, мешающая признанию роли и значения казахской философии.

Мы бы ответили так, что в казахской философии, в произведениях биев, акынов-жырау, у молодого Чокана, Ибрая, Абая, Шакарима, пословицах и поговорках есть удивительно глубокое понимание мира и человека, жизни и смерти, хорошего и плохого, совести и чести, достоинства, любви и дружбы. Дошли бы до нас богатые по содержанию вербальные формы культуры, если бы не было у казахов понимания? Казахи понимали слово, запоминали и передавали из поколения в поколение.

На вопрос «В чем красота человека, земли, слова и мнения?» Жетес би отвечает простым философским языком:

*Адамның сәні — өнер, білім, ақылы,
Жердің сәні — жеміс, өнім, дақылы,
Сөздің сәні — өнегелі нақылы,
Пікірдің сәні — ойландырар мақұлы [5].*

Очень художественный, конкретный и глубокий ответ. Казахские мыслители исходили из жизни, глубоко размышляли и понимали. Раньше казахи с грустью размышляли, что проходит безвозвратно день, и смерть становится ближе. Сегодня люди радуются прошедшему дню, торопят события. Но куда мы спешим? Зачем приближаем смерть? Вроде бы простая ситуация, но от такого понимания многое зависит в жизни.

Возможно самым нежным и загадочным чувством для человека является любовь. Удивительное понимание чувства любви мы можем найти у Абая и Шакарима. Что говорит Абай?

*Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да.
Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да [5].*

Любовь и уважение — экзистенциальная проблема.

Шакарим пишет:

*Мал да аяулы, жан да аяулы болса егер,
Малды аяма, жаның үшін малды сат!
Жан да, аяулы жар да аяулы болса егер,
Жанды аяма, жарың үшін жанды сат! [5]*

Такие рыцари были на казахской земле и занимали видное место в литературе. Мы считаем, что особенность казахской философии заключается в том, что она переплетается с литературой, художественным словом. И такая литература, и такая философия встречаются редко. Вспоминается, как говорил поэт-мыслитель Кадыр Мырза Али: «Мой великий народ, написавший историю не словами, а музыкой» [6]. Казахский народ умел выражать свою философию как мудрыми назиданиями, так и художественным словом, и стихами. Во всем этом видна мудрость и прозорливость казахского народа.

Заключение

На вопрос: «Что такое казахская философия?» мы хотели бы ответить: казахская философия — это практическая философия. Это, наверное, главная особенность казахской философии. Казахская философия ориентирована на человека в форме мудрости, понимания и воспитания. Она стремится разбудить, научить и оберегать человека. В казахской философии есть исчерпывающие вопросы и ответы о хорошем и плохом, вечном и преходящем, о душевном и телесном благополучии, чести и достоинстве, совести, истине и заблуждениях. В одно время Кант использовал понятие «практический философ». По его мнению, настоящим философом на самом деле можно назвать практического философа, чье слово и дело переплетаются: «Практический философ-наставник мудрости учения и дела есть философ в собственном соединении». И в дополнение к этому подчеркивал: «Ибо философия есть идея совершенной мудрости» [7; 332]. В этом смысле Маркс называл философию Сократа «воплощенной философией», ибо его слово и дело, его учение, его жизнь и смерть превратилась в философию. Мы также можем сказать, что Абай — это воплощенная мудрость и, следовательно, воплощенная философия.

Список литературы

- 1 Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. — М.: Наука, 1980. — 712 с.
- 2 Бес ғасыр жырлайды [Екі томдық]. — 2-том / Құраст.: М.Мағауин, М.Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 384 б.
- 3 Мақатаев М. Жүрек арызы: өлеңдер мен поэмалар / М. Мақатаев. — Алматы: ҚАЗАқпарат, 2010. — 280 б.
- 4 Рыскалиев Т.Х. Қазақ философиясы: ғаламды емес, адамды өзгерту / Т.Х. Рыскалиев // Қазақ әдебитеті. — 2021. — № 16. — Б. 8–9.
- 5 Жеті ғасыр жырлайды [Екі томдық]. — 2-том / Құраст.: Е. Дүйсенбайұлы. — Алматы: Жазушы, 2008. — 552 б.
- 6 Мырза Али К. Прапамьят : стихи / К. Мырза Али. — СПб.: Славия, 2003. — 336 с.
- 7 Кант И. Сочинения: [В 2-х т.]. — Т. 2 / И. Кант. — М.: Мысль, 1964. — 798 с.

Т.Х. Рыскалиев, В.А. Есенгалиева, Г.С. Саркулова, М.С. Саркулова

Қазақ философиясының өзіндік сипаты

Мақалада қазақ философиясының ерекшелігі туралы айтылған. Ақын-жыраулар, би-шешендердің, Ыбырайдың, Абайдың сұрақ-жауап, сұхбат түріндегі философиялық пайымдауына, сөздеріндегі даналық пен түсінікке, тәлім-тәрбиелік ойлауына, сыншылдығына сүйеніп, қазақ философиясының грек, үнді, қытай философиясымен, яғни әлемдік философиясымен ұштасып жатқандығын аңғаруға болады. Сонымен бірге қазақ философиясының өзіне тән сипаты бар. Қазақ философтары Кант, Гегель сияқты кәсіби философтар емес, орыс философтары туралы Михаил Бахтин айтқандай, ойшылдар. Қазақ философиясы әдебиетпен, өнермен, өмір тәжірибесімен тығыз байланыста дамып келеді. Ақын-жыраулар, би-шешендер туындыларындағы, қазақтың қара өлеңдеріндегі, мақал-мәтелдеріндегі, Ыбырай, Абай, Шәкәрім шығармаларындағы даналық, түсінік түрінде жүзеге асты. Негізінен алғанда, қазақ философиясы адамға жақын, адамға бағытталған. Ол өзінің мақсатын адамға ықпал ету, адамды үйрету, түзету деп біледі. Қазақ философиясының түсініктілігі, қарапайымдылығы осымен байланысты. Бірақ осыған қарап, мұндай философияның деңгейі төмен деп тұжырым жасауға болмайды. Авторлар қазақ жырауларының, би-шешендердің, Ыбырайдың, Абайдың, Ғұмар Қараштың адам, дүние, өмір, өлім, уақыт, ар-ұят туралы, адамдардың қарым-қатынасы, бетке ұстар құндылықтары туралы түсініктерінің терең екендігін мақалада ашып көрсеткен. Канттың анықтамасына сүйеніп, қазақ философиясын «практикалық философия» деп атауға болады.

Кілт сөздер: қазақ философиясы, даналық, түсінік, тәрбие философиясы, өмір философиясы, экзистенциалдық философия, практикалық философия, шешендік өнер, өнегелі сөздер, мақал-мәтелдер.

T.Kh. Ryskaliyev, V.A. Esengaliyeva, G.S. Sarkulova, M.S. Sarkulova

On the originality of Kazakh philosophy

The article reveals the essence and features of Kazakh philosophy. Kazakh philosophy share the same problems with Greek, Indian, Chinese and Russian philosophy, so from this point of view, Kazakh philosophy is related to the world philosophy. At the same time, Kazakh philosophy has its own specifics, its own distinctive features. Kazakh philosophy is peculiar with its problems, specific forms of expressing its thought, with its own style of thinking that is why there is no need to constantly look back at the developed Western philosophy. It is necessary to learn from others, but one should not imitate or borrow their style of thinking. The purpose of philosophy is to be understandable for everyone, to influence people, to teach and change them for the better. The Eastern philosophy was like that and the philosophy of the Kazakhs is so today. Kazakh people's worldview peculiarities are associated with nomadic civilization, nomadic culture, the development of verbal forms of culture, the lack of a historical source base of philosophy. The authors of the article emphasize that the traditional Kazakh philosophy, which originates from Akyn-zhyraus and found its continuation in the philosophy of Abai and Shakarim, is not a professional, scientific philosophy, but is a philosophy of wisdom, a philosophy of understanding and education, intertwined with everyday human life, religion, art, literature. The creative work of Kazakh philosophers has always been dominated by the problems of good and evil, honor and dignity of man. The authors of the article call Kazakh philosophy a practical philosophy based on I. Kant.

Keywords: Kazakh philosophy, wisdom, understanding, philosophy of education, philosophy of life, existential philosophy, practical philosophy, parables, proverbs.

References

- 1 Kant, I. (1980). *Traktaty i pisma* [Treatises and Letters]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Magauin, M. & Baidildaev, M. (Eds.). (1989). *Bes gasyr zhyrlaidy* [Five centuries sing]. In 2 volumes. Vol. 2. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Makataev, M. (2010). *Zhurek aryzy: olender men poemalar* [Heart complaint: poems]. Almaty: KAZakparat [in Kazakh].
- 4 Ryskaliev, T.Kh. (2021). *Qazaq filosofiiasy: galamdy emes, adamdy ozgertu* [Kazakh philosophy: changing people, not the universe]. *Qazaq adebiteti — Kazakh literature* 16, 8-9 [in Kazakh].
- 5 Duysenbayuly, E. (Eds.). (2008). *Zhetigasyr zhyrlaidy* [Seven centuries sing]. In 2 volumes. Vol. 2. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Mirza Ali, K. (2003). *Prapamiat: stikhi* [Great memory: poems]. Saint Petersburg: Slaviia [in Russian].
- 7 Kant, I. (1964). *Sochineniia*: [V 2-kh t.]. Tom 2 [Works: in 2 volumes]. Vol. 2. Moscow: Mysl [in Russian].

А.А. Рыскиева¹, Ж.Т. Амребаева^{2*}, С.У. Абжалов³, А.А. Куранбек², К.К. Базарбаев³

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

³Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан
(E-mail: abuaymjan@gmail.com; zh.amrebayeva@gmail.com; sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz;
akuranbek@gmail.com; kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz)

Эзотерический смысл мира «непреходяще ценных суетей» Жусупа Баласагуни в «Кутту билим»

В статье рассмотрена эзотерическая составляющая мира ценностей Жусупа Баласагуни в «Кутту билим». Цель — прояснить, не только и не столько внешний очевидный смысл текста, как управлять государством и обществом так, чтобы достичь «справедливого» и «разумного» «просвещённого» состояния не только правящей элиты, но и «счастливого», «самодостаточного, мудрого» состояния общества. Кроме того, привлечь внимание к ещё становящейся в XI веке (время жизни и творчества поэта), возникшей в X веке и развивавшейся по XV век средневековой классической мусульманской поэтической традиции, сердцем, которого был суфизм. Для достижения указанной выше цели были использованы историко-культурный, герменевтический, компаративистский методы, в том числе и метод контрастного понимания. Результатами статьи являются рекомендации к прочтению и актуальной интерпретации текста читателями, для адекватного раскрытия образов поэмы, артикуляции концептов, лакун и скрытых значений символов, намёков, которые невольно упускаешь из виду, если не учишь контекст эпохи, нацеленность автора, а также способность аудитории воспринимать знание. Текст Жусупа Баласагуна — это сложный синтез, чрезвычайно ценный, и как классический поэтический тюркоязычный шедевр, и как своеобразный тюркский (ни арабский, ни персидский) свод прагматических «поучений владыкам», и как утонченный суфийский философский источник.

Ключевые слова: тюркское мировоззрение, тюркоязычная суфийская дидактическая поэма, путь доброты (фадр), путь справедливости (адл), счастье, разум, мудрость.

Введение

Актуальность темы статьи во многом связана с тем, что наше современное общество все еще находится в условиях переосмысления традиционных и современных ценностей (семьи, рода, нации, государства и др.), духовно-культурного, и даже гуманитарного кризиса, и поэтому стремится сформулировать гуманистичные ориентиры общественного развития, что без идеальных образцов не представляется возможным. Дальнейшее проектирование гуманитарного развития общества связано с экстраполяцией прошлого в будущее с учетом актуальных трендов личностного и общественного опыта. В связи с этим современное прочтение замечательного текста тюркской философской литературы, каковым является «Кутту билим» Ж. Баласагуна, является чрезвычайно важным. С точки зрения исторического самосознания, сопричастности современных тюркских народов к своим духовным истокам и обнаружения в них идеальных образцов человеческого поведения, каковыми являются добродетели Разума, Истины, Справедливости и Непритязательности, которые составляют центральные концепты философской позиции Ж. Баласагуна. В обществе, как в динамической системе, постоянно происходит переоценка ценностей — замена одних другими, в отдельных случаях даже их утрата. Наше культурное наследие — текст «Кутту билим» Ж. Баласагуна — это тюркский вариант поэтического философствования, «указания пути к счастью», обретения подлинного человеческого лица современным обществом, практически в той же степени актуализации, как это происходило в ту далёкую эпоху. Поразительно сходство вопросов, которые поставил ещё тогда сам мыслитель и актуальность их сегодня. К примеру: вопрос о природе власти, значение знания, опыта в принятии политических решений. Это первое, что бросается в глаза исследователям. Следующая важная область — педагогическая. В нашей отечественной истории и историографии существуют свои «тёмные века». Хрупкость человеческой жизни, природные и социальные катаклизмы IX века, как следствие, привели к утрате целых пластов культурной памяти древних тюрков. Уже к X веку был утрачен тот

* Автор-корреспондент. E-mail: zh.amrebayeva@gmail.com

пласт людей, кто обладал навыками чтения и письма древнетюркским письмом. Традиционализм, ретроспективность, обращение к авторитетам — общие черты для назидательного стиля средневекового мышления. Поэтому мы наблюдаем и некоторое количество работ о педагогических идеях поэта.

Цель настоящей статьи — выявить не внешние (политические, экономические, управленческие и др.) очевидные темы и решения, а внутренние, неочевидные цели и задачи. Такие, как путь изменений и развития общества, это, прежде всего, путь личностного развития, нравственного самосовершенствования, выбора и ответственности за свой выбор его элиты; скромность и неприязнительность в общественном поведении и др. Разумеется, в силу теоцентрично-ориентированной эпохи все вопросы коррелировались с Аллахом, Богом, как важным онтологическим началом, которое принижало всю жизнь благочестивого мусульманина. А правящая династия при Баласагуни уже век как исповедовала ислам. По-нашему мнению, все эти проблемы, поднимаемые Ж. Баласагуном, являются практическими вопросами и могут дать конструктивные ответы на духовные «вызовы» XXI века, которые испытывает современное общество.

Методы исследования

Ж. Баласагуни написал свой текст в набирающем силу на средневековом мусульманском Востоке в жанре дидактической суфийской поэзии [1]. Цель статьи — раскрыть эзотерический смысл поэтического трактата тюркского поэта и мыслителя Жусупа Баласагуни.

Решение задачи — корректно интерпретировать текст — требует максимально учитывать культурные контексты и инструменты, то есть литературные приёмы, которыми искусно владел Ж. Баласагуни. Для достижения поставленной цели в статье были использованы историко-культурный, герменевтический, компаративистский методы и подходы. Современная гуманитаристика даёт возможность находить вариативные источники по теме, сопоставлять и предлагать собственные исследовательские интерпретации картины мира автора и эпохи. Наша исследовательская задача — подсказать читателю, как и на что опираться, на что обращать внимание, чтобы распознавать и воспринимать художественную ценность, действенность и красоту этой книги. Именно такую просветительскую задачу ставил перед собой и сам поэт, называя свой текст «Благодатное знание», «Кутту билим», — знание, чтение, приятие и применение, которого подсказывает или указывает (как это было прописано в античности у Аристотеля, в эллинистический период у неоплатоников, а в период глубокого интереса, освоения и развития философии у мусульманских мыслителей, включая Аль-Фараби) каждому человеку путь к счастью, Благу.

Результаты исследования

Во-первых, вся поэма выдержана в потоке средневековой культуры мысли (о средневековом способе философствования), во многом единой для христианского и мусульманского мира [2; 9–18]. Поэтому в «Кутту билим» мы наблюдаем как фундаментальные, базовые ходы мысли, схемы и концепты, которые удивительным образом восходят к неоплатонической традиции философствования.

Во-вторых, текст написан на литературном тюркском языке, сложившимся и бытовавшим при дворе илек (богра-, арслан -) каганов, позже, уже в XIX веке, названным династией Караханидов. Как описал свой труд сам поэт, что книга «бограханова времени слово и ханская речь её суть и основа». К тому же текст написан в рафинированной поэтической форме, соответствующей высоким стандартам арабо-персидской литературы, суфийского «месневи» [3; 439], когда поэт рассчитывает на знание, опыт, воображение, ум читателя, его развитую способность испытывать интеллектуальное наслаждение, умение воссоздавать во всей полноте средневековую картину мира: семантически — символические аллегории Корана, хадисов, достижения наук, суфийские мотивы.

В-третьих, если герои, элик — Кюнтолды, олицетворение «Справедливости», визирь Айтолды — «Счастья», и его сын Огдюльмиш, олицетворение «Разума», можно сказать образы вполне светских, мирских ценностей и их уместно интерпретировать в свете литературного жанра «поучений владыкам» [4], то образ отшельника — Одгурмыша, «Неприязнительности», («Мудрости», «Бодрствующий духом») необходимо рассматривать в суфийском контексте. Сам поэт писал, что «мудрость» всего сказания, заключена во всех четверых героях, но именно последний герой, несёт основную духовную нагрузку.

В-четвёртых, для выявления соотношения «что первично» и является более существенным, а что вторично и является производным мы можем уточнить через интерпретацию присущей арабо-

мусульманскому контексту терминологической пары «асл» — «фар» («основа» — «ветвь») и традиционную средневековую оппозицию «явное–скрытое» [5; 282].

Наконец, в статье «Концепт «охоты» в гносеологии Жусупа Баласагына», внимание читателей уже было обращено на не просто поэтический, но и гносеологический приём Ж. Баласагуни — «охоту» [6; 5–9] который был весьма популярен в арабо-персидской поэтической традиции, и одним из её истоков, вероятно, являются неоплатонические мотивы [7]. Известно, что в середине VI в. персидский шах Хосров I Ануширован, будучи горячим поклонником греческой философии, охотно принял у себя последнего схоларха закрытой Юстинианом (529 г.) Афинской Академии, её главу Дамаския, который развивал учение о «сверхбытийном первоедином», то есть невыразимой и непознаваемой первооснове, скрытой за видимым миром и за которой следуют «сверхбытийное единое–многое» и «сверхбытийное многое–единое». Эта тема «единого–многого» будет потом постоянно обсуждаться в исламской философии [8].

Концепт «охота» имеет в своём семантическом поле «ядро» и «периферию», то есть не прямое, а переносное значение. Если семантическим ядром концепта «охота» является «познавательная охота» автора, героев и читателей, то инверсионной периферией этого концепта является «охота», которую всегда, в каждый момент времени ведёт «смерть». И добыча её соответственно — автор, герои и читатели. Свою «охоту» на человеческие души также ведёт и «благо», и «страсти» «этого мира», и неутомимый «хронос». «И время, — пишет Ж. Баласагуни, — что туго натянутый лук, и мечет оно стрелы блага и мук» [9, *beim* 4927] [10]. Само представление о «смерти», таким образом, тесно сопряжено с темой времени, «временности *этого* мира». Действительно, в тексте Ж. Баласагуни решающее значение имеет дихотомия мира на *этом* — *bu dunya* и *tot*, и, счастье познать оба мира дано не каждому, «кому Бог окажет внимание и поможет, тот, [считай], стал обладателем двух миров, и ему выпало счастье» [8]. «Бегство ото всюду подстерегающего небытия и смерти, спасение своей души, обретение надёжной гавани в *том* мире, абсолютном, истинно сущем» — вот постоянно звучащий в поэме лейтмотив. «Быть, быть как можно дольше, быть вечно и никогда не исчезать — вот изначальное желание, которое движет помыслами любого религиозного мыслителя» [1; 9–18]. Не исключение здесь и Баласагуни, он амбициозно заявляет: «Написанной книгой и сказанным сказом два мира объять помышляет мой разум. Да ведают счастье обоих миров познавшие благо сих истинных слов!» [9; 351, 352].

Согласно Баласагуни, «тот мир» и есть сущее в истинном и абсолютном смысле то, которое обладает таким бытием, которое всегда существует во всем целом и не может не существовать, а поэтому не может и не изменяться или же существовать во времени. Призыв Одгурмыша ценить жизнь, а не блага этой жизни, «время» считать великим благом, возможно, указывает на суфийское понятие «вакт». И в тексте, можно наблюдать, как в ощущении времени к кочевому восприятию времени привносится и обогащается религиозный смысл, например: «едва лишь рождённому имя назначат, седлает он время и путником скачет. Ничто днём и ночью скачков не нарушит, и смерть, приближаясь, чело его сушит» [9; 1388, 1389].

А.В. Смирнов считает, что, согласно концепции атомарного времени, разработанной мутакаллимами, которая «затем вновь расцвела в суфийской мысли, во времени (заман, вакт) момент возникновения вещи и момент её уничтожения слиты и нераздельны в таком атоме времени. Существование вещи, таким образом, — это прохождение череды атомарных возникновений и уничтожений. Поскольку каждый момент времени есть некоторая уникальная характеристика, снимок бытия, ничто не остаётся «независимым от времени» или тем более единым во времени. Каждый момент времени приносит новое» [5; 354]. Поэтому в тексте мы встречаем массу назиданий, суть которых — дорожить временем.

Но «то, что истинно, истинно не потому, что оно не связано со временем, а потому, что во всяком временном изменении оказывается таким же. Быть истинным не значит быть непричастным времени; быть истинным — значит сохранять свою сущность, идентичность во всем течении времени» [5; 267].

Такое понимание времени разъясняет, почему так важно Ж. Баласагуни показать, что «ценные сути» — непреходящи. Они по природе своей сохраняют свою сущность и идентичность во всех перипетиях времени.

И прошлое, и будущее присутствует особым образом, в некоторой мере существует и пребывает в настоящем, а именно как образы, хранимые памятью. «Мне память о Боге — мой преданный друг» — утверждает Одгурмыш. Память и воображение — неотъемлемые свойства «непреходяще ценной

сути» — «Одгурмыша», «направленного на понимание здесь и теперь, с одной стороны, а с другой — он есть синтез трёх способностей души и как акт памяти ориентирован в прошлое, как акт воображения — в будущее, как акт суждения — в настоящее» [10]. Измерение времени, таким образом, «полностью зависит от духовного восприятия времени. Мерой времени для человека служит только содержание духа» [1; 296].

Принципиальная неточность в прочтении «авторского» «скрытого» содержания поэмы, допущенная исследователями-филологами, указывает на культурные лакуны, недостаточную изученность духовных контекстов эпохи, в том числе на отсутствие знания о философской культуре эпохи. Так, автор замечательного поэтического перевода «Благодатного знания» С.И. Иванов интерпретирует смерть героев в чисто европейском ключе Нового времени: «Вряд ли случайны смерти двух из четырёх главных героев "Благодатного знания". Умирают Айтолды и Одгурмыш — символы Счастья и Отрешённости, в живых остаются Кюнтогды и Огдюльмиш — образы Справедливости и Разума. В этом можно усмотреть авторский умысел: два последних качества автор считает *наиболее существенными и потому вечными*; Счастье и Отрешённость от суетного *производны* от Разума и Справедливости и *не обладают сами по себе непреложной ценностью*. ...Свойства Счастья и Отрешённости, сколь бы ни были желанны и похвальны, автор ставит в зависимость от Разума и Справедливости: они ценны и возможны лишь при наличии двух первых, предпочтительных свойств» [11].

Эта интерпретация подхватывается М.С. Фомкиным, который в статье «Суфийские образы в поэме "Кутадгу билиг"» пишет: «Кончина Одгурмыша — это не только символ вторичности олицетворяемого им свойства. Выше говорилось, что в споре Кюнтогды и Одгурмыша возникает, как кажется, перевес все же на стороне Элика, благодаря, непосредственному художественному впечатлению. Смерть Одгурмыша — прямое усиление этого художественного впечатления, символ краха того, с чем спорил Кюнтогды. Становится ясной позиция Ж. Баласагуни: отрицая отшельнический уход от жизни, он за активное, плодотворное служение людям по законам добра и человечности» [12].

Действительно, такое впечатление складывается при первом приближении к тексту. Однако на самом деле исчезновение героя в момент, когда он совершает главное дело своей жизни, вполне отвечает духу классической литературной традиции. Более того в суфийской поэтической литературе *исчезновение личности, достигшей высшей ступени духовного и религиозного совершенства — «фана»* (термин был введён ал-Бистами [13]) *было признаком познания истины, растворения в Боге, приобретения божественных атрибутов в самом себе*. Эта традиция нашла воплощение у Ж. Баласагуни в композиции «Кутту билим» и в её философской основе. Поэтому *сюжетная незавершённость поэмы была лишь кажущейся*, не ощущаемой читателями современниками. Если зачин оформлен в прошедшем времени и как бы суммирует опыт прошлого, то концовка — в настоящем времени, она как бы подчёркивает незаконченность, незавершённость, возможность осуществления идеи в будущем. Образная символика текста связана не только с тюркским фольклором и литературной традицией, но и с философской коннотацией, выраженной, прежде всего, в суфийской поэзии. Связь эта глубинная, обнаруживающаяся *в самой структуре мысли*, которая опирается на *устойчивые поэтические ассоциации в сознании читателя»* [3; 719], словесно оформленные в суфийской традиции. И для того, чтобы восстановить смысловое пространство поэмы, следует принимать во внимание символические образы, метафоры которые неслучайно появляются в тексте: солнце, луна, видение лестницы, источник, врата — двери, пояс, сад, цветник, соловей, роза, чаша, кувшин, посох. Таким образом, автор раскрывает имплицитный, истинный смысл текста, её второй внесюжетный план.

То есть для того, чтобы корректно интерпретировать текст Ж. Баласагуни, возможно, следует учесть не новоевропейскую (кстати, европейская средневековая была бы значительно ближе), а аутентичную логику придания смысла понятиям и поэтическим образам, само содержание ценностей с духовными контекстами эпохи.

Так, «терминологическая пара «асл»—«фар»—«основа»—«ветвь» приобрела статус важнейшего теоретического инструмента во всей интеллектуальной арабо-мусульманской культуре и определила совершенно привычный и нормальный способ рассуждения о первичном и производном вообще» [5; 282]. В космологической картине мира Ж. Баласагуни это выражалось в конструкции бытия, где основополагающим принципом является Бог (Аллах, Единое). Бог, творя и выделяя из себя сущности и субстанции и нисходя от одной к другой, порождает многообразие вещей. Вещи представляют собой конечный продукт творения, они дальше всего отстоят от первоначала и потому наименее значимы, ценны. Соответственно, структурированной иерархии бытия выстраивается иерархия ценностей.

Все существующее в мире, соотносясь со своим источником — Богом — выстраивается в стройную иерархию сущностей и форм.

Наглядным изображением этой иерархии бытия может послужить лестница (сон Одгурмыша). Ступени этой лестницы — это различные уровни совершенства, находящиеся в большей или меньшей зависимости от своей близости к своему источнику — Богу.

В гносеологии этот принцип был представлен доминированием умозрительного знания, дедуктивной логики, наличной парадигмы и меньшим вниманием к частному, индукции. Поэму Ж. Баласагуни, именно поэтому уместно называть трактатом, так как в ней развёртывается умозрительная конструкция, большая «охота», соответствующая интеллектуальным канонам эпохи. Такой взгляд на мироустройство преобладал и в видении организации общества — значение индивида отступало на самый задний план и блёкло перед значимостью общего. Вместе с тем «действительная вещь», «вещь, существующая реально», — это есть «вещь, достигшая своей истинности». «Постижение истинности вещи» может [5; 277] быть понято и как «осуществление вещи» в пространстве души и ума.

В статье «Справедливость (опыт контрастного понимания)» А.В. Смирнов, обращает внимание на основополагающие онтологические и гносеологические установки исламской мысли, где понятие «право» и «обязательность» сливаются воедино в понятии «истина». Слово «ал-хакк» выражает все три аспекта как взаимоопределяющие: каждый из них ведёт к трём другим. «Обязательное» с этой точки зрения — то, что непременно должно быть; если этого нет (нет вещи как чего-то наличного), то его место оказывается пустым. И тогда справедливость, интуиция «воздаяния должного» в арабско-мусульманской мысли может прямо определяться как «установление должного (ал-хакк) там, где положено», она состоит в том, чтобы поддерживать «обязательное», «истинное» состояние, в котором каждой вещи определено своё место в иерархии бытия, сохранять гармонию мира [5; 278].

Истинное (Одгурмыш — Мудрость), долженствующее (Контотды — Справедливость), реально-бытийствующее (Айтолды — Счастье) и реально-познанное (Огдюльмиш — Разум) обосновывают друг друга: каждое предполагает другое и несёт в себе часть смысла другого. Все, что есть, может быть осмысленно в этих понятиях. В этом плане любая целостность может быть рассмотрена с идентичных позиций. «Истинное», «правильное» и «обязательное» — «это утверждённое — прежде», это то, что даёт быть «другому». Именно такое истинное и обладает исключительным правом — все прочее имеет право постольку, поскольку «ответвилось» от этой «основы» и так как эта основа дала данному предмету утверждённую в бытии. Все, что не является первоосновным, лишь замещает его и может быть в любой момент возвращено, то есть все *«непреходяще ценные сущности» есть ни что иное как «первоосновное»* — «асл» для мира преходящего бытия — сущего. И, в свою очередь, эта ценность есть не что иное, как проявление атрибутов Всевышнего Творца, которые лишь «замещают» его в психоадекватной форме настолько, насколько Он сам это позволяет. В тексте Баласагуни они олицетворены и наделены тюркскими именами.

Суфии рассматривали прекрасные имена Бога как его атрибуты, свод идеальных качеств, говоря современным языком, как ценностные установки «на пути человека к совершенству». Среди имён Аллаха есть имена «Сущий», «Вечно живущий», «Свет», «Справедливый», «Знающий», «Мудрый», «Щедрый», «Дарующий», «Дающий Блага», «Осчастливливающий», «Бодрствующий», «Пробуждающий» и другие. Непреходяще ценные сущности Ж. Баласагуни: «Справедливость», «Счастье», «Разум», «Мудрость» — находимые во времени, но не временные, тождественные божественным атрибутам, «прекрасным именам Бога» — «ноуменальные сущности», отличные от феноменальных их проявлений.

Результатом исследования системы ценностей Баласагуни, главным отличием «непреходяще ценных сущностей» оказывается их божественная метафизическая природа, которая является в их вне временности, устойчивости в изменчивом потоке бытия. Ценности, декларируемые Баласагуни, таким образом, онтологичны. Эти онтологизированные «непреходяще ценные сущности», существующие как бы самостоятельно, «сохраняют свою идентичность во всем истечении времени, являются выражением определенных отношений, вплоть до конструирования особого мира». Таким образом, парадигма «основа» — «ветвь» может нам действительно помочь и прояснить как «инструмент» прочтения и придания логики смысла системы «непреходяще ценных сущностей» Ж. Баласагуни.

Обсуждение

Одновременно с призывом смирить свой дух и сердце, Ж. Баласагуни воспевает благодать «ученья» и «знания»: «Учение — светоч во мраке ночном, от светоча знания ты светел челом» [9; 287]. В чем же отличие «учения» — «илм» от «знания» — «билиг»? Основатель ислама — пророк Мухаммад настойчиво и по разным поводам говорил о знании божьем и человеческом. Современными исследователями подробно изучено, как Мухаммад представил божественное знание. Все человеческое знание происходит от Бога. Таким образом, очевидно, что человек не может знать больше, чем Бог. Даже ангелы знают лишь то, чему научил их Бог. Ничто из божественного знания не может быть известно без божьей воли. Однако, гораздо более важно, очевидное предположение в тексте Корана, что человеческое знание, которое истинно, должно равняться религиозному постижению. «Верить» и «быть наделенным знанием» появляются как параллельные выражения в Коране: «Бог возвысит вас на различные степени, тех, кто уверовал. И тех, кому дано знание» [14; 30, 134, 217, 264]. Божье знание, предвечное и всеобъемлющее, служит одним из признаков всемогущества Аллаха.

Одним из имён его является Истинный. Человеческое знание двояко: обычное мирское, элементарное или более развитого характера (*знание — билиг*) и религиозное человеческое знание, равное вере (*учение — илм*). Последнее и есть тот вид человеческого знания, которое подразумевается в коранической проповеди важности человеческого знания. В поэме Баласагуни о нем упоминает как об «учении».

Таким образом, всякое человеческое знание, обладающее реальной ценностью и действительно заслуживающее названия «знание», является знанием религиозным и составляет высочайшее развитие знания, доступного человеку. Более того, это не просто некая общерелигиозная информация, но и идентичная содержанию божьего послания, переданного через пророка.

В тексте это соотношение также можно прояснить парой «основа–ветвь». «В исламской мысли, — обращает внимание А.В. Смирнов, — различные и противоречащие "ветви" растут одновременно из одного "корня", а их противоречивость не мешает общему единству и не считается недостатком или ненормальностью» [5; 276]. В тексте Баласагуни, мы встречаем: «ветвь веры и ветвь мирская противопоставлены друг другу, и их пути не сближаются» или «спинная лопатка этой религии, и спинная лопатка вселенной расположены напротив, и они не сближаются, их пути не пересекают друг друга» [15; 158, 226], то есть рядоположены. Это положение чрезвычайно важно, ибо оно проливает свет на взаимоотношения героев книги визирия Огдюльмиша — Разума и отшельника Одгурмыша и, следовательно, на то место, которое они занимают в системе ценностей Баласагуни.

Но, кроме человеческого знания, как светского, так и религиозного, существует ещё его «асл» — «причина», «сущность» — божье знание. Самая важная черта в этих аспектах знания, что они ощущались и представлялись Ж. Баласагуни как взаимодополняющие и взаимозависимые. Не может быть никакого человеческого знания, светского и религиозного, без знания, которым обладает божество.

В системе ценностей Баласагуни на вершине пирамиды — божье знание, в основном оно идентично человеческому знанию, но всё-таки несколько высшего порядка по объёму и качеству. С другой стороны, причины существования божьего знания, равно как его конечная цель, заключается в человеке, в его потребности в знании и в стремлении к нему. Знание представляется чем-то разнообразным и необъятным, но в некотором смысле оно монолитно и конечно. Знание может быть приобретено человеческой деятельностью, но скорее им обладает Бог, распределяющий в какой степени предоставить его (знание) человеку. «Истина *предъявлена* нам, — замечает А.В. Смирнов, — но оказывается, совсем не обязательно *явлена*.

Парадокс не-явленности ясной и предъявленной истины — глубочайшая проблема... Эта проблема фундаментальна; она постоянно требует своего разрешения и в то же время этого решения не допускает. Она, иначе говоря, превращается в непрестанный импульс, вечный источник движения классической мысли» [5; 258]. В том числе и поэтической.

Ж. Баласагуни, таким образом, в своём тексте применил излюбленный инструмент классического арабского мышления — оппозицию *явное-скрытое (захир-батин)*. «Предъявленная-но-неявленная истина — это *скрытое (батин)*. Предъявленность истины означает, что вся истина — здесь, перед нами. То, что явлено непосредственно, облачает истину: истина внутри облачения. Образ одежд, закрывающих тело истины, — один из самых популярных в исламском средневековье для описания скрытой истины. Одежды, однако, не только скрывают, но и подсказывают, и ведут к тому, что за ними. В одеждах предстаёт перед нами вполне осязаемый, здесь — представленный лик истины;

тело — в одеждах, а не бесплотная тень чего-то. Раз-облачение и оказывается вы-явлением истины» [5; 259].

Ж. Баласагуни в духе традиции предъявляет нам своих героев. «Непреходяще ценные сути» олицетворены и «облачены» по традиции того времени. Каждый герой имеет как бы символический код, обладает своими специфицирующими их суть атрибутами. Так, Справедливость восседает на треножном (не опора ли три последующие «ценные сути») серебряном троне (на золотом, имеет право восседать только халиф), с кинжалом в руке, с весами: чашей с ядом и чашей с усладой — символ силы и справедливого суда. Образ весов один из архетипических образов различных культур. Но внимание в арабо-мусульманской культуре обращено не на сами чашки и их содержимое, а на «усредняющий и уравнивающий стержень ... сам факт уравниваемости противоположащего, ... как именно двое противопоставляемых могут быть связаны в уравнивленное единство, каковы условия этого связывания — вот задача, которую решает теоретическая мысль здесь» [5; 289]. Классическая философская традиция поиска золотой середины, умеренности — максима «лучше всего срединное» находит своё выражение и в тексте Ж. Баласагуни.

Счастье, в свою очередь, «облачено» в халат, имеет печать и бунчук, барабан и кольчугу. Возможно, что эти символы означают слияние и гармонизацию двух составляющих власти, осуществляемых мирными, рациональными, законными и военными средствами. Счастье в этом контексте — вечный поиск гармонии и осмысленного единства противопоставленного.

Разум «облачен» в халат, имеет коня, чашу, печать. Непритязательность «облачен» во власянице, имеет посох и кувшин. Все эти внешние атрибуты «непреходяще ценных сугей» раскрывают их статус, сферу опыта, который они объективируют, способы и приёмы их реализации. Например, Справедливость, Счастье и Разум облачены в халаты, а Непритязательность довольствуется власяницей. Справедливость, Счастье, Разум передвигаются на конях, Непритязательность передвигается только пешком.

Баласагуни предвидит, что его книга, «полезная», «во всем безупречная», будет «многим из тюрок понятием трудна. И ведаёт цену ей лишь просвещённый, что может невежда понять неучёный!» Здесь необходимо помнить, что под «просвещённым» Ж. Баласагуни подразумевает человека не просто умного и проникательного, но которому также открыто учение Мухаммеда, то есть включённого в культурное поле мусульманской системы ценностей. Соответственно, под «невеждами», автор подразумевает не просто глупых и праздных, но и разного рода язычников — идолопоклонников. Поскольку в ту пору существенным было противопоставление ислама тому, что до ислама и вне ислама: веры неверию и знания неведению.

В образах — героях, «непреходяще ценных сутях», возможно, скрыт принятый у традиционалистов принцип божественной мудрости (*хикма*). Он проявляется двумя путями. Первый — это путь доброты (*фадл*), а второй — путь справедливости (*адл*). Аллах справедлив потому, что обращается с каждой вещью так, как с ней следует обращаться. Кюнтогды, Айтолды, Огдюльмиш осуществляют путь справедливости: Кюнтогды острым мечом пресекает несправедные дела, Айтолды и Огдюльмиш решают проблемы пером. Путь доброты в поэме осуществляет Одгурмыш. Доброта Бога неизмерима, она не знает границ, поэтому Одгурмыш не судит, не решает, но исследует, выслушивает и предоставляет возможность, свершится суду божьему, то есть поступить справедливо.

Поведение каждого героя есть «некий фиксированный образец, который в своей фиксированности обретает права подлинности, истинности» [5; 270.]. Все герои проходят через собственные «сомнения» испытания — испытания, «растерянное сознание», передумывают собственные жизненные пути, раскаиваются и вновь возвращаются на свою «орбиту», тем самым доказывая истинность и необходимость своего пути, своего места. Таким образом, Ж. Баласагуни описывает Бога как принцип, который указывает вещам их место по своим правилам. Однако он оставляет творениям их право, ибо они располагаются не произвольно, а являются частью порядка, в котором каждая вещь имеет «своё место». Это проявляется во всех действиях Бога, в каждом акте, связывающем его с его созданиями, ибо все они мудры. Поскольку Бог придерживается однажды принятых норм, это означает для Баласагуни, как уже было отмечено выше, что все они доступны рациональному пониманию, именно поэтому «наука и разум основа всех дел».

Важно учитывать и то, что сущность и свойства «непреходяще ценных сугей» выявляются в тексте Ж. Баласагуни в диалогах, то есть связках, в которых обязательно присутствуют двое (например: элик — визирь, элик — отшельник и т.д.), где двое не просто противостоят друг другу как «владелец права» и «несущий обязательства», а образуют «фундаментально-смысловую комплексность»,

которая только и делает возможным процедуру осмысления. В беседах каждый герой приобретает не просто свой «образ», а свою «завязанность», или «привязанность» — свою закрепленность в самостоятельности, благодаря фиксирующему завязыванию. С позиций общих принципов теории систем подход Баласагуни может быть охарактеризован как подход, акцентирующий внимание как раз тех неуловимых «системных свойствах», которые появляются в целом, отсутствуя в частях. Так, несомненно, важную символическую роль имеют письма-послания и передача атрибутов Одгурмышы героям поэмы. Власяница достаётся мюриду — ученику, посох — Справедливости, чаша — Разуму.

Таким образом, результатом интерпретации концепции знания Баласагуни, при помощи собственных, выработанных в недрах арабо-мусульманской интеллектуальной традиции парадигмальных установок, является более глубокое понимание соотношения божественной мудрости и человеческого знания, творческий переплав которого, являет нам тонкое поэтическое умонастроение автора на конструктивное, созидательное отношение к реальности, «где наука и разум — основа всех дел».

Заключение

За последний век, было так много достигнуто в медиевистике, что среди специалистов не вызывают сомнения роль и значение средневековья в становлении подлинных шедевров человеческого духа, его многочисленных фундаментальных проявлений, и влиянии на современный цивилизованный как восточный, так и европейский мир. Тем не менее до сих пор в общественном сознании, возможно, и в учебниках, и в СМИ слышны отголоски пренебрежительного, упрощённого восприятия средневековья, сформированного несколько «заносчивым» Просвещением XVIII века, которое обычно сводится к «крестовым походам», чуме, «охоте на ведьм», инквизиции и продаже индульгенций. Это одностороннее и несколько предвзятое восприятие уже начало меняться в науке, литературе, искусстве.

Целью данной статьи было стремление прояснить, пролить свет на внутренние импульсы и невидимые непосвященным, но тем не менее глубинные системные связи мощных культурных движений тюркизации и мусульманизации края, освоения арабо-персидских интеллектуальных и поэтических канонов. Все это дало возможность сформироваться дарованию Ж. Баласагуни и позволило ему сочинить текст, благодаря которому мы могли бы включить его в круг авторов, названный в средневековой иранистике «феноменом мгновенной классики».

В заключение, важно подчеркнуть, что в современной литературе зафиксированы противоречивые, если не сказать крайние оценки в отношении взаимодействия и взаимного восприятия ислама и суфизма, которые отчасти продиктованы различными текущими политическими коллизиями [16].

Но в отношении времени, когда Ж. Баласагуни писал свою поэму (462 г. хиджры, или 1069–1070 гг., по европейскому календарю) и вывел в качестве главных героев отшельника — суфия, представителя иррациональной, мистической традиции, с одной стороны, и правителя и визирей, как представителей мирской ветви мусульманской власти, можно утверждать, что в этот период, суфизм был искренним, индивидуальным, мистическим продвижением на пути к Богу, становящейся философией, с самобытной эстетической, поэтической традицией, одной из граней мировоззрения представителей городского сообщества от высокопоставленных чинов до представителей различных творческих профессий, в том числе торговцев и ремесленников; и, в этом особенном пространстве Любви к миру, к его квинтэссенции недостижимому Возлюбленному, многим подлинным шедеврам суфийской, в том числе тюркоязычной поэтической традиции ещё предстоит быть сочинёнными.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP19676634).

Список литературы

- 1 Рейснер М.Л. Персидская религиозно-мистическая поэзия XI–XV вв. / М.Л. Рейснер. — Казань, 2015. — 219 с.
- 2 Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии / Г.Г. Майоров. — М., 1979. — 417 с.
- 3 Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. — Т. 3 / Е. Бертельс. — М., 1965. — 719 с.
- 4 Игнатенко А.А. Деятельный человек versus Божественное всемогущество (квиеизм и активизм в арабо-исламских «княжских зеркалах») / А.А. Игнатенко // Этическая мысль: научно-публ. чт. — М., 1992. — С. 74–97.

- 5 Смирнов А.В. Справедливость (опыт контрастного понимания) / А.В. Смирнов // Средневековая арабская философия. — М.: Восточная литература, 1998. — 527 с.
- 6 Амребаева Ж. Концепт «охоты» в гносеологии Жусупа Баласагуни / Ж. Амребаева // Узловые проблемы тюркской истории: материалы Респ. конф. «Проблемы тюркской истории». — Семей, 2015. — 170 с.
- 7 Лосев А.Ф. История античной эстетики. Последние века / А.Ф. Лосев. — Т. 1. — М.: Искусство, 1988. — 414 с.
- 8 Фролова Е.А. История средневековой арабо-мусульманской философии / Е.А. Фролова. — М.: РАН; Ин-т философии, 1995. — С. 12.
- 9 Баласагуни Юсуф. Благодатное знание / Юсуф Баласагуни. — Л.: Сов. писатель, 1990. — 560 с.
- 10 Неретина С.С. Тропы и концепты / С.С. Неретина. — М., 1993. — С. 28.
- 11 Иванов С.Н. О «Благодатном знании» Ю. Баласагунского / С.Н. Иванов // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. — М.: Наука, 1983. — С. 529, 530.
- 12 Фомкин М.С. О суфийских мотивах в «Благодатном знании» Юсуфа Баласагуни / М.С. Фомкин // Советская тюркология. — М., 1990. — № 4. — С. 74.
- 13 Ислам. Энциклопедический словарь. — М.: Наука, 1991. — С. 42.
- 14 Коран. — М., 1990. — С. 30, 134, 217, 264
- 15 Древнетюркский словарь. — Л.: Наука, 1967. — 676 с.
- 16 Эрнст Карл В. Суфизм / Эрнст В. Карл. — М., 2002. — С. 32.

А.А. Рыскиева, Ж.Т. Амребаева, С.У. Абжалов, Ә.А. Құранбек, Қ.Қ. Базарбаев
**«Құтты білімдегі» Жүсіп Баласағұнидың «Мәңгілік құнды мәндер»
әлемінің эзотерикалық мағынасы**

Мақалада Жүсіп Баласағұнидың «Құтты білімдегі» құндылықтар әлемінің эзотерикалық құрамдас бөлігі қарастырылған. Мақсат — мемлекеттің ғана емес, сонымен бірге «бақытты», «әділ» және «ақылға қонымды, ұтымды» күйге жету үшін мемлекет пен қоғамды қалай басқаруға болатынын, мәтіннің айқын көрінетін мағынасын ашу қоғамның «өзін-өзі қамтамасыз ететін, дана» жағдайын анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін тарихи-мәдени, герменевтикалық және салыстырмалы әдістер мен тәсілдер қолданылды. Ақын түркі тілінде тұңғыш рет араб-парсы сопылық талғампаз поэтикалық формалар мен терең, адамгершілікке толы ортағасырлық философиялық сопылық мотивтерді икемдеп, білімді замандастарына жақын әрі түсінікті көркем образдар арқылы өз ойын шебер сомдаған. Мақаланың нәтижесі — мән-мағынаны неғұрлым барабар түсіндіру, өлең образдарының дәлірек ашылуы, танылған ақтаңдақтар мен көмескі тұстардың артикуляциясы, «тыйым» түрі; оқырман назарын «көзден таса нүктелерге» аудару; әдетте, егер сіз дәуір контекстін, автордың назарын, сондай-ақ аудиторияның білімді қабылдау қабілетін ескермесеңіз, назардан тыс қалдырады. Жүсіп Баласағұнның мәтіні күрделі синтез, аса құнды, классикалық поэтикалық түркі тілдес туынды ретінде және түріктердің (арабша да, парсы да емес) прагматикалық «билеушілерге арналған ілімдер» жыынтығы ретінде және тазартылған сопылық философиялық қайнар көз болып табылады.

Кілт сөздер: түркілік дүниетаным, түркілік сопылық дидактикалық поэма, қайырымдылық жолы (фадр), әділеттілік жолы (адл), бақыт, ақыл, даналық.

A.A. Ryskiyeva, Zh.T. Amrebayeva, S.U. Abzhalov, A.A. Kuranbek, K.K. Bazarbayev
**The Esoteric Meaning of the World of “Eternally Valuable Essences”
written by Zhusup Balasaguni in “Kuttu Bilim”**

The article deals with the esoteric component of the world of values of Zhusup Balasaguni in “Kuttu Bilim”. The goal is to clarify, not the external obvious meaning of the text, how to manage the state and society in such a way as to achieve a “fair” and “reasonable, rational” state of not only the ruling court but also a “happy”, “self-sufficient, wise” state society. The purpose of the article is to draw attention to the still emerging in the XI century (the time of the life and work of the poet), which arose in the X century and developed according to the XV medieval classical Muslim poetic tradition, the heart of which was Sufism. To achieve this goal, historical-cultural, hermeneutic, and comparative methods were used, including contrast understanding / created by A. Smirnov. The results of the articles are recommendations for understanding and relevance of the perception of the text by readers, for adequate perception of the images of the poem, articulation of concepts, gaps and hidden signs, hints that disappear if you do not take into account the context of the era, the author's intentions, as well as the tendency to perceive knowledge. The text of Zhusup Balasaguni is a complex

synthesis, valuable, and as a classic poetic Turkic-language masterpiece; and as a kind of Turkic (neither Arabic nor Persian) set of pragmatics “teachings to princes”; and as a refined Sufi philosophical source.

Keywords: Turkic worldview, Turkic Sufi didactic poem; the path of kindness (fadl), the path of justice (adl), happiness, intelligence, wisdom.

References

- 1 Reisner, M.L. (2015). Persidskaia religiozno-misticheskaia poezii XI–XV vv. [Persian religious and mystical poetry of the XI- XV centuries]. Kazan [in Russian].
- 2 Maiorov, G.G. (1979). Formirovanie srednevekovoi filosofii [Formation of medieval philosophy]. Moscow [in Russian].
- 3 Bertels, E. (1965). Sufizm i sufiiskaia literatura [“Sufism and Sufi literature”]. Vol. 3. Moscow [in Russian].
- 4 Ignatenko, A.A. (1992). Deiatelnyi chelovek versus Bozhestvennoe vsemogushchestvo (kvietizm i aktivizm v arabo-islamkikh «kniazhikh zertsalakh») [Active man versus Divine omnipotence (quietism and activism in the Arab-Islamic “princely mirrors”)]. *Eticheskaiia mysl: nauchno-publitsisticheskie chteniia — Ethical thought: scientific-publicist readings*. Moscow [in Russian].
- 5 Smirnov, A.V. (1998). Spravedlivost (opyt kontrastnogo ponimaniia) [Justice (experience of contrasting understanding)]. *Srednevekovaia arabskaia filosofiiia — Medieval Arabic philosophy*. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 6 Amrebaeva, Zh. (2015). Kontsept «okhoty» v gnoseologii Zhusupa Balasagyna. [The concept of “hunting” in the epistemology of Zhusup Balasagyn]. *Uzlovyie problemy tiurkskoi istorii: materialy Respublikanskoi konferentsii «Problemy tiurkskoi istorii» — Nodal problems of Turkic history: materials of the republican problem of Turkic history*. Semei [in Russian].
- 7 Losev, A.F. (1988). Istoriia antichnoi estetiki. Poslednie veka [History of ancient aesthetics. The last centuries]. Vol. 1. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 8 Frolova, E.A. (1995). Istoriia srednevekovoi arabo-musulmanskoii filosofii [History of medieval Arab-Muslim philosophy]. Moscow: RAN; Institut filosofii [in Russian].
- 9 Balasaguni, Yusuf (1990). Blagodatnoe znanie [Blessed knowledge]. Leningrad: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 10 Neretina, S.S. (1993). Tropy i kontsepty [Tropes and concepts]. Moscow [in Russian].
- 11 Ivanov, S.N. (1983). O «Blagodatnom znanii» Yu. Balasagunskogo [About the “Blessed knowledge” of Yu. Balasagunsky]. *Yusuf Balasagunskii. Blagodatnoe znanie — Yusuf Balasagunsky. Blessed knowledge*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Fomkin, M.S. (1990). O sufiiskikh motivakh v «Blagodatnom znanii» Yusufa Balasaguni [On Sufi motives in the “Gracious knowledge” of Yusuf Balasaguni]. *Sovetskaia tiurkologiia — Soviet Turkology*. Moscow [in Russian].
- 13 Islam. Entsiklopedicheskii slovar [Islam. Encyclopedic Dictionary]. (1991). Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 (1990). Koran [The Quran.]. Moscow [in Russian].
- 15 (1967). Drevnetiurkskii slovar [Ancient Turkic dictionary]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 16 Ernst, Karl V. (2002). Sufizm [Sufism]. Moscow [in Russian].DOI

А.Т. Сариева*, А.К. Жолдубаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: a.sariyeva@gmail.com, azar.08@mail.ru)

Постпандемия кезеңіндегі жаңа құндылықтар: «жаңа норма» ұғымының рөлі

«Жаңа норма» әдетте дағдарыстан кейін орын алатын жағдай ретінде қарастырылып келсе, пандемия қоғамды жайлаған кезде денсаулық сақтау және емдеу жүйелері, экономикалық өмір, мәдениет, әлеуметтік-экономикалық таптық құрылымдар мен нәсілдік қатынастар, іргелі институционалдық тетіктер, қауымдастықтар мен күнделікті отбасылық өмір сияқты маңызды құрылымдардың қалыпты жағдайын бұзды. Оған жаһандық деңгейде енгізілген ереже нормаларға қарап баға беруге болады. COVID-19 пандемиясы әлеуметтік жағдайлардың салдарынан ғана емес, күнделікті өмір салтымызда, мәдениетімізде де «жаңа норманың» қалыптасатынын көрсетті. Мұны 2020 жылдан бері қалыптасқан кейбір дағдыларға қарап анықтауға мүмкіндік туады. Мақалада «жаңа норма» анықтамасына зерттеу жасалынып, «жаңа норма» бойынша әртүрлі өзгеріске ұшыраған жағдайларға болжамдар көрсетілген. COVID-19 пандемиясы жағдайында қалыптасқан қоғамдық нормаларға сипаттама шолу берілген, жалпылама талдау жасалған. Авторлар қашықтықтан жұмыс істеуге кәсіби дайындықтың мәселелерін, атап айтсақ, кеңседен тыс жұмыс істеудің техникалық дағдыларын, қызметкерлердің цифрлық сауаттылығы және өзін-өзі бақылау дағдыларын жетілдірудің маңыздылығын атап өткен. Пандемия кезінде цифрлық сауаттылықтың өсуіне назар аударылған. Көптеген компания қызметкерлерінің карантин кезеңінде бейнеконференцияны, топтық жұмыс чаттарын, жобаны басқару жүйелерін, бұлтты қызметтерді және тағы басқа цифрлық дағдыларды сәтті игергені туралы айтылған. Мұның бәрі қосымша жұмыспен қамтуды дамытудың маңызды алғышарты екендігіне мән беріледі (фрелансинг, қосымша жұмыс, қашықтан оқыту). Сондай-ақ, қызметкерлердің қашықтықтан жұмыспен қамтуды жалғастыруы нәтижесінде қандай оң және теріс салдар қалыптасқанына салыстырмалы талдау жүргізілген.

Кілт сөздер: «жаңа норма», пандемия, құндылықтар, экономика, білім беру саласы, қашықтықтан білім беру, онлайн жұмыс, мәдениет, қоғам.

Kipicne

«Жаңа норма» («New Normal») термині 2007-2008 жылдардағы қаржы дағдарысынан кейін кеңінен таралды және бұрын негізінен жаһандық құлдыраудың әлеуметтік-экономикалық салдарын сипаттау үшін ғана қолданылған. Бүгінгі таңда «жаңа нормалық жағдай» жаһандық COVID-19 пандемиясының тек экономикалық емес, әлеуметтік салдарын, яғни адам өмірінің әртүрлі аспектілерін қарастыра отырып, бұл нормадан тыс «аспект» жақында үйреншікті жағдайға айналады дегенді білдіреді [1].

Қазіргі уақытта біз құндылықтарымызды және жалпы қоғамды қайта қарастыруды талап ететін «жаңа нормаға» тап болдық. Бұл жаңа норма «өмір салты», «жұмыс стилі» және «қарым-қатынас стилі» сияқты үш бағыт бойынша қоғамдағы жаңа, оның ішінде байланыссыз, цифрлық, қашықтықтан секілді жылжуларды жеделдетеді. Сондықтан, бүгінгі күнде, бизнес пен қоғам үшін аталған трансформацияларға тезірек өту бұрынғыдан да маңызды.

Қоғам жаңа норма дәуіріне өтпелі кезеңде тұр. Аса маңызды емес сапарлардан бас тарту, жабық жүйелерден аулақ болу (жабық кеңістіктер, адамдар көп жиналатын орындар және тығыз байланыстар), сонымен қатар «әлеуметтік қашықтық» деген түсініктер біздің әлеуметтік құндылықтарымыз бен мінез-құлқымызды түбегейлі өзгертуде. Вирустың таралуын болдырмауға арналған бұл алдын-алу шаралары біздің күнделікті өмірімізде, соның ішінде өмір салтымызда, жұмыс стилімізде және құндылықтарымызда парадигмалардың өзгеруіне алып келді.

Жаңа норманы келесідей сипаттап көрсетуге болады: стандартты жұмыс стилі — қашықтан жұмыс істеу; географиялық және уақытша кедергілерді жеңу үшін бизнесті жүргізу стилі — онлайн-аренада жүзеге асырылады; өмір салтымызда — инфекцияның алдын-алу үшін байланыссыз

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: a.sariyeva@gmail.com

операциялар және инфекциядан кейінгі бақылау сияқты қауіпсіздіктің жоғары деңгейі қалыптасады. Сонымен қатар, компаниялар автоматтандырылған операциялар мен штатты қысқартуды қажет ететін кезеңге дайындала отырып, ашық болу немесе бизнесті қайта бастау қажеттілігіне тап болады. Корпоративті өмірді сақтап қалу үшін басқару деңгейінде реформалар жүргізу қажеттілігі туындайды, бұл операциялық процедуралар мен цифрлық технологияның бұрынғыға қарағанда маңыздылығын арттырады. Сондай-ақ «жаңа нормаға» сәйкес көп адам жұмыс жасайтын орындарда жұмыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесінің маңыздылығы арта түседі [2].

Зерттеу әдістері

Пандемия қоғамды жайлаған кезінде денсаулық сақтау және емдеу жүйелері, экономикалық өмір, әлеуметтік-экономикалық таптық құрылымдар мен нәсілдік қатынастар, іргелі институционалдық тетіктер, қауымдастықтар мен күнделікті отбасылық өмір сияқты маңызды құрылымдардың қалыпты жағдайын бұзады. Бүкіл әлемде, жекелеген елдер мен салаларды қоспағанда, қашықтықта жұмыс істеу режиміне өтті. Бұл үдерістегі кедергілер объективті (жұмыстың жекелеген түрлерін орындаудың физикалық мүмкін еместігі, құқықтық сенімсіздік және т.б.), сондай-ақ субъективті сипатта (жұмыс сапасы мен қызметкерлердің жүктемесін бақылаудың күрделілігі, еңбек өнімділігінің төмендеуінен қорқу және т.б.) болды. Қоғамдық санада мұндай жұмыспен қамту тұрақсыздықпен, бейресми еңбек қатынастарымен, шығармашылық кәсіптермен, қосымша жұмыспен сипатталды.

Қашықтан жұмыс істеуге кәсіби дайындық, негізгі екі мәселені қарастырудан басталды — кеңседен тыс жұмыс істеудің техникалық дағдыларын (цифрлық сауаттылық) және өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі бақылау дағдыларын жетілдіру. Пандемия кезінде цифрлық сауаттылықтың өсуі айқын байқалды. Карантин кезеңінде көптеген компания қызметкерлері бейнеконференцияны, топтық жұмыс чаттарын, жобаны басқару жүйелерін, бұлтты қызметтерді және тағы басқаларды сәтті игерді. Мұның бәрі қосымша жұмыспен қамтуды дамытудың маңызды алғышарты болды (фрелансинг, қосымша жұмыс, қашықтан оқыту). Кәсіпкерлер пандемия аяқталғаннан кейін қызметкерлерді қашықтықтан жұмыспен қамтуды жалғастырудың оң және теріс салдарын атап көрсетті. Оң салдары ретінде қашықтықтан жұмыс істеу режиміне ауысуы нәтижесінде компаниялар жалға алынған алаңдардың едәуір бөлігінен бас тартады, компанияның активтерін сақтап қала алады. Теріс салдары, қашықтыққа байланысты корпоративтік ақпараттық қауіпсіздік тәуекелдері артады. Оның ішінде, қызметкерлердің цифрлық қауіпсіздікті сақтауына қойылатын талаптар артады, цифрлық бизнес-сервистердің корпоративтік жазылуларына сұраныс артады (1-кесте) [3].

Зерттеу нәтижелері

1 - кесте

«Жаңа норма» бойынша жұмыс стилі бойынша болжамдар

Гипотеза	Қысқа мерзімді болжам (1-3 жыл)	Ұзақ мерзімді болжам (5-7 жыл)
Үйде жұмыс жасаудың тиімділігі төменірек, сондықтан бұрынғыға қарағанда көбірек жұмыс жасау керек	Жақын арада адамдар ресми жұмыс кестесінен тыс және кеңседен тыс жұмыс істеуге мәжбүр болады, жұмыс нәтижесі дәстүрлімен салыстырғанда төмендеуі болады	Нормаланбаған еңбек режимі қалыпты жағдайға айналып, алдағы уақытта қашықтықтан жұмыс істеуді құқықтық реттеуді, заңдастыруды қарастыруды талап етеді
Қашықтан жұмыспен қамту қазіргі заманғы компаниялардың жаңа стандарты болады	Алдағы үш жылда қашықтан жұмыспен қамту форматы бүгінге дейінгі қарқынмен баяу таралатын болады	Қашықтықтан орындауға болатын жұмыстардың барлығы онлайн форматқа ауыстырылады. Оған қашықтықтан басқару құралдарының дамуы өз әсерін тигізеді

Пандемия барлығына қалыпты өмір салтын өзгертті. Көлікті таңдаудан бастап төлемді таңдауға, сатып алу әдістеріне және бизнесті жүргізу әдісін таңдауға кезіндегі көзқарастар және т.б. (2-кесте) [3].

«Жаңа норма» бойынша әртүрлі жағдайлар бойынша болжамдар

Гипотеза	Қысқа мерзімді болжам (1-3 жыл)	Ұзақ мерзімді болжам (5-7 жыл)
Үлкен қалаларда тұрғындардың барлығы жеке көлік түріне өтеді	Кептелістер саны, ЖЖМ мен автотауарларға сұраныс артады	Автокөліктер мен велосипедтерді жалға беру қызметтеріне сұраныс, жол және вело инфрақұрылымды дамытуға сұраныс артады
Интернет және телефон арқылы жүзеге асырылатын қаржылық алаяқтықтың өсуі орын алады	Қашықтан сәйкестендірудің (биометрия) және банк саласын цифрландырудың алғашқы қадамдары мемлекеттің бақылау және құқық қорғау функцияларын толықтырады	Алаяқтықтың қиын анықталатын түрлеріне алып келеді.
Пандемиядан кейін қолма-қолсыз төлем жасайтын тұрғындардың үлесі күрт артады	Қолма-қолсыз, оның ішінде байланыссыз төлемдерге баяу көшу болады	Жаһандық цифрландыру қаржы қызметтері нарығына жаңа ойыншыларды — IT-компанияларды шығаруды жалғастырады. Олардың жетістігі қазіргі төлем құралдарының сенімсіздігінен қаншалықты тез жеңуге болатындығымен сипатталады.
Оқшаулануда онлайн сатып алуға дағдыланған адамдар онлайн режимінде тауарларға тапсырыс беруді жалғастырады	Офлайн саудаға вирус жұқтырудан қорқу салдары теріс әсер етеді және экономикалық жағдайдың нашарлауына байланысты онлайн сатып алу да азаяды. Сонымен бірге, пандемиядан кейін адамдар пандемияға қарағанда интернеттен белсенді сатып алады, бірақ пандемия кезіндегі қарағанда аздау	Экономикалық жағдайдың қалпына келуімен және электрондық коммерция индустриясындағы ілгерілеумен онлайн режимінде сатып алу үлесі көптеген тауар санаттарында офлайн сегментінен жоғары болады

Коронавирустық пандемия салдарынан болған өзгерістер әлеуметтік салаға үлкен әсер етті: «бетпе-бет» әлеуметтік байланыстар азайды, «әлеуметтік қашықтық» ұлғайды, әлеуметтік өзара іс-қимыл модельдері түзетілді. Пандемия адамдардың денсаулығы, отбасы және айналасындағы адамдар туралы көбірек ойлануына алып келді.

Кафелер, мейрамханалар және басқа да тағамдық қызмет көрсету орындарының жабылуымен, өзін-өзі оқшаулау кезінде азаматтар үйде, отбасыларымен тамақтануды әдетке айналдырды. Азаматтарда қорқыныш сезімінің артуына байланысты, өзін-өзі оқшаулау және пандемия кезеңінде депрессиямен ауыратын адамдардың саны өсті.

Салауатты өмір салтын түсіну және дене шынықтыруға деген көзқарас денсаулық пен тамақтану саласындағы жаңа тенденциялардың пайда болуына байланысты өзгерді, осыған байланысты мінез-құлықтың жаңа стандарттары қалыптасты. Негізгі қалыптасқан тенденциялардың бірі — денсаулықты тек физикалық тұрғыда өзін-өзі жақсы сезіну ғана емес, сонымен қатар моральдық, яғни стресске қарсы тұра алу мен эмоционалдық тұрақтылық ретінде қабылдау орын алды. Бұл тәсіл «бақыт» және «әл-ауқат» ұғымдарының одан да үлкен коммерциализациясына алып келді. 2020 жылға арналған халықаралық Euromonitor нарықтық зерттеулеріне сәйкес, салауатты өмір туралы түсінік соңғы жылда қарқынды өзгеруде. Жасына қарамастан, адамдар денсаулықты сақтау үшін психикалық әл-ауқаттың, жеткілікті ұйқының, физикалық формада болудың, эмоционалды әл-ауқаттың және арудың жоқтығының маңыздылығын түсіне бастады [3].

COVID-19 пандемиясы адамдарды денсаулығына мұқият қарауға мәжбүр етті. Өзін-өзі оқшаулау кезінде адамдар жиі қолдарын жуып, әлеуметтік арақашықтықты байқады, бетперде киіп, қол тигізген беттерін ғана емес, сонымен қатар үйге әкелінген тамақ пен сөмкелерді де дезинфекциялау қалыпты жағдайға айналды. Бұл денсаулықты сақтау, өзін-өзі күту бағыты бойынша «жаңа норма» болып қалыптасты.

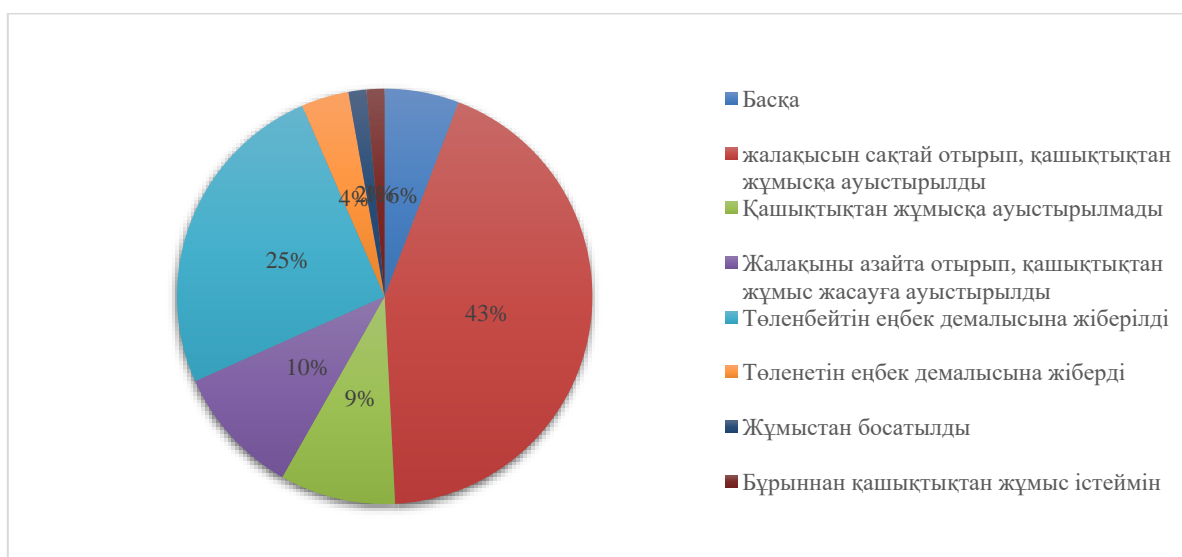
Көптеген азаматтар үшін өзін-өзі оқшаулау кезеңі жеке білім алуға қол жеткізу мүмкіндігі болды. Бұрын жұмыс уақытына байланысты қатысу мүмкіндігі болмаған салалар бойынша ғылыми подкасттар тыңдап, өзін-өзі басқару марафондарына қатысты, онлайн курстардың өзектілігі артып, кең таралды. Осыған байланысты, шет елдік ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, алдағы уақытта ақылы қосымша онлайн білім беру индустриясы пандемия аяқталғаннан кейін де дами береді, бұл дағдарыс кезінде жұмысынан айырылған немесе онлайн режимінде айналысуға болатын мамандықтар арқылы болашақта өзін-өзі қорғауға дайын мамандардың кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруына және қайта мамандануына мүмкіндік береді. Ғалымдардың пікірінше, 5-7 жыл көлемінде онлайн оқыту дәстүрлі оқыту форматына айтарлықтай бәсекелес бола алады [4].

Бос уақытты виртуализациялау коронавирустық пандемия кезеңіндегі басты құбылыстардың бірі болды. Музейлер, театрлар, көрмелер — келушілердің қатысуының дәстүрлі формасымен ерекшеленетін орындар қазіргі дағдарыстық жағдайда бейімделудің керемет дәрежесін көрсетті. Мультимедиялық онлайн-қызметтер пайдаланушыларға жеңілдетілген жазылым тәжірибесін және қазіргі уақытқа сәйкес келетін мазмұн ұсынды: бүкіл отбасы үшін онлайн ойын-сауық жинақтары, қолданушылар бұрын өткізіп алуы мүмкін фильмдер мен телешоулардың қолжетімді бағада қайта көрсетілуі және т.с.с. Бұл адамдардың уақытша құндылықтарын өзгертті. Мультимедиялық көрсетілімдер мен онлайн ойындардың шамадан тыс қолжетімді болуы және ұзақ уақыт бойы таза ауада сергу мен жұмыс істеу мүмкіндігінің болмауы таза ауада уақыт өткізудің, дала ойындары, демалыс, пикник, серуендеу сияқты қарапайым әрекеттердің құндылығының артуына алып келеді.

Талқылау

Пандемия Қазақстанда да «жаңа норманы» қалыптастыра алды. «Жаңа нормалық жағдайдың» елімізде орын алуы бойынша қысқаша талдау жасайтын болсақ: жұмыс стилі онлайн режимге өзгерді, білім беру қашықтықтан жүргізу тәжірибесі болды және тағы сол сияқты.

Қазақстанда қашықтықтан жұмыс істейтін қызметкерлер саны туралы ресми статистика жоқ. ANCOR Central Asia зерттеуі аясында 138 ірі халықаралық және қазақстандық компаниялардың басшыларынан сауалнама жүргізілген болатын. Сауалнамаға сәйкес, компаниялардың 44 %-ы жедел қайта құруға және қызметкерлерді қашықтағы жұмысқа ауыстыруға мүмкіндік алған [5]. Headhunter зерттеуінің нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқан қазақстандықтардың 81 % қашықтықтан жұмыс істегілері келетіні анықталды (сауалнамаға 8276 талапкер қатысты) [6]. Hipo.kz компаниясының зерттеуіне сәйкес коронавирусқа байланысты респонденттердің 50 %-ы дерлік ақы төлеу арқылы қашықтықтан жұмыс істеуге ауысқан, 25 %-ы ақысыз демалысқа кетуге мәжбүр болған, адамдардың 10 %-ы жалақысының төмендеуімен қашықтықтан жұмыс істеуге ауысқан, тек 9 %-ы сол режимде жұмысын жалғастыруда (1-сурет) [7].

1-сурет. Hipo.kz компаниясының карантин жағдайындағы жұмыс режимі бойынша сауалнама нәтижесі

Пандемиямен күресу кезеңі ашық шекараларға, жайлылыққа, офлайн-коммуникациялардың барлық түрлеріне дағдыланған адамдарға жабық, қашықтан, байланыссыз өмір салтын қалпына келтіру өте қиын екенін көрсетті. Мұндай жағдайларда шетелдік шопинг, туризм, той-индустрия, адам көп шығындалатын іс-шаралар сияқты трендтер өзектілігін жоғалтты. Оларды басқа негізгі ағымдар алмастырады, олар көп ақша үнемдеуге, денсаулық пен жеке өсуге инвестиция салуға, өзін-өзі тәрбиелеуге және жаңа біліктілік мүмкіндіктерін іздеуге бағытталған. Сонымен қатар, аурудан қорқу және жақын адамдар үшін жауапкершілік біздің азаматтарымызды көптеген байланыс нысандарынсыз, әлеуметтік қашықтықты сақтауға үйретеді. Көптеген қазақстандықтарға ауқымды отбасылық мерекелерден, тойлардан бас тарту өте қиын, өйткені, біздің білуімізше, қазақ қонақжайлылығы, салтанатты мейрамдардың дәстүрлері біздің түп-тамырымызға еніп отыр.

Пандемия басталғалы бері Қазақстанда коммуникация мен құндылықтардың әдеттегі өмір салты өзгерді. Карантин кезінде бірінші орынға шыққан құндылықтардың ішінде азаматтардың спорттық өмір салтына, өз денсаулығына деген қамқорлыққа деген ұмтылысын ерекше ату керек. Ipsos мәліметтері бойынша, 2020 жылдың I тоқсанында денсаулық пен оған қамқорлық туралы алаңдаушылықтың өсуі байқалды. Сонымен қатар, салауатты тәжірибелер саны артты. Мысалы, спортпен шұғылданатын, аптасына кемінде бір рет жаттығу жасайтын адамдардың үлесі артты. Егер бұрын олардың үштен бірі болса, 2020 жылдың I тоқсанында бұл көрсеткіш 48 %-ға дейін өсті [8]. Көбісі спортпен шұғылдануға, физикалық және рухани денсаулықты нығайтуға уақыт бөлді. YouTube іздеу мазмұнында да фитнес және йога бағдарламалары, би және күш жаттығуларына арналған арналардың танымалдылығының артқанын байқауға болады. Ішкі туризмге сұраныс және елдің табиғи объектілеріне қызығушылық артты. Сонымен бірге қоғам үшін карантиндік шаралардың теріс салдары да алаңдатады. Жұмыссыздық, қаржылық қиындықтар әртүрлі құқық бұзушылықтар, қылмыс көбейді.

Оқу орындары, оқытушылар мен оқушылар оқу траекториясындағы үзілістерден COVID-19 келтірген зиянды жоюдың икемді жолдарын іздеуді жалғастырады. Бұл тұрғыда ашық мектептер (мысалы, Үндістанның Ұлттық Ашық мектеп институты; Жаңа Зеландия сәйкестік мектебі) және ашық университеттер (мысалы, Ұлыбританияның ашық университеті; Атабаска университеті, Канада), олардың көпшілігі COVID-19 пандемиясында жұмысын жалғастырды, кейде мүмкін әр түрлі курстар мен икемділікті қамтамасыз етті, оқу уақыты мен орнында студенттерге дұрыс жолға түсуге көмектесті. Әдетте сыныптарда немесе кампустарда бетпе-бет оқытуды жүзеге асыратын мекемелер бұл оқыту әдісіне біршама жеңілдікпен оралуы мүмкін болса да, COVID-19 дағдарысы кезінде олар қабылдаған арнайы шаралар өшпес із қалдырады. Жоғары білім беру жүйесінде онлайн оқытуды тарату одан әрі жеделдетіледі және мектептер ең пайдалы деп санайтын технологияларға негізделген оқытудың аспектілерімен айналысу үшін жүйелі түрде ұйымдастырылады. Барлық оқу орындары дағдарыс кезінде білім беру және жаттығу миссияларын жалғастыру үшін енгізген тегіктерден пайда көреді [9].

Бұл пандемияның салдары ұзақ уақыт бойы түсініксіз болуы мүмкін, сондықтан ең перспективалы тәсіл қоғамдық денсаулық сақтау үлгісіндегі қызметтер кешені болады — насихаттау, алдын алу және емдеуден бастап қолдауға дейін. Катрина дауылынан кейін үйренген сабақтардың бірі қауымдастықтар мен мектептер травматикалық оқиғадан зардап шеккендердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін сенімді қоғамдық денсаулық сақтау инфрақұрылымына инвестиция салуы керек. Мектептер барлық оқушылардың жалпы психологиялық әл-ауқатын жақсартуға, қамқоршыларға және мектеп ортасына қолдау көрсетуге, сондай-ақ маңызды әлеуметтік-эмоционалдық және мінез-құлық мәселелеріне араласуға бағытталған қолдау көрсететін халыққа психиатриялық қызмет көрсетуді қарастыруы мүмкін. Ол үшін қоршаған орта факторлары мен араласу мәнмәтінің ескеретін, араласу іс-шараларын нақты анықтайтын және қысқа және ұзақ мерзімді мақсаттарды көрсететін экологиялық жоспар қажет болады. Қамқорлықтың бұл деңгейі мемлекеттік және жергілікті білім департаменттерінің, қауымдастықтар мен отбасылардың ынтымақтастығын қажет етеді. Ақырында, бет терісі түрлі түсті адамдар әріптестеріне қарағанда COVID-19 асқынуларынан жиі қайтыс болған сияқты, сондықтан жоғары сапалы қолдауды қамтамасыз ету үшін мәдени факторларды түсінуді зерттеу қажет. Жалпы, оқушылар мектепке оралғанда, біз олардың өміршен екеніне және COVID-19 әсерінен қалпына келетініне көз жеткізуіміз керек [10].

Ең алдымен, оқиғалардың қалыпты ағымында да, психикалық ауруы бар адамдардың өмір сүру ұзақтығы аз және жалпы халыққа қарағанда физикалық денсаулығының нашар көрсеткіштері бар екенін мойындау керек.

Нәтижесінде бұрыннан бар психикалық денсаулығының бұзылуы және заттарды қолдану бұзылыстары бар адамдарда COVID-19 жұқтыру қаупі жоғары, тестілеу мен емдеуге қол жеткізу проблемалары қаупі жоғары және пандемиямен байланысты теріс физикалық және психологиялық салдарлардың қаупі жоғары болады.

Екіншіден, біз бұрын психикалық ауытқулары жоқ адамдар арасында мазасыздық пен депрессиялық белгілердің айтарлықтай өсуін күтеміз, кейбіреулері уақыт өте келе PTSD сезінеді. Қазіргі пандемия кезінде Қытайда бұл мүмкіндіктің бағаланбағаны туралы дәлелдер бар.

Үшіншіден, денсаулық сақтау және әлеуметтік көмек мамандары психологиялық симптомдардың пайда болу қаупіне ұшырайды деп күтуге болады, әсіресе егер олар денсаулық сақтау, алғашқы медициналық көмек, жедел жәрдем және қарқынды немесе сыни терапия саласында жұмыс жасаса. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы бұл қауіпті денсаулық сақтау қызметкерлері үшін ресми түрде мойындады, сондықтан осы топтағы мазасыздық пен стресті басқару және ұзақ мерзімді перспективада күйіп қалудың, депрессияның және жарақаттан кейінгі стрестің алдын алуға көмектесу үшін көп нәрсе істеу керек [11].

Қорытынды

Коронавирустық індетке қатысты жағдай — «жаңа норманың» қалыптасуына ерекше әсер етті. Көптеген адамдардың өмірінде пандемиядан туындаған өзгерістер ауқымы және сипаты жағынан да ешқашан болған емес. Әлеуметтік қоғамдастықта не болып жатқанын «қорқыныш пандемиясы» деген атауға ие. Бірнеше айдың ішінде миллиондаған адамдар өмірдің мағынасын жоғалтудың қорқынышын түсінді немесе кем дегенде сезінді. Барлығына дерлік оның қандай екендігі, отбасындағы, жұмыстағы, қоғамдағы рөлі дәстүрлі өмір салтын түбегейлі өзгертті. Қоғамдық сана адамдар арасындағы нақты қатынастардың құндылығын, мемлекет пен жеке әлеуметтік институттардың адам өміріндегі рөлін қайта қарастырды. Әсіресе, өзін-өзі оқшаулауда адамдар цифрландырудың гуманитарлық рөліне — оның жұмыста, оқуда, бос уақытында ашатын мүмкіндіктеріне және егер ол бақылаусыз орын алса, орын алуы мүмкін қауіптерге жаңа көзқараспен қарауға көмектесті. Шын мәнінде, пандемия адамдарды «әрекет етуге дайын» және «күтуге дайын» деп бөліп қана қоймай, цифрландыруға қатысты арнайы психотиптерге —технооптимистер мен технопессимистерге, өзгерістерге дайын адамдарға және оларға дайын емес адамдарға жіктеді. Осы аталған жағдайлардың барлығы, азаматтардың қалыпты өмір сүру жағдайының «жаңа нормасын» қалыстырудың алғы шарты болды. Келешекте бүгінгі күнде «жаңа норма» болып жатқан жұмыс стилі, қарым-қатынасы мен адамдардың өмірлік құндылықтарға деген өзгерген көзқарастары қалыпты жағдайға айналады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Pamela Gh. The new normality post-COVID-19. Oki Europe [Electronic resource] / Gh. Pamela. — Access mode: https://www.oki.com/eu/printing/about-us/newsroom/blog/2020/life_post_pandemic/index.html
- 2 Lim M.C. et al. Changing New Normal Lifestyle in COVID-19 Pandemic: Sabah, Malaysia / M.C. Lim, S.S.S.A. Rahim, M.S. Jeffree, et al. // Annals of Public Health Reports. — 2021. — Vol. 5, No. 1. — P. 146-151.
- 3 Аймалетдинов Т.А. Новая нормальность. Образ жизни, рынок, инфраструктура и коммуникации после пандемии / Т.А. Аймалетдинов, И.А. Гильдебрандт, Е.Н. Никишова, Д.С. Рассадина // Аналитический центр НАФИ. — М.: НАФИ, 2020. — 73 с.
- 4 Tharanya A. E-learning is the future of education [Electronic resource] / A. Tharanya, Yu. Arfa. — Access mode: <https://www.nst.com.my/news/nation/2020/05/593006/e-learning-future-education>
- 5 Forbes Kazakhstan: Вернуть нельзя работать удаленно. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://forbes.kz/process/technologies/vernut_nelzya_rabotat_udalennno
- 6 Исследовательский центр компании HeadHunter: 80 % опрошенных казахстанцев желают работать удаленно. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://almaty.hh.kz/article/24357>
- 7 Исследование HiPO: как пандемия COVID-19 повлияла на рынок труда в Казахстане. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://hipo.kz/post/issledovanie-hipo-kak-pandemiya-covid-19-povliyala-na-rynok-truda-v-kazakhstane/>

8 Шаукенова З. Вирус заставил всех задуматься об истинных ценностях жизни. — [Электронный ресурс] / З. Шаукенова. — Режим доступа: <http://kisi.kz/index.php/ru/biblioteka/publikatsii/25-shaukenova-zarema-kaukenovna/6215-virus-zastavil-vsekh-zadumatsya-ob-istinnykh-tsennostyakh-zhizni>

9 Daniel S.J. Education and the COVID-19 pandemic / S.J. Daniel // Prospects. — 2020. — Vol. 49, No. 1. — P. 91–96. <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09464-3>

10 Phelps C. Children and the COVID-19 pandemic / C. Phelps, L.L. Sperry // Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy. — 2020. — Vol. 12, No. S1. — P. 73–75. <https://doi.org/10.1037/tra0000861>

11 Cullen W. Mental health in the COVID-19 pandemic / W. Cullen, G. Gulati, B.D. Kelly // QJM. — Vol. 113, No. 5. — P. 311–312. DOI: 10.1093/qjmed/hcaa110.

А.Т. Сариева, А.К. Жолдубаева

Новые ценности в период постпандемии: роль понятия «новая норма»

В то время как «новая норма» обычно рассматривается как ситуация, которая происходит после кризиса, пандемия нарушила нормальность важных структур, таких как система здравоохранения и лечения, экономическая жизнь, культура, социально-экономические классовые структуры и расовые отношения, фундаментальные институциональные механизмы, сообщества и повседневная бытовая жизнь. Ситуацию можно оценить, посмотрев на правила, введенные в глобальном масштабе. Пандемия Covid-19 показала, что «новая норма» формируется не только из-за социальных условий, но и в нашем повседневном образе жизни, нашей культуре. Это можно определить, взглянув на некоторые новые навыки и правила, которые существуют с 2020 года. В статье проведено исследование определения «новой нормы» и изложены прогнозы на ситуации, которые претерпели различные изменения по «новой норме». Дан описательный обзор общественных норм, сложившихся в условиях пандемии Covid-19, проведен обобщающий анализ. Авторами освещены вопросы профессиональной подготовки к удаленной работе, в частности, совершенствование технических навыков работы вне офиса, цифровой грамотности сотрудников и навыков самоконтроля. Во время пандемии основное внимание уделялось росту цифровой грамотности. Отмечено успешное усвоение сотрудниками многих компаний видеоконференций, групповых рабочих чатов, систем управления проектами, облачных сервисов и других цифровых навыков в период карантина. Все сводится к тому, что это важная предпосылка для развития дополнительной занятости (фриланс, подработка, дистанционное обучение). Также проведен сравнительный анализ того, какие положительные и отрицательные последствия сложились в результате продолжения работниками дистанционной занятости.

Ключевые слова: «новая норма», пандемия, ценности, экономика, сфера образования, дистанционное образование, онлайн-работа, культура, общество.

А.Т. Sariyeva, A.K. Zholdubayeva

New values in the post-pandemic period: the role of the concept of “new norm”

While the “new norm” is usually seen as a post-crisis situation, the pandemic has disrupted important structures such as health care and treatment systems, economic life, culture, socio-economic class structures and race relations, basic institutional arrangements, communities and everyday life. The situation can be assessed by looking at the arrangements put in place on a global scale. The Covid-19 pandemic has shown that the “new norm” is shaped not only by social conditions, but also by our everyday lifestyles, our culture. This can be defined by looking at some of the new skills and rules that will be in place by 2020. The article explores the definition of the “new norm” and outlines predictions for situations that have changed differently according to the “new norm”. A descriptive overview of the societal norms developed in the context of the Covid-19 pandemic is provided, and a synthetic analysis is made. The article highlights the issues of professional training for remote work, in particular, improving the technical skills of working outside the office, digital literacy of employees and self-control skills. During the pandemic, the focus was on the growth of digital literacy. Employees of many companies have successfully mastered videoconferencing, group work chats, project management systems, cloud services and other digital skills during the quarantine period. It all boils down to the fact that this is an important prerequisite for the development of additional employment (freelancing, part-time work, distance learning). A comparative analysis is also carried out of what positive and negative consequences have developed as a result of the continuation of remote employment by employees.

Keywords: “new norm”, pandemic, values, economy, education, distance learning, online work, culture, society.

References

- 1 Pamela, Gh. The new normality post-COVID-19. Oki Europe. Retrieved from https://www.oki.com/eu/printing/about-us/newsroom/blog/2020/life_post_pandemic/index.html
- 2 Lim, M.C., Rahim, S.S.S.A., Jeffree, M.S., et al. (2021). Changing New Normal Lifestyle in COVID-19 Pandemic: Sabah, Malaysia. *Annals of Public Health Reports*, 5(1), 146-151.
- 3 Aimaletdinov, T.A., Gildebrandt, I.A., Nikishova, E.N. & Rassadina, D.S. (2020). Novaia normalnost. Obraz zhizni, rynki, infrastruktura i kommunikatsii posle pandemii [New normality. Lifestyle, markets, infrastructure and communications after the pandemic]. *Analiticheskii tsentr NAFI — Analytical center of NAFR*. Moscow: NAFI [in Russian].
- 4 Tharanya, A., & Arfa, Yu. E-learning is the future of education. Retrieved from <https://www.nst.com.my/news/nation/2020/05/593006/e-learning-future-education>
- 5 Forbes Kazakhstan: Vernut nelzia rabotat udaleno [Forbes Kazakhstan: You can't work remotely again]. Retrieved from: https://forbes.kz/process/technologies/vernut_nelzia_rabotat_udaleno [in Russian].
- 6 Issledovatel'skii tsentr kompanii Head Hunter: 80 % oproshennykh kazakhstantsev zhelaui rabotat udaleno [HeadHunter Research Center: 80 % of the surveyed Kazakhstanis want to work remotely]. Retrieved from <https://almaty.hh.kz/article/24357> [in Russian].
- 7 Issledovanie HiPO: kak pandemiia COVID-19 povliiala na rynek truda v Kazakhstane [HiPO research: How did the COVID-19 pandemic affect the labor market in Kazakhstan]. Retrieved from: <https://hipo.kz/post/issledovanie-hipo-kak-pandemiya-covid-19-povliyala-na-rynok-truda-v-kazakhstane/> [in Russian].
- 8 Shaukenova, Z. Virus zastavil vseh zadumatsia ob istinnykh tsennostiakh zhizni [“The virus made everyone think about the true values of life”]. Retrieved from <http://kisi.kz/index.php/ru/biblioteka/publikatsii/25-shaukenova-zarema-kaukenovna/6215-virus-zastavil-vseh-zadumatsya-ob-istinnykh-tsennostryakh-zhizni> [in Russian].
- 9 Daniel, S.J. (2020). Education and the COVID-19 pandemic. *Prospects*, 49(1), 91–96. <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09464-3>
- 10 Phelps, C., & Sperry, L.L. (2020). Children and the COVID-19 pandemic. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12(S1), 73–75. <https://doi.org/10.1037/tra0000861>
- 11 Cullen, W., Gulati, G., & Kelly, B.D. Mental health in the COVID-19 pandemic. *QJM*, 113(5), 311-312. DOI: 10.1093/qjmed/hcaa110.

Н.Л. Сейтахметова, Ж.Ж. Турганбаева*

*Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
(E-mail: natalieseyt@mail.ru; zhanara0890@mail.ru)*

Исламская идентичность как полиаспектный конструкт социокультурных реалий Казахстана

Настоящая статья посвящена изучению феномена исламской идентичности как полиаспектного компонента социальной, культурной, политической жизни. Новизна исследования заключается в междисциплинарном раскрытии полисемантической природы исламской идентичности с позиций различных отраслей научного знания: философии, психологии, теологии, социологии, культурной антропологии, истории посредством применения соответствующего методологического инструментария. Кроме того, в компаративистском ключе рассмотрены особенности истории и проявления исламской идентичности в Казахстане и странах Исламского мира с целью выявления общего и различного и более глубокого понимания природы исламской идентичности в нашей стране. Авторы приходят к выводам что, во-первых, исламская идентичность имеет два семантических измерения — духовный (план содержания) и физический (план выражения), детерминирующих внутренние интенции, миропонимание, действия, поведение представителей мусульманской уммы; во-вторых, что казахстанская модель исламской идентичности должна основываться на приоритете гражданской идентичности, позволяющей первой вписываться в национальную идентичность мультиконфессионального, поликультурного общества.

Ключевые слова: исламская идентичность, идентификация личности, исламское образование, Исламский мир, национальная идентичность, религиозная идентичность, казахстанское общество, Коран.

Введение

Религиозная идентичность представляет собой один из элементов социально-психологической идентичности, апеллирующих к коллективной памяти, религиозной вере и этнической культуре. Данное понятие, ввиду актуальности для современных реалий, изучалось и продолжает исследоваться в рамках философии, психологии, социологии, религиоведения, в связи с чем наблюдается динамичность в развитии категориального аппарата религиозной идентичности; открываются все более новые перспективы для изучения этого многоуровневого конструкта. Последнее объясняется открытостью, нон-финальностью самой культуры, к которой религия и религиозная идентичность имеют непосредственное отношение, а также интенсивностью процесса познания, имплементирующего в жизнь новые технологии и научные открытия.

Исследователи все более сходятся во мнении, что религиозная идентичность может выступать проводником социального взаимопонимания, механизмом повышения удовлетворенности жизнью через сопричастность индивида к религиозным событиям и таинствам, что, в свою очередь, регулирует социальное взаимодействие и способствует преодолению социальной изоляции.

Ввиду актуальности изучения исламской идентичности в трансформирующихся условиях современности целью настоящего исследования выступает междисциплинарное раскрытие полисемантической природы исламской идентичности с позиций различных отраслей научного знания: философии, психологии, теологии, социологии, культурной антропологии, истории. Важность феномена исламской идентичности представляется непреходящей еще и потому, что категория исламской идентичности, осмысленная критически, разворачивает фокус нашего внимания к интеллектуальному, духовному, нравственному потенциалу ислама.

Статья состоит из нескольких смысловых подразделов, последовательно раскрывающих ее задачи, которые заключаются в следующем: раскрытие психологической и социологической природы религиозной идентичности, освещение основных особенностей исламской идентичности с позиции исламской доктрины, определение политико-идеологического контента исламской идентичности, сравнение специфики идентичности в странах Исламского мира и в Казахстане.

* Автор-корреспондент. E-mail: zhanara0890@mail.ru

Методы и материалы

Социально-психологические аспекты религиозной идентичности связаны с прояснением вопроса об идентификации личности и того компонента, который мы называем социальность. В связи с тем, что в статье проблематизируются именно эти аспекты, было целесообразным использовать подходы, разработанные в исламской социологии и социальной философии, такие как наблюдение, метод историко-культурных параллелей, аналогии, логики и историзма.

Разумеется, что исследование исламской идентичности в ракурсе данной проблемы невозможно без включения метода интерпретации, здесь мы использовали метод исламской герменевтики.

Культурные аспекты изучения исламской идентичности были рассмотрены с позиций философии культуры и культурной антропологии, поскольку общество и личность формируют и строят на основе фундаментальных культурных ценностей.

Большое значение в подготовке статьи имели работы Э. Эриксона, связанные с проблемой конструирования личностных и социальных взаимоотношений.

Социальная и психологическая идентификации взаимосвязаны, что требует использования при исследовании данного вопроса структуралистской и постструктуралистской методологии.

В учении исламских философов современности, таких как М. Аркун, З. Сардар и других проблемам социальности в становлении исламской идентичности посвящено множество трудов, в качестве методологии ими используются интерпретативный, диалогический, постмодернистский философский подходы.

Включение перечисленной методологии позволило раскрыть некоторые обозначенные проблемы в изучении исламской идентичности.

Результаты и их обсуждение

Социологический и психологический подходы к религиозной идентичности усматривают в ней инструмент для стабилизации психологического, ментального здоровья личности, поскольку она предполагает духовную осознанность и рост. В то же время она требует от человека дисциплины и взвешенной, устойчивой внутренней интенции на духовное самосовершенствование [1; 1234]. Последнее получило особое внимание у мусульманских перипатетиков, инспирировавших наступление золотого века ислама — Исламского Средневековья, а также детерминировавших общую канву исламской философии — фальсафа, озадаченную поиском этических вершин.

В соответствии со Священным Писанием, идентичность человека имеет два измерения: физическое и духовное. Об этом свидетельствуют аяты 71–72 суры «Сад»: «Вот сказал Господь твой ангелам: “Я создаю человека из глины. А когда Я его завершу и вдуну в него от Моего духа, то падите, поклоняясь ему!”» [2; (38:71–72)]. Таким образом, идентичность мусульманина, предполагающая физическое проявление (тело) и духовное (душа, жизнь и разум) и отраженная в Коране, детерминирует поведение, мышление и отношение личности к жизни и касается всех аспектов жизнедеятельности человека. Главным же показателем исламской идентичности является таухид, понимаемый как истинная вера в Единственного Аллаха [3], выражаемый в разумном, осмысленном отношении к своему телу и пище, которая его питает. Об этом сказано во многих аятах Корана: 5:3-5: «(3) А когда вы в состоянии дозволенности, то охотьтесь, и пусть не навлекает на вас греха ненависть к людям за то, что они отклонили вас от священной мечети, до того, что вы преступите. И помогайте одни другим в благочестии и богобоязненности, но не помогайте в грехе и вражде. И бойтесь Аллаха: поистине, Аллах силен в наказании! (4) Запрещена вам мертвечина, и кровь, мясо свиньи, и то, что заколото с призыванием не Аллаха, и удушенная, и убитая ударом, и убитая при падении, и забоданная, и то, что ел дикий зверь, кроме того, что убиты по обряду, и то, что заколото на жертвенниках, и чтобы вы делили по стрелам. Это — нечестие. Сегодня отчаялись те, которые не веровали, в вашей религии; не бойтесь же их, а бойтесь Меня. (5) Сегодня Я завершил для вас вашу религию, и закончил для вас Мою милость, и удовлетворился для вас исламом как религией. Кто же вынужден в голоде, не склоняясь в греху, — то ведь Аллах — прощающий, милостивый!» [2; (5: 3-5)].

О духовной же стороне идентичности мусульманина — добропорядочности, справедливости и истинной вере — говорится в сурах «Семейство Имрана»: «И скажи тем, кому даровано писание, и простецам: “Предались ли вы?” И если они предались, то пошли по прямому пути; а если они отвернулись, то на тебе — только передача, а Аллах видит Своих рабов» [2; (3:19)] и «Поистине, те, которые не уверовали и умерли, будучи неверными, не будет принята ни от кого из них даже земля, пол-

ная золотом, даже если бы он захотел выкупить себя этим. Для них — мучительное наказание, и нет им помощников!» [2; (3:85)]. Иными словами, взаимосвязь между рефлексией и процессом формирования идентичности мусульманина отражается в отношениях верующего с Богом; реализация исламской идентичности сопровождается осознанным подходом как к поведению — экстернальном выражении принадлежности к исламу, так и к мышлению — интернальному комплексу этико-психологических установок личности.

Мусульманские интеллектуалы отмечают, что современная исламская идентичность берет свое начало в вере, духовных константах, перетекая в практику, а затем — в понимание текста и контекста Писания — в непрерывное образование и расширение знания. Конечно, приобретенное знание в процессе формирования исламской идентичности должно перерасти в действия и участие, что отвечает естественной потребности человека в балансе между физической и духовной природой.

Помимо личностного роста, сопровождающего процесс формирования и разворачивания исламской идентичности в практику повседневной жизни, формированию исламской идентичности, сопутствует укрепление социальных межличностных взаимосвязей. Это объясняется этической нацеленностью религиозных учений на единение нации в рамках одной культуры и на общее целеполагание. Задействование механизмов единения на основе подобию, общности и ассимиляции выступает одним из фундаментальных инструментов религиозной и, в частности, исламской, идентичности, поскольку именно эти механизмы позволяют сообществу отличать себя от культурного Другого.

Исламская идентичность обладает потенциалом укрепления физического и психологического благополучия как на уровне отдельной личности, так и на уровне социальной группы, поскольку предполагает дисциплину как наиболее экологичный метод с точки зрения индивидуального развития и межличностного взаимодействия, которые делают деятельность других людей понятной и предсказуемой.

Среди внешних факторов, оказывающих воздействие на формы проявления исламской (и религиозной в целом) идентичности, мусульманские философы называют семейное воспитание, экономическую ситуацию в семье и регионе проживания, образование и СМИ. Наблюдения исследователей свидетельствуют о деструктивных искажениях идентичности мусульман, живущих в бедности и неблагоприятных социальных условиях. И напротив, стабильная психологическая атмосфера, социальная гармония и межличностные отношения на основе взаимопонимания, высокий уровень доверия к власти способствуют укреплению братских интенций в процессе проявления исламской идентичности. Однако было бы упрощением транслировать мнение ряда философов о негативном влиянии на формирование и глубину исламской идентичности процессов урбанизации, модернизации, коммерциализации образования, развития информационных технологий [1; 1236–1238], поскольку наряду с данными процессами, интенсифицированными в нашей стране после обретения независимости, уровень религиозного сознания и проявления исламской идентичности значительно вырос.

Помимо проанализированной выше духовной и доктринальной стороны исламской идентичности, существует еще так называемая политическая сторона, позиционирующая исламскую идентичность как идеологический конструкт. Опираясь на практику светских стран, где часть населения исповедует ислам, можно прийти к выводу об использовании концепта исламской идентичности в риторике нациестроительства. Современные политологи небезосновательно представляют исламскую идентичность как атрибут национальной истории, культурной самобытности и традиционных для того или иного сообщества ценностей. Данное видение обосновывается полиаспектностью, многоуровневостью, сложностью концепта исламской идентичности, детерминирующих его функциональность в совершенно различных сферах жизнедеятельности общества. С одной стороны, исламская идентичность подразумевает религиозные практики, поиски истинной духовности, этическое наполнение ежедневной деятельности, глубоко личное переживание смирения Богу; с другой — представляет собой культуруобразующий элемент мировой истории, имплементированный в коллективную историческую память. Выступая элементом культурного наследия, наличие которого выступает критически важным для процесса нациестроительства, исламская идентичность является, во-первых, значимым инструментом социальной консолидации ввиду ориентированности исламского этического кода на диалог и толерантность; во-вторых, формой популяризации умеренной формы религиозного поклонения с целью преодоления националистического дискурса этической дискриминации [4].

Усилия отечественных интеллектуалов, как из политической, так и из академической среды, в развитии и укреплении национальной идентичности обосновываются пониманием ими значимости данного конструкта для социальной консолидации. Целесообразность разработки концепции нацио-

нального единства подкрепляется негативным опытом зарубежных стран, где произошло нивелирование единой национальной идентичности в пользу множественных религиозных идентичностей различных социальных групп. Так, например, в странах Ближнего Востока, как констатирует Kumaraswamy, с момента самого распада Османской Империи, так и не была обозначена, определена и смоделирована национальная идентичность, обладающая инклюзивностью и универсальностью для всех этнических, культурных, языковых групп, неоднородность которых характерна практически для всех стран региона. Собственно, этнокультурная гетерогенность свойственна многим странам Исламского мира, поэтому проблема идентичности представляется достаточно универсальной, вне зависимости от того, превалирует ли в этих странах демократия (Израиль и Турция), развивающаяся демократия (Палестина и Ирак), республиканские формы правления (Египет, Сирия, Алжир), монархия (страны Персидского Залива и Иордания), исламский режим (Иран). Сложность идентификации здесь состоит в необходимости признания и принятия во внимание этнокультурной плюральности. Вертикальный способ развития национальной идентичности, как и применение европейской модели идентичности, основанной на территориальности, не дали здесь результатов, а, напротив, усугубил разобщенность среди населения [5; 63].

Формы существующих в Исламском мире проблем с национальной и исламской идентичностью представляет для нас исследовательский интерес ввиду схожести некоторых аспектов нациестроительства на фоне гетерогенности и мультикультурности наших обществ.

Мусульманские философы и социологи связывают проблемы в сфере национальной и религиозной идентичности в странах Ближнего Востока с историей колониализма и империализма. Период распада Османской Империи, в которую входили территории большей части региона, и дальнейшее разделение государственных границ сопровождается полным игнорированием интересов населения, его истории, культуры, географии его расселения. Помимо искусственно созданных границ, население страдало от отсутствия внутренней монолитности. Под влиянием колониальной политики Франции и Великобритании некоторые народы, различные по происхождению и вероисповеданию, были искусственно объединены и названы одной нацией (в случае Ливана), в то время как ареал проживания других народов был разделен между несколькими государствами (как в случае с курдами); кроме того, существовала практика назначения метрополиями угодных себе правителей (Ирак, Иордания, страны Персидского Залива). В таких исходных условиях формирование национальной, а во многих странах и религиозной идентичности было обречено на трудности. Решение проблемы идентичности в регионе, государственные границы которого были продиктованы экстернальными политическими силами, усугубляется необходимостью мифологизировать историю своих национальных корней (кроме Египта, Ирана, Сирии и Ирака), поскольку ранее население этих территорий не представляло собой гомогенизированную нацию. Конечно, отсутствие национальной идентичности компенсировалось доминированием здесь религиозной, а именно исламской, идентичности. Ислам стал преобладающей силой в регионе, определив (за редким исключением) идентичность во многих его странах правящей династией и законодательной моделью. Более того, доминирование определенной религиозной идентичности в социально-политической сфере жизни в наблюдаемой сегодня форме чревато исключением и маргинализацией религиозного Другого из этих сфер общественной жизни. Так, например, произошло с египетскими коптами, населявшими эти территории задолго до прихода сюда ислама; с суннитами в Иране, где на законодательном уровне превалирует шиизм джафаритского толка; с мусульманами в иудейском Израиле и др. [5; 64–66].

Современная научная парадигма должна характеризоваться объективностью и непредвзятостью в интерпретации событий прошлого и связанных с ними явлений настоящего. В этой связи видится целесообразным обращение к альтернативному взгляду на советский период отечественной истории, согласно которому советский режим выступал модернизирующей силой, направленной на изменение традиционных социальных структур с целью их стандартизации, и, следовательно, придания им управляемости. Вопреки распространенному в научном дискурсе мнению об уникально искусственном характере процесса советского нациестроительства и формирования национальной идентичности в Центральной Азии, имеет смысл увидеть повсеместность искусственной природы процесса построения нации в общемировой практике. Таким образом, процесс модернизации в контексте нациестроительства требует гомогенизации и унификации социальных структур с целью централизации управления ими. Важную роль в этом процессе сыграли города и местные элиты, поддерживавшие развитие национального и националистического дискурсов. Последнее, как отмечает М. Кашыкчы, не были запрещены до определенных масштабов. Нациестроительство и конструирование национальной

идентичности в советский период истории Казахстана вписывались в концепцию социального прогресса и формирования единой социальной идентичности — советской и одновременно этнической. Говоря о национальности и этничности, не следует отождествлять эти понятия с традиционностью, поскольку последние, в отличие от первых, подвергались в Центральной Азии разрушению, пусть и частичному [6].

Вмешательство советской власти в традиционные структуры не могло не коснуться сферы религии, вплетенной в образ жизни и мировоззрение казахов. Конечно, невозможно описать данный процесс однозначно лишь в темных или светлых тонах: история развития религиозной ситуации в стране претерпевала разные этапы от полного запрета мест религиозного культа и образования в 20-е годы к возрождению религиозного самосознания с целью консолидации общества в годы войны. Последние декады XX века характеризуются этнорелигиозным возрождением, опирающимся на духовный контент как ислама, так и доисламских аксиологических ориентиров и верований [7; 34].

Это стало возможным благодаря аутентично формировавшейся на протяжении длительного времени уникальной модели исламской идентичности на базе как ханафитского мазхаба суннитского ислама, так и суфийского ордена Ясавийа, вплетенных в картину мира и народные традиции семейного воспитания на территории Казахстана.

Деконструкция традиционных социальных структур имела место одновременно с формированием и воспроизведением казахской национальной идентичности, ненавязчивой романтизацией на протяжении XX века национального дискурса: сказаний о батырах, сочинений Абая; а также пропагандой советского патриотизма. Сегодняшняя канва, в которой формируется национальная идентичность в Казахстане, как отмечает Кашыкчы, является продолжением советского националистического нарратива, характеризующегося эссенциализмом, вниманием к гражданской идентичности. Эта преемственность не должна рассматриваться как нечто негативное, поскольку именно она позволяет формировать в регионе толерантное мультикультурное общество. В то же время этот мультикультурализм не отменяет этничности и, следовательно, устойчивости религиозной, в большинстве своем — исламской, идентичности, в отличие от государств с преобладающей ассимиляционной моделью идентичности [6]. Иными словами, Казахстану свойственна собственная казахстанская модель как национальной, так и исламской идентичности.

В конце царского и начале советского периода отечественной истории позиции ислама, как и процесс религиозности, характеризовались ростом. Действия властей, направленные на нивелирование этого процесса, и последующее вытеснение ислама в семейно-бытовую сферу из сфер образования и законодательного регулирования вызвали обратный эффект: произошло некоторое отождествление, слияние этнической (казахской) и религиозной (исламской) идентичностей, способствовавшее осознанию важности национального единства [8; 271, 272].

Заключение

Исламская идентичность, базирующаяся на вере в Единственного Аллаха, истории, социальном окружении и общности исламской культуры и ценностей [9], является динамичным конструктом ввиду применения ориентиров источника ислама к существующему и изменяющемуся контексту, обеспечивающем преемственность исламской культурной традиции. Это подразумевает, что базовые характеристики исламской идентичности могут быть дополнены не противоречащими этическому комплексу ислама элементами: гражданским участием, стремлением к социально-экономическому и политическому благополучию, сохранением аутентичной культурной традиции и пр.

С начала XXI века область исследований исламской идентичности расширилась с философского осмысления данной категории до междисциплинарных исследований исламофобии, государственной политики в сфере формирования исламской идентичности, воображаемых сообществ на основе локальных идентичностей, мусульманского космополитизма, гибридных идентичностей, секьюритизации процесса формирования и проявления исламской идентичности, цифрового ислама и других [10]. Как видно из немногих перечисленных тематических направлений международных исследований исламской идентичности, эта категория является полисемантической и многоуровневой, актуализируя с течением времени все новые семантические контексты ее использования.

Таким образом, при формировании исламской идентичности играют роль следующие факторы: социум (исламская умма и общество в целом, окружение), семья и семейные ценности, образование.

Образование — очень существенный фактор, позволяющий не только определиться как личности, имеющей устойчивую идентификацию, но и понимающей перспективу собственной идентично-

сти. Кроме того, образование, являясь не только вопросом профессионализации, но и вопросом о становлении личности и межличностных отношений, пожалуй, в современном мире и есть ключевой фактор формирования исламской идентичности.

Образование в исламской традиции всегда является процессом вовлечения в свою культуру и культурные традиции поликультурных обществ, именно поэтому психологический аспект восприятия религиозной идентичности Другого был весьма толерантным. Речь идет о ментальном компоненте исламской идентичности, которая в Исламском мире, например, Средневековья, выступала как качественная характеристика социальной идентификации.

Образ мышления, культуру мышления исламское образование формировало в соответствии с исламскими ценностями: духовность, моральный приоритет, эмпатия, милосердие, терпение, уважение, рациональная коммуникативность, интенция к диалогу — все это способствовало «ментализации» исламской идентичности и, в целом, ее толерантизации. Данные традиции и сегодня являются основой исламской идентичности в разных обществах: светских и религиозных.

Статья подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта ИРН АР19174762 «Исламская идентичность в реалиях Казахстана: проблемы межконфессионального диалога и консолидации».

Список литературы

- 1 Nong N.F.M. Relationship between Islamic Identity, Spirituality and Religiosity in Social Identification / N.F.M. Nong, M.R. Idris, W.F.A.W. Zakaria, A.Y.M. Nor // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 2022. — Vol. 12, No. 6. — P. 1232-1243.
- 2 Коран. — 2-е изд. / пер. и коммент. И.Ю. Крачковского. — М.: Гл. ред. Восточной литературы изд-ва «Наука», 1986. — 727 с.
- 3 Ismail A.M. Aqidah as a Basis of Social Tolerance: The Malaysian Experience / A.M. Ismail // International Journal of Islamic Thought. — 2012. — Vol. 1. — P. 1-7.
- 4 Morrison I. Religion in and against National Identity [Electronic resource] / I. Morrison // Oral Presentation on XIX ISA World Congress of Sociology. — 2018. — Access mode: <https://isaconf.confex.com/isaconf/wc2018/webprogram/Paper1104869.html>. (дата обращения 11.06.2023)
- 5 Kumaraswamy P.R. Who am I?: The Identity crisis in the Middle East / P.R. Kumaraswamy // Middle East Review of International Affairs. — 2006. — Vol. 10, No. 1. — P. 63-73.
- 6 Кашыкчы М.В. О национальном строительстве и советском казахском национализме / М.В. Кашыкчы // Интервью. — 03.11.2019. — Режим доступа: <https://www.caa-network.org/archives/18487>.
- 7 Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане / А.А. Мустафаева // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. — 2012. — № 3 (60). — С. 31-35.
- 8 Айталы А.А. Традиционный казахский ислам и советский атеизм / А.А. Айталы // Социально-гуманитарные знания. — 2020. — № 5. — С. 267-277.
- 9 Mohamad M.Z. Personal Identity from an Islamic Perspective / M.Z. Mohamad, Z. Salleh, A.F. Hasan, S. Yusof, M.F.H.M. Deris, E.A. Jamsari // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. — 2020. — Vol. 10, No. 10. — P. 199-207. Doi: 10.6007/IJARBSU10-i10/7932.
- 10 Yucel S. Special issue information “Muslim Identity formation in Contemporary Societies” [Electronic resource] / S. Yucel. Religions. — 2022. — Access mode: https://www.mdpi.com/journal/religions/special_issues/muslim_identity.

Н.Л. Сейтахметова, Ж.Ж. Турганбаева

Исламдық бірегейлік Қазақстанның әлеуметтік-мәдени шындықтарының көп аспектілі құрылымы ретінде

Мақала исламдық бірегейлік феноменін әлеуметтік, мәдени, саяси өмірдің көп қырлы аспектісі ретінде зерттеуге арналған. Зерттеудің жаңалығы ислам бірегейлігінің полисемантикалық табиғатын ғылыми білімнің әртүрлі салалары: философия, психология, теология, әлеуметтану, мәдени антропология, тарих тұрғысынан сәйкес әдістемелік құралдарды қолдану арқылы пәнаралық ашуда жатыр. Сонымен қатар, салыстырмалы түрде Қазақстандағы және Ислам әлемі елдеріндегі ислам бірегейлігінің тарихы мен көріністерінің ерекшеліктері біздің еліміздегі ислам бірегейлігінің табиғатын жалпы әрі әртүрлі және тереңірек түсінуді анықтау үшін қарастырылған. Авторлар

мынадай қорытынды жасаған: біріншіден, исламдық бірегейліктің мұсылман үмметі өкілдерінің ішкі ниеттерін, дүниетанымын, іс-әрекетін, тәртібін анықтайтын екі мағыналық өлшемі — рухани (мазмұндық жоспар) және физикалық (өрнек жоспары); екіншіден, исламдық бірегейліктің қазақстандық моделі азаматтық бірегейліктің басымдығына негізделуі керек, бұл исламдық бірегейлігіне көпконфессиялы, көпмәдениетті қоғамның ұлттық болмысына сәйкес келуіне мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: исламдық бірегейлік, тұлғалық идентификация, исламдық білім, Ислам әлемі, ұлттық бірегейлік, діни бірегейлік, қазақстандық қоғам, Құран.

N.L. Seitakhmetova, Zh.Zh. Turganbayeva

Islamic identity as a multi-aspect construct of the socio-cultural realities of Kazakhstan

The present article is devoted to the study of the phenomenon of Islamic identity as a multi-aspect component of social, cultural, political life. The novelty of the study lies in the interdisciplinary disclosure of the polysemantic nature of Islamic identity from the standpoint of various branches of scientific knowledge: philosophy, psychology, theology, sociology, cultural anthropology, history through the use of appropriate methodological tools. In addition, in a comparative vein, the features of the history and manifestations of Islamic identity in Kazakhstan and the countries of the Islamic World are considered in order to identify common and different and deeper understanding of the nature of Islamic identity in our country. The authors come to the conclusion that, firstly, Islamic identity has two semantic dimensions — spiritual (content plan) and physical (expression plan), which determine internal intentions, worldview, actions, behavior of representatives of the Muslim ummah; secondly, that the Kazakhstani model of Islamic identity should be based on the priority of civic identity, allowing Islamic identity to fit into the national identity of a multi-confessional, multicultural society.

Keywords: Islamic identity, personal identification, Islamic education, Islamic World, national identity, religious identity, Kazakhstani society, Koran.

References

- 1 Nong, N.F.M., Idris, M.R., Zakaria, W.F.A.W., & Nor, A.Y.M. (2022). Relationship between Islamic Identity, Spirituality and Religiosity in Social Identification. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 12(6), 1232-1243.
- 2 Koran. Izdanie 2. [The Koran. 2nd ed.]. (1986). (I.Yu. Krachkovskii, Transl.). Moscow: Glavnaia redaktsiia Vostochnoi literatury izdatelstva «Nauka» [in Russian].
- 3 Ismail, A.M. (2012). Aqidah as a Basis of Social Tolerance: The Malaysian Experience. *International Journal of Islamic Thought*, 1, 1-7.
- 4 Morrison, I. (2018). Religion in and against National Identity. *Oral Presentation on XIX ISA World Congress of Sociology*. Retrieved from **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
- 5 Kumaraswamy, P.R. (2006). Who am I?: The Identity crisis in the Middle East. *Middle East Review of International Affairs*, 10(1), 63-73
- 6 Kashykchy, M.V. O natsionalnom stroitelstve i sovetskom kazakhskom natsionalizme [On national construction and Soviet Kazakh nationalism. Interview. 03.11.2019]. *Interviu — Interview*. Retrieved from: <https://www.caa-network.org/archives/18487> [in Russian].
- 7 Mustafaeva, A.A. (2012). Istoricheskii obzor evolutsii islama v sovetskom Kazakhstane [Historical review of the evolution of Islam in Soviet Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya vostokovedeniia — Bulletin Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Oriental Series*, 3 (60), 31–35 [in Russian].
- 8 Aitaly, A.A. (2020). Traditsionnyi kazakhskii islam i sovetskii ateizm [Traditional Kazakh Islam and Soviet atheism]. *Sotsialno-gumanitarnye znaniia — Social and Humanitarian knowledge*. 5, 267–277 [in Russian].
- 9 Mohamad, M.Z., Salleh, Z., Hasan, A.F., Yusof, S., Deris, M.F.H.M. & Jamsari, E.A. (2020). Personal Identity from an Islamic Perspective. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 10(10), 199-207. Doi: 10.6007/IJARBS/10-10/7932.
- 10 Yucel, S. (2022). Special issue information “Muslim Identity formation in Contemporary Societies”. *Religions*. Retrieved from https://www.mdpi.com/journal/religions/special_issues/muslim_identity.

К.А. Темиргалиев¹, Ғ.Ж. Джамалиева^{2*}, О.Ф. Атеш³, И.А. Ахметова²

¹Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

³Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

(E-mail: ikazakstana@mail.ru, gaziza.d@mail.ru, ikazakstana@mail.ru, i.akhmet@inbox.ru)

Маргиналдылық әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде

Мақала маргиналдылықты әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастыруға арналған. Қазіргі таңда жаңа әлеуметтік күштер мен қатынастардың қалыптасу кезеңінде көптеген қоғамдар, соның ішінде қазақстандық қоғам да белгілі бір дәрежеде құндылықтық-нормативтік вакуумды бастан кешіріп жатқандығына байланысты, дәл осы кезеңде маргинализация процесі күрт күшейіп, өз ауқымында кеңейіп келеді. Жаңа бағдарлардың қалыптасуы жағдайында маргиналды адамдар тұрақты әлеуметтік бағдарлардан айырылады, оларға өздерін жеткілікті сенімділік пен айқындықпен анықтау өте қиын. Маргиналды күй адам бір мәдениеттен кетіп, оны өзінің болмысының сыртқы жазықтығында қалдырып, ол үшін жаңа мәдениетке сәйкес келмейтіндігімен сипатталады, бірақ ол оның сансыз көріністерінің қатысуымен өмір сүреді. Адам жаңа мәдени белгілерді игеру сатысында, бірақ оларды әлі игере алмайды. Бұл өтпелі, шекаралық әлеуметтік-мәдени жағдай ретінде маргиналдылықтың парадоксалды сипаты. Әдетте, маргинализация процесі күрт күшейіп, өз ауқымында кеңейеді. Адамдар сенімсіздік пен әлеуметтік тұрақсыздықты сезінеді. Осыған байланысты бұл мақаланың мақсаты маргиналдылық мәселесін тереңірек зерттеу қажеттілігі болды. Маргиналдылық мәселесін зерттеуге сүйене отырып, жеке адамда біртұтас және алуан түрлі, тұтас, атап айтқанда әмбебап және біртұтас болады деген қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты маргинализация мәселесі жеке өзін-өзі анықтау арқылы шешілуі керек. Мақаланы жазуда маргиналдылық мәселелерін зерттеген философтар, әлеуметтанушылар және педагогтердің еңбектері қарастырылды. Авторлар маргиналдылық мәселесін шешуге арналған бірқатар ұсыныстар жасаған.

Кілт сөздер: аномия, маргинализм, мәдени маргиналдылық, мәдени бірегейлік, «мәдени шок», маргиналды тұлға, индивид, құрылымдық теория, жаһандану, дағдарыс.

Kipicne

Маргиналдану ұғымы, осы ұғыммен байланысты шындықтың барлығы тек индивидке ғана қатысты емес, сонымен қатар, түбегейлі түрде мәдени бағдарлар өзгергенде, өтпелі кезеңнің дәуіріне көшкен кездегі біртұтас мәдениеттерге қатысты болады. Бұрынғы КСРО аумағындағы, еуразиялық кеңістіктегі жаңа тәуелсіз мемлекеттердегі мәдени жағдайдың ерекшелігі, өзекті мәдени мағына аймағындағы мәдени кеңістікке тән көптеген дәстүрлі сипаттамалардың немесе негіздердің әлі қалыптаспағандығынан немесе қалыптаспай қалғандығынан құралады және олар болашақ мәдени қызметтің шекараларымен бірге қалыптасуы қажет.

Қазіргі уақытта жаңа әлеуметтік күштер мен қатынастардың қалыптасуы кезеңінде, көптеген қоғамдар, оның ішінде қазақстандық қоғам да, белгілі дәрежеде құндылықтық-нормативтік вакуумды немесе құқықтық және адамгершілік «аномияны» (жекелей алғанда — «норманың болмауы») бастан кешіреді, бұған француз ғалымы Э. Дюркгейм келесідей анықтама берген болатын: «Бұл ескі әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың әрекет етуін тоқтатқанда, ал жаңа нормалар мен құндылықтардың әлі белгіленбеген кезіндегі қоғамның жай-күйі». Аномия әлеуметтік жағдайлардың кенеттен және ауыр өзгерістерінде адамның күйін сипаттайды. Біртұтас алғанда, аномия әлеуметтік дағдарыстың нәтижесінде құндылықтар жүйесінің ыдырауымен байланысты жеке-дара және қоғамдық сананың мәртебесін көрсетеді.

Аномия жағдайында маргинал индивидтер тұрақты әлеуметтік бағдарлардан айырылған, оларға жеткілікті айқындықпен және ашықтықпен өздерін анықтау өте қиын болады. Олар екі мәдениеттің — ескі және жаңа мәдениеттің арасындағы шекарада болады. Шекаралық күй жағдайында адам бір мәдениеттен өзінің болмысының сыртқы жоспарынан шығып, өзі үшін жаңа мәдениетке кіріге, сыйыса алмайды, бұл мәдениеттің сансыз көп көріністерінің барысында өмір сүрсе де, бұл мәдениетке енбейді. Бұл ретте тұлғаның бұрынғы әлеуметтік-мәдени белгілері жоғалады,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gaziza.d@mail.ru

бірақ соңына дейін жойылмайды: индивид жаңа мәдени белгілерді меңгеру сатысында болады, алайда ол мәдени белгілерді әлі меңгере алмайды. Маргиналдықтың өтпелі, шекаралық, әлеуметтік-мәдени күй ретіндегі осындай қарама-қайшы табиғаты бар.

Әдетте, өтпелі дәуірлерде маргиналдану процесі күрт күшейеді және өзінің ауқымы бойынша кеңейеді. Адамдар сенімсіздікті және әлеуметтік тұрақсыздықты сезінеді.

Бұл ретте маргинал тұлғаны этноэлиминация және этнонигилизм сипаттайды. Екі және одан да көп мәдениеттердің аралығында болып, бірнеше этникалық топтарға бірден тартылып және олардың бірінде дүниені қабылдаудың өмірлік жағдайында жүзеге асыруға қабілетті болмай, мұндай тұлға қосарланумен, ішкі қарама-қайшылықпен, мәдениеттің сәйкес келмейтін ерекшеліктерінің үйлесімсіздігі нәтижесінде өзімен-өзі аянышты араздықта болуын бастан кешіреді. Дегенмен маргиналдық — кез келген бірегейліктің терең дағдарысымен, теңдестірудің бұрынғы жүйесінің бұзылуымен, объективті әлеуметтік тәртіптің, оның нормаларының, принциптерінің және құндылықтарының өзгеруімен байланысты кең, ауқымды әлеуметтік құбылыс. Адам бір-біріне қарама-қарсы тұратын әлеуметтік-мәдени талаптардың контекстінде бір мезгілде және бір кеңістікте тіршілік ету жағдайында маргиналды адамға айналады, сондықтан маргиналдықты мәдени инерция және ортаны еңсеру ретінде қабылдаған орынды.

Біздің бастан кешіретін кезеңде тұлғаның маргиналдығы қоғамдық дағдарыстың, тұлғаға тән әлеуметтік көріністерді игерудің жеткіліксіздігінің белгісі болып табылады. Белгісіздік жағдайының мызғымас, сөзсіз бастаулардың негізінде тұлғаның өзін-өзі анықтауға деген қажеттілігі күшейтетіні белгілі. Алайда, посткеңестік дамудың қазіргі кезеңі, оның ішінде қазақстандық қоғамның дамуының қазіргі кезеңі қоғамда құндылықтардың, мағына-бейнелердің болмауымен, мысалы, әлеуметтік-маңызды идеалдар мен міндеттерді адамгершілік-бағдарланған, еркін өзін-өзі анықтаушы тұлғаның бейнесінің болмауымен сипатталады. Әлеуметтік тіршіліктің бұл моральды негіздерін әрбір тұлға өзінің үрейі мен қорқыныштарына сәйкес қалыптастыруы қажет.

«...Бірегейлік дағдарысы дегеніміз не? Оның мәні «Мен» тарапынан өзін-өзі қабылдамаудан құралады. Бұл қабылдамау мүлде ашық бола алмайды; өзінің өздігіне жек көруді бастан кешіретін «Мен» тынышсыз іс-әрекеттің көмегімен өзін-өзі алдауға ұмтылуы мүмкін, мұның мағынасыз саяхатқа ұқсайтын тек бір мақсаты — «Меннің» зейінін аудару болып табылады. Дағдарысты айқын жасау, өзін өздікпен сәйкестендірудің әрі қарай мүмкін болмауын мойындау — бірегейлік дағдарысын еңсерудегі маңызды қадам» [1; 113].

Басқаша айтқанда, себеп тек социумның сыртқы дағдарыстарының болуында, сонымен бірге адамды өзінен шығарып, маргиналды етуінде ғана емес, сонымен қатар, индивидтің өзінің ішінде күрес, қосарлануы, өзінің «Менінің» бірін шетке, артқы жоспарға ығыстыруға ұмтылысы, оны маргиналдандыруында.

Қазіргі кезде маргинал — маргинал емес («аралықта» немесе «шетте» тұрған адам), ол бір-бірімен байланысты емес көпшілік көріністерге бөлінген үзінділі тұлға. Егер, әрине, бұл адамның қазіргі заманауи бұқаралық мәдениеттің және өмір сүру салтының қиратушы әсеріне түскендігі туралы ескерту жасауға болады.

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазуда когнитивті-бағалау анализі әдістері, кросс-мәдени-психологиялық зерттеулер әдістемесі және тарихи дәстүрдің бірлігі принципі қолданылды.

Бұқаралық мәдениеті бар жаһанданған әлемнің ықпалы өзіндік әсерлерінің негізінде емес, виртуалды бейнелер (бұған қоса көп жағдайда бұрмаланған) арқылы туындаған эмоциялардың негізінде қоршаған әлем туралы пікір айтуға адамды үйретеді. Бұл ықпал адамның санасының мазмұнын ғана емес, сонымен бірге оның өзіндік құрылымын да өзгертеді, адамның санасын үздіксізден «мозикалық» немесе «фасеттік» санаға айналдырады, нәтижесінде бұл сыни ойлаудың мүмкіндіктерін күрт төмендетеді.

Белгілі философ және мәдениеттанушы Александр Дугин «Человек» журналындағы «Номо novissimus» атты өзінің мақала-сұхбатында әділетті түрде атап көрсетеді: «...Бұрын адамның бірдейлігі түсініктемесі негіз етіп алынатын дәстүрден туындайтын. Кейін дәстүрді жою модерн адамды бірегейліктің дәстүрлі параметрлерімен байланыстан босататын көп жағдайда өзінің нигилистік либерациялық антропологиясын ұсынды. Алайда, бұл нигилистік пафос «айқындылықтың» өзіндік әлеуетін аяқтады. Адамның зұлымдықтың ықпалынан азат болу процесі

жалпы алғанда аяқталды, алайда таза үмітсіздік және белгісіздік, тұрақсыздық, шапшаң түбегейлі қабілетті бірегейліктердің постмодернистік ойыны қалады.

Дәстүрдің антропологиясы арқылы күштеп таңылатын бірегейліктен босап, адам сонымен бірге тұтастығын, холистикасын жоғалтты. Ол қазіргі уақытта бөлшектелген. Осыдан мәдениеттің стилистикасы шығады — теледидар (пайымдаудың ерекше формасы ретінде арналардың түймелерін бейберекет алмастыру — яғни зейін үзіндіге, жақын бейнеге қойылады), есірткілер — олар адамды, контекстуализациясыз, байланыспаған, бірақ қаныққан импульстерге ендіреді» [2; 100].

Қазіргі заманғы адамда түбегейлі түрде оның әмбебап қабілеттері түбегейлі трансформацияланған деп айтуға болады. Деконструктивизм дәуіріндегі адам — бұл ежелгі гректердегі микрокосм емес, Мартин Хайдеггерде болғандай «қатысу» емес. Мұны «жоктық» терминімен белгілеуге болады, дәлірек айтсақ, адамның әмбебаптығы қазіргі уақытта бетперделердің жиыны ретіндегі оның ыдырауы, бұзылуы ретінде көрінеді. Тұлға өзінің бет-бейнесінен айрыла бастады, өзіндік ұқсастығын, бірегейлігін жоғалта бастады.

«Симулякрлар», «көшірменің көшірмесі» әлемінде адам «симулякрға» айналады. Дегенмен, егер көшірме түпнұсқаны немесе тіпті көшірмені көшіретін болса, оның бастапқы қалыппен толыққанды ұқсастығын, онымен сәйкестігін сақтау қажет. Алайда, шындығына келгенде, бұлай болмайды. Симулякрлар жүйесі болып табылатын екінші реттік мәдениетте көшірмелер түпнұсқамен бірдей болмайды, ал индивидтер өздерінің адамзаттық болмысына ұқсас болмайды. Мұны көшірмелеу барысында көшірілетін құбылыстың алғашқы рухының жоғалатынымен түсіндіруге болады, егер көшіру үнемі және тұрақты түрде басқа прогрессияда орын алатын болса, бұны түсіндіруге болады.

Арлет Фарж атап көрсеткендей, маргиналдық қазіргі кезде өзгеше бір сәттерді бастан кешіруде, оның құрбандарының қатарына барлық жат элементтерді жатқызуды жалғастыра отырып қоғам, экономикалық процестер арқылы түпкілікті зақымдалған, өзінің ішкі дүниесі құндылықтарының құлдырауын сезінуде. «Тиражға енді бөгделер ғана емес, сонымен бірге өздері де шығады... Шеттетілу дағдарыспен зақымдалған қоғамның ыдырау өнімі ретінде танылады. Маргинал енді бөтен немесе аластатылған деп саналмайды. Ол барлығымен ұқсас, бірдей және сонымен бірге, ол өзіне ұқсайтындардың арасында жарымжан — туған ортасының, туған мәдениетінің қақ жүрегінде бөлшектерге бөлінген, түбірлері кесілген адам» [3; 143].

Бұл өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяғында айтылған болатын. Атап көрсетілген процестер бірнеше рет асқынған қазіргі уақыт туралы не айтуға болады?

Әлеуметтік психологияда зерттеушілер «мәдени шок» деп атайтын күй белгілі. Оның мәні — ескі, әдеттегі және жана мәдени нормалар мен бағдарлардың кикілжіңінен құралады. Ескі нормалар мен бағдарлар индивидтің шығып кеткен қоғамына тән, ал жаңа нормалар мен бағдарлар — индивидтің жаңадан енген қоғамын білдіретін нормалар мен бағдарлар. Басқаша айтқанда, мәдени шок — бұл жеке-дара сананың және психиканың ішіндегі екі мәдениеттің тартысы, кикілжіңі.

Өзінің тарихи отанына келген «қандастар» да әдетте өздерін елдегі шеттетілгендер (аутсайдерлер) ретінде сезінеді, дегенмен, олар бұл елде ұзақ жылдар бойы өздерінің отанында өмір сүрген. Мысалы, бірқатар қандастардың — Қазақстанға Қытайдан, Моңғолиядан, басқа мемлекеттерден келген иммигранттардың тағдыры осындай болған, олар аталған елдерде қазақ диаспорасының құрамында өмір сүрді. Бұл феномен ғылыми әдебиеттерде «қайтарылатын (reverse) мәдени шок» атауына ие болды.

Маргиналдықты күрт жағымсыз бағалайтын зерттеушілерде «маргинал» ұғымы ерікті және еріксіз түрде «аутсайдер» ұғымымен теңестірілгенін айту керек. Бұл мүлдем дұрыс емес, бұл әрі қарай жасалатын тұжырымдардан көрінетін болады. Оның үстіне, «аутсайдер» ұғымына адамның өзінің әлеуметтік-мәдени саласының аумағынан шеттетіліп шығарылатыны енгізіледі, ал «маргинал» ұғымы екі немесе одан да көп әлеуметтік-мәдени дүниенің аралығында өмір сүретін адамды білдіреді. Яғни, бірінші жағдайда сөз тұлғаның элиминациясы, оның «аналық мәдениеттен» шеттетілуі туралы, ал екінші жағдайда — индивидтің өз мәдениетінен толығымен айырылмағанда, дегенмен ол үшін жана, басқа мәдениетке толығымен енегендегі екіжақты жағдайы туралы айтылады.

Егер маргиналдық аса жағымсыз құбылыс ретінде бағаланатын болса, мәдениеттегі маргиналдықты қалай қарастыру керек? Әлбетте, бұл жағдайдағы түбегейлі жол — тек біреу: осы сәтте қалыптасқан дәстүрлі мәдениеттің шеңберінен және шекарасынан аттауға тыйым салуды белгілеу. Алайда, тарихи тәжірибе бұрыннан табу мен тыйымдардың ешқашан түпкілікті түрде креативті әлеуетінің болмағанын дәлелдеді. Демек, маргиналдыққа тыйым салу қазіргі жағдайда ғана

мүмкін емес, сонымен бірге, оның болмыста орын алуда да мәдени маргиналдык феноменіндегі мәнді карама-қайшылықтарды шешудің көзі болып табылмайды.

Алайда, қазіргі кезде маргиналдықты жағымды құбылыс ретінде түсіндіру орын алған. Көптеген зерттеушілердің пікірлері бойынша, маргиналды хронотоп арқылы жекеленген тұлға және біртұтас мәдениет шынайы шығармашылық нәтижелерге жете алады.

Нәтижелер

Бұл тезистің пайдасына шешілетін дәйектеме негізінен осындай. Туған мәдениетінің аясынан шығып және біз үшін басқа, жаңа мәдениетке бейімделу процесіне ене отырып, біз қабылдауымызды кеңейтеміз, осы екі мәдениетті ажырататын және жақындататын заттарды байқаймыз және көреміз. Осылайша, біз жаңа мәдени ережелерді және құндылықтық жүйелердің үлкен жиынтығын меңгереміз, нәтижесінде біздің мәдени ықпалдандырылған өмірлік тәжірибеміз біршама кеңейеді.

Осы маңызды сәтті жақсырақ түсіну үшін, этникалық ерекшеліктерді анықтау процесін толыққанды қарастыру қажет: ол қалай жүзеге асады, адамның өмір сүру процесінде этникалық бірегейлік өзгере ме және т.б.

Егер негіз ретінде Э. Гидденстің сызбасын алатын болсақ, онда актордың этноспен ұқсастыру процесі келесі сценарий бойынша жүргізіледі: адам отбасының әрбір мүшесі белгілі этникалық топтың мүшесі болып саналатын отбасында дүниеге келеді. Осылайша, адам туылғаннан кейін этникалық кеңістікке енеді: оны белгілі этнос үшін белгілі құндылықтарды көрсететін заттар қоршайды, оның айналасында адамдар белгілі этникалық топ үшін ана тілі болып саналатын белгілі тілде сөйлейді. Яғни, адам этникалық топ үшін құндылық болып саналатын мәдени артефактілермен толықтырылған кеңістікте өмір сүреді.

Адам өскенде оның әлемі кеңейеді, демек, оның құндылық кеңістігі де кеңейеді, оның әлеуметтендіру процесіне әлеуметтендіру институтының рөліне үміткер көптеген институттар қосылады, оның ішінде этникалық институттар да енеді (мектеп, адамның қоршаған ортасы, діни институттар, этникалық бірегейлікті қалыптастырудың ең маңызды институты — отбасы және т.б.). Осылайша, дәл осы институттар этникалық бірегейлікті қалыптастырудың құндылық-нормативті базасын ұсынады. Бұл жаппай және тұтас, тұрақты түрде жүзеге асырылады. Алайда, этникалық маргиналдардың өмір сүруі адамның өзінің бірдейлігін қалыптастыруға тікелей қатысатын фактісін дәлелдейді, себебі әлеуметтендіру институттары ұсынатын құндылықтар құрылымы мен құндылық бағдарларды барлығы ұсынылған түрінде толық меңгермейді.

Этникалық бірегейлік феноменін зерттеу үшін құрылымдық теориясын қолдану мүмкіндігін қайта талдап, келесі тұжырым жасауға болады. Этникалықты трансформациялайтын аса белсенді агенттер ретінде этникалық маргиналдар алынады. Осылайша, этностың құрылымы негізінен ережелерді, ресурстарды және рәсімдерді трансформациялайтын маргиналдардың нәтижесінде жүзеге асырылады. Демек, этникалықтың трансформациясы этникалық маргиналдардың әсерімен жүзеге асады. Креативті маргиналдылықтың айқын мысалы ретінде көрнекті қазақстандық ақын Олжас Сүлейменовтің шығармашылығын келтіруге болады. Оның көркемдік және әлеуметтік-мәдени жетістіктері қазақ мәдениетімен көршілес мәдениеттерді меңгерусіз мүмкін болмас еді. Мысалы, «Язык письма» атты түбегейлі лингвистикалық зерттеуі бірқатар түркі, славяндық және еуропалық тілдерді жеткілікті білмей мүмкін болмас еді [4; 15].

Позитивті маргиналдылықтың жеткілікті айқын және сипаттамалық мысалы — Канадада тұратын және орыс тілінде өлеңдер жазатын, Қазақстаннан шыққан Бахыт Кенжеев.

Ол өзінің жақында берген сұхбаттарының бірінде, эмигранттық өмір сүру тәжірибесін неге «жақсы» және «жалпы жағымды» деп атайтынына және тәжірибе деген не деген сұраққа келесі үлгіде жауап берді: «Менің жауабымның ешқандай жаңалығы жоқ, таптаурынды жауап. Бұл тәжірибе — өмір, ой-өрісті кеңейту. Басқа ештеңе емес. Мен болашақтың, яғни ХХІ ғасырдың жастарға тиесілі деп санаймын, мен жастарды шет елдерде білім алған және содан кейін шет елде немесе Ресейде тұратын халықаралық адамдар деп атаймын. Олардың Ресейде тұрғаны жақсы, олар ол жақта өте пайдалы. Алайда, ең бастысы, Пушкин ешқашан шет елде болмаған және шет елге ерекше баруды армандаған, егер Пушкин шет елге барған болса, ол одан да жақсы болар еді. Тәжірибе бөгде өмірдің, қоғамның, бөгде құрылымының тәжірибесі. Бұл шет тілдерін білу сияқты. Бұл жай ғана пайдалы» [5; 10].

Әртүрлі елдерде — Даниядан Қазақстанға дейін бір тілдің кеңістігінде өмір сүретін көптеген ақындар болатынын айту керек. Олардың бірқатары жаңа поэтикалар құрады және көп жағдайда қазіргі әдебиеттің қозғалысын анықтайды [5; 25].

Бұл жағдайда шынымен тұлғаға не болады: оның «градациясы — немесе әмбебап дамыған адамды қалыптастыру? Мәдени маргиналдылық феноменінде не күреседі — адамзат мәдениетінің бұзылу тенденциясы немесе керісінше, адамның әлемге шынайы адамзаттық қатынасына деген қажеттілік пе?

Демек, маргиналдылық феноменінде екі тенденция да көрініс табады деген сөз. Соған сәйкес, қазіргі заманның жаһандық процесін дамыту сценарийі мәдениеттің дағдарысын көрсетуді және бір мезгілде — адамның тиісті дамыту қажеттілігі мен шынайы, рухтанған мәдениетті қайта жаңғыртудың қажеттілігін қамтиды.

Талқылау

Алғаш рет «маргиналдылық» терминін 1928 жылы американдық әлеуметтанушы, Чикаго мектебінің негізін қалаушы Роберт Эзра Парк «Адамның көші-қоны және маргиналды адам» атты өзінің эссесінде қолданды [6; 882]. Парк бойынша, «маргиналды адам» — бұл екі алуан түрлі, көп жағдайда өзара кикілжіңге түсуші мәдениеттердің аралығында болатын индивид. Оның пікірі бойынша, маргиналды тұлға — мәдениеттердің кеңейтілетін өзара әрекеттесуінің табиғи мәдени процесінің өнімі.

Р. Парктің идеясын Эверет Стоунквист «Маргиналды адам» атты монографиясында дамытты және қолдады [7; 115]. Э. Стоунквисттің есімімен маргиналдылық тұжырымдамасының соңғы рет бекітілуін және заңды деп тануын (легитимация) байланыстырады. Э. Стоунквист бойынша «маргиналды адам» ұғымы мәдени кикілжіңге қатысушы субъектіні сипаттайды. Ол субъект ретінде әрбір мәдениеттің шекарасында болатын, бірақ олардың ешқайсысына жатпайтын индивид болып саналады. Э. Стоунквист маргиналды адамды мәдениеттердің байланысындағы түйінді тұлға ретінде қарастырады (key-personality).

Бұл туралы маргиналдылық мәселесін зерттейтін қазақстандық ғалым А. Амирова былай деп жазады: «егер Р. Парктің пікіріне сәйкес, маргиналды тұлға бір-бірімен ешқашан толығымен қосылмайтын екі мәдениеттің және екі қоғамның аралығындағы адам болып саналады, нәтижесінде ол ыдыраған санасы және бұзылған психикасы бар тұлға ретінде қалып, жаңа қоғамға ешқашан қабылданбайтын болады, онда Стоунквист бейімделу процесінің жаңа қасиеттері бар тұлғаны қалыптастыруға әкелуі мүмкін деп болжады... Бұл маргиналдылық мәселесін қарастырудың позитивті көзқарасындағы маңызды сәт» [8; 129].

Шынында да, А. Амировамен келісуге болады, себебі Э. Стоунквист маргиналды адамды позитивті түсіндіруге жақын болады. Екі көзқарастың да мәселенің алуан түрлі екі жағын көрсететінін атап айту қажет. Маргиналды тұлға, оның ішінде мәдени қатынастағы маргиналды тұлға ешқашан біржақты және біршамалы болмайды. Бұл тұлғаның әрдайым алуан түрлі міндеттері болады, әртүрлі жағдайларды және әлеуметтік қатынастарда, рөлдерде ол өзінің жаңа қырларымен айқындалады. Бұл тұрғыда маргиналды тұлға ырықсыз және қосарланған ретінде ғана бағаланбауы керек, сонымен бірге, екі және одан көп мәдениеттің жетістіктерін біріктіретін белсенді және шығармашылық тұлға ретінде бағалануы керек [9; 338].

Маргиналдылықты жағымсыз және қиратушы құбылыс ретінде күрт бағалауға болмайды, себебі әдетте адамға бейімделуі үшін, жаңа мәдени ортаға немесе жаңа мәдени болмысқа өтуге дайындалуға үлгеруі үшін біршама уақыттық интервал қажет болады. Шетелдік зерттеушілер (мысалы, кардиффтік психология мектебінің өкілдері Н. Эллемерс [10; 161], А. Ван Книппенберг [11; 1008] және т.б.) бұл әлсіз психологиялық сәтті бұрыннан атап көрсеткен. Индивидтер немесе қауымдастықтар жаңа қалаулы бірегейлікті қабылдауға ұмтылғанда, бұл ретте ескі бірегейлікті теріске шығарғанда, белгілі деңгейде көп жағдайда «күтілетін» немесе «антиципаторлы» бірегейлік орын алады. Бұл өзгерістерге деген «дайындық» болып саналады.

Көпшілік адамның болмысын және санасын трансформациялау жағдайында ақыл-ойы жетілген, ізгілікті адамды сақтау мәселесі өзекті болып саналады [12; 215].

Мәдени маргиналдылық аксиологиясы туралы мәселеге орала отырып, оның өзі тек позитивті, немесе тек негативті көріністердің көзі болып табылмайтынын тағы да атап көрсету қажет.

А.Р. Масалимованың пікірі бойынша, қазіргі жаһандану дәуірінде әмбебап мәдени кодтар немесе бірыңғай әлеуметтік-мәдени өріс туындайды. Демек, мәдениаралық коммуникация мәселесі өзінің

қойылуында және шешімінде мүлдем жаңа деңгейге шығуға міндеттейді: мәдени кодтардың бірлігі мәдениаралық коммуникация туралы мәселенің мәнін жоғалтады немесе оны басқаша кеңістікке және жаңа сатыға ауыстыруды, мүмкін терең-психологиялық, мәдени-этикалық, тіпті ноосфералық кеңістікке ауыстыруды талап етеді [13; 75].

Маргиналды жағдай әлеуметтік-мәдени тәжірибенің ұқсас емес формаларының аралығында туындайды, әрдайым аса шиеленіскен болады және тәжірибеде әртүрлі сипатта жүзеге асырылады. Ол невроздың, деморализацияның, наразылықтың жеке-дара және топтық формаларының көзі болуы мүмкін. Бірақ, ол Ғаламшарды және қоғамды жаңаша қабылдаудың және саналы ұғынудың көзі, интеллектуалды, көркемдік және діни шығармашылықтың таптаурынды емес формаларының көзі болады.

Фарж маргиналдар туралы былай деп айтады: «Ол барлығына ұқсайды, барлығымен бірдей, сәйкес, сонымен бірге ол өзіне ұқсайтындардың арасында ғаріп, кемтар. Мұнда сөз өз еркімен өздерін маргинал деп атағандар туралы болады» [3; 145]. Демек, мәдени маргиналдылықты бағалаушы анықтау адамның тек өзіндік таңдауына байланысты, адамның мәдени маргиналдылық жағдайында өзін қалай сезінетініне және көретініне байланысты болады. Барлығы адамның өзіне, оның өзіндік мәдени бірегейлігін дербес таңдауына байланысты.

Адамға тұлғалық даму процесінде, оның жеке-дара өмірлік жолында әдетте бірнеше сатылардан немесе кезеңдерден өту қажет болады. «Бірінші сатыда адам өзін қоршаған социумнан және қалыпты мәдениеттен ажыратпайды және соларға қызмет етеді. Екінші сатыда адам өзін қайталанбас даралық ретінде саналы ұғынады, ол өзінің болмысының социумдық өлшемінен шеттетіледі және ішкі эмиграцияға кетеді». Дәл осында жоғарыда аталған қосарлану қаупі, матрицалық мәдениетпен бірегейлікті жоғалту туындайды: өзінің армандарымен жеке, жалғыз қалып, адам азапты түрде психологиялық және әлеуметтік жалғыздық күйін басынан кешіреді. Адамдардың барлығы дерлік өмірлік қозғалыстың үшінші сатысына жетпейді, бұл кезде индивид өзін-өзі шеттету күйінен шығып, өзін терең, маңызды адамзаттық бастаумен сәйкестендіреді, өзінің ішкі әлемін және сыртқы көріністерін үйлесімді етеді.

Қорытынды

Осылайша, жасалған талдаудың негізінде келесі жалпылаушы тұжырымдар жасауға болады:

1. Маргиналдану мәселесі келесі үлгіде шешілуі қажет: тұлғаның бойында бірыңғай және алуан түрлі, біртұтас және жекеліктер, жалпыға бірдей және жекелер тоғысады. Демек, шындығына келгенде, жаһандану және локальды мәдениеттердің қарсылығы, тек тұлғалық өзін-өзі анықтау арқылы шешілуі мүмкін. Адам өзіне қолайлы болса, униформалық әлемді, сонымен бірге, плюралистік әлемді де таңдай алады. Бірақ, үшінші мүмкіндік те бар: адам-тұлға бірыңғайлық және алуан түрлілік жолын таңдайды, яғни басқа адамдармен іштей біртұтас және бірыңғай болады, ал сыртқы жоспарда — дара-қайталанбас шығармаларды және мәдениет өнімдерін шығарады.

2. Адам-трансценденттік тіршілік иесі, яғни кез келген нақты шекаралардан өтуге, озып кетуге қабілетті адам. Бұл тұрғыда маргиналдылық құбылысының тек жағымсыз емес, сонымен бірге жағымды, креативті мағынаға ие болады. Өмірдің алуан түрлі салаларында түбегейлі трансформациялармен аталған біздің уақытта, ол адамның өзін-өзі анықтау, жаһандық және локальды мәдениеттегі дағдарыс жағдайын жою мүмкіндігі ретінде болады.

3. Қазіргі жағдайда этникалық рөлінің артуы белгісіздік деп аталатын әсерлерге деген табиғи реакция болып табылады. Белгісіздікке деген төзімсіздік адамның айқын көрінетін психологиялық ерекшелігі болып табылады. Белгісіздік әсері әлеуметтік-психологиялық үштіктің өзара әрекетінің қайтымдылық-қайтымсыздық өзгешелігіне әсер етеді: тұлға — этнос — өркениет. Дегенмен, адамдардың сәйкестендіруі мемлекеттік шекаралардың аясынан шығады және жалпыадамзаттық деңгейде топтық «Біз-бірегейліктің» уақыты басталады.

4. Бірде-бір мәдениет өздігінен, тұйық кеңістікте тіршілік етпейді. Қазіргі тарихи жағдайларға сәйкес, бүгінгі күні біз әлеуметтік және психологиялық тұрғыда әртүрлі мәдениеттердің өзара ықпалдастығының өнімі болып табылатын тұлғаның жаңа типінің пайда болуы кезеңінде тұрмыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 112–123.
- 2 Дугин А. Homo novissimus / А. Дугин // Человек. — 2004. — № 1. — С. 99–102.
- 3 Фарж А. Маргиналы / А. Фарж; под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева // 50/50: Опыт словаря нового мышления. — М.: Прогресс, 1989. — 560 с.
- 4 Абенова Б.А. Культурфилософские принципы и идеи в творчестве Олжаса Сулейменова: автореф. дис.... канд. филос. наук: спец. 09.00.13 — «Философская антропология и философия культуры» / Б.А. Абенова. — Алматы, 1999. — 25 с.
- 5 Кенжеев Б. Невидимые. Стихи / Б. Кенжеев // Книголюб. — 2004. — № 4. — С. 10–25.
- 6 Park R.E. Humanmigration & themarginalman / R.E. Park // American Journal of Sociology. — 1928. — Vol. 33, No. 6. — P. 881-893. — Chicago.
- 7 Stonequist E.V. The marginal man. A study in personality and culture conflict / E.V. Stonequist. Russell & Russell. — 1961.
- 8 Амирова А. К вопросу о методологических подходах к исследованию феномена маргинальности / А. Амирова // Адам әлемі. — 2000. — № 3–4. — С. 128–140.
- 9 Mustafina-Kulchmanova T. Conditions for the development of the philosophy of non-violence in the modern world / T. Mustafina-Kulchmanova // “Rivista di studi sulla sostenibilita”. FrancoAngeli Editore, 2020. — 0(1). — P. 337-352.
- 10 Ellemers Pagliaro N.S. Morality and behavioural regulation in groups: a social identity approach / N.S. Ellemers Pagliaro, M. Barreto // European rev. of social psychology. Chichester, 2013. — 24(1). — P. 160-193.
- 11 Van Knippenberg D. Foci and correlates of organizational identification / D. Van Knippenberg, C. Els, M. Van Schie // Journal of Occupational & Organizational Psychology, 2000. — Vol. 73. — P. 1008–1022.
- 12 Nilanjana Bardhan. C. Kay Weaver Public Relations in Global Cultural Contexts: Multi-paradigmatic Perspectives / C. Nilanjana Bardhan // Routledge Communication Series, 2010. — 3. — P. 215-217.
- 13 Масалимова А.Р. Современные проблемы исследования межкультурной коммуникации / А.Р. Масалимова, Ж.М. Досхожина // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. Философия. Культурология. Политология. — 2014. — № 4 (49). — С. 67–75.

К.А. Темиргалиев, Г.Ж. Джамалиева, О.Ф. Атеш, И.А. Ахметова

Маргинальность как социокультурный феномен

Статья посвящена рассмотрению маргинальности как социокультурного феномена. В связи с тем, что в настоящее время, в период становления новых социальных сил и отношений, многие общества, в том числе и казахстанское, в той или иной степени испытывают ценностно-нормативный вакуум, именно в это время резко усиливается процесс маргинализации и расширяется в своих масштабах. Маргинальные индивиды в условиях становления новых ориентиров лишены устойчивых социальных ориентаций, им очень сложно с достаточной определенностью и ясностью идентифицировать себя. Маргинальное состояние характеризуется тем, что человек, уйдя из одной культуры, покинув ее на внешнем плане своего бытия, не вписывается в новую для него культуру, не приходит к ней, хотя и живет в присутствии бесчисленного множества ее проявлений. Индивид находится в стадии освоения новых культурных признаков, однако пока еще не может их освоить. Такова парадоксальная природа маргинальности как переходного, пограничного социокультурного состояния. Как правило, именно в переходные эпохи процесс маргинализации резко усиливается и расширяется в своих масштабах. Люди ощущают неуверенность и социальную нестабильность. В этой связи целью данной статьи послужила необходимость более глубокого изучения проблемы маргинальности. Опираясь на исследование проблемы маргинальности, можно сделать вывод, что в личности сходятся единое и многообразное, целое и частное, всеобщее и единичное. В этой связи проблема маргинализации должна решаться через личностное самоопределение. В написании настоящей статьи рассматривались труды философов, социологов и педагогов, которые изучали проблемы маргинальности. Авторами предложен ряд рекомендаций по решению проблемы маргинальности в новых реалиях.

Ключевые слова: аномия, маргинализм, культурная маргинальность, культурная идентичность, «культурный шок», маргинальная личность, индивид, теория структуризации, глобализация, кризис.

К.А. Temirgaliev, G.Zh. Jamaliyeva, O.F. Atesh, I.A. Akhmetova

Marginality as a socio-cultural phenomenon

The article is devoted to the consideration of marginality as a sociocultural phenomenon. Due to the fact that, at the present time, in the period of the formation of new social forces and relations, many societies, including Kazakhstan, to one degree or another, experience a value-normative vacuum, it is during this period that the process of marginalization sharply intensifies and expands into its scale. Marginal individuals in the conditions of the formation of new guidelines are deprived of stable social orientations, it is very difficult for them to identify themselves with sufficient certainty and clarity. The marginal state is characterized by the fact that a person, having left one culture, leaving it on the outer plane of his being, does not fit into a new culture for him, does not come to it, although he lives in the presence of countless manifestations of it. The individual is at the stage of mastering new cultural features, but still cannot master them. Such is the paradoxical nature of marginality as a transitional, borderline socio-cultural state. As a rule, it is during transitional epochs that the process of marginalization sharply intensifies and expands in its scope. People feel insecure and social instability. In this regard, the purpose of this article was the need for a deeper study of the problem of marginality. Based on the study of the problem of marginality, we can conclude that the individual and the diverse, the whole and the particular, the universal and the singular converge in the individual. In this regard, the problem of marginalization should be addressed through personal self-determination. In writing this article, the works of philosophers, sociologists and educators who studied the problems of marginality were considered. The article proposes a number of recommendations for solving the problem of marginality in the new realities.

Keywords: anomie, marginalism, cultural marginality, cultural identity, “culture shock”, marginal personality, individual, structuration theory, globalization, crisis.

References

- 1 Hesle, V. (1994). Krizis individualnoi i kollektivnoi identichnosti [Crisis of individual and collective identity]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 10, 112–123 [in Russian].
- 2 Dugin, A. (2004). Homo novissimus. *Chelovek — Human*, 1, 99–102 [in Russian].
- 3 Farzh, A. (1989). Marginaly [Marginals]. 50/50: Opyt slovaria novogo myshleniia — 50/50: Experience of the vocabulary of new thinking. M. Ferro, Yu. Afanaseva (Ed.). Moscow: Progress [in Russian].
- 4 Abenova, B.A. (1999). Kulturfilosofskie printsipy i idei v tvorchestve Olzhasa Suleimenova [Cultural-philosophical principles and ideas in the work of Olzhas Suleimenov]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 5 Kenzheev, B. (2004). Nevidimye. Stihy [Invisible Poems]. *Knigoliub — Book Lover*, 4, 10–25 [in Russian].
- 6 Park, R.E. (1928). Humanmigration & themarginalman. *American Journal of Sociology*, 33(6), 881-893. Chicago.
- 7 Stonequist, E.V. (1961). The marginal man. A study in personality and culture conflict. Russell & Russell.
- 8 Amirova, A. (2000). K voprosu o metodologicheskikh podhodakh k issledovaniuu fenomena marginalnosti [On the question of methodological approaches to the study of the phenomenon of marginality]. *Adam alemi — Human world*, 3–4, 128–140 [in Russian].
- 9 Mustafina-Kulchmanova, T. (2020). Conditions for the development of the philosophy of non-violence in the modern world. *“Rivista di studi sulla sostenibilita”*, 0(1), 337-352. FrancoAngeli Editore.
- 10 Ellemers, Pagliaro, N.S., & Barreto, M. (2013). Morality and behavioural regulation in groups: a social identity approach. *European rev. of social psychology*, 24(1), 160-193 Chichester.
- 11 Van Knippenberg, D., Els, C., & Van Schie, M. (2000). Foci and correlates of organizational identification. *Journal of Occupational & Organizational Psychology*, 73, 1008–1022.
- 12 Nilanjana Bardhan, C. (2010). *Kay Weaver Public Relations in Global Cultural Contexts: Multi-paradigmatic Perspectives*. *Routledge Communication Series*, 3, 215-217.
- 13 Masalimova, A.R., & Doskhozina, Zh.M. (2014). Sovremennye problemy issledovaniia mezhkulturnoi kommunikatsii [Modern problems in the study of intercultural communication] *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Filosofii. Kulturologiia. Politologiia — Bulletin of Kazakh National University. Philosophy Series. Cultural studies series. Political science series*, 4 (49), 67–75 [in Russian].

D.G. Shormanbayeva*, R.M. Sharipova, A.V. Sivodedova, Ye.N. Ivleva, O.A. Shebalina

Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: yasmina-dinara@mail.ru; atkchild@gmail.com; avsivodedova@gmail.com; eivleva84@mail.ru)

Social and cultural transformation of the information society and its impact on new individuality formation

The concept of the information society is explored in this article, with an analysis of the transformation of subsystems such as politics, economics, culture, technology, production, communication, and the human element. The communicative nature of the information society is determined from a social and cultural perspective. The article highlights how communication and information have become a productive force, enabling the overcoming of national and state as well as cultural and civilizational borders. It also allows for the change of global management trends while leading to an exit beyond local social and cultural systems. Philosophical analysis within a social and cultural approach supports these provisions. The article shows that the information society is undergoing a decentralization of social space and virtualization, with its values being transformed along with their inconsistency and multidimensionality of interpretation. The process of individual adaptation becomes increasingly complex. In the information society, there is an increase in maladaptive potential and identity crisis, leading to a movement towards individualization of human beings and a decrease in relations with the social world.

Keywords: information society, hypertext individuality, values transformation, clip culture, axiological pluralism, identity crisis, communication, information, social and cultural approach.

Introduction

The Technotronic revolution leaves its imprint on the nature of the figurative perception of reality, striving for globality, on the specifics of social life, striving for fragmentation, on the peculiarities of the formation of communities that reject national ideologies and rely either on global or narrow-local meanings and values. In this sense, history can be represented as a specific process of information development, where the content of economic, social, and cultural components is directly related to the nature of the content of communication and the quality of knowledge circulating in this society. The information society arises where the management of symbols, images, ideas, and intelligence becomes the main thing, not material objects.

From the 1960s, the information society has been the subject of research and scrutiny in social and humanitarian studies due to the changing paradigm of the epoch. The term “information society” was introduced by American and Japanese researchers, who recognized the special role of knowledge-based technologies, information supremacy and acceleration of technical progress. This societal system is characterized by the development of the services sector and a decrease in the share of material production in the total aggregate product, related to the growth of tertiary economics and improvement in life quality.

Philosophical analysis typically entails a comparison of different approaches to understanding the information society. However, the authors emphasize the importance of analyzing the communicative nature of the information society through the lens of a social and cultural approach. This enables the determination of causal relationships that influence the formation of new individuality, the possibility of adaptation due to the introduction of “Clip Culture” transformation of values, multidimensionality in their understanding, transition of social institutions to hyperspace, and further virtualization of society.

Experimental

The article utilized comparative analysis methods as its methodological base to evaluate the distinctive features of the information society's civilizational, technological, social, and cultural approaches. This technique allowed the authors to uncover the main trends in the society's cultural and social transformation. Additionally, the authors conducted a social and philosophical analysis of the information society, which viewed it through a social and cultural approach. This perspective analyzed the information society as a product of the human's cultural and social nature. To supplement their research, the authors employed con-

* Corresponding author's e-mail: yasmina-dinara@mail.ru

textual analysis of sources from renowned figures like M. McLuhan, D. Robertson, A. Toffler, P. Drucker, and A. Giddens among others. Moreover, they employed the logical and deduction method, differentiation and integration, and abstraction.

Results

We assert that comprehending the essence of the internet as a social space and communication is crucial in recuperating the concept of the information society. Despite postmodernists upending the structures and operations of modern society, they failed to productively analyze not just non-industrialized societies but also essential aspects of modern societies.

Thus, the characteristics of communication, the dominant semiotic systems, and the formalization of knowledge are the primary determinants of a society's economic development, social organization, and culture [1]. Communication processes partially shape the specific operations of modern society and its institutions, establish normative benchmarks and individual tasks, and determine communication methods, quality, and significant social information. The production character changes in the information society, but, crucially, it induces the transformation of human needs and values.

The qualitative changes of communication systems result from numerous circumstances, of which social structure, intercultural relationships, and production types are vital.

The internet's function as a communication tool reinforces both the positive and negative trends of society's development by intensifying the growth of globalization and local culture. According to the internet has led to the emergence of the network society, which has resulted in significant changes in all aspects of public life since communication is at the core of human activity [2]. As described in the internet serves as a communicative intermediary that enables numerous people to communicate with each other globally at any time [3]. Therefore, it is regarded as a primary component of a new social environment that creates a fresh communicative area, virtual reality, realized through the cyberspace. Thus, the significant aspect that defines the internet as a social environment is its virtual reality cyberspace.

The internet profoundly affects society, space, and time by establishing new forms of interrelations between social objects and generating new subjects. It provides a platform to transmit and receive multimedia messages, store information, develop global culture while preserving the cultures of small communities, fashion public opinion, and promote specific ideas and values or impose opinions and forms of behavior.

The Internet introduces a new aspect of social time called postponed time. While communication happens in real-time mode, both the interacting subjects can choose to "take a break" to pause the present and then become active again. Additionally, it allows individuals to easily "return to the past" by browsing through archived news feeds or chats, giving them the power to alter it at their discretion. The internet also enables individuals to learn of the future differently by reading interactive news feeds that could predict the main content of television news or tomorrow's newspapers, limited by the interactivity framework. Thus, no social organization would be possible without information, relationships, and communication, as per [4]. Information serves as a critical source and driving force for society's self-organization. N. Wiener stated that "Information is a measure of organization" which implies that information is closely related to the substantiality property characterizing the material unity of the world, such as negentropy, systematicity, diversity, among others. It is also connected to the reflection property, indicating a unique accident characterized by the unity of material and ideal properties.

The process of individualization of personality is evident in the desire of an individual to exercise their true self by acting as an operator, freely combining and choosing different aspects while standing out from others in terms of behavior and tastes. The individual seeks to break away from societal roles and restrictions, taking responsibility for their life and optimizing their aesthetic, emotional, physical, and sensual experiences to become an independent personality [5].

Individuals in this new informational culture refuse to conform to standard structures and categories, instead striving to create a mosaic of information using their own material. After conducting an analysis, the authors defined the new individuality as the internal qualitative distinctiveness of a person based on their unique social singularity, feelings, emotions, ruefulness, hypertext, non-linearity, linguistic, and geographic peculiarities, which are not bound by culture.

The internet's communication environment impacts the spatial and temporal features of social communities and provides a foundation for creating short-term social groups with different characteristics that primarily aim to achieve short-term results based on the subjects' unity. This facilitates the development of new individuality. P. Virillo claims that the internet communication creates a new, spectral social neighborhood,

as individuals communicate with virtual people without physical contact and are not bound by spatial and temporal factors [6; 37].

The transformation of individuality is intertwined with the process of social stratification, which entails structuring social inequality between various social communities, groups, and strata of people. The institutionalization of new individuality involves freeing individuals from set social roles, which were traditionally prescribed, inherited, or innate. As described in [7; 27], individualization transforms human identity from being “given” to being a “problem” and assigns responsibility for not only solving this “problem” but also for the consequences, including side effects of performing roles. It establishes individual autonomy by forcing individuals to take full responsibility for the risks associated with the context within which they operate. With the development of the internet and social mobility, assigning social status to a particular person is replaced by compulsory self-determination. Hence, the primary concern for individuals becomes forming new individuality imposed by society. They are forced to continuously choose and self-determine, creating their individuality not based on social norms but, frequently, in opposition to them, representing the unity and fullness of social characteristics. Consequently, such individuals' social roles and status are also independently formed, where the unity of social roles and structural independence from social prerequisites becomes the main tendency in human individuality development.

Individuals undergo a transformation of essential features in several directions, as outlined in [8; 56]. Freedom is replaced by tolerance towards deviant behavior, while activity evolves into expanded opportunities for personal identification. Creativity is replaced by the pursuit of defining life purpose, and isolation converts into extrasocial behavior, narcissism. Integrity is reformed into fragmentarily, and singularity is replaced by the prevalence of certain human ideals without correlating with the ways of developing such ideals. Uniqueness evolves into non-linearity and incompleteness of individuality structure.

Therefore, the essential features of new individuality have positive and negative connotations. The positive ones include the ability to independently choose the meaning and purpose of life and expanded means of identification. The negative ones include tolerance towards deviant behavior, lack of clear social norms, and the formation of an extrasocial human. Ambivalent features include the presence of egoistic components in the individuality structure and the development of narcissism.

Discussion

The rapid changes in the technological environment influenced the formation of the information society concept, leading to the dominance of the civilization approach in research on the historical process. This approach studies humanity's development through progress along specific stages of development.

Various researchers, such as D. Bell, S. Lash, S. Kruk, A. Toffler, P. Drucker, and R. Inglehart, provided justifications for the existence of pre-industrial, industrial, and post-industrial societies, as well as pre-modernism, modernism, and postmodernism stages of social development, and capitalist and post-capitalist societies; and modernization and postmodernization, respectively. These attempts aimed to construct a comprehensive theory of social evolution, or progress. Each of these concepts has focused on different components of development processes, culminating in the development of the information society theory, which is equally influential as the post-industrial and postmodernism concepts.

The information society is, in essence, a “dialectical denial” of the industrial stage of society's development. It does not replace either the industrial or agrarian society but coexists alongside them, supplementing and deepening their systematicity and complexity. While the production of material goods continues, changes in technological civilization's values introduce new aspects of social life, such as technological use of information, changes in the nature of science, and different states of culture.

M. McLuhan's concept of technological determinism reflects the correlation between historical epochs and communication channels. The preliterate society, the phonetic spelling epoch, and the “Gutenberg Galaxy” were succeeded by the information era, which is one of the stages of communication means development in various tools and forms.

D.S. Robertson also justifies and studies all stages of information development in society, establishing the dependence of knowledge quality and level on the principle of information coding. The nature and features of the dominant culture determine the principle of information coding in a certain historical period. This network principle affects knowledge level, quality, volume, availability, and sphere of knowledge functioning from the first communication revolution to the electronic one.

In the informational society, space is subject to globalization and decentralization like most social processes. The globalization process characterizes the formation of a single global space that includes hidden

processes of fragmentation and individualization. Modern society is structured not only in terms of living standards but also in terms of access to information resources and possibilities for information updating. The decentralized, fragmented space is formed by an informational continuum.

The internet's ability to compress space and eliminate distance has led to the globalization of social space, reducing the need for physical presence in certain locations for certain functions such as work. The virtualization of social institutions and the formation of a virtual society has led to the decentralization of social space. However, complete interactivity is limited by social borders, and virtualization is only possible to a certain extent. In the informational society, time is also transformed by information technologies, destroying its linearity and making it super temporal, reversible, and cyclic. Multiple communication channels allow for simultaneous communication and rapid reaction to information streams. In contrast to traditional linear time, individuals can now process multiple messages at once.

The internet has transformed the traditional understanding of time, making it supertemporal, reversible, and cyclic. The acceleration of social and life processes has led to the compression of time, causing a decrease in the significance of the future and leading to social disorientation. The internet has also given rise to a network society, where networks replace the previous stratified structure. Belonging to certain networks and their dynamics become the most important source of power. This new social morphology has led to the decay of old corporations and the emergence of dynamic molecules and accumulations of people and organizations.

Social structures in the technological society are no longer based on hierarchical principles, but rather on a combination of assemblies at different power levels. The traditional vertical hierarchy is losing its effectiveness due to leaders facing increasingly heterogeneous problems and the feedback from previous levels becoming inadequate. The information society is characterized by the new function and role of information, which determines the society's development and is expressed in signs and symbols. Information serves as both the tangible environment of human life and the main means of interpersonal relations, making it a strategic resource for society's development. In the post-industrial economy, national information resources are the main source of wealth, and converting non-resources into resources has become the main principle of creating new wealth.

The way social structures operate in a technological society has shifted away from hierarchical principles and towards assemblies at various power levels. The traditional vertical hierarchy is no longer effective due to leaders facing diverse problems and insufficient feedback from lower levels. In this information society, information plays a crucial role in determining development and is expressed through signs and symbols. It is both the tangible environment of human life and the primary means of interpersonal relations, making it a strategic resource for society's growth. The main source of wealth in the post-industrial economy is national information resources, and creating new wealth relies on converting non-resources into resources.

The question arises: what makes information and knowledge unique as production resources? They differ from monetary, natural, and labor resources in several ways. Firstly, they are inalienable, meaning acquiring knowledge does not diminish someone else's ability to do the same. Secondly, they do not have a clear spatial location and can exist in multiple places simultaneously. Thirdly, informational resources are universal, limitless, and self-reproducing, with their value increasing as more people use them. The technological use of knowledge reduces the need for natural resources, and the amount of knowledge does not decrease with use.

Unlike the consumption of materials or energy that increases entropy in the universe, the use of information leads to an opposite effect by increasing human knowledge and organization in the environment while reducing entropy. Information exchange leads to cooperation rather than competition, making it a resource that can be shared without regret.

As we move towards an information society, the computerization of human services and social institutions is crucial. However, it is important to understand the limitations of simulating human thinking with information. While computer technologies can materialize formal operations of mathematical thinking, they fail to capture the transcendental moment of creative inspiration and spiritual insight. Therefore, the role of philosophy becomes significant in constructing ideal norms, goals, and values of human life.

The fetishization of information technologies is a result of reducing all human activity to its operative and practical side, neglecting the spiritual and value aspect of human vital activity. In terms of technological properties, the culture of the information society is characterized as Clip Culture, which generates mosaic thinking. The mental model of reality is formed through information transformation, creating iconic images

that standardize societal images. As a result, it becomes necessary for humans to choose and manipulate these images listed in the “file catalog”.

The computerization of human services and social institutions is crucial for our transition towards an information society. However, it is important to acknowledge the limitations of simulating human thinking with information. While computers can materialize formal operations of mathematical thinking, they fail to capture the transcendental moment of creative inspiration and spiritual insight. Therefore, philosophy plays a significant role in constructing ideal norms, goals, and values of human life.

According to Toffler, this new type of culture is based on “clips” of information: ads, commands, fragments of news that cannot be classified. Consumers of information must build their own model of reality, and this method of information consumption forms unique forms of perception such as “zapping”. The Clip Culture is a component of the information culture, leading to an increasing gap between users of information means from the Second and Third waves. This culture disorients individuals and makes them feel “torn from the space of new means of information” and “old conceptual theories”.

The constant consumption of information is seen as necessary for socialization, as the modern human's world view is largely shaped by information received through mass communication. However, the abundance and fragmentation of information can lead to shallowness in perception and thinking, causing feelings of disorientation and depression. The multiplicity of meanings and values from different cultural worlds can also make it difficult for individuals to determine their own identity. This state of disadaptation is called “Future Shock”, which refers to the physical and psychological overload experienced by the adaptive systems of the human body and decision-making processes. To cope with this discomfort, individuals may limit social contacts or turn to drugs and other coping mechanisms. Despite these challenges, humans strive for stability in their personal and professional lives.

The impact of personal factors on the development of the information society culture is known as “Demassification” and “Personalization”. Researchers have identified that the basic characteristics of this culture are centered around the increased role and significance of humans as active subjects in the production and history of the informational society. This was first identified by D. Bell, who defined the main features of a fundamentally new society, including the transition from goods production to the service sector, the supremacy of professional and technical classes, the central place of theoretical knowledge, a future orientation towards technology, and the creation of a new “intellectual technology”.

In Y. Masuda's concept, information is seen as an economic category and public benefit that transforms all spheres of social and cultural life in a progressive direction. However, Masuda's focus was mainly on technological development, and social and cultural aspects were largely ignored. Previous post-industrial concepts by A. Touraine, J. Fourastie, J.K. Galbraith, K. Boulding, H. Kahn, and Z. Brzezinski centered on social and cultural factors and emphasized the importance of human-centered social and political spheres.

Other researchers, including J. Naisbitt, J. Beninger, T. Stonier, M. McLuhan, F. Fukuyama, and A. Giddens, also noted a qualitative difference between the information society and previous societies. They observed a radical change in human understanding of the world, leading to corresponding transformations in social relations. In this “super-industrial society”, culture is characterized by demassification and destandardization, leading to a high level of innovation and complexity. Personalization is also a dominant feature, with culture and society oriented towards each individual rather than a mass population. This is facilitated by the rise of a new intellectual class, who act as advisors and experts at the political level. The new society also sees a transformation of labor character and interpersonal relationships, leading to a new system of values focused on psychological, social, and ethical goals. Companies are expected to solve not only economic but also social problems, contributing to the formation of a new system of values for modern humans. These changes are facilitated by the rapid acceleration of technical progress and the transition to a fundamentally new state of the entire social whole.

This value system, which meant overcoming the previous system of materialistic, economic motivation and formation of post-material, post-economic needs determined not by external, but internal incentive stimuli for activity, which was named “post-materialistic” [9].

The information society recognizes the value of individuality and singularity in the communicative space. This shift from personality to individuality breaks down traditional societal norms and ideals, allowing for the assimilation of existing knowledge and social norms to form a new, hypertext individual. The virtual reality experienced in the internet extends the possibilities of human identification and socialization, but only within the realm of internet communication. The independent creation of individuality produces the ability for individuals to reassess values and analyze social norms and rules. In this era, the modern human

carries out an independent reassessment of all values, not only social but also personal. The transformation of individuality is inseparably related to space visualization in the internet, where virtual reality becomes necessary for connection with simulation of sociality. The significance of new individuality instability grows due to the mobility of sociality, its dynamic, and the possibility of life goal variability depending on changing conditions. Procedurality underlying individuality transformation substantiates conceptualization.

According to V.V. Tarasenko, the modern human is a “clicking human” who lives in the world of cyber-reality, as opposed to the “reading person” of the past. This shift in information assimilation to a non-linear device and perception of information allows for more efficient use of time during communication. However, the expansion of opportunities in the network society has led to a radical stratification or resocialization, tearing individuals away from their local environment and stability of everyday life. As a result, active transformation of individuality occurs, with individuality itself becoming hypertext and non-linear. This transformation is based on the assimilation of available social and virtual information and leads to interactivity of individual changes, lability of content components of individuality, and the impossibility of explicit constancy of individual being. The consequences of this transformation are evaluated in negative, positive, and ambivalent registers. The fundamental feature of humans is freedom in its broadest sense, which is facilitated by the Internet. Each person has the right to self-actualization, choosing information, profession and place of residence, communication, and thought. This subjective broadening of individuality limits increases the activity of the knowing subject and changes the space and time continuum through virtualization of the social space. However, it also results in the formation of a subjective “sense” of time “stop” and space “break-up” due to interruption of communications.

In today's society, individuals are able to shape their own goals and principles, leading to a decrease in the influence of social norms on their individuality. However, this can also result in social exclusion and a loss of life orientation. The transformation of individuality in the information age can lead to social indifference and dissolution of the individual in the communication environment. The development of “super temporal time” arises from the lack of social stability and confidence in the future, causing individuals to focus on living in the present without consideration for consequences. This uncertainty leads to anxiety and the imposition of freedom by society, which individuals may not be able to handle.

In the modern era, individuals have the ability to shape their own goals and principles, leading to a reduction in the influence of social norms on their personal identity. However, this can also result in social exclusion and a loss of direction in life. The evolution of individuality in the information age can lead to apathy towards society and a breakdown of the individual in the digital world. The emergence of “super temporal time” arises from a lack of stability and confidence in the future, causing individuals to focus solely on the present without regard for consequences. This uncertainty leads to anxiety and societal pressure to be free, which may be overwhelming for some individuals.

The development of virtual communication contributes to a decrease in social adaptation and self-identification, leading to a fragmented perception of one's own life. The uncertainty of the future generated by social mobility structures life as a collection of disjointed elements with no cohesive unity. The interactive nature of the new individuality conflicts with the selfish aspect of individuality, creating an internal struggle that can only be resolved by rejecting either the interactive or selfish component.

The transformation of individuality occurs beyond cultural and national boundaries, making it unstable and subject to change. This shift towards individualization has led to the formation of social classes and strata with both conventional and virtual characteristics. Individuals now have the option to appear as a member of a social group without actually being part of it. This process of individualization is evident in various aspects of life, including education and work.

Overall, while the evolution of individuality has brought about newfound freedom and autonomy, it has also led to uncertainty and instability. The challenge for individuals is to find a balance between their interactive and selfish components while navigating the complexities of the modern world.

Conclusion

The information society is characterized by complex social organization, diverse cultural relations, unique communication methods, and a person who values critical thinking and creativity. This period prioritizes individualism over global issues, psychology over ideology, and diversity over similarity. The transformation of individuality in this society is impacted by the network nature of information culture, demasification, personalization of consciousness, decentralization, and semantic and axiological pluralism.

Individualization is a necessary aspect of this society, with each person responsible for their own actions and choices. Failure cannot be blamed on society, as individuals have the freedom to shape their own existence and purpose. The process of individualization is ongoing throughout an individual's life, with the ability to navigate through vast amounts of information being a crucial component. Without this ability, individuals risk becoming marginalized and disconnected from society.

Acknowledgements

This scientific work is the result of the implementation of the IRN project No. AP19678453 “Institutional regulation to prevent interethnic conflicts among students in the context of the socio-cultural transformation of Kazakhstani society” within the framework of grant funding by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Костина А.В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций [Электронный ресурс] / А.В. Костина. — Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina_Information_Society/
- 2 Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры / М. Маклюэн. — М.: Изд. дом ДМИТРИЯ БУРАГО, 2003. — 432 с.
- 3 Кастельс М. Россия и сетевое сообщество / М. Кастельс, Э. Киселева // Мир России. — 2000. — № 1. — С. 32–51.
- 4 Винер Н. Кибернетика и общество / Н. Винер. — М.: Изд-во ИЛ, 1958. — 182 с.
- 5 Засурский Я.Н. Информационное общество сегодня и завтра / Я.Н. Засурский // Информационное общество. — 2001. — Вып. 3. — С. 57, 58.
- 6 Вирилио П. Информационная бомба. Стратегия обмана / П. Вирилио. — М.: Гнозис, 2002. — 192 с.
- 7 Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман, пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева // Журн. «Свободная мысль». — М.: Логос, 2002. — 390 с.
- 8 Пудикова А.А. Проблемы трансформации индивидуальности в коммуникативном пространстве сетевого общества [Электронный ресурс] / А.А. Пудикова. — Режим доступа: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000376732/000376732.pdf>
- 9 Robertson D.S. The information revolution / D.S. Robertson // Communication Pres, 1990.
- 10 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: Гос. ун-т; Высш. шк. экон., 2000. — 606 с.
- 11 Иноземцев В. Собственность в постиндустриальном обществе и исторической перспективе / В. Иноземцев // Вопросы философии. — 2000. — № 12. — С. 3–13.
- 12 Toffler A. The Adaptive Corporation / A. Toffler. — Gower, 1985.
- 13 Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 2003. — 557 с.
- 14 Мантатова Л.В. Стратегии развития: ценности новой цивилизации / Л.В. Мантатова. — Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2004. — 243 с.
- 15 Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М., 1999. — 265 с.
- 16 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. — М., 1999. — 578 с.
- 17 Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society / R. Inglehart. — Princeton (NJ). — 1990.
- 18 Жижек С. Добро пожаловать в пустыню реального / С. Жижек. — М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. — 160 с.
- 19 Тарасенко В.В. Человек — кликающий: фрактальные метаморфозы В.В. Тарасенко // Информационное общество. — 1999. — Вып. 1. — С. 43–46.
- 20 Jaspers K. Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung / K. Jaspers — München: Piper, 1962. — 539 с.

Д.Г. Шорманбаева, Р.М. Шарипова, А.В. Сиводедова, Е.Н. Ивлева, О.А. Шебалина

Ақпараттық қоғамның әлеуметтік-мәдени трансформацияға түсуі әрі оның жаңа жеке тұлғалылықтың қалыптасуына әсері

Мақалада қоғамның саясат, экономика, мәдениет, технология, өндіріс, байланыс әрі тікелей адамның өзі секілді ішкі жүйелерінің трансформациясын талдауға негізделген ақпараттық қоғам тұжырымдамасы қарастырылған. Авторлар ақпараттық қоғамның коммуникативті сипатын социомәдени көзқарас тұрғысынан анықтайды. Байланыс пен ақпараттың өндіргіш күшке айналуы

көрсетіліп, бұл оның ұлттық-мемлекеттік және мәдени-өркениеттік шекараларды да еңсеруге мүмкіндік беретіні, басқарудың жаһандық тенденцияларын да өзгертіп, жергілікті әлеуметтік-мәдени жүйенің шегінен шығуға әкелетіні баяндалады. Соған орай, әлеуметтік-мәдени көзқарас шеңберіндегі философиялық талдаудың нәтижесінде келесі ережелер негізделген. Ақпараттық қоғамда оның виртуализациясы контекстінде әлеуметтік кеңістіктің орталықсыздандырылуы, құндылықтардың түрленуі олардың сәйкессіздігімен және интерпретациясының көп өлшемділігімен, жеке тұлғаның бейімделу процесінің күрделенуімен бірге жүреді. Ақпараттық қоғамдағы бейімсіздік әлеуметтің артуы және бірегейлік дағдарысы әлеуметтік өмірмен байланысын қысқарта отырып, адамның өзіндік болмысын даралауға бағытталған қозғалысты тудырады.

Кілт сөздер: ақпараттық қоғам, гипермәтіндік бірегейлік, құндылықтар трансформациясы, «клип-мәдениет», аксиологиялық плюрализм, бірегейлік дағдарысы, байланыс, ақпарат, социомәдени тәсіл.

Д.Г. Шорманбаева, Р.М. Шарипова, А.В. Сиводедова, Е.Н. Ивлева, О.А. Шебалина

Социокультурная трансформация информационного общества и ее влияние на формирование новой индивидуальности

В статье рассмотрена концепция информационного общества, основанная на анализе трансформаций подсистем общества, таких как политика, экономика, культура, технология, производство, коммуникация и человек. Авторы подчеркивают коммуникативную природу информационного общества с позиции социокультурного подхода. Они демонстрируют трансформацию коммуникации и информации в производительную силу, что позволяет преодолевать как национально-государственные, так и культурно-цивилизационные границы, изменять как глобальные тенденции управления, так и приводить к выходу за пределы локальной социокультурной системы. Благодаря философскому анализу в рамках социокультурного подхода, обосновывается ряд положений о трансформации информационного общества. В информационном обществе происходит децентрализация социального пространства в контексте его виртуализации, трансформация ценностей наряду с их противоречивостью и многомерностью интерпретации, наблюдается нарастающая сложность процесса адаптации индивида. Увеличение дезадаптивного потенциала и кризиса идентичности в информационном обществе обуславливает движение в сторону индивидуализации собственного бытия человека при снижении связи с социальным миром.

Ключевые слова: информационное общество, гипертекстовая индивидуальность, трансформация ценностей, «клип-культура», аксиологический плюрализм, кризис идентичности, коммуникация, информация, социокультурный подход.

References

- 1 Kostina, A.V. Tendentsii razvitiia kultury informatsionnogo obshchestva: analiz sovremennykh informatsionnykh i postindustrialnykh kontseptsii [Trends in the Information Society Culture Development: Analysis of the Modern Information and Post-Industrial Concepts]. Retrieved from http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina_Information_Society/ [in Russian].
- 2 McLuhan, M. (2003). Galaktika Gutenberga. Sotvorenie cheloveka pechatnoi kultury [The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man]. Moscow: Izdatelskii dom DMITRIIA BURAGO [in Russian].
- 3 Castells, M., & Kiseleva, E. (2000). Rossiia i setevoe soobshchestvo [Russia and the Network Society]. *Mir Rossii — The world of Russia*, 1, 32–51 [in Russian].
- 4 Wiener, N. (1958). Kibernetika i obshchestvo [Cybernetics and Society]. Moscow: Izdatelstvo IL [in Russian].
- 5 Zasurskii, Ya.N. (2001). Informatsionnoe obshchestvo segodnia i zavtra [Information Society Today and Tomorrow]. *Informatsionnoe obshchestvo — Information Society*, 3, 57, 58 [in Russian].
- 6 Virilio, P. (2002). Informatsionnaia bomba. Strategiia obmana [Information Bomb. Fraud Strategy]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 7 Bauman, Z. (2002). Individualizirovannoe obshchestvo [The Individualized Society]. V.L. Inozemtseva (Ed.). (V.L. Inozemtseva, Transl.). Moscow: Logos [in Russian].
- 8 Pudikova, A.A. Problemy transformatsii individualnosti v kommunikativnom prostranstve setevogo obshchestva [Problems of Individuality Transformation in the Communication Space of the Network Society]. Retrieved from <http://sun.tsu.ru/mminfo/000376732/000376732.pdf>. [in Russian].
- 9 Robertson, D.S. (1990). *The information revolution*. Communication Pres.
- 10 Castells, M. (2000). Informatsionnaia epokha: ekonomika, obshchestvo i kultura [Information Epoch: Economy, Society and Culture]. O.I. Shkaratan (Ed.). (O.I. Shkaratan, Transl.). Moscow [in Russian].
- 11 Inozemtsev, V. (2000). Sobstvennost v postindustrialnom obshchestve i istoricheskoi perspektive [Property in the Post-Industrial Society and Historic Perspective]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 12, 3–13 [in Russian].

- 12 Toffler, A. (1985). *The Adaptive Corporation*. Gower.
- 13 Toffler, A. (2003). *Shok budushchego [Future Shock]*. Moscow: AST [in Russian].
- 14 Mantatova, L.V. (2004). *Strategii razvitiia: tsennosti novoi tsivilizatsii [Development Strategies: Values of New Civilization]*. Ulan-Ude: Izdatelstvo VSGTU [in Russian].
- 15 Toffler, A. (1999). *Tretia volna [The Third Wave]*. Moscow [in Russian].
- 16 Bell, D. (1999). *Griadushchee postindustrialnoe obshchestvo: Opyt sotsialnogo prognozirovaniia [The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting]*. Moscow [in Russian].
- 17 Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton (NJ).
- 18 Zhizhek, S. (2002). *Dobro pozhalovat v pustyniu realnogo [Welcome to the Desert of Reality]*. Moscow: Fond «Pragmatika kultury» [in Russian].
- 19 Tarasenko, V.V. (1999). *Chelovek — klikaiushchii: fraktalnye metamorfozy [Clicking Human: Fractal Metamorphoses]*. *Informatsionnoe obshchestvo — Information Society*, 1, 43-46 [in Russian].
- 20 Jaspers, K. (1962). *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung*. München: Piper [in German].

Парадигмы мегапроекта «Большое Евразийское партнерство»

Информация о Международной конференции

15–16 июня 2023 г. в Москве состоялась Международная научно-практическая конференция «Большое Евразийское партнерство: новые парадигмы и смыслы развития макрорегиона». Организаторами выступили Институт стран Азии и Африки МГУ им. М.В. Ломоносова, Центр Восточной литературы Российской государственной библиотеки при поддержке Фонда Горчакова.

Цель конференции — развитие мульти- и междисциплинарных подходов в изучении процессов становления Большого Евразийского партнерства (БЕП) в контексте глобальных преобразований.

В работе конференции приняли участие ученые ряда зарубежных государств: Казахстана, Китая, Кыргызстана, Турции, Узбекистана, Ирана, Индии, Франции, Испании и др. В целом в работе конференции приняло участие около 150 ученых, экспертов, представителей общественных организаций, дипломатов, аспирантов и студентов из более чем полсотни высших учебных заведений, академических учреждений и общественных организации.

Открыл конференцию А.А. Маслов, директор ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, который подключился онлайн с площадки Санкт-Петербургского экономического форума. Далее участников и гостей конференции приветствовала С.К. Смирнова, первый заместитель Генерального секретаря, Руководитель Генерального секретариата Ассамблеи народов Евразии, член Совета при Президенте Российской Федерации по международным отношениям, Председатель Совета Ассамблеи народов России.

Со словами приветствия выступили: М.В. Меланьина, заведующая Центром восточной литературы Российской государственной библиотеки; К.М. Барский, Чрезвычайный и полномочный посол, заведующий кафедрой дипломатии МГИМО МИД РФ; К.Х. Каландаров, доктор философских наук, председатель Правления Фонда содействия укреплению дружбы народов Прикаспийских государств «Наследие Каспия», председатель Экспертного совета по межкультурному диалогу и образованию в интересах устойчивого развития при заместителе Председателя Госдумы РФ; Д.С. Громатикополо, заместитель председателя Совета Ассамблеи народов России, председатель Молодёжной Ассамблеи народов России «МЫ — РОССИЯНЕ». Было озвучено приветствие от Российского комитета солидарности и сотрудничества с народами Азии и Африки, президентом этой организации первого заместителя председателя Комитета Совета Федерации по науке, образованию и культуре И.М. Умаханова.

На пленарном заседании (модератор — Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, профессор, заведующая кафедрой стран Центральной Азии и Кавказа Института стран Азии и Африки МГУ имени М.В. Ломоносова) выступили: Д.А. Дегтерев, д-р пед. наук, канд. экон. наук, заведующий кафедрой теории и истории международных отношений, РУДН им. Патриса Лумумбы (РФ), с темой доклада: «Евразия как ядро Коллективного НеЗапада»; С.А. Семедов, д-р филос. наук, профессор, заведующий кафедрой международных отношений РАНХиГС (РФ), с докладом: «Трансформация мирового порядка: социально-философский аспект проблемы»; Е.В. Колдунова, директор Центра АСЕАН; канд. пед. наук, доцент кафедры востоковедения МГИМО МИД РФ (РФ), с темой: «Стержневые проблемы развития АСЕАН и процессы формирования Большого Евразийского партнерства»; Керим Хас, канд. пед. наук (Турция), с докладом: «Влияние третьих факторов на «противоречивое партнерство» Турции и России на Евразийском пространстве в новом (не)формирующемся миропорядке»; Цзян

Ланьхуэй, докторант Шанхайского университета иностранных языков (Китай) с докладом: «Сианьская декларация: состояние и перспективы политики Китая в Центральной Азии»; Е.Н. Грачиков, канд. пед. наук, доцент кафедры теории и истории международных отношений РУДН им. Патриса Лумумбы (РФ), тема доклада: «Азиатский регионализм: центральность Китая»; Б.М. Волхонский, канд. филос. наук, доцент ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова (РФ), с темой: «Различные понимания термина «Индо-Тихоокеанский регион» как отражение противоречий в Евразии, АТР и регионе Индийского океана»; И.В. Зайцев, д-р ист. наук, профессор РАН, заместитель Генерального директора Государственного музея Востока (РФ), с докладом: «Тамги, тугры, гербы: имперские символы Евразии»; Л.В. Савин, Katehon.Ru, Geopolitica.RU — главный редактор (РФ), с темой доклада: «Включение наследия классического евразийства в проект ЕАЭС»; И.Э. Круговых, директор Научно-образовательного центра факультета зарубежного регионоведения ИГСУ РАНХ и ГС (РФ) с докладом: «Континентальное измерение Большого Евразийского партнерства».

Далее заседания продолжились в секциях, в которых поднимались актуальные проблемы формирования БЕП.

Секция «Большое Евразийское пространство: проблемы экономики, политики и кооперации». В качестве модераторов данной секции выступили: С.А. Семедов, д-р филос. наук, профессор, заведующий кафедрой международных отношений РАНХ и ГС при Президенте РФ (РФ); З.Г. Сактаганова, д-р ист. наук, проф. Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова (Казахстан).

Были заслушаны доклады в смешанном формате (онлайн/офлайн). Обсуждались различные проблемы Евразийского пространства: от геополитики до проблем топонимики и билингвизма. В докладе У.М. Бахтикиреевой, д-ра филол. наук, проф. РУДН им. Патриса Лумумбы, были затронуты наиболее важные проблемы, связанные со спецификой русско-центральноазиатского билингвизма на примере Казахстана. Проф. З.Г. Сактаганова из Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова из Казахстана в своем выступлении акцентировала внимание на государственно-религиозной политике и положении верующих и религиозных общин в Советском Казахстане. В.С. Глаголев, д-р филос. наук, проф. МГИМО МИД РФ обратил внимание на формирование и развитие Большого Евразийского партнерства, отметив, что любой крупномасштабный геополитический проект требует уверенной ориентации в особенностях аксиологии и культурных традиций партнеров, уважительное отношение к ним на всех этапах взаимодействия разносторонних структур, форм и способов сотрудничества». В.А. Владиславская, канд. пед. наук из ИУРР РАНХиГС, затронула вопросы, связанные с сопряженностью проекта ЕАЭС и «Один пояс — один путь», отметив при этом важность согласования действий стран ЕАЭС, КНР и других стран региона в рамках инфраструктурных проектов. Были приведены векторы развития взаимодействия стран Евразии в рамках реализации концепции ОПОП, а также пять направлений сотрудничества: усиление политического согласования, активизация строительства дорожной сети, усиление торговых связей, реформа валютных потоков, продвижение идей ОПОП среди населения. А.Ш. Кадырбаев, д-р ист. наук, в.н.с. Института Востоковедения РАН, представил доклад на тему: «Золотая Орда в концепции ранних евразийцев», в котором отметил, что российская концепция евразийства включает в себя ряд исходных позиций: о существовании особого континента Евразии с особыми природными условиями, климатом и ландшафтом; о месте, где развивается народ, как категории, отражающей синтез социально-исторической среды и территории, которую он заселяет; об определенном типе менталитета и нравственности народа, обусловленного местом, где он развивается. В.Г. Иорданова, канд. экон. наук, доц. ВАВТ, выступила с докладом на тему «Геоэкономика современной Центральной Азии», рассмотрев основные тенденции геоэкономических процессов в Центральной Азии и ее значение в мировой геополитической системе на современном этапе, так как регион в настоящее время становится одним из важнейших геоэкономических центров мира. Провела сравнительный анализ и дала оценку экономического потенциала с учетом существенных различий в уровне экономического развития центральноазиатских государств. Д.В. Никитина, ст. преп. ИУРР РАНХиГС, обозначила тему доклада так: «Университет ШОС как один из важнейших элементов "мягкой силы" в интеграционном процессе», предложила институционализировать Университет ШОС, решить практические задачи по разработке совместных образовательных проектов в рамках ШОС, создать рейтинговое агентство по оценке вузов стран Шанхайской организации сотрудничества. А.А. Гаджиева, канд. филол. наук, доцент из Военного университета МО РФ предложила доклад на тему «Этнокультурный аспект формирования топонимики Казахстана», в котором затронула вопросы, связанные с отражением истории, культуры народа в топонимике на примере Казахстана. А.Р. Чедия, канд. ист. наук, н. с. Департамента зарубежного регионоведения

факультета мировой экономики и мировой политики НИУ ВШЭ, представил подробный анализ состояния и перспективы развития Международного транспортного коридора Персидский залив–Черное море. Г.А. Искандяров, член Общественного совета Полпредства РТ, с.н.с. МАИ, председатель ОО «Содружество татар Москвы», выступил с докладом: «“Сборка Великой Тартарии” на пути гармонизации ноосферы Земли (концепция)» и представил экспертам интересную и оригинальную тему на стыке философии, истории, политологии.

Секция «Культурно-исторические основы евразийской цивилизации и евразийская интеграционная идея» прошла в конструктивном поиске основания интеграционных идей объединения Евразии в XXI в. Директор Центра евразийских исследований им. Г.В. Вернадского Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета О.В. Лушников рассмотрел базовые принципы формирования евразийской идеи от исторической практики великих держав Евразии до современности. Сформулировав три ключевых элемента — коллективная безопасность и стратегическое видение общего будущего, экономическое развитие и процветание, сохранение и развитие этнокультурных и духовных традиций народов Евразии. А.В. Михалев, директор Центра изучения политических трансформаций Бурятского госуниверситета им. Д. Банзарова рассмотрел в своем докладе «Евразия как пространство памяти» актуальные вопросы общего наследия, объединяющего народы Евразии, необходимость сохранения исторической памяти и противостояния попыткам фальсификации истории. А.Л. Пастухов, доцент кафедры безопасности СЗИУ РАНХиГС в докладе «Культурный код Евразии» обобщил исторически сложившиеся культурные и духовные основы Евразийской цивилизации, объединяющие народы континента, которые и сегодня могут стать для нас основой общего культурного кода — «ценность семьи, коллективной взаимопомощи, хозяйское отношение к окружающей среде, честь превыше прибыли, принцип социальной справедливости и духовной этики традиционных религий в основе функционирования общества». К.Е. Коктыш, профессор кафедры политической теории МГИМО МИД РФ, в своем докладе раскрыл роль Союзного государства России и Белоруссии как интеграционной модели для стран ЕАЭС: опыт строительства совместного взаимовыгодного пространства двух стран, как в области экономического развития, так и в области вопросов безопасности и гуманитарного взаимодействия РФ и РБ, может стать базой для отработки эффективных механизмов углубления взаимовыгодной интеграции на пространстве СНГ и ЕАЭС. Р.Р. Вахитов, доцент кафедры философии и культурологии Уфимского университета науки и технологий, в докладе: «Правое и левое евразийство. Идеиные противоречия», раскрыл особенности направлений классического и современного евразийства на основе их идейных взглядов. Комплексный подход к осмыслению духовного наследия классического евразийства поможет выстроить современную интеграционную идею для Евразии. Ф.Л. Гумаров, доцент Казанского Федерального университета, рассмотрев в докладе «Евразийская интеграция и туранский фактор» вопросы соотношения интеграции тюркских государств Центральной Азии с Турцией и в составе ЕАЭС, пришёл к выводу о разном уровне степени интеграционных связей в этих объединениях. Перспективным союзом, объединяющим страны Евразии на принципах безопасности и взаимовыгодного экономического развития безусловно является ЕАЭС. А «Туранский проект» останется скорее фактом культурно-духовного общения тюркских народов. К.К. Рахимов, исполнительный директор Центра стратегических экспертиз «Аппликата» (Киргизия), в докладе: «Перспективы интеграции в ЕАЭС и БЕП» коснулся актуальных проблем на пространстве ЕАЭС и способов их эффективных решений через континентальные проекты ШОС и БЕП: перенос центра ШОС в страны Центральной Азии и превращение ШОС в основу новой экономической интеграции в Евразии, создание общего банка и эффективной системы взаиморасчётов в Евразии, поможет решению текущих задач и откроет новые перспективы для всех участников БЕП. О.Ю. Невзоров, н.с. кафедры НИМЭ Самарского государственного технического университета, осветил свой доклад поиску решений возникающих задач в экономике ЕАЭС с помощью цифровой трансформации, как нового инструмента взаимодействия. И.И. Полякова, руководитель Департамента духовной культуры Ассамблеи народов Евразии, раскрыла «Опыт Ассамблеи в культурно-гуманитарном сотрудничестве евразийских народов». Студенты исторического факультета ПГГПУ Д.Р. Ахметов, С.А. Саранина, В.И. Мустаев осветили достигнутые успехи и стратегические задачи развития Большого Евразийского партнерства как основы коллективной безопасности и экономического развития для всех стран Евразийского континента.

В рамках секции «Актуальные исторические проблемы и их значение в рамках Большого Евразийского пространства» Т.И. Котюкова, канд. ист. наук (ИНИОН РАН), на примере проекта административной реформы графа К.К. Палена осветила основные проблемы адаптации правовой системы

шариата в туркестанских владениях Российской империи к общеимперскому юридическому пространству; остановилась на отражении взглядов Палена в его мемуарном наследии, отметив существующие в этом отношении источниковедческие проблемы и актуальные задачи. Д.Я. Рахаев, канд. ист. наук, с.н.с. ИРИ РАН, обратился к иллюстративному эпизоду в истории грузинской политики николаевской России — восстанию 1841 г. в Гурийском княжестве; дал обзорные фискальные и полицейские меры российской администрации, взаимоотношений между имперскими чиновниками и местным населением — как дворянством, так и крестьянством, в контексте пограничного положения княжества и его связей с Османским государством. А.А. Ганич, канд. ист. наук, с.н.с. ИРИ РАН, поделилась наблюдениями над источником по истории восприятия Центральной Азии на высшем уровне имперской власти России — описанием народов региона, составленным в 1830 г. Азиатским департаментом МИД. Проанализировав композиционные, стилистические, содержательные аспекты памятника, ранее не вводившегося в научный оборот, высказала мнение о степени оригинальности приводимых в нем сведений и их риторическом оформлении, а также по вопросам его авторства и поделилась планами его дальнейшей обработки и публикации. Д.М. Тимохин, канд. ист. наук, с.н.с. ИВ РАН, привлек внимание к сравнительно мало изученному периоду в центральноазиатской истории (сер. XII в.), когда на ее арену вступил новый игрок — Каракиданьский каганат. Предметно рассмотрев свидетельства арабских и персидских хронистов (Ибн аль-Асир, Джаузджани и других), он поставил задачу выделить в них наиболее ранние упоминания о киданьской экспансии на запад. Т.К. Кораев, канд. ист. наук, доц. ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, дал общий обзор проблематики, связанной с изучением османо-сафавидских войн как ключевого периода военно-политической истории Западной Евразии; сделал акцент на недостаточной освоенности в отечественном востоковедении тех памятников, которые наиболее иллюстративны в плане позиции и мировоззрения османской и сафавидской элит.

В рамках второй сессии «Азицентричный регионализм», подготовленной кафедрой теории и истории международных отношений РУДН в партнерстве с кафедрой Центральной Азии и Кавказа ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова был проведен научный семинар о перспективах сопряжения различных региональных организаций в Азии. Центральное место в обсуждении занял Евразийский экономический союз (ЕАЭС) и его роль в интеграционных процессах Евразии. А.В. Храмова, канд. пед. наук, советник Евразийской экономической комиссии, в своем докладе говорила о перспективах сопряжения ЕАЭС с ШОС и АСЕАН, в том числе в контексте обеспечения безопасности. Речь шла, в первую очередь, об энергетической и информационной безопасности. Данный подход в целом сопрягается с концепцией продвижения РФ как провайдера комплексной безопасности (национального суверенитета). Доклад С.М. Мукана, PhD по международным отношениям, профессора кафедры медиакоммуникации и истории Казахстана Международного университета информационных технологий (Казахстан), был об особенностях медиаосвещения деятельности ЕАЭС в Казахстане. Исследователь Вида Ягути, научный сотрудник Ближневосточного центра стратегических исследований Тегеранского научно-исследовательского отделения Исламского университета Азад (Иран), отметила недостатки правоприменительной практики в ЕАЭС и важность повышения статуса Суда ЕАЭС; ранжировала различные подходы к идеям евразийской интеграции. Обсуждалось евразийство в дискуссии к докладу М.А. Молчанова, д-ра пед. наук, проф. Университета Саламанка (Испания). Он отмечал недостаток наднациональных полномочий ЕАЭС. По его мнению, при решении любых более-менее важных вопросов диалог переходит в двустороннюю плоскость (РФ—другие страны), необходимо для придания агентности (субъектности) ЕАЭС усиливать его наднациональную составляющую. Е.Г. Гарбузарова, канд. ист. наук, доц. кафедры политологии Кыргызско-Российского Славянского университета (Киргизия), остановилась на роли ШОС в евразийской интеграции и центральном месте Центральной Азии в деятельности ШОС, которое постепенно размывается по мере расширения организации; говорила о разнице в подходе и ожиданиях от участия в ШОС РФ, КНР, Центральной Азии, Ирана, Индии и Пакистана. Доклад Р.В. Сыроевой, PhD по международным исследованиям, доцента Школы социальных и гуманитарных наук Международного Университета «Астана» (Казахстан), был посвящен сравнительно мало изученному евразийскому институту — Совещанию по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА) — инициативе казахстанской дипломатии на ее раннем этапе. Доклад И.М. Поповой, научного сотрудника Центра исследований международных институтов РАНХиГС (РФ), был посвящен инструментам интернационализации целей «зеленой сделки» как основе укрепления глобального и макрорегионального влияния ЕС. В целом, участники научного семинара смогли рас-

смотреть основные интеграционные инициативы в Евразии и наметить контуры их сопряжения. Работа конференции продолжилась 16 июня 2023 г.

На конференции состоялось обсуждение широкого круга вопросов, освещающих формирование интеграционного контура Большого Евразийского партнерства с опорой на региональные объединения; были рассмотрены различные аспекты диалога и сопряжения интеграционных платформ в Евразии. Участники также обратили внимание на геополитические и геоэкономические аспекты интеграционных процессов в макрорегионе и обсудили вопросы безопасности, экологии, культурно-гуманитарного сотрудничества и особенности цивилизационного развития БЕП.

З.Г. Сактаганова, доктор исторических наук, профессор
Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdraimov, E.A.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Abzhalov, S.U.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associated professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Akhmetova, G.K.** — Master of Humanities, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Akhmetova, I.A.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Amirkulova, Zh.A.** — Candidate of Philosophical Sciences; Associate Professor; Al-Farabi Kazakh National University; Almaty; Kazakhstan.
- Amrebayeva, Zh.T.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associated professor, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Amrenova, A.S.** — Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages Theory and Practice, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Aratayeva, A.T.** — Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of Translation Theory and Practice, Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Arinova, O.T.** — Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Atesh, O.F.** — PhD, Kastamonu University, Faculty of humanities and social sciences, Kastamonu. Turkey.
- Baibosynova, G.** — Master of history, senior lecturer, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.
- Baizhiyenova, K.T.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Baltabayeva, A.Yu.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Social disciplines, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Bazarbayev, K.K.** — PhD, Associated professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Beisenbekova, N.A.** — Candidate of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Bekenova, Zh.N.** — PhD student of the Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Buketova, N.I.** — Doctor of philological sciences, Professor of the Department of Foreign Philology, Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Esengaliyeva, V.A.** — Assistant professor, Candidate of Philosophical Sciences, West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan.

- Ganieva, A.S.** — Candidate of historical sciences, scientific secretary, State Enterprise “State Historical and Cultural Museum-Reserve “Bozok”, Astana, Kazakhstan.
- Ilderyakov, N.N.** — Master of archeology and ethnology, researcher, Branch of the Margulan Institute of Archeology, Astana, Kazakhstan.
- Ivleva, Ye.N.** — Master of Social Sciences, Senior Lecturer of the Department of Assembly of People of Kazakhstan and Social and Humanities, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Jamaliyeva, G.Zh.** — Assistant Professor, Candidate of Sociological Sciences, Head of the Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Jussupov, B.I.** — Candidate of Philosophical Sciences, Reader of the Department of Social and Political Disciplines and Assembly of Nations of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotreboyz, Karaganda, Kazakhstan.
- Kairbekov, N.E.** — PhD doctor, Acting Associate Professor of the Department of Religious Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kanzhil, Sh.** — Senior lecture of the Department of social sciences and humanities, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan.
- Karakonisova, S.G.** — Master of Cultural Studies, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kassimova, S.S.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of history of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Kenzhegali, Zh.M.** — PhD, associate professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Klishina M.V.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotreboyz, Karaganda, Kazakhstan.
- Kozhabekov, D.S.** — PhD student, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kuranbek, A.A.** — Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Makalakov, T.Zh.** — PhD student, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Manasova, M.M.** — PhD, Assistant Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Mondira Dutta** — Professor, founder chairperson, Centre for Inner Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Mussagaliyeva, A.S.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Myrzakhanov, A.E.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of historical sciences, assistant of professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Narymbet, G.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Nauryz, G.O.** — Master’s student, Department of religious studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Nugman, B.** — Candidate of philosophical sciences, associate professor of the Department of history of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Nurysheva, G.Zh.** — Doctor of Philosophy, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Ryskaliyev, T.Kh.** — Professor, Doctor of Philosophy, West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan.

- Ryskiyeva, A.A.** — Candidate of Philosophical Sciences, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan.
- Sadykov, T.S.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Sakenov, S.K.** — PhD, leading researcher, Branch of the Margulan Institute of Archeology, Astana, Kazakhstan.
- Saktaganova, E.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sambu, Ch.** — Master of Philosophy, Head of Administration of the Institute of Labor and Social Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Mongolian Republic, Ulanbator, Mongolia.
- Sariyeva, A.T.** — PhD student, Department of Religious and Cultural Studies, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.
- Sarkulova, G.S.** — Master of History, West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan.
- Sarkulova, M.S.** — Candidate of Philosophical Sciences, Astana IT University; L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Seifullina, G.R.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Seitakhmetova, N.L.** — Doctor of Philosophy, Chief Researcher, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Semedov, S.A.** — Doctor of Philosophy, professor, the Chairman of the chair of “International Cooperation” of Institute of Management and Regional Development, RANEP. Moscow, Russia.
- Sharipova, R.M.** — Master of Philosophy, Senior Lecturer of the Department of Assembly of People of Kazakhstan and Social and Humanities, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Shebalina, O.A.** — Master of Vocational Education, PhD student of the educational program “Sociology”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Shormanbayeva, D.G.** — PhD, Senior Lecturer of the Department of the Assembly of the People of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sivodedova, A.V.** — Master of Sociology, Senior Lecturer of the Department of Assembly of People of Kazakhstan and Social and Humanities, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Smagulov, N.B.** — PhD student, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of historical sciences, professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Solochshenko, P.P.** — Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Stambulov, S.B.** — PhD, associate professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Temirbekova, M.Y.** — PhD student, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

- Temirgaliev, K.A.** — Associate Professor, Candidate of Philosophy, Head of the Department of History of Kazakhstan, Karaganda Technical University named after A. Saginov, Karaganda, Kazakhstan.
- Temirgaliev, K.A.** — Candidate of philosophical sciences, associate professor of the Department of history of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Turganbayeva, Zh.Zh.** — PhD, Senior Researcher, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Turkenova, S.S.** — Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor of Department of Translation Theory and Practice, Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Vasiliev, D.V.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of National History, Institute for the Humanities, Moscow City Pedagogical University, Moscow, Russia.
- Yarygin, S.A.** — PhD, leading researcher, Branch of the Margulan Institute of Archeology, Astana, Kazakhstan.
- Zholdubayeva A.K.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Department of Religious and Cultural Studies, Kazakh National University named al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.